

LIB'G K V

जगन्मोक्ष-संग्रह
२-२-२

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार
पुस्तकालय

विषय संख्या

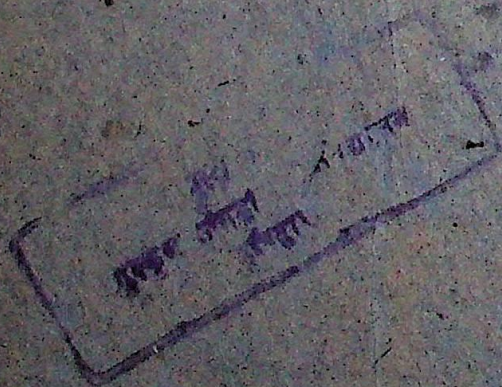
जनवरी से दिसम्बर

पुस्तक संख्या

२६७२

आगत पंजिका संख्या

पुस्तक पर किसी प्रकार का निशान लगाना
वर्जित है । कृपया १५ दिन से अधिक समय
तक पुस्तक अपने पास न रखें ।

विद्यया

151481

गुरुकुल
लोकनाथ विश्वविद्यालय
हरिद्वार

प्राप्त

सं. ११८१-११८२

~~११८३~~

20 OCT 2005

र

गो

151481

सूर्योदयः

भारतधर्ममहामण्डलस्य

मासिकं मुखपत्रम्

वर्षम् ४०

❀

अङ्कः १

❀

सम्पादकः

गो० न० वैजापुरकरः

❀

जनवरी

१९७१

❀

वार्षिक-मूल्यम्

५) रुप्यकाणि

❀

प्रत्यङ्क-मूल्यम्

अर्धरुप्यकम्

❀

५

कलयन्तु नः परिचिति वाण्या विपञ्चीक्रमाः

• ★ •

मञ्जीरद्वयसंस्तव-क्षण-मिल-

द्वंसध्वनिप्रक्रमा

लीलोत्तंसशुकीकृताहृणकला-

जाग्रज्जगन्मोहनाः ।

तन्त्रीयन्त्रणसञ्चलन्मणिरणत्-

काञ्चीलयालम्बिनः

कल्याणीं कलयन्तु नः परिचिति

वाण्या विपञ्चीक्रमाः ॥

—वेङ्कटरवास्तव्यः श्रीमदासुर्यनन्त कविः

DIGITIZED C-DAC
2006-2006

15.SU-G

151481

ग्राहकेभ्यो निवेदनम्

अनेनाऽङ्केन 'सूर्योदय'स्य नवं सप्तचत्वारिंशत्तमं वर्षं प्रारभ्यते । ग्राह्यै ग्राहिकैः यैरद्यावधि वर्षीयं वार्षिकशुल्कं न प्रहितम्, ते प्रार्थ्यन्ते यदचिरादेव एतदङ्कप्राप्तेः समकालमेव धनादेश (मनिआर्ड) द्वारा पञ्चरूप्यकात्मकं वार्षिकं शुल्कं त्वरितं प्रेषणीयम् । प्रत्येक-ग्राहकेण एको तूत्तरोऽपि ग्राहको विधायास् पत्रसमुच्चयने सहयोगो विधेय इति । —व्यस्थापकस्य

अ नु क मः

प्रपातकः	पत्रपुटम्	परिवेषकः
स जयति धाम्नां निधिः सूर्यः	१	श्री महर्षिः याज्ञवल्क्यः
महर्षि श्री ज्ञानानन्द-चरितम्	२	श्री स्व० विन्ध्येश्वरी प्रसादशास्त्रा
अस्माकं सप्तचत्वारिंशत्तमं वर्षम्	३	सम्पादकीयम् (अग्रलेखः)
संस्कृत समुच्चयनविधौ आन्ध्र- शासनम् उत्तरप्रदेशशासनञ्च	४	सम्पादकीया टिप्पणी
संस्कृत-भागीरथी जनता-जना- दैनस्यान्तराले प्रवहतु	६	श्री महेशप्रसादः, आई० ए० एस०
मौक्तिकम्	८	श्री रतिनाथ झा
मीमांसकानां स्वतः प्रामाण्यवादः	९	श्री रामचन्द्र देवः
गीत-वितानम्	१३	श्री उमाशङ्करशर्मा त्रिपाठी
कालिदासस्य साहित्ये जीवनादर्शः	१४	श्री केदारनाथ मिश्रः
शृङ्गार-सप्तशती	१६	श्री कविवरः परमानन्दः
मानस-भारती	१४	श्री जनार्दन गङ्गाधर रटाटे
पाणिनीये व्याकरणे शब्दतत्त्व-मीमांसा	१९	डॉ० श्री रामशरणशास्त्री
सूर्योदयः	२१	श्री स्व० भूपनारायण झा
किं नासिका भूपगानि भारतीय- संस्कृत्यनुगृहीतानि ?	२२	श्री घण्टिकोठ सुब्रह्मण्यशास्त्री
कथेयम् !	२२	श्री प्रभात मिश्रः
हेमन्त-चर्या	२३	श्री इन्द्रदेव त्रिपाठी

15,SU-G

151481

सूर्योदयः

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्,
 तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
 विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्,
 सज्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र सूर्योदयः ॥

वर्षे]

वाराणसी, पौषः २०२७ बै० : जनवरी, १९७१ ई०

[१ अङ्कः

स जयति धाम्नां निधिः सूर्यः

शुकतुण्डच्छवि सवितुश्चण्डरुचेः पुण्डरीकवन-बन्धोः ।
 मण्डलमुदितं वन्दे कुण्डल-माखण्डलाशयाः ॥ १ ॥
 यस्योदयास्तसमये सुरमुकुट-निघृष्टचरणकमलोऽपि ।
 कुरुतेऽञ्जलिं त्रिनेत्रः स जयति धाम्नां निधिः सूर्यः ॥ २ ॥
 उदयाचल-तिलकाय प्रणतोऽस्मि विवस्वते ग्रहेशाय ।
 अम्बर-चूडामणये दिग्वनिता-कर्णपूराय ॥ ३ ॥
 जयति जनानन्दकरः करनिकर-निरस्त-तिमिरसङ्घातः ।
 लोकालोकालोकः कमलारुणमण्डलः सूर्यः ॥ ४ ॥
 प्रतिबोधित-कमलवनः कृतघटनश्चक्रवाकमिथुनानाम् ।
 दर्शितसमस्तभुवनः परहितनिरतो रविः सदा जयति ॥ ५ ॥
 अपनयतु सकलकलिकृत-मलपटलं सुप्रतप्तकनकाभः ।
 अरविन्दवृन्द-विघटन-पटुतर-किरणोत्करः सविता ॥ ६ ॥
 उदयाद्रि-चारुचामर हरितहय-खुरपरिहत-रेणुराग ।
 हरित-हय-हरित-परिकर गगनाङ्गण-दीपक नमस्ते ॥ ७ ॥
 उदितवति त्वयि विकसति मुकुलीयति समस्तमस्तमितबिम्बे ।
 न ह्यन्यस्मिन् दिनकर सकलं कमलायते भुवनम् ॥ ८ ॥
 जयति रविरुदयसमये बालातपः कनकसन्निभो यस्य ।
 कुसुमाञ्जलिरिव जलधौ तरन्ति रथसप्तयः सप्त ॥ ९ ॥

— महर्षिः श्री याज्ञवल्क्यः —

गुरुदेव-स्मृतिः

पूर्वतोऽनुवृत्तम्

महर्षि-श्रीज्ञानानन्द-चरितं महाकाव्यम्

—स्वर्गीयाः श्री विन्ध्येश्वरीप्रसादशास्त्रिणः—

(सप्तदशसर्गे)

गङ्गाधरि-स्तिलक-भूसुरवंशजन्मा बालाह्वयोऽपि वरविद्वदबालमेधाः ।
 वीराग्रणीः प्रथमंमत्र समुज्जुघोष स्वातन्त्र्यमस्ति मम जन्मगतोऽधिकारः ॥ ११ ॥
 देशं स्वकीयमनघं स हि पारतन्त्र्यपाशाद् विमोचयितुमैच्छदनेकयत्नैः ।
 तेनाऽतिरुष्टमनसामिह शासकानां क्रोधस्य भाजनमभूत् कुटिलाशयानाम् ॥ १२ ॥
 दुःशासकैर्बहुविधैर्विनिवारितोऽपि तत्याज नैव निजजन्मभुवः स सेवाम् ।
 मन्युप्रदीप्तमतिभिर्मलिनान्तरङ्गैः कारालयातिथिमहो बत तैरकारि ॥ १३ ॥
 कारागृहं ह्यधिवसन् प्रथमो यतीनां ग्रन्थान् महामहिमशालिन आबबन्ध ।
 तद्दर्शनेन गुणगृह्यतयाऽतिसाध्वी साऽमोचयद् द्रुतमिमं किल बन्धगेहात् ॥ १४ ॥
 तस्याः प्रजासु हि बभूव परानुरक्तिर्भक्तिश्च साधुषु सुधीषु च सज्जनेषु ।
 सम्राडभूदिह न कोऽपि च तत्समानो यः स्यात् समो निजपरेषु हि तत्कुलेषु ॥ १५ ॥
 आसीदियं सकलधर्म-समानदृष्टिस्तस्याः प्रजापरिजनेष्वसमानदृष्टिः ।
 सा देवदुर्विलसिताद् द्युनिवासभूयं प्रागात् ततो निखिलभूमिरियं चिखेद ॥ १६ ॥
 तस्याः सुतो भवति सप्तम एडवर्डः साम्राज्यपीठ-वरधूर्वहनाधिकारी ।
 तद्राज्यरोहणविधिं शुभमाकलय्य दिल्ल्यां महोत्सवविधानविनिर्णयोऽभूत् ॥ १७ ॥
 तस्मिन् वरे ह्यवसरे स च योगिराजः श्रीमण्डलीय-मधिवेशन-माततान ।
 पीठेश्वराश्च शतशश्च सहस्रशश्च तत्राधिपा बुधवरा उपतस्थिवांसः ॥ १८ ॥
 राज्याधिरोहणशुभावसरे प्रयुक्तात् तस्मान्महामहिमशालि-महोत्सवाच्च ।
 विख्यातिमाप भुवि धार्मिकसंसदेषा कार्ये निजे सफलतामधिकां प्रपेदे ॥ १९ ॥
 द्वारे हरस्य शुचिधामनि तीर्थराजे मुम्बापुरे च कलिकान्तकपत्तने च ।
 अस्या बभूवुरविमुक्तपुरे च काश्यां संख्यामतीत्य सुविशालमहोत्सवा ये ॥ २० ॥

(क्रमशः)

सम्पादकीयम्**अस्माकं सप्तचत्वारिंशत्तमं वर्षम्**

अघटितघटनापटीयसो जगन्नाटकसूत्रधारस्य भैक्ष्य-
चरस्यापि महेश्वरस्य अपर्णास्थानोः विश्वनाथस्य निरु-
पाधिकया करुणया 'सूर्योदयो'ऽयं जीवनस्य षट्चत्वारिं-
शद्वर्षाणि समतीत्य अङ्केनानेन सप्तचत्वारिंशत्तमे वर्षे
प्रविशतीति दृष्ट्वा कस्य नाम सचेतसः गीर्वाणवाणीप्रण-
यिनश्चेतोऽमन्दानन्दसन्दोहतुन्दिलं न भवेत्? दौर्भाग्यात्
सर्वभाषाजनन्याः देववाण्याः नियतकालिकानि पत्राण्येव
मूलतो विरलतराणि दृश्यन्ते । साहाय्यसमर्थानां लक्ष्मी-
पुत्राणां संस्थानाञ्च प्रायस्ततोऽनभिरुचेः, समूल्य-
पत्रग्राहकाणामनपेक्षित-कार्पण्यात् शासनाभिरुचेः
सुनियोजितं कार्यानिन्वयनाच्च स्थिनिरियं नातितरां
विस्मयावहा । सत्यप्येवं यानि कातिचन पत्राणि
प्रकाश्यन्ते संस्कृत-समुन्नयनाय सर्वस्वसमर्पणकारिभिः
साप्ताहिक - संस्कृत-गण्डीव-सञ्चालक-श्री रामबालक-
शास्त्रिकल्पैः साम्प्रतिकैः, अयोध्यास्थ-संस्कृत-
पत्रचालकैः स्वर्गीय-कालीप्रसादशास्त्रिकल्पैः भूतपूर्वैश्च
संस्कृतप्रणयिभिः, तान्यपि कियत्कालं स्थास्यन्तीति
न विश्वासः । एवंस्थितौ 'सूर्योदय' - पत्रस्य
सप्तचत्वारिंशत्तमे वर्षे प्रवेशो नूनं महतः सन्तोषस्या-
वसरो वक्तुं शक्यते । प्रसङ्गेऽस्मिन् श्री भारतधर्म-
महामण्डलसंस्था तत्सञ्चालिकाः समादरणीयाः
श्री विद्यादेवीमहाभागाश्च सर्वथा साधुवादाहर्ः, याभिः
किल अत्यधिकं धनव्ययं कृत्वा केवलपुण्यकर्मरूपेण
पत्रमिदमखण्डं परिचाल्यते । श्री देवीमहाभागानां
विशेषतः संस्कृतप्रेमैवात्र प्रभवति । कृपालवो विज्ञाः
पूज्याः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रा लेखका अपि पत्रस्यास्य
वर्तमान-समुन्नतस्तर-परिरक्षणविधौ स्वीय-नव-नव-

निबन्धानाममूल्यदानेन नाल्पीयांसः सहायका वक्तुं
शक्यन्ते । वस्तुतस्तेषामेवाऽनया निरुपधिकृपया
सूर्योदयोऽयं संस्कृत-मासिक-पत्रक्षेत्रे चूडामणि-
पदमासादयतीत्यस्मिन् सुप्रसङ्गे तेऽप्यस्माभिः
सश्रद्धं नमस्याः । केन्द्रीयं भारतशासनमपि अल्प-
स्वल्पतरं यत्किमपि अस्मै प्रददाति, तदर्थं तदपि
साधुवादाहम् । एतेषां सर्वेषां साहाय्येन स्वात्मनश्च
यथालब्धबुद्धिशक्त्या वयं पत्रमिममखण्डं सञ्चालयितुं
प्रयतामः । परमेश्वरं च भूयोभूयः प्रार्थयामो
यत् सोऽस्मान् सर्वान् सूर्योदयसहायकजनान् सद्बुद्ध्या
सुशक्त्या च योजयतु, येन वयमेवमेव अनारतं
देववाणीसेवां समाचरन्तोऽचिरात् सूर्योदयस्य
स्वर्णजयन्ती-महोत्सवं स्वरूपानुरूपं सम्पादयितुं
क्षमेम ।

विगतेषु नैकेषु नववर्षारम्भवक्तव्येषु अस्माभि-
नैकवारं भारतीयशासनमभ्यर्थितं यदस्माकं सविधे
संस्कृतपत्रस्य सुनियोजिता विस्तारयोजना वर्तते । तां
'सूर्योदय'मुखेन क्रियान्वितां कर्तुं वाञ्छामः । पत्र-
स्यास्य कलेवरमतीव स्वल्पतरम् । अन्यूनमितो
द्विगुणं तु तद् भाव्यमेव । तत्रैको भागः केवलं गभीर-
मननीय-साहित्यस्य कृते परिरक्ष्येत । अपरस्मिन् भागे
साम्प्रतिक-मासिकवृत्तानां समीक्षासमन्वितं विवरणम्,
अद्यतनीय - विषय-समस्या-विशेषाणां विमर्शनादिकं
च देयम् । एवं सति व्यावहारिकाणां नूतनतमानां
संस्कृतशब्दानां सृष्टिः प्रचारश्च भवेत् । चतुर्दशसु
संवैधानिकभाषासु मूर्धन्यतमायां देववाण्यां साम्प्रतिक-
व्यवहारानुरूपशब्दानामभावो नूनं लज्जास्पदं वस्तु ।

नात्र भाषाया अशक्तिः, अशक्तिः पुनरस्माकं ये तादृशान् शब्दान्नाविर्भावयन्ति, न प्रचारयन्ति च समुचितपत्राभावात् । सम्प्रति नैकेषां वैज्ञानिकादिविषयाणां भारतीयराष्ट्रभाषाशब्दैः प्रकाशनाय शासनं सुबहु प्रयतते । नैकाश्च योजनास्तेन एतदर्थं परिचाल्यन्ते । शब्दानामाकरः किल धातवः, येषाञ्च खनिः संस्कृत-भाषा इत्यत्र न विप्रतिपत्त्यवसरः । सत्येवं शासनं संस्कृतभाषायाः सुनियोजितप्रचाराय, तत्साधनभूतानां समर्थमासिक-पाक्षिक-साप्ताहिक-दैनिकपत्राणां प्रकाश-

नाय च किमिति प्रगतं क्रमं नानुसरतीति महद्विस्मया-वहम् ! वयं संस्कृतप्रणयिनां केन्द्रीयशिक्षामन्त्रिणां श्री राव महाभागानामवधानमत्र समाकर्षयन्तस्तान् प्रार्थयामो यद्भवन्तो स्वीयसंस्कृतप्रचारिणीपरिषद्-योजनातस्तावद्धनं सूर्योदयाय अवश्यं प्रददतु, येन वय-मस्माद् वर्षदिव स्वीययोजनान्वयनमुखेन पत्रस्य स्वर्णजयन्तीसमारोहावसरे वर्षत्रयानन्तरं समुल्लेख्य-सर्वाङ्गीणाऽऽदर्श-पत्ररूपेण देववाणीसमाराधनाय नवतर-कल्याणतररूपेण आविर्भवेमेति ।

संस्कृतसमुन्नयनविधौ आन्ध्रशासनम् उत्तरप्रदेशशासनं च

अचिरादेव वाराणस्यां आन्ध्रप्रदेशीय-संस्कृतशिक्षोपनिदेशकैः श्री कप्पगन्तुल लक्ष्मणशास्त्रि-महाभागैरस्माकं साक्षात्कारः समभवत् । साक्षा-त्कारेऽस्मिन् तैः साम्प्रतमान्ध्रप्रदेशे शासनद्वारा संस्कृतभाषा-शिक्षा-समुन्नयनविधौ समनुष्ठीयमानस्य प्रवृत्तिजातस्य समासतः परिचयः प्रदत्तः । तेषां विवरणानुसारं तत्र सम्प्रति प्रायः संस्कृतप्रधान-भाषिकाणां विद्यालयानां शतं प्रचलति, यत्र आधु-निकविषयसहिताः १४ कक्षाः (पोरियेड्) अनिवार्याः, येषु व्याकरण-साहित्यादिविषया अनिवार्या भवन्ति । एतेषु विद्यालयेषु एक एव पूर्णतः शासकीयो विद्यालयः । शिष्टाश्च सर्वे वैयक्तिकाः, परं तत्र पाठ्यद्भ्योऽध्यापकेभ्यः सर्वमपि वेतनं शासनेनैव दीयते । एते विद्यालयाः हाईस्कूल-स्तरीणाः । एतेषु अष्टमकक्षातः प्रतिशतं पञ्चाशदङ्कभाजश्छात्राः मासिकदशरूप्यकछात्रवृत्त्या पुरस्क्रियन्ते । अन्येऽपि प्राच्यविद्यालयाः प्रचलन्ति ये शास्त्रि-स्तरीणाः । संस्कृतेन सह तेषु अरबी-फारसीभाषेऽपि पाठ्येते । संस्कृतमहाविद्यालयाः (कालेज) अपि ५० संख्यकाः सन्ति, यत्र एकं शासकीयमास्ते । एतेषु महा-विद्यालयेषु विश्वविद्यालयानुदानायोग-निर्धारितं वेतनं

प्राध्यापकेभ्यो दीयते । सर्वोऽपि व्ययभारः शासनेनैव वाह्यते । इतोऽतिरिक्तं प्रतिवर्षं सर्वोत्कृष्टानां वैदिक-विदुषां सम्माननं पुरस्करणञ्चापि केन्द्रीययोजनानुसार-मत्र प्रचलति । सार्थवेदविदो नैके विद्वांसोऽद्यावधि शासनेन योजनयाऽनया पुरस्कृताः । एतदस्ति समासतः आन्ध्रप्रदेशे संस्कृत-शिक्षाक्षेत्रे राज्यशासनपक्षतः क्रियमाणं समुन्नयनप्रयत्नजातम् ।

श्री लक्ष्मणशास्त्रिपादैरुक्तं यदितोऽन्यत् संस्कृत-भाषा-साहित्य-प्रचारक्षेत्रेऽपि आन्ध्रप्रदेशः प्रगतं क्रममनुष्ठानुं प्रयतते । हैदराबादनगरे सप्तत्यत्युत्तरैकोन-विंशतितमे वत्सरे चैत्रमासि रामनवमीशुभदिने 'सुरभारती-समिति'-नाम्नी एका संस्था संस्कृतप्रचारार्थं संस्थापिता, यस्या अध्यक्षाः उपशिक्षानिदेशकाः श्री लक्ष्मणशास्त्रिण एव सन्ति । मुख्यकार्यदर्शी (प्रधानमन्त्री) च ए० वि० सुब्रह्मण्यशास्त्रिणः (दक्षिण-मध्य - रेलवे - उपार्थिक - परामर्शदातारः) । संस्थायामस्यां बहवस्तत्रस्थाः विश्वविद्यालयीयाः विद्वांसः कार्यं कुर्वन्ति । उद्देश्यश्च संस्थाया अयं यत्प्रतिमासं 'द्वितीयशनिवासरे एका संस्कृतगोष्ठी नगरे प्रचारयितव्या । तस्यामेकं संस्कृतं कविमाश्रित्य तत्कृतिं चानुलक्ष्य परिचर्चा करणीया । अद्यावधि

सम्पादकीयम्

५

रामायणं वाल्मीकिञ्च, शाकुन्तलं कालिदासञ्च, श्रीहर्षं तन्नाटिकाश्च, कालिदासं तदीयनाटकेतर-काव्यानि च, महाभारतं वेदव्यासञ्च, भासं तन्नाटकचक्राणि चेत्यादिकमादाय क्रमेण प्रतिमासमेका गोष्ठी निरन्तरायं निरन्तरं प्रचलति । तत्र श्रोतृ-जनेषु शताधिका नागरा अपि समाविशन्ति । इत्थं सुरभारती-समितिः संस्कृतप्रचारक्षेत्रे समुल्लेख्यं कार्यमाचरन्त्यास्ते ।

शास्त्रिपादैरग्रे उक्तम्—‘उपर्युक्तकार्यक्रमापेक्षया अन्ये-ऽप्युत्सवाः संस्कृतीयाः प्रचलन्ति । प्रथमं संस्कृतदिवस-समारोहः केन्द्रीयशासनानुरोधेन प्रचलति । ततो रक्षा-बन्धनम्, विजयादशमीमहोत्सवः, कालिदासजयन्ती एवं प्रभृत्युत्सवाः समायोज्यन्ते, येषु आन्ध्रशासनस्य शिक्षामन्त्री, सूचनामन्त्री, विश्वविद्यालयोपकुलपति-प्रमुखाश्च नैके अधिकारिणोऽपि सप्रश्रयं सम्मिलन्ति । एतेषां सर्वेषामुत्सवानां समायोजनाय आन्ध्रशासनद्वारा विपुलो धनराशिः दीयते । समितिसदस्यैश्च प्रतिमास-मेकैकं रूप्यकं दीयते । इत्थमान्ध्रशासनद्वारा संस्कृत-प्रचारस्य नैकविधप्रवृत्तिभिः तत्रस्थाः संस्कृतविद्वांसः समाहिता उत्तरोत्तरं तदुन्नयने बद्धपरिकराः सन्ति ।’

शास्त्रिपादानामनेन विवरणेन को नाम संस्कृत-प्रणयी आन्ध्रप्रदेशशासन-मभिनन्दयितुं नाग्रेसरो भवेत्? वयमपि तच्छासनमुपश्लोकामहे । एवमेव विगते नवम्बरमासाङ्केऽस्माभिः राजस्थानशासनस्य संस्कृतसमुन्नयनक्षेत्रे क्रियमाणं समुल्लेख्यं कार्यजात-मवगतम् । इत्थं नैकराज्यशासनानां संस्कृतसमुन्नयनाय संस्कृतसमुन्नायकविदुषां परिरक्षणाय च क्रियमाणानि प्रयत्नजातानि कार्याणि दर्शदर्शम् एकतोऽस्माकमुत्तर-प्रदेशीयानां शिरांसि समुन्नतानि जायन्ते, अपरतश्च स्वीय एव प्रदेशे, यत्र निखिलविद्यामातृगृहभूता वाराणसी विराजते, देववाणी-संस्कृतभाषाप्रचार-संस्कृतसमुन्नयने गृहीतव्रतानां सहस्राधिकसंस्कृत-पाठशालासु पाठ्यतामध्यापकानां जीवनयात्रा-निर्वाहायाऽपि समुचितवेतन-महर्घताभरणद्रव्यानुदाने शासनस्य अनपेक्षितामुपेक्षां दृष्ट्वा तान्येव शिरांसि

महत्या लज्जयाऽवनतानि भवन्ति । ‘प्रादेशिक-संस्कृत-विद्यालयाध्यापक-समित्या’ स्वीयपूर्ववर्ति-प्रतिनिधि-संस्थायाः ‘प्रादेशिक संस्कृतसङ्घर्षसमितेः’ प्रस्तावानुसारं संस्कृतविद्यालयाध्यापकेभ्यः समानवेतनस्तर-लाभत्रयी-योजना-महर्घताभरणद्रव्य-दानविषये ३१ जनवरी-दिनाङ्कं यावत् घोषणां कर्तुं प्रादेशिकशासनं समभ्यर्थितम् । ततः परं तथा ता एव अभ्यर्थनाः तारसन्देशद्वारा निखिलप्रदेशतः शिक्षामन्त्रिसविधे प्रेषणस्य अभियानं प्रारब्धमास्ते । ततः परं हस्ताक्षरा-भियानमपि मनोनीतमस्ति । शिष्टमण्डलमपि तेभ्यो मिलिष्यति, तदनन्तरं संस्कृतविद्यालयाध्यापकसमितिः अन्यशिक्षकाणामिव कठोरं क्रमं विधास्यतीति ज्ञायते । किमिदं राज्यशासनस्य कृते शोभास्पदं स्यात्? संस्कृताध्यापकाः सर्वथा सेवाव्रतिनः परमशान्ताः स्वल्पेन सन्तुष्टा भवन्ति । शासनं संस्कृतोद्धारकं स्वात्मानमुद्घुष्यापि एतेषां जीवनमपि निरापदं न करोति चेन्मुधा तस्य तादृशं घोषणम् । अतो वयं प्रादेशिकशासनं साग्रहं प्रार्थयामो यदचिरादेव तत् संस्कृतविद्यालयाध्यापकानां न्याय्यमभ्यर्थनं स्वीकृत्य तेषां स्वात्मनश्च प्रतिष्ठां परिरक्षतु । अन्यान्यराज्य-शासनैः क्रियमाणं संस्कृत-संस्कृतज्ञपरिरक्षणविषयकं समुल्लेख्यं कार्यं दृष्ट्वाऽपि अस्माकं राज्यशासनमत्र प्रयतितुं न प्रवर्तते चेदहो तस्य मनस्विता नाम ! आशास्महे यत् तच्छीघ्रमेव विषयेऽत्र घोषणां करिष्यति ।

प्रादेशिकसंस्कृतविद्यालयाध्यापकसमित्या उत्तर-प्रदेशीयाः लोकसभा-मतदातारोऽपि प्रार्थिता यत्ते तस्मै एव स्वीयं मतं ददन्तु यो हि संस्कृतज्ञानां न्याय्याभ्यर्थनास्वीकारविषये केन्द्रशासनद्वारा राज्य-शासनं प्रभावयेत् । समुचिततरोऽयं प्रस्तावः । लोकसभा-मतदातृणामयं नूनं निकषो यत्ते इत्थं प्रतिलोकसभा-प्रत्याशिनं विवशीकृत्य पणेन बद्ध्वा स्वात्मनः संस्कृतप्रणयित्वं प्रमापयिष्यन्ति इति । वयमपि सर्वेभ्यो लोकसभा-मतदातृभ्यः प्रार्थयामो यत्ते समितेः इमां सूचनां सफल्यन्तिवति ।

संस्कृत-भागीरथी जनना-जनार्दनस्यान्तराले प्रवहतु

— श्री महेशप्रसादः, आई० ए० एस० —

[मुख्यनगराधिकारी, वाराणसी]

[उत्तरप्रदेशीय-राज्यपालानां श्री गोपाल रेड्डी महाभागानामाध्यक्ष्यं, विगत २१ दिसम्बरदिनाङ्के वाराणस्यां समायोजिते सार्वभौम-संस्कृत-प्रचार-कार्यालयस्य विशेषाधिवेशने स्वागताध्यक्षपदेन प्रदत्तेऽस्मिन् वक्तव्ये मुख्यनगराधिकारिणां संस्कृत-विषयकं समुल्लेख्यं प्रेम दर्शं दर्शं प्रसुदिता वयं शासने एतादृशानामेव अधिकारिणां बाहुल्यं कामयामहे, येन संस्कृतसमुन्नयनक्रमो नूनं प्रगततरो प्रभवितुं शक्नुयादिति ।

—सम्पादकः]

भाषा हि नाम समेषामेव देशानां संस्कृतेः प्राण-स्पन्दनं मन्यते । तन्माध्यमेनैव कोटिशो देशवासिनां भावनाः परिकल्पना अभीप्सितानि च मुखरीभवन्ति । भाषैव अनुभूतिमुद्योतयति, चेतनां चाकारं ग्राहयति । इदमतीव गौरवास्पदं यत् संस्कृतभाषा आदिभाषा-त्वेनास्मान् अनुगृहीतवती । वस्तुत इयं दैवी वाक् सुरभारती वा उच्यते । परिष्कृतासु निखिलविश्वभाषासु संस्कृता वाक् प्राचीनतमा सत्यपि शब्दार्थसम्पत्त्या प्रयोगकौशलेन च सर्वा वाचोऽतिशेते । अत एव प्रयोग-निपुणैर्विचक्षणैरियं महनीया, विद्वन्मनोज्ञा, सौभाग्य-शोभनीयेति विशेष्यते ।

समुपसर्गक-कृ-धातोः व्युत्पादितया संस्कृताख्यया अस्या निरुक्तिर्भवति शोभान्वितैः संस्कारैः सज्जिता वाणी ('सम्परिभ्यां करोती भूषणे') । सर्वप्रथमं वाल्मीकीयरामायणे देवभाषापययि प्रचलितः प्रयुक्तोऽयं संस्कृतशब्दः पश्चात् एतस्मिन्नर्थे रुढिरूपेण उपलभ्यते । दण्डीकविरपि स्वीये काव्यादर्शे संस्कृतं नाम दैवी वागन्वाख्याता महर्षिभिः इत्येनां स्तुवन् पालि-प्राकृताभ्यामस्या वैशिष्ट्यं प्रतिपादयति । तदिदं संस्कृतवाङ्मयमुत्तरोत्तरं नानाविध-साहित्यरचनाभिः समृद्धिमवाप ।

भारतीयसंस्कृतिवत् संस्कृतसाहित्यमपि शोभास्पदं श्रीयुतं च । रचनाकालानुरोधेनास्य श्रुतिकालाख्ये प्रथमविभागे चतुर्वेदानां संहिताः, ब्राह्मणारण्यको-पनिषदश्च निर्मिता अभवन् । द्वितीये स्मृतिकालाख्ये विभागे प्रमुखतया रामायण-महाभारत-पुराणानि वेदाङ्गानि च विकसितानि । लौकिकसंस्कृत-काला-भिधाने तृतीये विभागे च कालिदास-भारवि-भट्टि-भास-माघ-भवभूति-विशाखदत्त-श्रीहर्षप्रभृतयः स्वप्रतिभा-विकासेन संस्कृतसाहित्यगगनमुद्योतयामासुः ।

संस्कृतसाहित्यालोके वाङ्मयस्य काव्य-नाटका-ख्यायिका-प्रहसन-चम्पूप्रभृतयः सर्वा एव विधाः प्रशंसास्पदतया विचकासिरे । एतस्मिन्नवसरे संस्कृत-साहित्यस्य साङ्गोपाङ्गनिर्वचनं मीमांसनं वा न सम्भाव्यं न सामयिकं च । तथापि साम्प्रतिकसमृद्धि-मतो जागतिकवाङ्मयस्य पुरः स्थातुमनायासमिदं क्षमते । अपि च—इतोऽप्यधिकं काव्यनाटकक्षेत्रे अनुपमं वैशिष्ट्यमस्य । यः कोपि संस्कृतरचनाकारः निज-कृतौ येन केनापि वैशिष्ट्येन मण्डितो विभाति । एतदेव च वैशिष्ट्यं तस्यानौपम्यं प्रमाणयति । अय-मसामान्यो गुणः संस्कृतसाहित्यकृतामेव प्रतिभाया यत् सर्षपकणे मेरोः संभरणम् । हिन्दीकवि-बिहारी-

लालोक्तीनां यथोच्यते वैशिष्ट्यम्—देखन में छोटे लगे, घाव करें गंभीर, तथैव संस्कृतकवीनां कृतेऽपि चरितार्थयितुं सुशकम् । प्रतिपङ्क्तियुगले तद्रचना-चमत्कारः सरसान् मनोभावान् सजीवानिव प्रस्तुती-करोति । एते साहित्यकृतः सूत्रशैलीमनुरुध्य विस्तरा-पेक्षया गाम्भीर्यमध्याशिथ्र्युः प्रतिवस्तु, प्रतिदिशं चतुरस्रं तलस्पर्शि विषयोद्घाटनाय गहनं निमज्ज्य भासुराणि मुक्ताफलान्यानिन्युः । इतोऽप्यधिकं संस्कृत-साहित्यस्य विशिष्टं महत्त्वं यत् चेतनहृदगताः सूक्ष्मतमा अनुभूतीः, अभिरुचीः, अभिव्यक्तीश्च सप्राणा एवात्र सकौशलमुद्घाटयितुं संस्कृतमनीषिणः क्षमन्ते ।

प्रसङ्गप्राप्तं संस्कृतवाङ्मयवैशिष्ट्योल्लेखाव-सरमनुरुध्य मयाऽवश्यमेतत्तु निवेद्यमेव, यत् संस्कृत-वाग्मुफः ध्वनि-नाद-लयादीनां संवादेन स्वभावतः सङ्गीतमयो भवति, किमुत रागानुप्रासादिनिबद्धतया । सविधिताल-स्वरादिसमन्वितमस्योच्चारणम् अर्थाव-बोधमन्तराऽपि श्रोतृन् रसाप्लुतान् विधत्ते । पदलालित्यं, भाषासौष्टवं, व्यञ्जनाप्रयोगः, कल्पनास्वाभाविकत्वं चेति गुणगणैः समन्वितमस्या अलङ्कारविधानमाश्रित्य यः कोपि संस्कृतसाहित्यकारः तदितरसर्वभाषा-साहित्यिकानतिशय उच्चैस्तरां विराजते ।

इदमस्मत्कृतेऽतीव लज्जाकरं खेदास्पदं च यद् वयं देववाणीं यथोचितं नाद्रियामहे । व्यतीते पराधीनतायुगे राजनीतिकैतिहासिक-दुष्प्रवृत्तीना-मनुरोधात् संस्कृतभाषा अतीव उपेक्षणीयतामनीयत । यत्र तत्र माण्डलिकराजसभासु संस्कृतकवीनां यत्किञ्चिद् योगक्षेमनिष्पादनेऽपि तेषां तज्जीवन-दानापयासितया साहित्यश्रीसंवर्धनाय नालङ्कर्मणिमभूत् । यद्यप्यांग्लशासनकाले कतिपये यूरोपीयविद्वांसः संस्कृतसाहित्यं गम्भीरतरमधीत्य बहुतरं प्रशशंसुः, तदनुरोधादन्येऽपि वैदेशिकाश्च श्रद्धुः, विश्वजनीन-ग्रन्थागारेषु च संस्कृतपुस्तकराशिः सम्मानपुरस्सरं

समचीयत । तथापि आंग्लशासनकाले तदुन्नत्यै स्थिरतरो मूर्तिमान् अभ्युत्क्रमो न व्यधीयत । सुतरां नैरन्तर्येपि क्षया एतत् साहित्यं निश्चेतनमिवाभवत् ।

स्वतन्त्रताप्राप्त्यनन्तरमस्माकं राष्ट्रनायकाः पुनरपि पूर्वतनसंस्कृतनिधानोद्धाराय यतमाना अभूवन् । परिस्थितिसीम्नि संस्कृतवाङ्मयप्रचाराय, तस्या लोकप्रियतायै, शिक्षाप्रतिष्ठानेषु च स्थापनायै तैः प्रायत्यत । तत्परिणामानुरूपम् आसाधारणजनं संस्कृतसाहित्यं प्रति लोकानुरागो वर्धमानो दृश्यते, वाङ्मयाभिवृद्धये च प्रयत्यते । संस्कृतविद्वांसः साहित्य-कृतश्च काले काले सम्मान्यन्ते अर्थप्रतिष्ठादिना, संस्कृतोपाध्यश्च राजमान्यतयाऽधिक्रियन्ते । वाराणसेय-संस्कृतविश्वविद्यालयप्रतिष्ठापनमत्र दिशि शीर्षण्यः प्रयासः । उत्तरप्रदेशीय - माध्यमिक - शिक्षापरिषद् स्वकीये त्रिभाषासूत्रीय-पाठ्यक्रमे संस्कृतभाषाकृते-ऽन्यतमस्थानदानेन अध्येतृजनानुरागं जागरयति ।

व्यतीतवर्षविंशतौ विहितान् संस्कृतोन्नतिप्रयासात् सादरमभिलक्ष्यापि नेदं वक्तुं सङ्कोचः, यत् कार्यगौरव-वैपुल्यदृष्ट्या न सन्तोषयति प्रयासोऽयं जनमनांसि । परतन्त्रताजन्यसंस्कारैः साधारणजनेषु संस्कृतभाषां प्रति या हीनत्वभावना व्याप्ता साऽद्यावधि नोन्मूलिता । तद्भावनामनुरन्तो भविष्यदुन्नतिं कामयमानाः संस्कृतज्ञा अपि स्वबालकान् आंग्लविद्यालयेषु शिक्ष-णार्थं प्रहिण्वन्ति, आंग्लाध्ययनं च वरिष्ठं मन्यन्ते । राजसेवादिष्वपि संस्कृतपठितारः क्वचित् स्वल्पतरं नियुज्यन्ते । संस्कृतभाषाप्रसारः संप्रत्यपि बाधकै-राकुलः, जडत्वरूढिप्रियत्वादिवादैरधिकृतः, लघिम्ना-ऽवहेलितश्च क्रियत इति निर्धारणे न कोऽपि व्यामोहः । इयं कष्टकरी परिस्थिती राष्ट्रगौरवं लघयति ।

सम्प्रतीदमत्यावश्यकं पुरातनं संस्कृताख्यं निधानमिदं समादरणीयं कलेवरवर्धनीयं च संवृत्तं स्यात् । संस्कृतभाषा सर्वभावोपजीव्या शब्दार्थसमृद्धा

मौक्तिकम्

—कविवरः श्री रतिनाथ झा

काले सज्जनसङ्गमोऽतिकुटिलं पापादुपेतोदयं
नीचं कुत्सितकर्मरक्तहृदयं सद्यः पुनीते ध्रुवम् ।
सन्देहो न मनागपीह मनुजैः कार्यो यतः शुक्तिका-
कार्यं वारिकणो विशन् भवति सच्छायं स्फुटन्मौक्तिकम् ॥१॥
यत्तत्तीक्ष्णशलाकयाऽस्ति नितरां विद्धं पुनर्लीलया
सूचीभिर्ग्रथितं नितान्तमुदृढे सूत्रे समायोजितम् ।
यच्चैवायसपेटिकासु निहितं तत्सुन्दरीणां स्तन-
द्वन्द्वं हारि सुदुर्लभं भजति सद्भाग्यधिकान्मौक्तिकम् ॥२॥
यासामुन्नत-कर्कश-स्तनयुगान्मातङ्ग-कुम्भस्थलं
मात्सर्येण पराजितं नहि पुनस्तत् स्पर्धितुं चेष्टते ।
तासामेव कुचद्वयं निजपदन्यासैः सदा मर्दयन्
पुत्रत्वं सफलीकरोति नितरां मातङ्गजं मौक्तिकम् ॥३॥
अद्यत्वे भुवि कृत्रिमं बहुविधं भासा समुद्भासितं
स्तोकद्रव्यसमर्पणेन सुलभं रत्नं लभन्ते नराः ।
लुप्ता वैकटिका गता नृपतयो रामारतिभूषणाच्-
छिन्ना तन्मृगयेत को विपणिषु त्वां मूल्यवन्मौक्तिकम् ॥४॥

न जननीजनकं न सहोदरं
गणयतीह जनो गुणिनोऽङ्कने ।
स्मरति कोऽपि न वेणु-गजादिकं
समुपलभ्य सुदुर्लभ-मौक्तिकम् ॥ ५ ॥
जटितमाभरणे रमणीतनो-
नरपतेर्मुकुटे च विमण्डितम् ।
कनककान्तिमुपेत्य विभासते
स्फुरति केवलमत्र तु मौक्तिकम् ॥ ६ ॥
जगति सा न विराजति शुक्तिका
सपदि वा जनयेदिह मौक्तिकम् ।
किमधुना न जलं जलदेऽस्ति तद्
भवति यत्तु विभास्वर-मौक्तिकम् ॥ ७ ॥
स्फुरतु रत्नभनर्ध्यमतिप्रभं
बहुविधं विबुधैरपि काङ्क्षितम् ।
जयति माल्यतया विहरत् परं
युवति-वक्षसि मञ्जुल-मौक्तिकम् ॥ ८ ॥ ●

चेत्यत्र न संदेहः । दौर्भाग्याद् वयमस्याः शवितं न
परिचिनुमः, नावधानं दम्भः, न च परीक्ष्योपयुज्मः ।
संप्रति विवेच्यमिदं यद् वर्तमानदशायां संस्कृता-
भिवृद्धयै के के सजीवाः प्रयासा ग्राह्या भवन्ति ।
मन्मते तु सर्वप्रथमं वयमेव इदं निश्चित्याग्रे सरामः,
यत् स्वयं संस्कृतसाहित्यमध्येष्यामहे, मंस्यामहे,
समर्धयिष्यामहे च ।

वस्तुतो निश्चितमिदं यत् कलानां साहित्यस्य
संस्कृतेश्च समुन्नयनं राज्याश्रयादि-बन्धननिरपेक्षमेव
कर्तुं सुकरम् । तत्कृते जनमानसस्य आन्तरिकी
अभिरुचिः अपेक्ष्यते । जनमानसत्वं नाम रचयितुः
सनिर्माणनिष्ठा प्रवणता, चेतोव्यापारे स्वान्तः-
सुखावाप्तिश्च । संस्कृतसरस्वत्या लोकपावनः प्रवाहः
निरन्तरं सामान्यजनमानसादेव प्रावर्तत । राज्याश्रय-
सम्मानावाप्तिनिरपेक्षं वर्तमानपरिस्थितिमभिलक्ष्य
संस्कृतस्य मर्मग्राहिग्रन्थानामध्ययनम् इदमभिधाय
कर्तव्यं यद् अस्माकं पूर्वतना ग्रन्थकारा युगदर्शिनः
सन्तो दूर (भावि)-दृष्टारोऽप्यासन् । संप्रति अभिनव-
विषयानधिकृत्यापि ग्रन्थाः स्रष्टव्याः । विद्यालयेषु,
चत्वारोद्यानादिषु प्रेरणाप्रदा गद्य-पद्यवचनविन्यासाः
सार्थमुदङ्कनीयाः । शिक्षालयेषु छात्राः संस्कृतमध्येतु-

मुन्मुखीकरणीयाः । मूर्धन्यग्रन्थकाराणां रचनासु
व्याख्यां सरलां विधाय तत्स्वल्पार्थग्राह्यसंस्करणानि
प्रकाशनीयानि । संस्कृतस्य सामयिकपत्र-पत्रिका
अङ्गुलिगण्यस्थानादभिवर्ध्य बहुसंख्यं प्रकाश्याः प्रचार्याः
पुरस्कार्याश्च । स्वदेशीयाः संस्कृतच्छात्रा विदेशीय-
संग्रहास्थानेषु प्रव्रज्य, तत्रस्थान् पुरातनग्रन्थाननुशील्य
व्याख्योद्धरणादि संगृह्य विशेषाध्ययनं विदधीरन्,
स्वविषयोन्मीलकान्यभाषाग्रन्थाश्च अन्वेषयेयुः ।
सोऽपि संस्कृताभ्युदयाय शोभनः पन्थाः । किं बहुना,
सांप्रतिकविधाः सर्वा अपि संधाय संधाय सविशेषं
प्रयतितव्यं सुरभारतीमुन्निनीषुभिः ।

इदमभिज्ञाय बहु प्रसीदामि यत् प्रवरनगरस्यास्य
वंशद्वारवर्ति-सार्वभौम-संस्कृतप्रचारकार्यालयः संस्कृता-
भ्युन्नत्यै तस्य जनप्रियत्वसम्पादनाय च निरवच्छिन्नं
यतते । तदर्थं कृतज्ञैः संस्कृतविद्भिः स साधुवचनै-
रभ्यर्च्यः । तथापि शुष्ककृतज्ञताभरणैव इतिकर्तव्यता-
पूर्तिः साधीयसी न भवति । सर्वे वयं संभूय
कार्यालयस्यास्य व्यापारेषु हस्तग्राहं संघटाम, तदैव स
स्वोद्देश्ये साफल्यलक्ष्मीमुद्वक्ष्यति । तथात्वे निश्चितं
विश्वसिमि, कार्यालयः यथानाम सार्वभौमः सन्
संस्थानशिखरमधिराजेत ।

मीमांसकानां स्वतःप्रामाण्यवादः

—श्री रामचन्द्रदेवः, एम० ए०—

[शोधच्छात्रः— संस्कृतमहाविद्यालयस्य, का० हि० वि० वि०, वाराणसी]

ज्ञानस्य प्रामाण्यं स्वत एवेति स्वतःप्रामाण्यवादो मीमांसादर्शनस्य मूलभूतसिद्धान्तः । ज्ञानस्योत्पत्तिः केनचिद् बाह्यपदार्थेन भवतीति तु कदापि तैर्ननु-भूयते । तथ हि—सर्वेषां बाह्यपदार्थानां प्रकटनं प्रकाशनं वा ज्ञानेनैव भवति । ज्ञानस्य प्रकाश-स्वरूपता तु स्वतःसिद्धा । न केनचित् पदार्थान्तरेण संवेद्यते संवित्, तथैव सा स्वतः संवेद्यते । इदमेव स्वतःप्रामाण्यवादिनां मतस्य सारतत्त्वम् । ज्ञानस्य अप्रामाण्यं पुनस्तैः उत्तरभाविना बाधककारणदोषज्ञानेन प्रतीयत इति अप्रामाण्यं परतो निश्चीयते । तदुक्तं भट्टपादैः श्लोकवार्तिके—

सर्वविज्ञानविषयमिदं तावत् परीक्ष्यताम् ।

इत्युपक्रम्य । तत्र नैयायिकादि - परमतनिराकरण-पूर्वकम्—

स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमवधार्यताम् ।

इत्यारभ्य स्वतःप्रामाण्यं परतश्च अप्रामाण्यमिति सोपपत्तिकं स्वतःप्रामाण्यवादः सम्यक् समर्थितः । स एव पार्थसारथिमिश्रैरपि शास्त्रदीपिकायां समर्थितो निरूपितश्च सम्यक्तया न्यायरत्नमालायाम् । तस्यैव संग्रहरूपेण निरूपणं निबन्धस्यास्य समुद्दिष्टम् ।

प्रामाण्यस्य स्वरूपम्

प्रामाण्यशब्दोऽत्र प्रमितिपरः । तथा च ज्ञानस्य प्रामाण्यमिति कथनेन तस्य प्रमात्वमेव विवक्षितम् । न तु प्रमाणत्वम् । तदर्थश्च याथार्थ्यपर्यायमर्थ-तथात्वं, न तु तथाभूतार्थनिश्चायकत्वम् । तथैव

स्वशब्दोऽप्यत्र आत्मपरो न त्वात्मीयपरः । अत एवोक्तं न्यायरत्नमालायाम्—

आत्मवाची स्वः शब्दोऽयं स्वतो भाति प्रमाणता ।

अर्थस्य च तथाभावः प्रामाण्यमभिधीयते ॥

प्रथमं तावदिदं विचारणीयं यत् किमिदं प्रामाण्यं ज्ञाने स्वत उत्पद्यते स्वतो जायते ? किं वा परतः उत्पद्यते परतश्च जायते ?

तत्र स्वतः प्रामाण्यवादिनां मीमांसकानां मते—

यया सामग्र्या ज्ञानमुत्पद्यते तथैव सामग्र्या तस्य प्रामाण्यमपि गृह्यते इति ज्ञानोत्पादक-सामग्रीजन्यत्व-मुत्पत्तौ स्वतस्त्वम् । यया सामग्र्या ज्ञानं गृह्यते तथैव प्रामाण्यमपि इति ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वं ज्ञप्तौ स्वतस्त्वम् ।

परतः प्रामाण्यवादिनां नैयायिकादीनां मते—

यया सामग्र्या ज्ञानमुत्पद्यते न तथा सामग्र्या प्रामाण्यम्, किन्तु तद्विन्नसामग्र्या । अतस्तेषां मते ज्ञानोत्पादसामग्रीभिन्नसामग्रीजन्यत्वमुत्पत्तौ परत-स्त्वमिति । तथैव यया सामग्र्या ज्ञानं गृह्यते न तथा सामग्र्या प्रामाण्यं गृह्यते, किन्तु तद्विन्नयाऽन्यथैव गुणज्ञानादिलक्षणया सामग्र्या प्रामाण्यं गृह्यते । अतो ज्ञानग्राहकसामग्रीभिन्न-सामग्रीग्राह्यत्वं ज्ञप्तौ परतस्त्वम् ।

मतान्तरोपस्थापनं निरसनं च

इत्थं प्रामाण्यस्य स्वतस्त्व-परतस्त्व-विचारावसरे विकल्पात्मकं मतचतुष्टयमुपस्थापितं श्लोकवार्तिके—

(१) किं ज्ञाने प्रामाण्याप्रामाण्यमुभयमपि स्वतः उत्पद्यते ज्ञायते च ? (२) किं वा उभयमिदं परतः ? (३) अथवा किमाप्रामाण्यं स्वतः प्रामाण्यं च परतः ? (४) किं वा प्रामाण्यं स्वतः अप्रामाण्यं च परतः ? प्रामाण्यस्य परतस्त्वं तु परतः प्रामाण्यवादिनां मतानुसारेण निरूपितमेव यद् गुणज्ञानादिरूपसामग्र्यन्तरेण तदुत्पन्नत्वं तद्ग्राहित्वं वा प्रामाण्यस्य परतस्त्वम् । तथैव अप्रामाण्यस्य परतस्त्वं तदा भवति यदेदं कारणदोषादुत्पद्यते गृह्यते वा ।

(१) तत्र प्रामाण्यस्यैव अप्रामाण्यस्यापि स्वतस्त्वमेवेति सत्कार्यवादिनां सांख्यानां मतम् । यथा प्रामाण्यरूपं कार्यं ज्ञाननिष्ठम्, तथाऽप्रामाण्यरूपं कार्यमपि ज्ञाननिष्ठम् । यतो हि सर्वत्र कार्यं स्वकारणातिरिक्तं कारणान्तरं नापेक्षते । एवं सति यथा प्रामाण्यं स्वत उत्पद्यते, तथाऽप्रामाण्यमपीति । तदनुपपन्नम् ; तथा हि—यदि ज्ञाने प्रामाण्याप्रामाण्योभयं स्यात् तदा परस्परविरुद्धयोः धर्मयोरेकस्मिन् धर्मिणि समावेशात् प्रामाण्यग्रहणसमयेऽप्रामाण्यं कुतो न गृह्यते, अविशेषात् । अतोऽस्मिन् मते किं ज्ञानं प्रमाणम्, किं चाप्रमाणमिति विवेक एव दुर्लभः । यद्युच्येत एका ज्ञानव्यक्तिः प्रामाण्यं गृह्णाति, अपरा चाऽप्रामाण्यमिति ; तदा व्यवस्थायामस्यां नियामकं किञ्चिद्वक्तव्यम् । तद्वि दुर्लभमेव ।

(२) तार्किकास्तु “उत्पद्यमानं ज्ञानं यदि प्रमात्मकमेव उत्पद्येत तर्हि ‘इदं रजतमि’ति विपर्ययज्ञानम्, ‘स्थानुर्वा पुरुषो वे’ति संशयश्च कथमुत्पद्येताम् ? किं च अनवधूतप्रमाणकं यज्ज्ञानं तदनभ्यासदशापन्नज्ञानमित्यभिधीयते । तत्र यदि ज्ञानस्य प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यं स्यात् तदाऽभ्यासदशापन्नज्ञाने प्रामाण्यसंशयो न स्यात् । अतः स्वतः प्रामाण्यपक्षं विहाय परतः प्रामाण्यपक्षस्वीकार एव युज्यते ।”

एतेषां मते प्रत्यक्षादिज्ञानं यथा सामग्र्या उत्पद्यते

तथा प्रामाण्याप्रामाण्यं वा नोत्पद्यते, किन्तु गुणलक्षणया सामग्र्या प्रामाण्यम्, दोषलक्षणया चाप्रामाण्यमुत्पद्यते । अतो ज्ञानोत्पादकसामग्र्याः प्रामाण्योत्पादकसामग्री भिन्नैव । एवं च स्वोत्पादकसामग्र्योत्पद्यमानं ज्ञानं न प्रमात्मकं भ्रमात्मकं वोत्पद्यते, अपि तु ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं गुणज्ञानेन प्रामाण्यं दोषज्ञानेन चाप्रामाण्यं गृह्यते । अतो यथा प्रामाणिष्ठमप्रामाण्यं परतः, तथैव अप्रामाणिष्ठस्याऽप्रामाण्यस्यापि परतस्त्वम् । अत उभयं परतो ग्राह्यमि”ति ।

तदिदमपि मतमविचारितरमणीयमेव ; तथा हि—ज्ञानं प्रकारद्वये विभक्तमप्रमात्मकं भ्रमात्मकं चेति । तत्रोत्पद्यमानं ज्ञानं यदि प्रमात्मकं न भवति तर्हि भ्रमात्मकं स्यात् । यदि भ्रमात्मकं न भवति तर्हि प्रमात्मकं स्यात् । प्रकारद्वयातिरिक्तस्य तृतीयस्य प्रकारस्याभावादुत्पद्यमानं ज्ञानं कीदृशं स्यात् ? एवं च ज्ञानं निःस्वभावमेव स्यादिति । यत उत्पद्यमानं ज्ञानं यावन्निश्चीयते यदिदं ज्ञानं सत्येतार्थक्रियाकारिकारणेन मृषादोषवत्कारणेन वेति तावदिदं न प्रमात्मकं भवति नाप्यप्रमात्मकं च । तर्हि यदिदं प्रमात्मकाप्रमात्मकमुभयमपि न भवति, तत्तु नास्त्येवेति मन्तव्यम् । तस्मादिदं नैयायिकानामपि मतं न युक्तम् ।

(३) बौद्धास्तु—ज्ञानस्य अप्रामाण्यं स्वतः, प्रामाण्यं च परत इति वदन्ति । तथा हि—अप्रामाण्यं तु अवस्तु, अभावरूपमिति तत्र न कारणपेक्षा । प्रामाण्यं पुनर्वस्तुरूपं भावात्मकमिति तत्कारणमपेक्षत एव । तच्च कारणं संवादज्ञानरूपम् अर्थक्रियाज्ञानरूपं वा गुणरूपं वा । यदि तु ज्ञानं स्वतः प्रमात्मकं अप्रमात्मकत्वं चास्य कारणदोषवशात् बाधकज्ञानवशाद्वा भवति चेत्, स्वप्नेऽपि ज्ञानं प्रमात्मकमेव स्यात् । अस्माकं मते तु स्वप्नज्ञाने कथमपि प्रामाण्यं नापाद्येत, यतस्तत्रार्थक्रियाकारिकारणमेव नास्ति

यत्तस्य प्रामाण्यनिश्चायकं स्यात् । गुणसत्त्वे दोषा न सन्तीति गुणाभावेन दोष इति दोषज्ञानात् मिथ्या-भ्रमो भवति । वस्तुतस्तु दोषेण मिथ्यात्वं नोत्पद्यते, अपि तु स्वाभाविकमिति । तस्मादप्रामाण्यं च स्वतः प्रामाण्यं च संवादिज्ञानादिना भवतीति परतः प्रामाण्य-वादिनां बौद्धानां मतम् ।

तृतीयमतस्यास्य इदमेव निरूपणीयं यत् प्रमात्मकस्यापि ज्ञानस्य प्रामाण्यमर्थक्रियाकारिता-धीनं शब्दोच्चारयितुः पुरुषस्याप्तत्वाधीनं च । एवं च यथा मीमांसका वेदस्यापौरुषेयत्वं प्रतिपादयन्ति यत्तस्य नास्ति कश्चिद् वक्ता रक्षयिता वा पुरुषः, तथा तु तत्र यथार्थताऽपि न भवितुमर्हति । अत एव धर्माख्य-कर्तव्यज्ञानस्य साधनमपि वेदो न स्यात् ।

बौद्धानां मतमिदमविमृश्यमानमुन्दरमिति । स्वतः-प्रामाण्यवादिनां मीमांसकानामभिमतम् । तथा हि—ज्ञानं यदि यद्यर्थतयात्वरूपस्य प्रामाण्यस्य जनने ग्रहणे च स्वयमसमर्थं सत् ज्ञानान्तरमपेक्षेत, तर्हि अन्यदापि ज्ञानं ज्ञानत्वाविशेषात् स्वयमसमर्थं सज्ज्ञानान्तर-मपेक्षेत । तदपि ज्ञानं पुनः ज्ञानान्तरमिति अनवस्था स्यात् । सा च मूलक्षयकारिणी । अतो न युक्तं प्रामाण्यस्य परतस्त्वम् । तदेवोक्तं वार्तिके—

स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमवधार्यताम् ।
न हि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन शक्यते ॥
परापेक्षं प्रमाणत्वं नात्मानं लभते क्वचित् ।
मूलोच्छेदकरं पक्षं को हि नामाऽध्यवस्यति ॥

(४) प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे स्वतः किं परतोऽथवा इति विकल्प्य उक्तप्रकारेण मतत्रये अनुपपत्ति-प्रदर्शनपुरस्सरं ज्ञानस्य प्रामाण्यं स्वतोऽप्रामाण्यं च परत इति सिद्धान्तरूपेण मीमांसकमतं प्रतिपादितं कुमारिलभट्टैः । यथोक्तम्—

तस्माद् बोधात्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता ।

अर्थान्यथात्वहेतूत्थ - दोषज्ञानादपोह्यते ॥

अस्यायमर्थः—बोधात्मकत्वेन, प्रकाशात्मकत्वेन ज्ञानस्य स्वतःप्रामाण्यं प्राप्नोति । स्वतःसिद्धस्य प्रामाण्यस्योत्पत्तिस्वतस्त्वेऽपवादः । कारणदोषः । तत्सद्भावे च प्रामाण्यमेव नोत्पद्यते, अतः कारणदोषः उत्पत्तिस्वतस्त्वे बाधको भवति । यथा 'शङ्खः पीतः' इत्यादौ मिथ्याज्ञाने अर्थतयात्वरूप-प्रामाण्यस्योत्पत्तिस्वतस्त्वे चक्षुरादिनिष्ठदोष एव बाधको भवति । एवं ज्ञप्तिस्वतस्त्वस्य अपवादो बाध-ज्ञानमस्ति । अत एव 'इदं रजतम्' इति ज्ञानस्य 'नेदं रजतम्' इत्यनेन बाधात् पूर्वं ज्ञाने प्रामाण्यं न गृह्यते । तथा च प्रामाण्योत्पत्तिगत-स्वतत्वा-पवादस्य कारणदोषस्य ज्ञप्तिगत-स्वतस्त्वापवादस्य बाधज्ञानस्य च सत्त्वे प्रामाण्यं नोत्पद्यते, न गृह्यते च । तयोरभावे प्रामाण्यमुत्पद्यते जायते चेति । तेन कारणदोष बाधकज्ञानाभ्यां प्रामाण्यस्य वाद इति ।

इत्थञ्च 'स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमित्यत्र स्वशब्दस्तु विज्ञानपरः, विज्ञानादेव प्रामाण्यं बोध्यते । ततश्च अप्रमाणज्ञानादपि प्रामाण्यमेव आत्मनोऽसरपि बोध्यते । अप्रामाण्यं तु प्रतीतप्रामाण्यापवादरूपेण पश्चात् कारणदोष-बाधकज्ञानाभ्यां बोध्यत इति । यथाऽऽह—
यस्मात् स्वतः प्रमाणत्वं सर्वत्रोत्सर्गिकं स्थितम् ।
बाधकारणदुष्टत्वबोधाभ्यां तदपोह्यते ॥

अत एव 'इदं रजतम्' इति भ्रमात्मकमपि ज्ञानं ज्ञानरूपेण तु प्रमाणमेव । यतो ज्ञानकाले ज्ञाता प्रमात्मकमेवेदं गृह्णाति । ततश्च तस्मिन् त्रिषये तस्य प्रवृत्तिर्भवति । पश्चात् प्रवृत्त्युत्तरकाले 'नेदं रजतम्' इति बाधकज्ञानेनास्य अप्रमाणत्वं निश्ची-यते, इति प्रमाणत्वमपोह्यते । यथोक्तं शास्त्रदीपि-कायां पार्थसारथिमिश्रैः—

“तस्मात् स्वतःप्रामाण्यं प्राप्तम्, अर्थान्य-
थात्वकारणदोषज्ञानाभ्यामपोह्यते, इत्यवश्य-
मङ्गीकरणीयम् ।”

पुनश्च—

“यत्र प्रयत्नेनान्विष्यमाणोऽपि कारण-
दोषो बाधकज्ञानं वा नोपलभ्यते तत्प्रमाणम्,
इतरच्च अप्रमाणम् ।” (शास्त्रदीपिका) ।

ज्ञानस्य स्वरूपम्

(१) कस्यचिदपि पदार्थस्य प्रत्यक्षं पुनः प्रत्यक्ष-
विषयं ज्ञानं नोत्पादयति, अपि तु पदार्थस्यैव अपरो-
क्षतां प्रकटतां वोत्पादयति । यथोक्तं भाष्यग्रन्थे—

अर्थविषया हि प्रत्यक्षबुद्धिर्न बुद्धिविषया ।

(२) प्रत्यक्षविषयिणी क्रिया ज्ञातृज्ञेययोः सम्बन्धं
गृह्णाति, स च कर्तृक्रियां विना न सम्भवति । अतः
एव प्रत्यक्षभूतोऽयं ज्ञातृज्ञेयसम्बन्धो ज्ञानात्मिकां
क्रियामनुमापयति । इदं तु ज्ञानमात्मनो विक्रियारूपम्,
अतस्तस्य नित्यत्वेन सहाव्यभिचारी भवति ।

(३) स्वप्नेऽपि ज्ञातः पदार्थोऽन्यत्र प्रत्यक्षविषयी-
भूतपदार्थ इव बाह्यविषय एव, निद्राकालपर्यन्तं च
अदृश्यसाधनेन चेतनायां समर्पितो भवति । तत्र
ज्ञानं तु प्रमात्मकमेव भवति । तस्याप्रामाण्यमतथार्थत्वं
वा तदा भवति यदेदं विचार्यते यदस्य विषयो
वास्तविकरूपेणानुभूतस्तदा न केवलं स्मृतम् । एवं
स्वप्नज्ञानस्याप्रामाण्यं निद्राद्यतिरिक्तकारणेन समृद्धयते,
न तु ज्ञानरूपेण ज्ञानेन सह ।

प्रामाण्य-ग्रहणम्

प्रामाण्यस्य एतादृशं स्वतोऽग्राह्यत्वं भाट्टमते

‘अयं घटः इति ज्ञानानन्तरं ज्ञातताऽपरपर्यायः कश्चना-
तिशयः घटे ज्ञानेन जन्यते । स च प्रत्यक्षः, ‘ज्ञातो घटः’
इति व्यवहारात् । तेन ज्ञानमनुमीयते । तथा हि—घटः
विषयतासम्बन्धेन ज्ञानविशिष्टः, स्वरूपसम्बन्धेन ज्ञात-
ताकत्वात् । एवं च तल्लिङ्गकानुमित्या प्रामाण्यं गृह्यते ।

प्राभाकरमते तु ज्ञानानां स्वप्रकाशत्वमङ्गीकृत्य,
‘घटमहं जानामी’ति ज्ञान-ज्ञेय-ज्ञातावभासकत्रिपुट्या-
त्मकव्यवसायेन प्रामाण्यग्रहणं भवति । अतस्तन्मते
व्यवसायात्मकग्रहणविषयत्वात् प्रामाण्यस्य स्वतो-
ग्राह्यत्वमुपपद्यते ।

प्रामाण्यस्य स्वतोऽग्राह्यत्वविषये मुरारिमिश्रस्य
तृतीयं मतं प्राप्यते यमधिकृत्य **मुरारेस्तृतीयः पन्था**
इत्यभियुक्तानां व्यवहारो दृश्यते । एतस्मिन् मते
‘अयं घटः’ इत्याकारकज्ञानोत्पत्त्यन्तरं द्वितीयक्षणे
‘घटमहं जानामी’ति तद्विषयकोऽनुव्यवसायः
सञ्जायते । तेनैव प्रामाण्यं गृह्यते, इति
तन्मतेऽनुव्यवसायेन प्रामाण्यस्य स्वतोऽग्राह्यत्वमुपपद्यते ।

एवमेतेषु त्रिष्वपि मतेषु ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्व-
रूपप्रामाण्यस्य स्वतोऽग्राह्यत्वमेवोपपद्यते । गुरुणां मते
ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वस्वभावेनैव ज्ञानतत्प्रामाण्यं च
गृह्यते । भाट्टानां मते ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वात् ज्ञानजन्य-
ज्ञातता प्रत्यक्षा भवति । तथा च ज्ञानमनुमीयते ।
मुरारिमिश्राणां मतेऽनुव्यवसायेन ज्ञानं गृह्यत
इति सिद्धम् ।

गीत-वितानम्

—श्री उमाशङ्करशर्मा त्रिपाठी—

[आंग्लभाषा-प्राध्यापकः—काशीविद्यापीठम्, वाराणसी]

[माननीयाः कविवराः सम्प्रति लोकसाहित्ये लोकसङ्गीतेन गीयमानानि गीतान्यनुलक्ष्य संस्कृतेऽपि तथैव गीत-वितान-विस्तारं कामयन्ते । विगतवर्षे एतेषां प्रकाशितानि गीतानि अस्यैवोपक्रमस्याङ्गानि । एतान्यपि चत्वारि गीतानि तदन्तर्गतान्येव ।—सम्पादकः]

समाश्वासः

किं मुधा दूयसे हृदये विषादमावहसे
स्वप्नमाराधितुं किं जीवने समुत्सहसे ।
सङ्गतिर्नैव रजनी-दिवसयोः श्रुता लोके
किं परावर्तितुं वीतं क्षणं मुधा कमसे ॥
कः पुना रोपितुं वृन्ताच्च्युतं वृन्ते कुसुमं
गन्धवहमस्थिरं सहठं निवारितुं क्षमसे ।
विस्मृतौ सञ्जहासि किन्न दुर्वहं भारं
कल्पनाभाविते हृदये कथं परिव्यथसे ॥
निष्ठुरं निष्ठुरे दैवेऽपि कः सदाचारः
किं प्रतीपे पथि चेतो नियोक्तुमुद्यतसे ॥

वायसं प्रति !

वायस ! पश्यसि किं पथि पथिकम् !
चिरयति कथमधुना परदेशी जनयन् संशयमधिकम् ।
उच्चर विकलमनोरथभावन ! हर घनविरहविषादम् ।
आनन्दय मृदुरटितैः हृदयं सहठवर्धदवसादम् ॥
दास्ये हेममये भवते प्रथमं नवपात्रे क्षीरम् ।
धास्ये तदनुप्रियतमं नयने दिगिव विभातसमीरम् ।
जनपीडाकातर ! खगबन्धो ! नवकुलामिह द्वारे ।
निम्बतरौ निर्माय समोज्यं दास्ये भवदर्शकारे ॥
भाग्येनोच्चरितं मुदा बलिभुजा दिष्ट्याऽर्वता ह्लेषितं
सोल्लासं गृहसेवकैरुपसृतं पौरैः समानन्दितम् ।
साकूतं पतितं मदीयशयने संख्याऽलसात् सस्मितं
भग्नोत्साहवता च वीक्ष्य निखिलं दुःखेन सद्यो द्रुतम् ॥

प्रभातकान्ता

तारककुसुमकचं, शशिमुखमपरागम्,
अम्बरमस्तरुचं शोलितमधुयागम् ।
मृष्टरागमधरं, क्षतविलिखितहृदयम्,
निर्दयतरतुमुले शंसति तव विजयम् ।
स्वेदरेखलुलितं वपुरालसनिवहम्,
संकुचदक्षियुगं तिलकमपदमसहम् ।
अभिमुखमेव हठादुदितक्षतघातम्,
विक्रमपदकनिभं रञ्जयति विभातम् ।
तदपि ह्रियाकुलितं स्मितमुल्लसितकलम्,
संसूचयति शुभे प्रियमभिलषितफलम् ।
केशे - विस्तस्तबन्धे - निपतितकुसुमे - रस्तनक्षत्रमालैः
म्लानेनास्येन्दुधाम्ना व्यपहतश्चिन्ता लोभनीयाऽम्बरेण ।
घूर्णत्तन्द्रालसार्ता सरभसतुमुलोत्साहलक्ष्माञ्चिताङ्गी
व्रीडालोढस्मितश्रीस्तदपि विजयते शौर्यगाथेव केयम् ॥

प्रतीक्षाकुला

मा कलकण्ठ ! कलय कलमाकुलयसि किमु क्षणमुन्मादैः ।
सुकृतसुफलमिव वीक्ष्य दयितमुखमुपकृतमद्य विषादैः ॥
कुशा रजनिरबुधो गुरुबाधो युगमुपमाति निमेषम् ।
विध्यति दुरवधिकलनकरुणतनुमुत्सुकता सविशेषम् ॥
अहनि रसालरसालसकुञ्जे वितर सरसविषगीतम् ।
विवशवधूजनजीवनलुब्धक ! रचयसि किमु विपरीतम् ॥
निशामपि पुलकितललितमनोरथदोहन-सवन-सहायम् ।
विफलविभवमपयातमचेतन ! पश्यसि गायं गायम् ॥
अवधीरयति वीतमपि किञ्चन स्मृतिसंवलितविलोलम् ।
बत मानमतितरमुत्कण्ठित - पुलकस्फुरितकपोलम् ॥
क्षणमयि ! विरम निजामपि शोलय तामुत्कण्ठितनीडाम् ।
परिहर रटनं दयितविघटनं रमय विनोदितव्रीडाम् ॥

कालिदासस्य साहित्ये जीवनादर्शः

—श्री केदारनाथ मिश्रः—

[अनुसंधाता—हिन्दू-विश्वविद्यालयस्य, वाराणसी]

अत्र तावदस्माभिः कालिदासस्य साहित्यं भोग-
प्रधानमिति विषयं प्रतिपादयितुं श्रीमतां चेतांसि
समावर्ज्यन्ते । भोगो हि नाम इन्द्रियैर्विषयाणां
मनोनुकूलः संयोगः, त्यागश्च इन्द्रियैर्विषयाणां
मनोनुकूलो वियोगः । विश्वजनीनमिदं तथ्यं यत्
निखिलविश्वविश्रुतकीर्तिः कविकुलगुरुः कालिदासो
रससिद्धः कविः । को नाम रस इति जिज्ञासायाम्—
'विभावानुभावादीनां प्रपाणकरसन्यायेन भोग एव
रस' इति समामनन्त्याचार्याः । तेन कालिदासकाव्यानां
मूलं रत्यादीनां भोग एवेति संसिद्धम् ।

यदि हि नाम भोगमुत्सृज्य त्यागमेव कालिदासः
प्राधान्येन स्वरचनासु निवेशयितुमैषिष्यत, तर्हि, तेन
वेदान्तधर्मशास्त्रादीनां ग्रन्थाः निरमास्यन्त, न तु
रत्यादिभुक्तिप्रधाने रसपिच्छले काव्यराजमार्गे तेन
प्रावर्तिष्यत ।

कालिदासस्य अमररचनासु भारतीयसंस्कृतेर्नितान्तं
समुज्ज्वलं चित्रं देदीप्यते । इयं च संस्कृतिः त्याग-
प्रधाना आसीदस्ति चेति केषाञ्चिद् दरिद्रमस्तिष्कानां
दुरभिसन्धिः । वस्तुतस्तु त्यागभोगयोरानुकूल्येन जीवने
व्यवस्थापनमेव भारतीयायाः संस्कृतेरमरकारिणी
अन्तःसलिला रासायनिकी प्रक्रिया । तत्र जीवनस्य
चरमे वयसि भोगो नितान्तं निन्दनीयः, त्याग एव
समादरणीयः । यौवने तु भोग एव प्राधान्यं लभते,
त्यागस्तु तं परिचरति प्रकृतेरनुकरणम् । कालिदास-
काव्यानां परिशीलनेन सुस्पष्टं ज्ञायते, यत् यौवने
वर्तमानान्येव चरित्राणि तस्य वर्णनीयानि । कुमार-
सम्भव-मेघदूतयोः कथातत्त्वं देवानां चरित्रं क्रोडी-
करोति । देवेषु च वृद्धावस्थायाः नामाऽपि न श्रूयते, तत्र
का कथा त्यागस्य वार्ताया अपि । अनयोः काव्ययोः
वर्णनानि विश्वसाहित्ये स्वीयां तुलनां न धारयन्ति ।
तद्यथा कुमारसंभवे शिवं परिचरन्तीं सकलजगल्लावण्य-
सारभूतां पार्वतीं वर्णयल्लेखनीं स्वच्छन्दसमुच्छालया-
मास कविः—

निर्वाणभूयिष्ठमथास्य वीर्यं

सन्धुक्ष्यन्तीव

चपुर्गुणेन ।

अनुप्रथाता

वनदेवताभ्या-

मदश्यत

इत्यावरराजकन्या ॥

अशोक - निर्भर्त्सित - पद्मराग-

भाकृष्ट - हैमद्युति - कर्णिकारम् ।

मुक्ताकलापीकृत - सिन्धुवारं

वसन्तपुष्पाभरणं

वहन्ति ॥

आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां

वासो वसाना तरुणार्करागम् ।

पर्याप्त - पुष्पस्तवका - ऽवनप्रा-

सञ्चारिणी पल्लविनी लतेव ॥

सस्तो

नितम्बादवलम्बमाना

पुनः पुनः केसरदामकाञ्चीम् ।

न्यासीकृता स्थानविदा स्मरेण

मौर्वी द्वितीयामिव कार्मुकस्य ॥

सुगन्धि-निःश्वास-विवृद्धतृणं

बिम्बाधरासन्नचरं द्विरेफम् ।

प्रतिक्षणं

सम्भ्रमलोलदृष्टि-

लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥

तां वीक्ष्य

सर्वाऽवयानवधां

स्तेरपि ह्रीपदमादधानाम् ।

जितेन्द्रिये शूलिनि पुष्पचापः

स्वकार्यसिद्धिं पुनराशशंसे ॥

त्यागस्य प्रतिकृतिरिव भगवान् शम्भुः कालिदास-
लेखनीमनुचरन् अन्ततः पार्वतीं कथयति—

अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि ! तवास्मि दासः

क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।

अह्नाय सा नियमजं - कलममुत्ससर्ज

कलेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥

मेघदूतकाव्यं तु भोगभाण्डागारमिव आभाति ।
तत्र वर्णेषु, मात्रासु, पदेषु, वाक्येषु, छन्दसु
च भोगस्यैव अवतारणा दृश्यते । तद्यथा—

मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्तिचेतः

कण्ठादलेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ।

कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ।

उज्जयिनीवर्णनावसरे सकलविश्वललामभूताया
एतस्या नगर्या उपभोगक्षमतां प्रकाशयति कविः—

विद्युद्दामस्फुरितचकितैस्तत्र पौराङ्गनानां

लोलापाङ्गैर्यदि न रमसे लोचनैर्वञ्चितोऽसि ॥

तथा च—

पादन्यासैः कवणितरसनास्तत्र लीलावधूतै

रत्नच्छायाखचितवलिभिश्चामरैः कलान्तहस्ताः ।

वेद्यास्तवत्तो नखपदसुखान् प्राप्य वर्षाग्रबिन्दून्

आमोक्षयन्ते त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान् कटाक्षान् ॥

सुस्पष्टं व्याजहार कविः—

ज्ञाताश्चादौ विवृतजघनां को विहातुं समर्थः ।

एवंविधेषु श्रवणमात्रेणापि भोगसमर्पकेषु

सिद्धान्तनिष्पन्दभूतेषु वाक्यकदम्बेषु जाग्रत्सु, को

हि नाम सचेताः कालिदासस्य भोगमुत्सृज्य, त्यागस्य

समर्थनं मनागप्याद्रियेत । मेघदूतनिर्मितिवेलायां

त्याग एव कवेर्वृद्धस्थोऽभविष्यत्, तदा तु अश्व-

घोषो गौतममिव कालिदासोऽपि राजराजानुचरं

तपश्चर्यार्थं प्रावर्तयिष्यत ।

रघुवंशे मङ्गलपद्य एव भोगभावना-समर्पकं चित्रं
विलोक्यताम्—

वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥

सम्पूर्णजीवनस्य विषयविभागः—

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।

वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनाऽन्ते तनुत्यजाम् ॥

आसक्तिर्हि भोगस्य न्यूनतां सम्पादयति । अतो

दिलीपः असक्तः सुखमन्वभूत् । तस्य वनेऽपि आसीत्

भोग एव—

उदीरयामासुरिवोन्मदाना-

मालोकशब्दं वयसां विरावैः ।

शुभाव कुक्षेषु यशः स्वमुच्चै-

रुदगीयमानं वनदेवताभिः ॥

अन्ततस्तु दिलीपो नन्दिन्याः—

सुदक्षिणायां तनयं ययाचे ।

नन्दिनी च—

दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयं

पुत्रोपभुङ्क्ष्वेति तमादिदेश ।

रघुणा पुन, वसुन्धरा उपभुक्ता—

मनुप्रभृतिभिर्मन्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।

तथाप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीद् वसुन्धरा ॥

अभिज्ञानशाकुन्तले त्यागस्य सिद्धस्थलेऽपि

कण्वाश्रमे भोगं प्रवर्तयन् व्याजहार दुष्यन्तः—

शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य ।

दूरीकृता खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः ॥

शकुन्तला तत्कृते वत्कलेनाप्यधिकमनोज्ञा ।

भ्रमरोऽपि शकुन्तलायाः भोगं कुर्वन् समुद्वेजयति

दुष्यन्तम्—

चलापाङ्गाभां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं

रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः ।

करौ व्याधुन्वन्त्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं

वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर ! हतास्त्वं खलु कृती ॥

शकुन्तलां स्पर्शक्षमं रत्नं मनुते दुष्यन्तः, तामुप-

भोगसामग्रोरूपेण चिन्तयन्, तस्याः भोक्तारमपि

मनसा परामृशति—

अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुहै-

रनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम् ।

अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं

न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः ॥

किं बहुना, कण्वाश्रम एव भोगस्य सम्पूर्णतायां

जातायां मरीच्याश्रमे सप्तमेऽङ्के भोगस्य फलमप्यु-

पलभ्यते भरतप्राप्तिरूपम् । इत्थं हि कालिदासस्य

जीवनादर्शः भोगानां सम्पूर्णोपभोग एव । भारतस्य

नितान्तं समृद्धिकाले समुद्भूत आसीत् कवि-

कुलगुरुः ।

ये हि नाम केचन त्यागवर्णनात्मकाः सन्दर्भ-

विशेषास्तेऽपि भोगस्यैव विभावानुभावसञ्चार्यादिषु

स्वीयं स्थानं धारयन्तोऽन्ततः भोगस्यैव परिपोषकाः

परिणमन्ति । त्यागस्य भोगपोषकतायां चित्रणे

नास्ति कोऽपि विरोधः, प्रत्युत आनुकूल्यमेवेति ।

गतवर्षीयैकादशाङ्गतोऽनुवृत्ता

शृङ्गार-सप्तशती : देवगिरा गुम्फिता 'बिहारी'-सतसई

—श्री कविवरः परमानन्दः—

९९. त्वं सहचरि ! सत्यं
वदसि स्वयमपि तज्जानामि ।
कथं मनोहर - मोहनं
प्रति मानं विद्वामि ॥
१००. स्वयमुपयान्ति हरिं
मुदा गात्राणि स्वयमेव ।
खलु मानो भानूदये
विलीयते मिहिकेव ॥
१०१. नयने कृष्टे मानतः
सञ्चलिते विरहेण ।
मानं जहतुरिमे तदा
मिलिते यदा प्रियेण ॥
१०२. मानस्त्वयि रजनी-दिनं
न हि निश्चलतामेति ।
प्रिये विचन्वति तेऽगुणे
तद्वस्ते गुण एति ॥
१०३. नन्दसुतो नयनातिथि-
र्यावत् प्रभवति नैव ।
तावदेव सखि ! कुलकथा
राजति यथास्थितैव ॥
१०४. भ्रूलतिका कुटिलीकृता
विरसं वचो वदामि ।
किन्तु सहसिते लोचने
तं प्रति कथं नयामि ॥
१०५. न हि पश्यसि नर्तितदृशा
न वदसि वचः स्मितेन ।
यदा करोषि मनोऽरसं
मग्नं तदा रसेन ॥
९९. तुहूँ कहत हौ आपहूँ
समुझत सबै सयान ।
लखि मोहन जो मन रहै
तौ मै राखौ मान ॥
१००. मोहि लजावत निलज ये
हुलसि मिले सब गात ।
भानु उदै की ओस लौ
मानन जान्यौ जात ॥
१०१. खिचे मान अपराधतै
चलिगे डीढ़े अचैन ।
जुरत डीठि तजि रिसखिसी
हूँसे रसीले नैन ॥
१०२. राति-दिवस हौं सै रहै
मानन ठिक ठहरात ।
जे तौ औगुन ढूँढिये
गुनै हाथ परिजात ॥
१०३. जोलौ लखौ न कुलकथा
तौलौ ठिक ठहराइ ।
देखै आवत देखही
कैहूँ रहौ न जाइ ॥
१०४. कपट सतर भौहै करी
मुख सतरौ है बैन ।
सहज हसौं है जाति कै
सौहै करत न नैन ॥
१०५. नहि नचाइ चितवत द्रगनि
नहि बोलत मुसक्याइ ।
ज्यों ज्यों रुख रुखी करत
त्यौं त्यौं चित चिकनाइ ॥

१०६. मानः कृष्णसमागमे
प्रवव्राज मनसोऽपि ।
किन्तु मुहूर्तं मानजा
त्रपा न याति ततोऽपि ॥
१०७. कम्पित-करपतिना कृतं
कुटिल - तिलक - वरमेव ।
तेन कुटिलतिलकेन सा
विहरति कुटिलकृतेव ॥
१०८. किल सपत्निकासन्मुखं
पतिदत्ता प्रिययाऽपि ।
सा विभाति नूतनतरा
माला रतिभृदिताऽपि ॥
१०९. क्षणं क्षणं प्रियखण्डितं
स्पृशति पिघत्ते करेण ।
दर्शयति कदाचित् साऽधरं
स्वं पश्यति मुकुरेण ॥
११०. सा लब्ध्वा प्रियमुद्रिका-
मभिनव - हार्दितयैव ।
हृदि घत्ते पुनरीक्षते
पुनः प्रणिङ्गति चैव ॥
१११. भावि-सपत्नी - परिभवं
परिभवन्ती युवतीषु ।
सा दधार गुणचारुता-
गर्वं सर्वसखीषु ॥
११२. मुमुदे चतुर-सपत्निका-
घीनं प्रियमवधाय ।
गर्वः सहसितलज्जया
कथितः सखीजनाय ॥
११३. अनुनीता नतलोचना
स्मितवदना रमणेन ।
तदा नागवल्लीदलं
बाला ददौ करेण ॥
१०६. तोहि कौ छुटि मान गौ
देखत ही व्रजराज ।
रही घरिक लौ मानसी
मान करै की लाज ॥
१०७. कियौ जु चिवुक उठाइ कै
कम्पित कर भरतार ।
टेढ़े पै टेढ़ि फिरति
टेढ़ै तिलक लिलार ॥
१०८. तिय सौतिन देखत दर्ई
अपनै हियतै लाल ।
फिरत सवन मै डह डही
वहै मरगजी माल ॥
१०९. छिन कु उधारत छिन छुवत
राखत छिनक छिपाइ ।
सब दिन पियखण्डित अधर
दर्पन देखत जाइ ॥
११०. छला छबीले लालको
नव सनेह लहि नारि ।
चूमत चाहत लाइ उर
पहिरति धरति उतारि ॥
१११. दुःसह सौति सालै जु हिय
गनतिन नाह विवाह ।
धरै रूप गुनको गरबु
फिरै अच्छेह उछाह ॥
११२. सुधर सौति पियवस सुनत
दुलहिन दुगुन हुलास ।
लखी सखी तन डीठ कर
सगरव सलज सुहास ॥
११३. हँसि औठन बिच कर उचै
कियै निचौहै नैन ।
खरे अरे प्रिय कौ प्रिया
लगी बिरो मुख दैन ॥
(क्रमशः)

मानस-भारती — देवागिरा गुम्फितं मानसम्

—श्री जनार्दन गङ्गाधर रटाटे, एम०ए० साहित्याचार्यः—

भवेन्न बुद्धिं विमलां विना सा
 बुद्धेर्वलञ्चाऽल्पतरं ममास्ति ।
 तथा दयध्वं मुहुरर्थये वः
 शक्ष्ये यथा रामयशः प्रगातुम् ॥१४॥ (ख)
 श्रीरामवृत्तात्मक - मानसस्य
 हे मञ्जुहंसाः कवयो बुधाश्च ।
 अभ्यर्थनां बालकृतां निशम्य
 रुचिं च दृष्ट्वा कृपयन्तु सर्वे ॥१४॥ (ग)
 × × ×

मुनीन्द्रस्य पादाम्बुजं तस्य नौमि
 कृतं येन रामायणं दिव्यरूपम् ।
 सुकान्ताक्षरं यत् स्वरेणान्वितञ्च
 युतं दूषणेनापि दोषग्रहीणम् ॥१४॥ (घ)
 भवाम्भोधिपाराय पोतेन तुल्यान्
 सदा नौमि वेदांश्चतुःसङ्ख्ययाक्तान् ।
 श्रमः स्वप्नकालेऽपि नास्तीह येषां
 यशो निर्मलं गायतां राघवस्य ॥१४॥ (ङ)
 मुहुः पादरेणुं विधेनौमि तस्य
 कृतो येन संसाररूपः समुद्रः ।
 यतो निर्गताः सन्त इन्द्रमृते गौः
 खलाः कालकूटं विषं वारुणी च ॥१४॥ (च)
 × × ×

विद्वद्ग्रह - ब्राह्मणदेवतानां
 नत्वाऽङ्घ्रिपद्मं विनिवेदयामि ।
 यत् ते प्रसन्ना मम पूरयन्तु
 मनोरथान् सर्वविधान् मनोश्चान् ॥१४॥ (छ)

पुनश्च शिरसा वन्दे जाह्नवीं शारदां तथा ।
 पुनीतं रमणीयं च विख्यातं चरितं ययोः ॥
 स्नानात् पानाच्च पापानि प्रथमा हरते सदा ।
 अविवेकं द्वितीया च श्रवणात् कीर्तनात् तथा ॥
 भवानीशङ्करौ वन्दे पितरौ मम सद्गुरु ।
 दीनबन्धू प्रतिदिनं नानादान-विधायिनौ ॥
 सीतापतेः सेवकौ यौ स्वामिनौ सुहृदौ तथा ।
 सर्वप्रकारं तुलसीदासस्याऽकपटं हितौ ॥
 दृष्ट्वा कलियुगं याभ्यां जगतो हितकाम्यया ।
 रचितः शाबराख्यानां मन्त्राणां पुञ्ज उत्तमः ॥
 येषां वर्णा असम्बद्धा न युक्तोऽर्थो जपस्तथा ।
 तथापि शम्भोर्माहात्म्याद् येषां स्पष्टा मता प्रभा ॥
 भूत्वाऽनुकूलो गिरिजापतिर्मयि स शङ्करः ।
 इमां रामकथां मोदशुभमूलां करिष्यति ॥
 शिवां शिवञ्च स्मृत्वेत्थं प्रसादं प्राप्य चानयोः ।
 वर्णये रामचरितं रुचिपूर्णेन चेतसा ॥
 शोभिष्यते मे कविता श्रीशम्भोः कृपया तथा ।
 चन्द्रेण तारायुक्तेन शोभते रजनी यथा ॥
 प्रेम्णा तथावधानेन विज्ञाय कवितामिमाम् ।
 कीर्तयिष्यन्ति ये केऽपि श्रोष्यन्ति च सचेतसः ॥
 ते त्यक्त्वा कलजान् दोषान् सुमङ्गलसमन्विताः ।
 निश्चयेन भविष्यन्ति रामपादानुरागिणः ॥
 स्वप्नेऽपि यद्यस्ति हरस्य तद्वद्

गौर्याश्च सत्यं मयि सुप्रसादः ।

तर्ह्यस्तु सत्यः सततं मयोक्तः

सर्वोऽपि भाषाकविताप्रभावः ॥१५॥

(क्रमशः)

पाणिनीये व्याकरणे शब्दतत्त्व-मीमांसा

—डॉ० रामशरणशास्त्री, व्याकरणाचार्यः—

अस्मिन् जगति यावन्तो व्यवहारा व्यवहियमाणा लक्ष्यन्ते, तेषां मूलकारणं शब्दः । सर्वो हि जनः शब्देन स्वाभिप्रायं प्रकटयति, अन्याभिप्रायञ्च शब्दश्रवणेन विजानाति । यतो हि सर्वार्थाभिधानसमर्थः शब्दः, सर्वशब्दाभिधेयश्च अर्थः । यथा यदा कश्चित् पुमान् पुरोवर्तिनं सास्नादिमन्तं पिण्डं पश्यति, तदा स 'गौरयमि'ति ब्रूते । तेन च सास्ना-लाङ्गूल-ककुद-खुर-विषाणीत्यर्थः प्रतीयते । तथा च येनोच्चारितेन यस्यार्थस्याभिव्यक्तिः, स एव शब्द इति निष्कर्षः । यथाऽऽह कैयटः—

सर्वार्थप्रत्यायनशक्तियुको हि शब्दः, सर्वशब्द-प्रत्ययशक्तियुक्तश्चार्थः ।

—महाभाष्यप्रदीपे (११.६.८)

स च शब्दः श्रोत्रेण गृह्यते । अत एव 'श्रावणः शब्दः' इति कथ्यते । महर्षिः कणादोऽप्येवमेवाह—**श्रोत्रग्रहणो-योऽर्थः स शब्दः** (वै० सू० २.२.२१) इति ।

उपरिनिर्दिष्टस्य मतस्य पोषणं भगवान् पतञ्जलि-रपि करोति—**'श्रोत्रोपलब्धिर्बुद्धिर्निर्ग्राह्यः प्रयोगेना-ऽभिज्वलित आकाशदेशः शब्दः** । (महाभाष्यम्, पस्पशा०) । श्रोत्रेण यस्य ग्रहणं भवति, स 'ध्वनिरिति' कथ्यते । ध्वनेर्ग्रहणं श्रोत्रमन्तरा न ह्यन्येन केनचिदुपायेन सम्भवति, केवलं श्रोत्रेणैव । अत एव भाष्यकारः—**अमुमेवाप्रतीतपदार्थका लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते** । (म० भा० पस्पशा०) अस्य व्याख्यानं कुर्वन् नागेशो लिखति—'लोके व्यवहर्तृषु पदार्थबोधकत्वेन प्रसिद्धः, श्रोत्रेन्द्रियग्राह्य-त्वाद् वर्णरूपध्वनिसमूह एव शब्दः' इति ।

ध्वनिरूपेण शब्देनाऽभिव्यञ्जितो हि यः शब्दः स स्फोटरूप इति शाब्दिकानां सिद्धान्तः । शाब्दिको हि ब्रूते यद् ध्वनिः श्रोत्रेन्द्रियप्रणालिकयाऽन्तः प्रविश्य स्फोटमभिव्यनक्ति । अभिव्यञ्जितः स्फोटोऽर्थस्य बोधको भवति । यथाऽऽह पतञ्जलिः—**येनोच्चारितेन सास्ना-लाङ्गूल-ककुद-खुर-विषाणिनां सम्प्रत्ययो-भवति स शब्दः** (म० भा० पस्पशा०) इति । अत्र येन = ध्वनिना, उच्चारितेन = अभिव्यक्तेनेति बोध्यम् ।

यद्यपि नैयायिक-वैशेषिकौ स्फोटात्मकं शब्दं न स्वीकुर्वति । यतो हि तौ मन्येते यद्वर्णाऽतिरिक्तः कश्चन पदात्मा, वाक्यात्मा वा स्फोटः प्रतीयेत चेत्तर्हि स्वीक्रियतां वर्णादिभ्योऽतिरिक्तः स्फोटः । किन्तु न च तथा प्रतीयते, येनैतेभ्योऽतिरिक्तः पदात्मा, वाक्यात्मा वा स्फोटः शब्दः कल्प्येत । वर्णानामुच्चरितप्रध्वसित-त्वेनापि सङ्केतबलादेवाऽर्थस्य स्फुटिर्भवति, न तु स्फोटात्, तस्याऽसत्त्वात् । बहूनां वर्णानामेकार्थ-प्रतिपादकत्वमेकं धर्मं 'स्वीकृत्य 'एकं पदम्' 'एकं वाक्यम्' इति भाक्तो व्यवहारः प्रवर्तत इति । (द्र० उप० वै० सू० २.२.२१) ।

सांख्योऽपि पूर्वोक्तमेव मतं पुष्पाति । यतो हि स ब्रवीति यत् "स्फोटरूपः शब्दो भवन्मतेऽस्तीति चेत् स लक्ष्यते, आहोस्विन्न ? लक्ष्यते चेत्तर्हि केनेति ? यदि च वर्णसमुदायेन आनुपूर्वीविशेषेण सोऽभिव्यज्यते, तर्हि वर्णाज्जुपूर्वीविशेषेभ्यो व्यतिरिक्तः स्फोटः कल्प्यते । यदि स च स्फोटो वर्णाज्जुपूर्वीविशेषेभ्यो न प्रतीयत इति मन्येत, तर्हि न ह्यप्रतीतेन स्फोटेनाऽर्थप्रत्यायकत्वं

स्यात् । यतो हि सत एव कारणात् कार्यस्योत्पत्तिर्भवति । न ह्यसतः कारणात् कार्यस्योत्पत्तिर्दृश्यते । तस्माद् वर्णातिरिक्तो नास्ति कश्चन स्फोटरूपः शब्दः ।

—(सांख्यप्रवचनभाष्यम् ५.५७) ।

तथापि शाब्दिको वर्णादिभ्यो व्यतिरिक्तः स्फोटोऽस्तीति मनुते । पूर्वोद्भाविता दोषाश्च तेन इत्थं दूरीक्रियन्ते—‘गौरित्यत्र त्रयो वर्णाः, गकारौकार-विसर्गा इति । अत्र प्रतिवर्णाः सास्नादिमन्तमर्थं बोधयन्तीति मन्यते चेत्तर्हि नकारेणैव सास्नादि-मद्व्यवतेर्बोधे सति औकारादिनां वैयर्थ्यं स्यात् । गकारादयः सम्मिलिता एव वर्णाः सास्नादिमन्तमर्थं प्रत्याययन्तीत्युच्येत, तर्हि उच्चरितप्रध्वंसाभ्यां वर्णानां युगपदवस्थानाभावादेतेषां संहतत्वं न सेत्स्यतीति । यतो हि यो वर्णो यस्मिन् क्षणे समुच्चरितः, स द्वितीये क्षणे न तिष्ठति, क्षणस्थायित्वात् ।

किञ्च येन यत्नेन एको वर्ण उच्चरितो भवति, तेनैव यत्नेन अपरस्य वर्णस्योच्चारणं न सम्भवाति । यतो ह्युच्चरितस्य वर्णस्य नाशेऽभिव्यक्तौ वा जाते तेन सह यत्नोऽप्युपरतो भवति । पुनरन्यस्य वर्णस्य उच्चारणायाऽन्यो यत्न उपादीयते । तेनैतेन यत्नेन अन्यो वर्णो द्वितीयस्तृतीयो वा समुच्चरितो भवति । तथा च एकैकवर्णवर्तिनी वाक् यावद् गकारे तिष्ठति, न तावद् दौकारे, न वा विसर्जनीये । यावद् दौकारे, न तावद् विसर्जनीये, गकारे वा । यावद् विसर्जनीये न तावद् गकारे, नवौकारे व्यवतिष्ठते । यथाऽऽह पतञ्जलिः—

येन यत्नेनैको वर्ण उच्चार्यते विच्छिन्ने वर्ण उपसंहृत्य तमन्यमुपादाय द्वितीयः प्रयुज्यते, तथा तृतीयस्तथा चतुर्थः, एकैकवर्णवर्तिनी वाक् । न द्वौ युग-पदुच्चारयति । ‘गौरि’ति यावद् गकारे-वाग् वर्तते, नौकारे, न विसर्जनीये । याव-

दौकारे, न गकारे, न विसर्जनीये । यावद् विसर्जनीये न गकारे, नौकारे, उच्चरित-प्रध्वंसित्वात् । उच्चरितप्रध्वंसिनः खटवपि वर्णाः । उच्चरितः प्रध्वस्तः । अथाऽपरः प्रयुज्यते, न वर्णो वर्णस्य सहायः ।

—(म० भ० १.४.१०९)

किञ्च उत्तरवर्णप्रत्यक्षकालेऽनुभूतानां पूर्वपूर्व-वर्णानां संस्कारमहिम्नाऽव्यहितोत्तरत्वसम्बन्धेन पूर्व-पूर्ववर्णवत्त्वमुत्तरोत्तरवर्णे गृह्यते । तथा च ‘गौः’ इत्यादौ गकारादिपूर्ववर्णानां औकाराद्युत्तरोत्तरवर्णेपु-उपस्थानात् सास्नाद्यर्थकस्य पूर्व-पूर्ववर्णसहकृत-चरमवर्णस्य प्रत्यायकत्वं सिद्धं भवति । तेनैतेन ‘सरो रसः’ ‘दीनो नदी’त्यादौ विलक्षणबोधे पौर्वापर्यस्य विपर्ययोऽपि न भवति । यतो हि येन क्रमेण वर्णाना-मनुभवजन्यः संस्कारः, तेनैव क्रमेण पूर्वपूर्ववर्णा उत्तरोत्तरवर्णप्रत्यक्षकाले समुपस्थास्यतीति ।

किञ्च पूर्वपूर्ववर्णजाः शब्दाः शब्दजशब्द-न्यायेन चरमवर्णप्रत्यक्षपर्यन्तं जायमाना एव सन्तीति मन्येत, चेत्तर्हि ‘अयं पूर्वोऽयं परः’ इति व्यवहारस्य उच्छेदः स्यात् । यतो हि न हि नष्ट-विद्यमानयोः ‘अयं पूर्वः, अयं परः, इति व्यवहार उत्पत्तुं प्रभवति, प्रत्युत द्वयोः सतोरेव । एवं सति ‘सन् घटो जलवान्’ इव ‘नष्टो घटो जलवान्’ इत्यपि स्यात् । न चैवं प्रतीति-साक्षिको व्यवहारो दृश्यते ।

अतो वर्णातिरिक्तो वर्णाभिव्यङ्ग्यो हृदयदेश-स्थितो मध्यमायां यो नादांशो भागः, स एव स्फोटरूपः शब्दः । स चैकोऽखण्डः प्रतिवर्णनाऽभि-व्यज्यते, तथापि चरमवर्णाभिव्यक्तो यः स्फोटः स एव सम्प्रत्ययस्य कारणं भवति, न तु प्रतिवर्णा-भिव्यक्तः स्फोटः । अत एवैकवर्णजाऽभिव्यक्ति-जातोऽपि स्फोटो नार्थमभिव्यनक्ति । किन्तु चरम-वर्णाभिव्यक्त एव स्फोटोऽर्थबोधने समर्थो भवति ।

151481

सूर्योदयः

२१

सूर्योदयः

अन्तर्दृगावरणकृद् विगताऽस्ति विज्ञाः, अज्ञानतायततमी हरितः प्रसन्नाः ।

युष्मन्मनो - विकचदम्बुरुहादुदञ्चन्त्युच्चावचा लघुलघूतमभावभृङ्गाः ॥ १ ॥

स्वां स्वां क्रियां कतिचिदाचरितुं भृशोक्ताः कोकायितः सपदि शोकमहं जहामि ।

रात्रिश्चरायितविधर्मिचयोऽपि शान्तः सम्यङ्निनीननिजवाग्व्यभिचारणीकः ॥ २ ॥

केचित्तथापि हृतभाग्य-निमीलिताक्षाः साक्षाद्भ्रुवद्विरभितोऽप्यभिधीयमानाः ।

लङ्घेश्वरानुजवदेव भृशं शयानाः सूर्योदयेऽपि सति नालसतां त्यजन्ति ॥ ३ ॥

— स्वर्गीयाः श्रीभूपनारायण झा शर्माणः —

स्फोटो ह्यभिव्यञ्जकरूपप्रतिबिम्बनात् तद्-
रूपरूपितैव प्रत्यवभासते । यथा—जलचाञ्चल्येन
चन्द्रप्रतिबिम्बमपि चलमेव गृह्यते । यथा वा
स्फटिको जपाकुसुमसम्पर्कात् तदाकारेणैव भासते ।
एवमेव यथा मणि-कृपाण-दर्पणाद्यभिव्यञ्जकानां
सान्निध्यात् मुखमपि दैर्घ्यं वर्तुलाकारेण संलक्ष्यते,
तथा स्फोटोऽपि अभिव्यञ्जकोपरागात्ताकारेणैव
प्रतीयते । तथाच येन क्रमेण चित्ते संस्कारास्तेनैव
क्रमेण व्यञ्जकरूपरूपितता तस्येति स्वीकारात्
'सरो रसः, दीनो नदी, कुब्जखञ्जः खञ्जकुब्जः,
इत्याद्याविलक्षणबोधः । अयञ्च स्फोट अनन्तर-
त्याच्छ्रोत्रग्राह्य-वैखरीसंस्कृताऽन्तःकरणग्राह्य एवेति
निर्धार्यते । यथाह पतञ्जलिः—स्फोटः शब्दः
(१.१.७०) इति ।

एतादृशः स्फोटरूपस्य शब्दस्य स्वीकारादेव
'कृपो रोलः' (पा० सू० ८.२.१८) इति सूत्रेण
'कल्पते' इत्यादौ रेफस्य लत्वविधिः सिद्धयति । यथाह
पतञ्जलिः—अथबोध्यतः स्फोटमात्रं निर्दिश्यते
रश्रुतेर्लश्रुतिर्भवतीति । (म० भा० मा० सू० १.१.
एओड्, ऐओच्) इति ।

एवञ्च द्वौ शब्दौ स्तः । तत्रैको ध्वनिरूपः श्रोत्र-

ग्राह्यः । अपरः श्रोत्रगृहीतेन ध्वनिनाऽभिव्यक्तो हृदय-
देशस्थितः स्फोटरूपः । श्रोत्रगृहीतध्वनिनाऽभि-
व्यञ्जित आन्तरः स्फोटोऽर्थं बोधयति । अमुमेवा-
ऽऽशयमादाय भर्तृहरिर्ब्रूते—

द्राबुपादानशब्देषु शब्दौ शब्दविदो विदुः ।

एको निमित्तं शब्दानामपरोऽर्थं प्रयुज्यते ॥

अस्य व्याख्यानं कुर्वल्लिखति रघुनाथशर्मा—
'स्फोटात्मकशब्दाऽभिव्यञ्जको ध्वनिविशेषरूप एकः
शब्दः, अर्थप्रत्यायकश्च स्फोटपदाऽभिव्येयोऽपर इति
द्वौ शब्दौ' (अम्बाकर्त्री, वा० प० १.४४) इति ।

व्याकरणतन्त्रे शब्दस्यैव प्राधान्यम् । शब्द-
विचारा बहव उपबृंहिताः भर्तृहरिणा वाक्यपदीये ।
भर्तृहरिणा शब्दस्य ब्रह्मत्वमङ्गीकृतम् । एतस्यैव
ब्रह्मणो विवर्तरूपेणेदं जगद् भासते । यथाऽद्वैत-
वादिनो शङ्करप्रभृतयो विद्वांसः तुरीयब्रह्मणो विवर्त-
रूपमिदं जगत् प्रत्यवभासते इति वदन्ति, तथैव
शाब्दिकैः शब्दस्यैव तुरीयब्रह्माभिधेयत्वं ब्रह्मत्वं
स्थापितम् । यथाह भर्तृहरि—

अनादिनिघनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥

(वा० प० १.१)

वादे वादे जायते तत्त्वबोधः

किं नासिकाभूषणानि भारतीयसंस्कृत्यनुगृहीतानि ?

—श्री घण्टिकोट सुब्रह्मण्यशास्त्री, आन्ध्रः—

१९७० सितम्बरमासस्य सूर्योदये 'किं नासिका-भूषणानि भारतीयसंस्कृत्यनुगृहीतानि ?' इति शीर्षके वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयोपकुलपतीनां डॉ० राय गोविन्दचन्द्र महाभागानां निबन्धे लिखितमस्ति यद् 'दशमशताब्द्याः प्राक् भारते स्त्रीणां नासाभरण-धारणं नास्ति, आर्षवाङ्मये च क्वाऽपि तद्धारणं न समुपलभ्यत' इति । तत् न समीचीनम् ।

तथा हि—श्रीललितापरमेश्वर्याज्ञया वाग्देवता-वशिन्यादिशक्तिभिः विरचिते, सकलविद्यानिधिना 'वेदो नारायणः साक्षात्' इति स्मृत्युक्तीत्या वेदपुरुषस्य श्रीमहाविष्णोः अवतारविशेषेण श्रीहयग्रीवेण अगस्त्य-महर्षये समुपदिष्टे, श्रीललितासहस्रनामस्तोत्रे—

ताराकान्तितिरस्कारिनासाभरणभासुरा ।

इति श्रीललितादेव्याः वर्णनमस्ति । तद्भक्त्या तत्स्वरूपाभिः भारतीयस्त्रीभिः मङ्गलार्थं, सौन्दर्यार्थं च श्रीदेवीधृतस्य, तत्प्रियतमस्य नासाभरणस्य धारणं भारतीयसंस्कृत्यनुगृहीतमेव भवति । श्रीजगदम्बिकायाः अवतारमारभ्य अद्यावधि भारते शिष्टसुवासिनीभिः सप्रमोदं सन्धार्यते नासाभूषणमिदम् ।

अन्यच्च—अग्निष्टोमादि-वैदिकयज्ञेषु तान्त्रिक-यागादिषु च यजमानानां पत्न्यः एतदाभरणं धृत्वैव समाचरन्ति यागकलापम् । याः काश्चन स्त्रियः यदि प्रमादवशात् नैतद् धारयन्ति, ताः सदाचारसम्पन्नैः शिष्टैः विगर्हन्ते ।

तस्मात् अनुमितश्रुतिमूलकयोः स्मृति-शिष्टाचारयोः सत्त्वात् नासाभरणधारणं अनादिकालमारभ्य भारतीय-

कथेयम्

न यत्रास्ति कुत्रापि साहित्यरीतिः,
मया चित्रिता तादृशी कापि गीतिः ।

भुवि भ्रष्टभूतोऽस्म्यहं भग्नहारः,
चितावेदिकायाः अहं क्षारभारः ।

वसन्तेन हीनः क्षणक्षीणदेहः
लता-वीथिकाया अहं शुष्कगेहः ।

मनोमन्दिरे स्थीयमाना कदाचित्
न सम्प्राप्यते साम्प्रतं सा कथञ्चित् ।

अतो दीनमीनायमानां विशाला,
व्यथागोतिलीनाऽस्म्यहं भृङ्गमाला ।

भवत्सन्निधौ भोः ! भवेत्संस्तवोऽयम्,
कवेः सम्मतौ तु व्यथायाः कथेयम् ।

— श्री कविवरः प्रभात मिश्रः —

सुन्दरीणां सौन्दर्याधायकं सौमङ्गल्यप्रवर्धकं च मुख्यं लक्षणमिति विदाकुर्वन्तु महाशयाः ।

एतेनास्मिन् विषये देशान्तरीयत्व-चित्रविलेखन-शिलाप्रतिमादिदृष्टान्तोक्तयः सर्वाः परास्ताः ।

जीवेम शरदः शतम्

हेमन्त-चर्या

— श्री इन्द्रदेव त्रिपाठी, आयुर्वेदाचार्यः, बी० आई० एम० एस० —

[संस्थासहायक एपिडेमिक, अधिकारी, वाराणसी]

आर्तवक्रमेण शरदृतोः पश्चात् हेमन्तः समागच्छति । सामान्यतः शीतर्तावेव हेमन्त-शिशिरयोः समावेशः क्रियते प्राकृतैः । मार्गशीर्ष-पौषयोः हेमन्तर्तुः, माघ-फाल्गुनयोश्च शिशिरर्तुः । अत्रानेके विकल्पाः प्रस्तूयन्ते । केचन आचार्याः सूर्यसंक्रमणानुसारं ऋतुं विभजन्ते । तद्यथा—

“ग्रीष्मो मेषवृषौ प्रोक्तो प्रावृट् मिथुन-कर्कटौ ।

सिंह-कन्ये स्मृता वर्षा तुला-वृश्चिकयोः शरत् ।

धनुर्ग्राहौ च हेमन्तो वसन्तः कुम्भ-मीनयोः ॥”

एतदनुसारं यदा कदा अर्धमार्गशीर्षादारम्य पौषार्धं यावत् हेमन्तर्तुः, ततोऽपि न्यूनाधिकं संक्रान्त्यनुसारेण स्यात् । गङ्गायाः दक्षिणे तटे वर्षाधिक्येन प्रावृडर्तुः भवति, तत्र शिशिरर्तोरभावः । उत्तरे तटे तु शैत्याधिक्येन शिशिरर्तुः स्यात्, तत्र प्रावृडर्तुः न भवति । एवं शीतवर्षाधिक्येन आर्तवदिनपरिगणनेऽन्तरं सञ्जायते । सामान्यतः मार्गशीर्ष-पौषयोः हेमन्तर्तुरिति । तुलसीदासेनाप्युक्तम्—“हिम ऋतु अगहन मास सुहावा” इति ।

हेमन्तस्य प्राकृतिकं वैभवं नातिरमणीयम्, तथापि स्वास्थ्यदृष्ट्या बहु महत्त्वापादकम् । मानवेभ्यः ऋतुरयं शीतलः, स्निग्धः, स्वादुः, जाठराग्निवर्धकश्च । शिशिरर्तुस्तु शीतलोऽतिरूक्षो वातवर्धको जाठराग्निवर्धकश्च भवति । हेमन्तः स्वादुभावेन माधुर्यमुत्पादयति । अतः प्रकृत्या बलवृद्धिः

सञ्जायते । जाठराग्नेः प्राबल्यात् गरिष्ठाहाराणामपि सहजतः पाचनं भवति, शरीरस्योत्तमरीत्या परिपोषणञ्च सञ्जायते । अजीर्णमन्दाग्न्यतिसारादिव्याधिपीडिताः रोगिणोऽस्मिन्नेव ऋतौ सुखमयं स्वास्थ्यं लभन्ते । यदि सदा गम्भीररोगिणोऽपि नियमेन ऋतावस्मिन् स्वास्थ्यकरमौषधं रसायन-मोदकादिकं सेवेरन्, तदाऽवश्यमेव ते उत्तमं स्वास्थ्यं लभेरन् ।

हेमन्ते पित्तस्य संशमनं वात-कफयोः सञ्चयश्च भवति । सञ्चितो वायुः शिशिरे प्रकुप्यति । सञ्चित-कफस्तु शीतलस्निग्धगुरुपाकिद्रव्याणां सेवनेनात्यधिकमुपचीयते । तथापि शैत्यभावात् तस्य काठिन्यं सञ्जायते, ततश्च तत्प्रकोपो न भवति । तत् प्रकोपस्तु वसन्तकालिकोष्मतां प्राप्यैव भवति । शीतकाले प्रबलशैत्यतया रोमकूपा निमीलिता भवन्ति । तेन शरीरोष्मा वायुसंयोगेन प्रबला भूत्वा अतितरां जाठराग्निं वर्धयति । तस्मात् कालेऽस्मिन् यथेष्टमाहारजातमाहरणीयम् । समुचितमात्रया आहारानुपलब्धौ प्रज्वलितो जाठराग्निः शरीरस्थान् धातून् प्रज्वालयति । अतो हेमन्ते मधुराम्ल-लवणरसप्रधाना आहाराः सर्वथा सेव्याः । विशेषेण पौष्टिकानि बलवर्धकघृत-दुग्ध-विलाटादीनि शर्करानिर्मितपदार्थानि च स्वास्थ्यकराणि स्युः । गोधूम-माष-नूतनशाल्यन्न-यवागु-रसालादीनि, विविधपक्वान्न-मिष्ठान्न-मोदक-पाक-द्राक्षासवा-

दीनि, इक्षुरसमधुवातामाक्षोट-प्रियाल-खर्जूर-नारिकेल-
गुडादीनि, तैलनिर्मितानि च पदार्थानि सेवन-
योग्यानि हेमन्ते ।

इदमवधारणीयं यद् इमानि पदार्थानि प्रकृत्यनुसारेण
जाठराग्निबलानुसारेण च सेवनार्थं निर्धारणीयानि ।

भावमिश्रोक्ताऽपि हेमन्तचर्या एतादृश्येव । यथा—

‘प्रातर्भोजनमम्लमिष्टलवणानभ्यङ्गधर्मश्रमान्

गोधूमेक्षवशालिमाषपिशितं पिष्टं नवान्नं तिलान् ।

कस्तूरी-वरकुङ्कुमाऽगुरुयुतामुष्णाम्बुशौचं तथा

स्निग्धस्त्रीषु सुखं गुरुष्णवसनं सेवेत हेमन्तके ॥’

तिलस्य प्रयोगस्तु धार्मिकरीत्या दानार्थं भक्ष-
णार्थं च प्रचलितोऽस्ति । शीतकालेऽस्य सेवनं स्वास्थ्य-
करं प्रमेहरोगिभ्यश्च पथ्यतरमिति । शिशिरस्तविपि
हेमन्तीयाऽऽहारविहाराणि सेवितव्यानि । शिशिरस्य
आदानकालत्वात् सूर्यकिरणैः रसाः सङ्गृह्यन्ते,
तेन शरीरे रौक्ष्याधिक्यं सञ्जायते । अत एव स्निग्धोष्ण-
पदार्थसेवनं तैलमर्दनादिकञ्च लाभकरम् । प्रतिदिनं
तैलमर्दनमुष्णजलस्नानञ्च उत्तमस्वास्थ्यकरम् ।
मुखप्रक्षालनाचमनादिकमपि कार्यजातं सुखेन उष्णे-
नाम्बुना कृतं सुखप्रदं भवति । शरीरे कस्तूरिकागर्वा-
दीनां लेपो लाभदायकः ।

सूर्यधूपाग्निसेवनं, व्यायामपरिश्रमादिकं, स्वेद-
निस्सारणादिकं च कार्यं स्वास्थ्यकारकम् । सर्वाणि
शिरःप्रभृतीनि शरीरावयवानि उष्णोर्णवस्त्रैः सम्य-
गाच्छादितव्यानि । शयनीय-परिधानवस्त्राणि उर्णादि-
निर्मितानि उष्णस्थूलवस्त्रनिर्मितानि वा कोमलानि
भवितव्यानि ।

शीतर्तौ शीतलवात-हिम-तुषारादिभिरतिशैत्यैश्च
संरक्षणं कार्यम् । शीघ्रपाकि लघु वातवर्धकं कटु-
तिक्त-कषाय-रसाधिकं च पदार्थजातं न सेवनीयम् ।

शीतकाले दिवाशयनं वातसेवनं च सर्वथा
निषिद्धम् । संशोधनं (वमनविरेचनादिकं) कार्यमपि
निषिद्धम्, यतो हि शीतर्तौ शैत्याधिक्येन वायुना
शरीरं पूरितं भवति, दोषाणामतिकाठिन्यं बन्धनं च
भवति । तत्र संशोधनार्थं प्रयुक्तमुष्णमप्यौषधमति-
शीतप्रभावेण मन्दवीर्यं भवति । तस्मात् संशोधनायोगः
सञ्जायते । स च वातप्रकोपको भूत्वा विविधान् वात-
जन्यरोगानुत्पादयति । ततः कालेऽस्मिन् संशोधनं
(वमन-विरेचनादिकम्) न कार्यम् ।

नियमजातमिदं परिपालयन्तो मानवाः शीत-
कालीनानन्दमनुभवन्तो सुखमयं स्वास्थ्यप्रदं च
जीवनं सम्पादयितुं शक्नुवन्ति ।

सूर्योदयस्य नियमाः

पत्र-संहिता

१. 'सूर्योदय'-मासिकपत्रस्य वार्षिकं शुल्कं रूप्यकपञ्चकं वर्तते । धनादेश (मनीआर्डर) द्वारा तत्प्रेषणीयम् । वी० पी० द्वारा-प्रेषणे ५० पणाः पृथक् प्रदेयाः स्युः ।
२. आवर्षं गम्भीरसाहित्यसमन्विताः १२ अङ्काः प्रकाश्यन्ते । नवीनग्राहकत्वं प्रथमाङ्कतः (जनवरी-अङ्कतः) एव स्वीक्रियते । माध्यमिकेन केनापि अङ्केन ग्राहकत्वं न स्वीक्रियेत ।
३. आंग्लमासस्य २६ दिनाङ्के 'सूर्योदयः' प्रकाशितो भवति । वारद्वयं संशोध्य ग्राहकेभ्यः सः प्रेष्यते । अतस्तदलाभे पूर्वं स्वकोय-पत्रालयतस्तदनागमनस्य निर्णयं कृत्वैव १० दिनाङ्कानन्तरं वयं सूचनीयाः ।
४. लेख-कवितादीनां भाषा संयता, सरला, शुद्धा च भाव्या । प्रकाशनीय-लेखादीनां स्पष्टाक्षरैः कर्गजस्यैकपृष्ठे एव लेखनमावश्यकम् । अस्वीकृता लेखादयः पोस्टविभागीय-चिटिका (टिकट) प्राप्त्यनन्तरं परावर्तयितुं शक्यन्ते ।
५. सम्पादकीय-विषयसम्बद्धे पत्र-व्यवहारे 'सम्पादकः' इति, व्यवस्थाविभागीय-पत्रव्यवहारे च 'व्यवस्थाकः' इति च स्पष्टं लेखनीयम् । तेन उत्तरलाभे मुद्रा विलम्बो न भवेत् ।

विज्ञापन शुल्कम्

सूर्योदये मुरुचिपूर्णं विज्ञापनं प्रकाश्यते । एकवारं तस्य प्रकाशनस्य शुल्कक्रमश्च अधोलिखितोऽस्ति । सार्वकालिकस्य दार्धकालिकस्य च विज्ञापनस्य कृते विशेष-सौविध्याय पत्र-व्यवहारः कार्यः ।

साधारणस्य प्रतिष्ठस्य	१००) रु०	साधारणस्य प्रत्यर्थपृष्ठस्य	६०) रु०
साधारणस्य चतुर्थपृष्ठस्य	३५) रु०	आवरण-चतुर्थपृष्ठस्य	२००) रु०
आवरण-द्वितीय-तृतीयपृष्ठयोः	१५०) रु०	प्रथमावरणपृष्ठे विज्ञापनं न स्वीक्रियेत ।	

—सङ्केतः—

'सूर्योदय'-कार्यालयः, भारतधर्म-महामण्डलम्, जगद्गंज, वाराणसी ।

सम्पादकः, प्रकाशकः, मुद्रकश्च—गोविन्द नरहरि वैजापुरकरः,

श्रीभारतधर्ममहामण्डलम् जगद्गंज, वाराणसी कैण्ट ।

मुद्रण-स्थलम्—आनन्दकान्तन प्रेस, सी० कै० ३६/२०, वाराणसी ।

सूर्योदयः

भारतधर्ममहामण्डलस्य
मासिकं मुखपत्रम्

गुरुकुल कांगड़ी निवास
मुकुन्द शर्मा
१५/१/६९

वर्षम् ४०

❀

अङ्कः २

❀

सम्पादकः

गो० न० वैजापुरकरः

❀

फरवरी

१९७१

❀

वार्षिक-मूल्यम्

५) रूप्यकाणि

❀

प्रत्यङ्क-मूल्यम्

अर्धरूप्यकम्

❀

भ्रमरं प्रति !

• ★ •

मधुप ! तव गानं निःसारम् !

वृथाऽऽगच्छसि वारं वारम् !!

अहो पिशुन जानासि किं दशां मदीयां नैव ।

नन्दकिशोर-वियोगजा हृदि निवसति पीडैव ॥

दहति या देहं सुकुमारम् !

विरहिण्या मम जीवनं नितरां शून्यमवेहि ।

व्यथितां मा पीडय मुहुः शीघ्रं दूरमपेहि ॥

क्षते मा लेपय रेक्षारम् !

मम वीरः स्वामी गतो जगद्व्यथा-हरणाय ।

एतावदेव बहु वर्तते षट्पद ! मे तोषाय ॥

न कुरु निज-करुणा-विस्तारम् !

—डॉ० शिवशरण शर्मा

सूर्योदयः

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्,
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्,
सज्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र सूर्योदयः ॥

४७ वर्षे]

वाराणसी, माघः २०२७ वै० : फरवरी, १९७१ ई०

[२ अङ्कः]

महागणपतिं विश्वेशमाशास्महे

योगं योगविदां विधूत - विविध - व्यासङ्ग-शुद्धाशय-
प्रादुर्भूत - सुधारस - प्रसृमर - ध्यानास्पदा - ऽध्यासिनाम् ।
आनन्द - प्लवमान - बोधमधुरा-ऽऽमोदच्छटा - मेदुरं
तं भूमानमुपास्महे परिणतं दन्तावलास्थात्मना ॥ १ ॥
तारश्री - परशक्ति - कामवसुधारूपानुगं यं विदुः,
तस्मै स्तात् प्रणतिर्गणाधिपतये यो रागिणाऽभ्यर्थ्यते ।
आमन्त्र्य प्रथमं वरेति वरदेत्यार्तेन सर्वं जनं
स्वामिन् मे वशमानयेति सततं, स्वाहादिभिः पूजितः ॥ २ ॥
कल्लोलाञ्चल-चुम्बिताम्बुदतता - विक्षुद्र - वाम्भोनिधौ
द्वीपे रत्नमये सुरद्रुमवनाऽऽमोदैक - मेदस्विनि ।
मूले कल्पतरोर्महामणिमये पीठेऽक्षराम्भोरुहे
षट्कोणाकलित - त्रिकोणरचना - सत्कर्णिकेऽमुं भजे ॥ ३ ॥
चक्र - पास - रसाल - कामुक - गदा - सद्बीजपूर - द्विज-
ब्रीह्यग्नोत्पल - पाश - पङ्कजकरं शुण्डाग्रजाग्रदघटम् ।
आश्लिष्टं प्रियया सरोजकरया रत्नस्फुरद्भूषया
माणिक्यप्रतिमं महागणपतिं विश्वेशमाशास्महे ॥ ४ ॥

—परहंसपरिव्राजकाचार्याः श्री राघवचैतन्यस्वामिपादाः—

गुरुदेव-स्मृतिः।

पूर्वतोऽनुवृत्तम्

महर्षि-श्रीशानानन्द-चरितं महाकाव्यम्

—स्वर्गीयाः श्री विन्ध्येश्वरीप्रसादशास्त्रिणः—

तेषूत्सवेषु महिताः स्वमहामहिम्ना स्वाधीनमुपगता वरभूमिपालाः ।
 शिष्यन्त इद्वयशसो न हि केचिदाप्ता यैस्तत्सभापतिपदानि न भूषितानि ॥ २१ ॥
 प्रान्तेषु तेषु निखिलेष्वपि भारतस्य शाखासभाः सनियमं गमिताः प्रतिष्ठाम् ।
 प्रासर्पदाभिरिह मण्डलशुभ्रकीर्तिः सर्वत्र दिक्षु च विदिशु सुधेव चान्द्री ॥ २२ ॥
 धर्मप्रचार - परिरक्षण-हेतुभूत-पीठानि यानि रचितानि चतुर्दिशासु ।
 चत्वारि शङ्करयतीन्द्रवरेण देशे तेषूत्तरस्थमिह पीठमभूत् प्रणष्टम् ॥ २३ ॥
 तीर्थं वरं बदरिकाश्रम-मभ्युपेत्य संपर्यटंस्तत इतश्च परिश्रमेण ।
 स्थानं पुरातनमवाप्य यतीन्द्रवर्यः पीठं तदुत्तरदिशादृत-मुद्धार ॥ २४ ॥
 तत्राश्रमं सुविरचय्य मनोज्ञशालं सर्वर्तुसौख्यजनकं च परं विशालम् ।
 ब्रह्मस्वरूपमनघं यतिराजवर्यं प्रातिष्ठिपन् महति तत्र विविक्तपीठे ॥ २५ ॥
 शिष्यस्तदीय इह यः करपात्रनामा विद्वत्तया च तपसा च विरागभाजा ।
 त्यागेन निर्भयतया च गुणैरनेकैः ख्यातः सदा ह्यवति भारतसंस्कृतिसः ॥ २६ ॥
 पीठस्य तस्य किल शिष्यपरम्परासु सद्विद्ययाऽधिगत-शाश्वत-कृष्णबोधाः ।
 आविर्भवन्त्यखिल-पूज्य - महेश्वराद्यानन्दाः प्रसिद्धयशसः शतमाप्तबोधाः ॥ २७ ॥
 इत्थं महामहिमवद् बदराश्रमस्थं ज्योतिर्मठं विलुलितं महता श्रमेण ।
 उद्धृत्य तस्य च चकार शुभां व्यवस्थां बोभूयते जगति येन च धर्मरक्षा ॥ २८ ॥
 द्वारावती-विलसितं किल शारदाख्यं शृङ्गेरिकाह्वययुतं प्रथितं पृथिव्याम् ।
 गोवर्धनं च पुरुषोत्तमधाम्नि संस्थं पीठत्रयं कृतमनेन हि सुव्यवस्थम् ॥ २९ ॥
 वैधर्मिक-प्रहृति-रक्षण-दुर्गरूपं श्रीशङ्करेण यतिना प्रतिदिग्वरेण्यम् ।
 संस्थापितं जगति पीठचतुष्टयं यत् चक्रे यथा समयमेष हि तद्व्यवस्थाम् ॥ ३० ॥

(क्रमशः)

सम्पादकीयम्**मध्यावधिक-निर्वाचनं वरदं कथं स्यात् ?**

आगामि-मार्चमासे भारतीय-लोकसभायाः मध्यावधिक-निर्वाचनोत्तरं नव्यं भारतीयं शासनं समुदेष्यति । भारतीय-संविधानेन निदेशितं यत् प्रतिपञ्चवर्षानन्तरं निर्वाचनं विधाय नवशासनं सङ्घटनीयम् । परमिदम् आगामिनिर्वाचनं प्रायः एकवर्षपूर्वमेव समायोजितमिति 'मध्यावधिकम्' च्यते । विगतदिवसेषु शासनेन कतिपयेषां भारतीय-निधिसंस्थानां वैङ्कापरपर्यायाणां राष्ट्रीकरणं घोषितम् । तथैव राज्ञां 'प्रोविपर्सि' ख्यं गृहीत-तद्राज्याणां प्रतिकररूपं निधिद्रव्यं समापितुं निर्णीतम् । भारतीय-राज्यसभया सर्वोच्च-नालयेन च शासकीयं कार्यमिदं सर्वथाऽनुचितं सङ्घुष्टं प्रत्या ख्यातञ्च । एतेन प्रत्यक्षमेव वर्तमानशासनस्य पराजयः संवृत्तः । तस्मिन्नेव समये शासनस्य कर्तव्यमासीद् यन्नैतिकदृष्ट्या स्वीयं पदं विसृज्य अन्येभ्यस्तद् देयं निर्वाचनादिमाध्यमेन । इत्थमिदं मध्यावधिकनिर्वाचनं तदैव कर्तव्यमासीत् । यदि समुचितः स समयो हापितश्चेत् पञ्चवर्षानन्तरमेव यथानियमं निर्वाचनमिदं करणीयमासीत् । किन्तु यतः साम्प्रतिकं सर्वमपि शासनं वचनतः कामं स्वात्मानं जनकल्याणकारिणं जनतान्त्रिकं वा घोषयेत्, यथार्थतस्तद् दलविशेषस्वार्थसाधकं तत्रापि व्यक्ति-विशेषपूजकं भवति । अतस्तेन यदा स्पष्टमिदमवगतं यदिदानीं स्वात्मतो मनोनुकूलं शासनं कर्तुं न पार्यते संविधानविरोधात् ; अथ च स्वीयप्रवञ्चनापरोद्घोषैः अशिक्षितस्य जनमतस्य स्वानुग्राहकत्वं निर्ध्यातम्, तदा मध्यावधिकनिर्वाचनेन सर्वथा स्वात्मनोऽनुकूलं संसदं सङ्घट्य तद्द्वारा सदैव स्वार्थसाधने प्रतिपन्थिनः संविधानांशस्य संशोधनाय प्रयतितमस्माकं वर्तमानशासनेन । संविधानेन एतादृशं मनःपूतमाचारं मन्त्रिपरिषदो नियन्त्रयितुं राष्ट्रस्य सर्वोच्चनागरिको

राष्ट्रपतिरधिकृतोऽस्ति । परमद्य सोऽपि स्वपदगौरवमुज्जित्वा पदे तत्र स्वीयप्रतिष्ठामवाधितां विधातुं मन्त्रिपरिषदः एव अविचारिताऽऽज्ञाकारीव संवृत्तः । अस्यैव सर्वस्याभिसन्धिजातस्य फलं मध्यावधिकमिदं निर्वाचनं नाम ।

निर्वाचनेऽस्मिन् राष्ट्रस्य कोट्यावधिकं धनं मुधैव व्ययीभवेत् । पारस्परिककटुतायाश्च पूर इव प्रसरेत् । छल-छद्म-हिंसादीनां शिष्टाननुगृहीतानां तत्त्वानां साम्राज्यमेव समाच्छादितं भवेत् । जनहितस्य सर्वोऽप्युक्रमः कियत्कालं प्रतिरुद्धः स्यात् । इत्थं सर्वं कृत्वा किमासाद्येत ? दलविशेषस्य व्यक्तिविशेषस्य च मनःकल्पितं साम्राज्यमेव ननु ? किमिदं तत्त्वतो लोकतन्त्रम् ? लोकतन्त्रं हि भगवता रामभद्रेण अञ्जसा परिरक्षितं भारतीयं राजतन्त्रं परिचालयता-स्नेहं दद्यां च सौख्यञ्च यदि वा जानकीमपि । आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥ इति च सुस्पष्टं समुद्घोषयता । तेन हि न केवलं साम्प्रतिक-समाजवादोद्घोषणमिव समुद्घोषोऽयं वाक्-शूरतामात्रतायां परिणामितः । प्रत्युत प्राणाधिकप्रियां जन्मतो निरागसां गर्भालसां साम्राज्ञीं क्षुद्रतमप्रजाजन-रजकवचनेन निर्वासितां कृत्वा तत्त्वतस्तदादर्शः समुपस्थापितः । किमद्यतनीयाः केऽपि वैश्विकाः शासका अस्यादर्शस्य शतांशं सहस्रांशं वाऽप्यनुकर्तुं प्रभवेयुः ? सत्येवं तेषां राजतन्त्रस्य चिरन्तन-भारतीय-संस्कृते-र्जीवातुभूतस्य विशसनं कथमपि समर्थनीयतां न भजते ।

पाश्चात्यानां विकृतस्य तथाकथित-धर्मतन्त्रस्य राजतन्त्रस्य धनिकतन्त्रस्य वा प्रतिक्रियारूपेण राज-नैतिकक्षेत्रे नूतनं समवतृतं लोकतन्त्रमिदं मूलतः सर्वेषां लोकानां सुशिक्षितत्वमनिवार्यतोऽपेक्ष्यते । यत्र

सर्वाः प्रजा शिक्षिताः स्युस्तत्रैव तत्सफलं भवितुं शक्नोति । ये किल इदमपि न जानन्ति यदस्माकं मतस्य कियन्मूल्यम् ? प्रतिनिधयः कीदृग्योग्यता-सम्पन्ना भाव्याः ? तैस्तत्र गत्वा किं कर्तुं शक्यते, यदि तेऽस्माकं हितं न साधयन्ति स्वपदरक्षणाय च दलपरिवर्तनं कुर्वन्ति चेत्कथं दण्डनीयाः, तेषां स्वीयनिर्वाचन-क्षेत्रहितसाधने कियत् राष्ट्रहिताविरोधि दायित्वम् ? किम्बहुना, ये न साक्षराः, भारतीयगौरवेण सर्वथा-अभिज्ञाः, अपरञ्च ये परराष्ट्रतो निदेशमासाद्यैव प्रचलन्ति, तेषां मतं यथाकथञ्चिदासाद्य न्यूनतमम् एकोनपञ्चाशद्विरुद्धम् एकपञ्चाशन्मितं बहुमतं विधाय सङ्घट्टितं शासनं किं तत्त्वतो लोकतान्त्रिकं वक्तुं शक्यते ? अहो सेयं महती विडम्बना लोकतन्त्रस्य, यदेवं बहुमतमासाद्य तत्परिचाल्येत ! अस्मिन् लोक-तन्त्रे नाञ्जसा कोऽपि उत्तरदायी । अनुत्तरदायिना एतादृशेन लोकतन्त्रेण राष्ट्रसञ्चालनापेक्षया अराज-कता, अधिनायकता, सैनिकशासनं वा कियदन्तरं बिभर्तीति महान् यक्षप्रश्नः । अस्माकं राष्ट्रे पुनरेतदेव विगतत्रयोविंशतिवत्सरेभ्यः प्रचलति, कामं पञ्चश-वर्षैः पूर्वं यावत् तद् व्यक्तिविशेषप्रभावेण सुगोपितनग्न-रूपं स्यान्नाम । अद्य तु तत्सर्वथा अनावृतमेव । भगवा-नेव परिरक्षत्वनेन तथाकथित - लोकतन्त्रेण अस्माकं चिरन्तनसंस्कृतीकं राष्ट्रमित्येव वक्तव्यं भवति ।

अद्य जायमानस्यास्य महानिर्वाचनस्य सर्वाधिकारी आयोगः संविधानेन सर्वतन्त्रस्वतन्त्ररूपेण घोषितो यस्य कस्यचन पक्षपातादात्मानं मोचयितुम् । परं स एवाऽऽयोगः कथं पदारूढस्य शासनस्य पक्षपातं समाचरतीति निर्वाचनचिह्न-निर्णयावसर एवास्माभिः सुस्पष्टमवगतम् । वर्तते भारते राष्ट्रे सौभाग्यात् न्यायपालिका सुप्रबुद्धा, यया किलै तादृशमनर्थजातं कथमपि स्वात्मनो निष्पक्षनिर्णयेन प्रतिषिद्धयते । किन्तु कार्यपालिका पुनस्तस्यास्तन्निर्णयं समनुष्ठानं

प्रस्तुता स्यात्तदैव निर्णयस्य तस्य मूल्यम् । सा पुनस्तया सह सपत्नीभावं कृत्वा भविष्यच्छासनबलेन संविधानप्रदत्तं तदधिकारमेप्यपहर्तुं वाञ्छति चेत् कियत्कालमजाया माता स्वात्मनो हितं मन्येत ?

वस्तुतो निर्वाचनाधिकारिणः कर्तव्यमिदं यदन्यूनं षष्टिसंख्यामितं समग्राणां राष्ट्रगतानां प्रजाजनानां मतानां निर्वाचने दानं भाव्यम् । प्रतिशतमिदमन्यूनं जनपदस्तरेण भाव्यम् । यत्रैतावत् मतदानं न भवेत्, तत्र तत्कारणान्वेषणेन पुनरपि तथा तद्विधेयम् । मतदानमपि केनापि दलविशेषेण, शासनेन व्यक्ति-प्रभावेण लोभ-भयादिना वा कथमपि न भाव्यमित्यत्र तेन सावहितं द्रष्टव्यम् । केवलं पत्रेषु विज्ञापन-प्रकाशनेन न किमपि भवेत् । मतदानसमयेऽपि सर्वथा निष्पक्षता व्यवहरणीया । निर्वाचनोत्तरं दलपरिवर्तनं सर्वथा निषिद्धं स्यात् । बहुमतमपि यथासंभवं पञ्च-पञ्चाशत्संख्यातोऽन्यूनमेव भाव्यम् । मतदातृभिश्च स्वीयं मतं तन्मूल्यं प्रतिनिधेश्च योग्यतां विचार्यैव देयम् । एवं कृते यद्रूपः पुरः प्रस्फुरेत्, तद् यथा कथञ्चित् लोकतान्त्रिकं वक्तुं प्रभवति । किमेतादृशं रूपमेव समुपस्थापयिष्यति निर्वाचनाधिकारी इति दृढं वक्तुं पार्येत ? नो चेद् वृथा राष्ट्रस्य धन-जन-समयापव्ययं कृत्वा किमिति लोकतन्त्रस्य शवं तेन वाह्यते ? राष्ट्रं वा तत् स्कन्धेषु वोढुं प्रेर्यते ?

तत्त्वतो विचार्यमाणे भारते राष्ट्रे जनतान्त्रिक-विधावपि 'पञ्चायता'ख्ये समेषां पञ्चानामपि सदस्यानामैक्यमेव कस्यचन निर्णयाय काम्यते । 'पञ्च कहे सो परमेश्वर !' इति सुप्रसिद्धा लोकभणितिः । अर्थात् समेषां पञ्चानां निर्णय एव सर्वथा लोक-तान्त्रिको मन्यते । साम्प्रतिः एककोनपञ्चाशद्विरुद्ध-मेकपञ्चाशन्मतं न कथमपि लोकतन्त्रानुगृहीतम् । पञ्चानामनेन निर्णयेन 'ग्रामसभा' सङ्घट्यते । एतादृशीभिः ग्रामसभाभिः एतादृश्येव सर्वमत्या जनपद-

सभाः सङ्घटयन्ते । जनपदसभाभिः प्रान्तीयैः सभाः सङ्घटयन्ते । प्रान्तीयैः सभाभिः राष्ट्रिया परिषद् सङ्घटयते । सैव राष्ट्रं शासति । तादृशमेव शासनं सर्वथा लोकतान्त्रिकं प्रभवति भारतीयराजनीतौ । इतो न्यूनं किमपि लोकतन्त्रं नादरभाजनं भवति विश्वकल्याणकामुकानां स्वस्थभारतीय - राजन्याभिज्ञानाम् । किं स्वतन्त्रं भारतं कस्यचन एकस्य दलविशेषस्य वंशविशेषस्य वाऽधिकृतम् ? किं वा अन्यायतो बलच्चिरात् स्वायत्तीकृतं भारतीयं स्वातन्त्र्यमुन्मुच्य आंग्लशासकैस्तद् दलविशेषाय वंशविशेषाय वा समर्पितं यत्तस्य स्वेच्छाकल्पितस्य शासनस्य तत् क्रीडनकं स्यात् ।

नितरामसह्येयं स्थितिः ! परतन्त्रताकाले भारतीयैर्जनैरन्यूनं भोजन-वसन-निवासौषध-सुरक्षा-विषयेषु धार्मिकभावना-सामाजिकमान्यतादिविषयेषु च सर्वथा सन्तोषावहा स्थितिः समनुभूयते स्म । जनेष्वेतादृशी अनुशासनहीनता, अधिकारलिप्सा, कर्तव्यविमुखता उच्छृङ्खलता च कदापि दृशां विषय-मनासादयन्ती आसीत् । कारणमस्यैकमेव, तदा केन्द्रीयं शासनं सर्वथा सुदृढमासीत् । राजनैतिक-विषयेषु कामं तेन वैदेशिकेन शासनेन किमपि अन्याय्य-जातं क्रियेत नाम, तदतिरिक्तेषु सर्वेषु विषयेषु तत्सर्वथा साम्प्रतिकशासनापेक्षया उत्तरदायि एवासीदिति विवशतो वक्तव्यं भवति । सर्वस्या अप्यस्या विपद उत्तरदायि केन्द्रीयशासनं यच्च साम्प्रतं प्रवञ्चनपरया लोकतन्त्रम्मन्य-प्रणालिकया सङ्घटयते । त्रयोविंशतिवर्षीयेण शासनेनानेन ब्रिटिशांग्लेभ्यः स्वतन्त्रीभूतमस्माकं राष्ट्रम् अमेरिकनांग्लानां रूसोय-विदेशीयानां वा हस्तेऽधमर्णं कृत्वा विक्रीतं मुधा पञ्चवर्षीययोजनाडम्बरेणेति हि वस्तुस्थितिः ।

अन्यच्च, लोकतन्त्रस्य जीवानुभूतं भवति विरोधिदलम् । अत एव प्रधानमन्त्रिणः समकक्षमेव

निर्धार्यते विरोधिदलनेतुर्वेतनादिकम् । वस्तुतो दलीय-शासनपद्धतिलोकतन्त्रं न्यक्करोति । तत्तद्विषये विचक्षणा चिराद् अनुभविनो लिङ्ग-जाति-धर्म-निरपेक्षा जना एव तत्तन्मन्त्रिपदे नियोज्याः । तदैव ते साम्प्रतमिव स्वीयानुविधेयानाम् 'आई० सी० एस०' उपाधिभाजाम् 'अफसरा'परपर्यायाणां शासनाधिकारिणां पदपन्थिनो न भवन्ति, येन कदाचन महद् भयमुत्पद्यते तेषां स्वार्थसाधनतः । किन्तु यदाञ्च दलीयशासनमेव प्रचलति, तदा तदेवाभ्युपगत्य वक्तव्यं चेद् विरोधिनो दलस्य शासनसमकक्षं शासकीयं वैदुष्यं सङ्घटनात्मकं रूपञ्च नितरामावश्यकम् । एतेन यदा शासनारूढं दलमुत्पथगामि भवेत्तदा सपद्ये विरोधिदलं राष्ट्रसञ्चालनाय प्रभवेत् । इङ्ग्लैण्डादिदेशेषु इयमेव स्थितिः । किन्तु अस्माकं राष्ट्रे त्रयोविंशतिवर्षीय-स्वातन्त्र्यकाले केनापि शासकेन एतादृशस्य सर्वक्षमस्य विरोधिदलस्य सङ्घटनं मनसैव न चिन्तितम् । क्रियात्मकरूपेण तत्सङ्घटनं पुनर्द्वारापास्तम् । नैतदेव, यदा कदा ते तदुच्छेदायापि प्रयतन्ते प्रयतितवन्तश्च अन्तर्निहिता-मधिनायकता-पिशाचिनीं सन्तर्पयितुम् । अस्यैवाय-मभिशापो दृश्यते यद् वर्तमानशासकदलातिरिक्तं किमपि दल राष्ट्रमिदं सञ्चालयितुं प्रभवेन्न वेति संशयो जनसाधारणचेतसि जागर्ति । तेन च यथास्थिति-मेव सुरक्षितां कृत्वा पुरो दृश्यमानामपि दुरवस्थां परिहर्तुं न पारयते त्रयोविंशतिवर्षीयः स्वतन्त्रो भारतीयो देशः । किमतः परं विधुरम् ?

देशेऽस्मिन् वर्षाकालीनमेका इव नैकानि दलानि प्रसूतानि, प्रत्येकञ्च तत् स्वीयमेव रागं गायति । एकस्मिन्नेव दले बहून्युपदलानि सम्पन्नानि, समानान्तराणि चापि आविर्भवन्ति । प्रत्येकस्य दलस्य स्वकीया विलक्षणां अस्मिता भवति, यस्याः पुरतस्तदलं राष्ट्रहितस्यापि बलिदानाय न

सङ्कुचति । आत्मन एतादृशी विघटनकारिता एकत्र वर्तते, अपरत्र च वर्तमानं शासनं स्वातिरिक्तं सर्वमपि दलजातं खण्डितुं चिरात् प्रयतते । सत्येवं दलानां ध्रुवीकरणं कथं स्यात् ? कथञ्च तदेकीभूय समर्थविरोधिरूपेण राजनैतिकरङ्गमञ्चे समुपस्थितं स्यात् ?

सौभाग्याद् दोर्भाग्याद्वा शासकीयं दलमपि सम्प्रति द्विधा विभज्य निर्बलं परावलम्बी च सम्पन्नमास्ते । अतो विभक्तेन तेन दलेन दलानामेकैकं ध्रुवीकरणं समाचरितम् । तत्रैकं सत्तारूढस्य दलखण्डस्य साम्य-वादिदल-मुसलिमलीग-द्रमुकादिभिः ध्रुवीकरणं समभूतं, अपरञ्च द्वितीय-सङ्घटनदलखण्डस्य जनसङ्घ-भाक्रान्द-समाजवादिदलैः ध्रुवीकरणम् । शासनेन यत्किमपि अद्यावधि कृतं यस्य च दायित्वं सत्तारूढत्वा-दापाततस्तस्मिन्नेव समायति, तत्सर्वं सुस्पष्टमेव । इतोऽतिरिक्तं तेनैतादृशैर्दलैः सामञ्जस्यं समाचरितं ये किल विदेशतः प्रेरणामासाद्य व्यवहरन्ति, हिंसां प्रोत्साहयन्ति, ये च एकवारं देशं विभज्य पुनरपि मालापुर-जनपदादिरूपेण देशविभाजनस्य उपक्रमं प्रारब्धवन्तः, ये च भारतराष्ट्रतः पृथक् स्वीयां सत्तां स्थापयितुं नैकैः प्रस्तावैः प्रयतन्ते, भारतीयसंस्कृतेः श्रद्धाकेन्द्राणां देवानां घृणितं तिरस्करणप्रदर्शनं समाचरन्ति । वर्तमान-सत्तारूढशासनस्य राष्ट्रिय-पारम्परीणमर्यादारक्षणे वचनपालने न्यायादरणे च कियती विप्रतीपता वर्तते, तद्विगतघटनाभिरेव सुस्पष्टम् । एवं स्थितौ को नाम प्रबुद्धो भारतीयता-प्रणयी जनस्तद्दलसमूहस्य समर्थनं करिष्यति ? प्रथममेवेदं तद्दलं मर्कटः, तत्रापि तेन मद्यं पीतम्, तत्र च होलिकावसर इत्यहोऽनर्थपरम्पराणां समवाये को नाम मतिमान् देशभक्तस्तदनुमन्येत ?

इतोऽतिरिक्तमपरं सङ्घटनदलखण्डं यच्च पूर्वोक्तै-स्त्रिभिर्दलैः सामञ्जस्यं विधाय ध्रुवीकरणरूपेण पुरः

समुपस्थितं वर्तते । एतेषु प्रत्येकस्य मतं तत्प्रणाली च भिन्ना भिन्ना । नैतदेव, परस्परविरोधिन्यपि । भारतराष्ट्रस्य वर्तमानदुरवस्थायाः दायित्वेन भूतपूर्व-शासकत्वेन तेऽपि न मुक्ताः । तथापि सम्प्रति तेषां सङ्घः सम्पन्नः कतिपयान् देशहिताधायकान् कार्यक्रमान् पुरस्कृत्य । यद्ययं सङ्घः, सम्मेलनमिदं तेषामेवमेव चिरस्थायी स्यात्, प्रत्येकस्याऽस्मिता बाधिका तत्र न भवेत्, अतीतेन कारुणिकेतिहासेन शिक्षामासाद्येत, नवेन राष्ट्रहितमात्रं जनानुरागलाभञ्च सर्वोत्कृष्टो-द्देश्यरूपेण स्वीक्रियेत, तथैव चानुष्ठानं सदैव सन्नद्धेन बोभूयेत चेत् सङ्घटनेनानेन राष्ट्रं किमप्याशान्वितं भवितुं शक्नोति ।

राष्ट्रहितसाधने जनमतसमादरणे च भारतराष्ट्रतो गोवधकलङ्कप्रोञ्छनं सर्वप्राथम्यं भजत इति नो दृढं मतम् । शुभकार्येऽस्मिन् महान् विलम्बः सम्पन्नोऽस्ति । महात्मगान्धिना स्पष्टमेवोक्तमासीद् यत् स्वतन्त्रता-प्राप्तेः समकालमेव भारते गोवधनिरोधः क्रियेत । किन्तु द्वाविंशतिवर्षाभ्यन्तरेऽपि तदकृत्वा शासनेन शोभनं बापू-विनेयत्वमात्मनः स्फुटीकृतम् ! यद्ययं चतुर्दलसङ्घः किमपि कर्तुं वाञ्छति चेत्तेन प्रथमं राष्ट्रभालतो गोवध-कलङ्कप्रोञ्छनं विधातुमग्रेसरतव्यम् । अन्यच्च, भारतीय-श्रद्धाकेन्द्राणां राम-कृष्णादिदेवानां मन्दिराणां नदी-तीर्थादीनां संस्कृति-सभ्यतानां संस्कृतभाषा-याश्च वेदनारायणस्य च याः पारम्परीणाः मर्यादाः वर्तन्ते, ताः दृढं संरक्ष्याः । वस्तुत इमाः सर्वाः प्राच्या मर्यादाः न जातु प्रगतिपथमनुसरतां कृते कण्टकायिता भवन्ति । तत्परिचालकैश्च कैश्चित् मतिमान्द्यात् ता विकृतरूपेण समुपस्थाप्यन्ते चेत्तदा तक्षकम् इन्द्रात् पृथक्कृत्य इव विकारा एव मूलतो व्योदत्यं परिष्कार्याः । नात्रास्माकं कापि विप्रतिपत्तिः । निर्विचित्सतमेतद् यन्मूलत एताः सर्वाः प्राच्या भारतीयसंस्कृतिकमर्यादाः भारतस्यैव

किम्, अखिलस्य विश्वस्यापि हिताधायकाः न जातु विप्रतीपा विश्वस्य । एताभिरेव भारते स्वर्णिम-युगस्य समुदयोऽभवत् । राष्ट्रनेनेन चारित्रिक-शिक्षाविधौ जगद्गुस्त्वगौरवः समासादितः । एतादृशं महर्घतरं रत्नमासाद्यापि संस्कृति-सभ्यतानुकरणाय राष्ट्रमिदं वैदेशिकानां मुखापेक्षी भवेच्चेत् स्वात्मन उदरे कस्तूरिकामादधतो मृगस्य सौगन्ध्याय वन-वने भ्रमणमिव वक्तव्यं भवेत् ।

भारतस्य संस्कृतिस्त्यागप्रधाना । भोगा भुक्ताः न जातु सन्तोषाय भवन्ति, उत्तरोत्तरं तेषां वासनाः वर्धन्त एव । 'इच्छति शती सहस्रम्' इत्यादिकं तु ज्ञायत एवास्माभिः । 'हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्धते' इत्यपि नातिरोहितं विज्ञानाम् । 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः' इति श्रुतिमाता तु स्पष्टमेवास्मान् एतन्निदिशति । तथैव विश्वहितमेव सा कामयते । 'सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु' इति सुपरिचित-तरः श्लोकः । सत्याहिंसेऽत्र प्रमुखोपकरणभूते । निराडम्बरं सहजं जीवनमुच्चविचारश्च भारतीयस्य भव्यं रूपम् । संस्कृतिरियं परावलम्बितां भूयसा निन्दति, 'उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानम्' इति च सन्दिशति । अत्र विविधभेदलक्ष्मीषु जाग्रतीषु एकात्मिका दीप-कालिका प्रकाशते । संस्कृतिरियं 'वसुधैव कुटुम्बकम्' मनुते, प्रत्येकस्य वैधं न्याय्यञ्च स्वत्वमधिकारञ्च सादरं रक्षति, सदैव कर्तव्यपरायणताञ्च समुप-दिशति । एतादृशां भारतीयां संस्कृतिं ये भजिष्यन्ति ते एव भारतराष्ट्रशासनाय आदर्शायिताः प्रभवितुं शक्नुवन्ति ।

शासनपदमध्यारूढे सति भारतस्य एतादृश-स्वर्णिमचित्राङ्कने यदेव दलं दलसङ्घो वा प्रभवेत्, तदर्थञ्च यदलं प्रतिज्ञायेत, भारतीयजन-जनस्य महर्घतरं मतं तस्मै एव समर्पितं स्यादित्येव प्रबुद्ध-भारतीयजनस्य कृतेऽस्माकं हितोपदेशः । तदैव

मध्यावधिकमिदं निर्वाचनं वरदं स्यात् । अन्ते पर-मेश्वरं जगन्नाटकसूत्रधारं प्रार्थयामो यदद्यावधिकं कष्टजातमस्माकं दोषजातस्य पर्याप्तं प्रायश्चित्तं मत्वा इतः परं कृपालुर्भूत्वा स्वीयावतारभुवं भारतमिदं राष्ट्रं परिरक्षतु, तदर्थञ्च भारतीयमात्रं सदबुद्ध्या सर्वदा योजयतु चेति ।

भारतीय-श्रद्धाकेन्द्राणामवमानना

वृत्तपत्रपाठकैर्ज्ञायत एव यदचिरात् तमिलनाडु-प्रदेशे 'द्रविड मुन्नेत्र कडगम' संस्थासञ्चालकस्य श्री रामस्वामि नायरस्यानुयायिभिः भगवतो रामभद्रस्य श्रुतिकृतिश्चतुष्पथे सम्मार्जनीभिस्तिरस्कृता । वृत्तमिदं श्रुत्वा कस्य नाम भारतीयस्य चेतः प्रक्षुब्धतरं न स्यात् । पूर्वं भारतीयविद्याभवनात् प्रकाशिते एक-स्मिन् पुस्तके यवनसम्प्रदायाचार्यस्य कृते किमपि वस्तुस्थितिरूपेण प्रकाशितमासीत् । तद्वस्तु गृहीत्वा तत्साम्प्रदायिकैस्तदा कियान् कोलाहलः समाचरितः ! काश्मीरे हजरत मुहम्मदस्य केश-चौर्यमालङ्क्य तदा तैः कियान् प्रक्षोभः प्रदर्शितः ! वैदेशिक-यावनोपासना-स्थलस्य दाहमनुलक्ष्य भारते कीदृशं व्यापकं प्रदर्शनमभूत् ! एतत्सर्वं स्मृत्वा तमिलराज्यस्य चैतत्-कुक्रुत्यस्य प्रत्याख्यानाय यावत्प्रयतितम्, तदत्यल्पमेव वक्तव्यं भवेत् । यैरेतादृशं कृत्यं कृतम्, ते कठोरतया तथा दण्डनीयाः यथा पुनरपि कश्चिदेवं भविष्यति दुस्साहसं कर्तुं न पारयेत । भारतस्य कोण-कोणतोऽस्य कुक्रुत्यस्य तीव्रतरो विरोधो भाव्यः । केन्द्रीयं शासन-मस्य समुचितदण्डदानाय तीव्रतरविरोधप्रदर्शनाय च बलात्प्रेरणीयम् । वयं तु एतादृशरामविरोधिन्यः द्रमुकसंस्थायाः रावणकुल इव गतिर्भवेदित्येव वचमः । मर्यादापुरुषोत्तमेन तेन सह विरोधो नूनमात्मघातायैव भवतीति निश्चप्रचम् ।

यशःशरीराः श्री मुंशीमहाभागाः

फरवरीमासस्य अष्टमदिनाङ्के सायं ५.५५ स्टैण्डर्ड-समये वयोवृद्धा राजनयिकाः साहित्यकाराश्च डॉक्टर कन्हैयालाल माणिकलाल मुंशी महाभागाः ८४ तमे वयसि मुम्बापुरीस्थे स्वीये भारतीय-विद्याभवने पाञ्चभौतिकं देहं परित्यज्य यशःशरीराः संवृत्ताः । ते कतिपयमासेभ्योऽस्वस्था आसन् । श्री मुंशीमहोदया न केवलं सुप्रसिद्ध-राजनयिका संविधानज्ञाश्चैव, प्रत्युत भारतीय-संस्कृतेः प्रबलपोषकाः प्रसारकाश्चाप्यासन् । एतदर्थमेव तैः बम्बईनगरे, दिल्लीनगरे, मद्रासनगरे च भारतीय-विद्याभवनानि संस्थापितानि यत्र भारतीयसंस्कृतेः गुह्यतरं कार्यं जायते । भारतीयसंस्कृति-प्रसारविषयकं तेषां समग्रं जीवनकार्यमेव तेषां यशःकायतायाः परं निदानम् । भारतीयस्वातन्त्र्यसंग्रामस्य ते सेनापतयश्च आसन् । तदर्थञ्च नैकवारं कारागारे तैरुषितम् । संस्कृतविश्वपरिषदोऽपि त एव जनकाः । भारतीय-स्वातन्त्र्यप्राप्त्यनन्तरं संविधाननिर्माणेऽपि भवतां महीयान् दायः । ते नैकवर्षाणि यावत् केन्द्रीयशासनस्य मन्त्रिण उत्तरप्रदेशस्य राज्यपालाश्चासन् । एतानि सर्वाणि कार्याणि कुर्वन्तोऽप्येते अविरतलेखनव्यवसायिन आसन् । अत एव गुर्जरभाषायाम् आङ्ग्लभाषायां च विपुलं विविधञ्च साहित्यं तत्र भवतः समुपलभ्यः ते । एतेषां सर्वतोमुखस्य वैदुष्यस्य भारतीयसंस्कृतिप्रणयित्वस्य रिक्तं स्थानं सुचिरं पूरयितुमशक्यम् । वयमेतेभ्यः सादरं श्रद्धाञ्जलिं समर्पयामः ।

वाग्वादिनी सहस्रतन्त्री

—डॉ० वे० राघवन् महाभागाः—

राकासुधाकर-करावलिनालिकाभि-
रावर्जितामृतक्षरैरिव वर्धितस्य ।
उत्ताल-ताण्डव-तरङ्गतैर्य एष
कोलाहलोऽम्ब जलधेः स नवादृहासः ॥१॥
आगस्त्यदिक्-प्रसृमरानिल-पूरितेभ्यो
वंशप्ररोहमुषिरेभ्य उदेति या सा ।
गीतिस्तवैव सुमपणं-विचित्ररत्न-
सिंहासनोपरि लसद्वनदेवतायाः ॥२॥
कुञ्जात् चलत्प्रसवमांसल-शाखिकाग्र-
डोलारसानुभव रक्त - पिकावलीभ्यः ।
आशाप्रशाम्य - दवकाश-तरङ्गचमाणो
यः पञ्चमो हृदयचुम्बिशरः स्वरोऽयम् ॥३॥
शाखासु कन्दलदमन्द-सुमेन नीप-
वृक्षेण साकमुदयिन्यसिते पयोदे ।
सान्द्रप्रमोद - तरलः प्रचलाकिवर्गो
यं कूजतीह स च षड्जगभीरनादः ॥४॥
वासन्तिकश्रिय उदङ्घ्रितलावघात-
फुलललतावलि-वललललितालिजृम्भी ।
रीङ्कार एष य उदीर्ण-मनोजमौर्वी-
नादः समुत्सुकित-सर्वसचेतनञ्च ॥५॥
वल्ली - नियन्त्रित - कुरङ्ग - तुरङ्गयुक्ते
सूतन्मधौ मलय-वायुरथे निविश्य ।
छत्रत्सुधाकरमपि व्यजनायमान-
काशप्रसूत - मुपयान्त - मनङ्गराजम् ॥६॥
अन्येऽपि ये द्विजगणाः प्रतिशाखमंस्थाः
प्रत्युद्ब्रजन्ति परितः स्तुतिपाठकामाः ।
आपादिताखिल-चिदात्मक-लोकचित्त-
क्षोभेश्च यैः स्तवनगीतिपदैरमीमिः ॥७॥
सर्वा अमूः सरसनाद - भरोमिमाला
आभावुकीकृत-शिलात्मक-जीवलोकाः ।
अम्ब ! त्वदङ्गतलशामि-सहस्रतन्त्री-
व्यास्फाल-मूर्च्छित-निरन्तर रागमालाः ॥८॥

राष्ट्रियतायाः निर्वचनम्

— सर्वतन्त्रस्वतन्त्राः श्रीमदमृतवाग्भवाचार्याः —

[निबन्धकल्पोऽयमभोक्तिखितः शब्दराशिर्न खलु स्वतन्त्रो निबन्धः । प्रत्युत राष्ट्रजीवन-सूत्रायमाणस्य अष्टोत्तर-शतश्लोकात्मकस्य 'राष्ट्रालोक'-ग्रन्थस्य कारिकाद्वयस्य राष्ट्रसंजीवन-नामकभाष्यीयो गमीरतरोऽश एव । राष्ट्रालोकोऽयमाचार्यपादैश्चिराद् विरचितोऽद्यावधि हिन्दीभाषानुवादेन सह वारत्रयं प्रकाशितोऽभवत् । विचक्षणेन कविना समग्रेऽस्मिन् ग्रन्थे 'राष्ट्रसंजीवना'ख्यं विस्तृतं भाष्यमपि स्वयमेव कृतं यदद्यावधि अप्रकाशितं सदस्माकं भारतीयसंस्कृतिनिष्ठां विडम्बयति । सत्स्वपि नैकेषु भारतीयसंस्कृतिसमुन्नायक-प्रकाशनसंस्थानेषु चतुस्त्रिंशद्वर्षपूर्वं पूर्णतां गतमिदं भाष्यमद्यापि प्रकाशपदवीं नोपागतम् ! अस्य भाष्यस्य गौरवप्रदर्शनमपि तदीयस्यास्यांशस्य प्रकाशनस्य अन्यतमं समुद्दिष्टमस्माकम् । यदपि प्रकाशनमेतत् समग्रं प्रकाशयितुं निश्चीयेत, तेन अस्माभिः सम्पर्को विधेयः । वयं तेभ्यः कृते भाष्यकारानिमानभ्यर्थयिष्याम इति ।—सम्पादकः]

अथैतद्विवेचनीयं कस्मिन् राष्ट्रे केषां स्वत्वं भवितुमर्हति, केषां च नेति । तदेव विवेचयितुकाम आह—

पितृपुण्यभुवं राष्ट्रं यन्मन्यन्ते च ये नराः ।
तेषां नराणां राष्ट्रं तत्स्वीयं भवति सर्वथा ॥
—(राष्ट्रालोके, ४ कारिका)

[ये नरा यत् च राष्ट्रं पितृपुण्यभुवं मन्यन्ते, तेषां नराणां तद् राष्ट्रं सर्वथा स्वीयं भवति इति पद-योजना ।]

ये=वक्ष्यमाणाः । नराः=पुरुषाः, ज्ञानवन्तः । अत्र यच्छब्देन सामान्यतया मनुष्याः गृहीताः, त एव नरशब्देन विशेषिताः, ज्ञानवन्त एव ग्राह्या इति बोध्यते । त एव किल मननसमर्थाः, यतः । नृ नये । यत्=नैकेषु विवक्षितम् । राष्ट्रम्=राजमानं भू-प्रदेशम् । पितृपुण्यभुवम्, व्याख्यातचरमेतत् पदम् । मन्यन्ते=अवबुद्ध्यन्ते । अयमभिप्रायः—बहुषु राष्ट्रेषु यत्किञ्चिदेकतमत् स्वेष्टं पितृभूमितया पुण्य-भूमितया च द्विविधेनापि प्रकारेण अवबुद्ध्यन्ते इति । कथम् ? सर्वथा=सर्वप्रकारैः, कायेन वाचा मनसा च ।

'मन्यन्ते' इति पदेन मननशीलत्वं पुरुषाणां ध्वन्यते । तेन च पौर्वापर्यविचारशीलानां तेषां स्वहिताऽहितज्ञानवत्त्वं ध्वन्यते । मननं खलु पूर्वं श्रुतस्यैव सम्भवतीति प्रसिद्धम् । ततश्च 'मन्यन्ते' इति पदं श्रवणमाक्षिपति । तेनेदं निष्पद्यते यत् पूर्वं श्रृणुयात् । किं श्रृणुयात् ? राष्ट्रं किन्नाम, तत्पार्थक्यं तदैक्यं च केन हेतुना व्यवहियते इति । अनन्तरं च मननपरो भवेत्, यत्कतमं राष्ट्रं मम पितृभूमिः, कतमञ्च पुण्यभूमिरिति ।

तच्च मननं सर्वैरपि प्रकारैः कर्तव्यम् । ते प्रकारा यथा—मम शरीरस्य वर्णं एतद्राष्ट्रस्य बहुभिः पुरुषैः समानो न वा ? मदीयशरीरस्य नासाक्षि-कर्णोष्ठ-शिर-आद्यवयवा रचनया अत्रत्यबहुभिः पुरुषैः सामान्यं बोधयन्ति न वा ? मदीया वर्णोच्चारणशैली अत्रत्यान् बहून् पुरुषाननुकरोति न वा ? मदीयां भाषामत्रत्य-बहवः पुरुषा व्यवहरन्ति न वा ? एतादृशप्रकाराणां मननेन किल पितृभूत्वनिश्चयोऽवश्यमेव भविष्यति ।

अथैतेषामपि प्रकाराणां मननमावश्यकम्—किं ममैतच्छरीरपाताऽनन्तरभावि - विषयकविश्वासोऽत्र-त्यानां बहूनां सम्मतो न वा ? मम चरित्रविषयक

आदर्शपुरुषोऽत्रत्यानां बहूनां सम्मतो न वा? मद्-
धृदयसम्मतधार्मिकविश्वाससंस्थापकोऽत्रत्यानां बहूनां
सम्मतो न वा? मद्भिमतधर्मग्रन्थस्य भाषाऽत्रत्यबहूनां
सम्मता न वा? इति । एतादृशैः किल मननप्रकारैः
मननेन हि पुण्यभूतविश्वयोऽवश्यमेव भविष्यति ।

‘मन्यन्ते’ इतिपदं मननसमनन्तरभाविनिश्चयमपि
ध्वनयति । तेनाऽयमर्थो बोद्ध्यते यद् एवं मनन-
पराकाष्ठायां ये नरा यद् राष्ट्रं सर्वथा = पारिपूर्ण्येन
पितृभूमितया मन्यन्ते = समवगच्छन्ति, यद् = इदमेव
राष्ट्रम् अस्माकं पितृभूमिः पुण्यभूमिश्च । तेषां
नराणाम् = तथाविधनिश्चयशालिनां पुरुषाणाम् ।
तद् राष्ट्रम् = तथाविधनिश्चयेनाऽभिमतो भूखण्डः ।
सर्वथा = सर्वैरपि प्रकारैः । प्रकारवचने थाल् । स्वीयं
भवति = आत्मीयतयाऽस्ति । सेव्यसेवकादिसम्बन्धा-
दिभिः स्वकीयं भवतीति यावत् ।

अत्रेदं बोध्यम्—यावन्तः किल भारतं पितृपुण्य-
भूमितया मन्यन्ते, तेषां सर्वेषां स्वीयतयाऽभिमतं
भारतं राष्ट्रं भवितुमर्हति । यथा—सनातनधर्मानु-
यायिनः, जैनाः, भारताभिजनबौद्धाः । एते सर्वेऽपि
भारतं पितृभुवं मन्यन्ते । ‘पितृपुण्यभुवम्’ इति हि
विधेयविशेषणं राष्ट्रस्य । तेन ‘राष्ट्रं स्वीकरणाय
पितृपुण्यभूमितया भावयेत्’ इति बोद्ध्यते । तदाऽपि
सर्वैरपि प्रकारैरित्यपि बोद्ध्यमेवेत्यलम् । अग्रे चेदं
विशेषतो विवेचयिष्यते ।

एवं स्वत्वकारणमुपपाद्य राष्ट्रं केषां स्वत्वं न
भवतीति निरूपयन्नाह—

पितृभूत्वं पुण्यभूत्वं द्वयं यस्य न विद्यते ।
तस्य स्वत्वं तत्र राष्ट्रे भवितुं न किलाऽर्हति ।

[(यत्र) राष्ट्रे पितृभूत्वं पुण्यभूत्वं (एतत्)
द्वयं न विद्यते, तत्र राष्ट्रे तस्य स्वत्वं भवितुं न अर्हति
किल इति पद-योजना ।]

यत्र = वक्ष्यमाणप्रकारे, तत्रेत्यनेन आक्षिप्यते ।
राष्ट्रे = पूर्वोक्तलक्षण लक्षिते भूप्रदेशे । पितृभूत्वम् =
व्याख्यातस्वरूपम् । पुण्यभूत्वम् = एतदपि व्याख्यात-
रूपम् । द्वयम् = द्विकम्, पितृभूत्वं पुण्यभूत्वं चेति
यावत् । न विद्यते = न वर्तते । तत्र राष्ट्रे = यस्मिन्
राष्ट्रे एतद्वयं न वर्तते तस्मिन् राष्ट्रे । तस्य =
तथाविधपुरुषस्य । स्वत्वम् = स्वकीयत्वम् । भवितुं न
अर्हति किल = नैव भवितुं शक्यमिति यावत् ।

पूर्वस्यां कारिकायां हि स्वत्वकारणमुपन्यस्तम्,
केन सम्बन्धेन सम्बन्धिनां राष्ट्रे स्वत्वं भवतीति ।
अनया च कारिकया कस्य सम्बन्धस्याऽभावेन राष्ट्रात्
स्वत्वं निवर्त्यते इति प्रतिपादितं भवेत् । अत्र कारि-
कायां ‘पितृभूत्वम्, पुण्यभूत्वम्’ इत्येवंरूपेण निमित्त-
द्वयं पृथग्-पृथग्भिधाय, अनन्तरं च तयोः समुच्चयाय
‘द्वयम्’ इत्युपात्तम् ।

अस्यायमाशयः—कस्मिन्नपि वस्तुनि किल
वस्त्वन्तरस्य सम्बन्धेनैव स्वत्वादि समुत्पद्यते ।
सांसर्गिकं चेदं सकलं त्रिविधमपि विश्वम् । तत्र यस्यैव
वस्तुनो येनैव वस्तुना यावानेव सन्निकटः सम्बन्ध-
स्तावानेव स्वत्वाद्यधिकारो भवतीति स्फुटमेव । तत्र
सम्बद्धं वस्तुजातं सकलमपि कल्पित - जडाऽजड-
विभागेन विभाजितमस्ति व्यवहारायेत्यपि नाऽतिरो-
हितं केषामपि विदुषाम् । तत्रापि जडानां भोग्यत्वं
परतन्त्र्यविकासात्, अजडानां च भोक्तृत्वं स्वातन्त्र्य-
विकासादित्यपि स्थापितं व्यवहारायैवेति स्फुटमेव ।
अथ भोक्तृणां स्वतन्त्राणामनन्ततया भोग्यानां च
पदार्थानां परतन्त्राणामपि अनन्ततया नियत्यभावे
महान् कलहः स्यात् भोक्तृषु परस्परं भोग्यानां
पदार्थानां भोगविषयमधिकृत्येति नियतिरपि स्थापिता
व्यवहार-स्थापनाय । यतः ‘येन भोग्यवस्तुना यस्यैव
भोक्तृवस्तुनः सन्निकटः सम्बन्धः, स तस्य सर्वथा
स्वामी प्रदान-विक्रय-परित्यागादिषु सर्वेष्वपि व्यापारेषु

स्वतन्त्रो भवितुमर्हति । यस्य पुनर्दूरतः सम्बन्धः, स सन्निकटसम्बन्धना बाध्यते' इति । अत एव वसिष्ठेनोक्तमपि—'शुक्र-शोणितसम्भवः पुरुषो माता-पितृनिमित्तकः, तस्य प्रदान-विक्रय-परित्यागेषु माता-पितरौ प्रभवतः' इति ।

तत्र राष्ट्रवादिनो विहाय सर्वेषां मते राष्ट्रं हि भोग्यपदार्थः, परतन्त्रतया, जडत्वात् तस्य । पुरुषश्च भोक्तृपदार्थः स्वतन्त्रतया, अजडत्वात् तस्य । अथ राष्ट्राणां बहुत्वेन पुरुषाणामपि बहुत्वेन चाऽवश्यं भाविकलहवारणाय स्वत्वसंस्थापने निर्याति पर्यालोच्य स्थापितमेतत् यत् 'सन्निकटसम्बन्धनां पुरुषाणां सन्निकटसम्बन्धिषु राष्ट्रेषु स्वत्वं भवतु' इति राष्ट्रस्य सन्निकटसम्बन्धिनः पूर्वस्यां कारिकायां (१० ३) 'समानसंस्कृतिमताम्' इत्येवमुपपादिताः ।

सन्निकटसम्बन्धोऽपि किल द्विविधो भवति—व्यावहारिकः, पारमार्थिकश्चेति । व्यावहारिकः पुनर्द्विविधः—सन्निकटो दूरश्च । तत्र सन्निकटः पुनर्द्विविधः—प्राकृतः, अप्राकृत इत्येवम् । अयं द्विविधोऽपि 'स्वाभाविक' एव, 'मौलिक' इति वा परिभाषणीयः । तत्र 'सविशेष' इति पूर्वः प्रबलतरः, 'सामान्य' इति द्वितीयः प्रबल इत्येव । एवञ्च द्विविधोऽप्ययं जगन्नि-यन्तृकल्पित एवेति मुख्यः स्वत्वबोधने ।

अथ दूरसम्बन्धो बाध्यते सन्निकटसम्बन्धेन । स च प्रस्तुतभाष्यकृता 'काल्पनः,' 'वाचनिक' इति परिभाषितः । यथा शास्त्रेषु द्वादशधा पुत्राः प्रति-पादिताः । तत्र शुक्र-शोणितसम्भवाः केचित् पुत्राः, जगन्नियन्तृकल्पिताः, केचिच्च वचनामात्रेण पुत्र-भावमिताः जगन्नियम्यपुरुषकल्पिताः । तत्र सन्निकट-सम्बन्धिनः पूर्वे दूरसम्बन्धिनश्च परे । अत एव च उरस्यस्य पुत्रस्य पितरि मुख्यं स्वत्वं स्वीक्रियते सर्वैः । वाचनिकस्य च गौणमिति मुख्यसम्बन्धेन गौणसम्बन्धेन च स्वत्वं भवितुमर्हति राष्ट्रे । तत्राऽस्मिन् राष्ट्रे

सन्निकटः सम्बन्धोऽस्ति न वा मम' इति पर्यालोच्य निश्चयेनाऽवगते सन्निकटसम्बन्धित्वे सर्वथा स्वत्वं भवति । गौणसम्बन्धेन गौणम् ।

अथ पारमार्थिकसम्बन्धोऽपि द्विविधः—प्रधानः, अप्रधानश्चेत्यनुपदमेव चर्चयिष्यते । तत्र प्राकृता-ऽप्राकृत-प्रधाना-ऽप्रधानेति चतुर्विधोऽपि सम्बन्धोऽस्ति न वा ममेति पर्यालोच्य निश्चयेनाऽवगते सर्वथा सम्बन्धित्वे सर्वथा स्वत्वं भवतीति 'पितृपुण्यभुवम्' (१०, ४) इति कारिकायां निरूप्य तदेव व्यतिरेक-मुखेन द्रढयितुं मुख्या-ऽमुख्यं च स्वत्वं विशकलयितुं सम्बन्धाभावे च सत्त्वं निवारयितुं 'पितृभूत्वम्' (१०, ५) इत्यस्याः कारिकायाः आरम्भः ।

राष्ट्र-वादिनां मते खलु पुरुषाः किल राष्ट्रे उत्पद्यन्ते इति राष्ट्रः, तेषां माता उपादानकारणतया राष्ट्रस्य, राष्ट्रानुगता राष्ट्रवातावरणनियन्त्री जगदीश्वरस्य विशिष्टा शक्तिः पिता निमित्तकारणतया तस्याः । एवञ्च मातृत्वं पितृत्वं च द्वयमपि राष्ट्रस्य समुपपद्यते । अत एव व्यावहारिकसम्बन्धोऽयं पितृ-भूसम्बन्धे इति सङ्केत्यते । द्वितीयश्च व्यावहारिक सम्बन्धो दूर इति दुर्बलतमः स्व-स्वत्वस्थापनविषये । स च 'वाचनिकः,' 'काल्पनिकः' इति वा सङ्केतितो जगन्नियम्यपुरुषकल्पित इति 'गौणो' न मौलिक इति द्विविधेनापि सन्निकटसम्बन्धेनाबाधाविषय इत्येव नियतिविदां महर्षिणां सिद्धान्तः । एवञ्च प्राकृता-ऽप्राकृत इति द्विविधसङ्केतित एव सम्बन्धो मुख्यः पितृभूसम्बन्धः । एवमयं पितृभूत्वसम्बन्धो व्याख्यातः ।

जगति उत्पद्यमानाः पुरुषाः जगन्नियम्याः । ते च जगन्नियन्तुः विलासवशान् नानाविधा एव समुत्पद्यन्ते इति पूर्वं 'समानं' (१०, ३) इत्यस्यायाः कारि-काया भाष्ये निरूपितम् । तैः पुरुषैः स्वमस्तिष्केन समुत्पाद्य हृदये च परीक्ष्य स्थापिता संस्कृतिः लोके 'धर्म'-पदवाच्या, तदनुयायिनां यस्तत्संस्कृतिसंस्था-

पकस्य पितृभुवि स्थापितः सम्बन्धः, स 'पारमार्थिक' इति सङ्केत्यते । अयमेव पुण्यभूसम्बन्धो लोके प्रायः ।

अयमपि द्विविधः—प्रधानः, अप्रधानश्चेति । तत्र आन्तर-संस्कृतिसंस्थापक-मूलपुरुष-निमित्तकः प्रधानः । आन्तर-संस्कृतिसंस्थापक-शाखापुरुषनिमित्तकोऽप्रधानः । एवमयं पुण्यभूसम्बन्धोऽपि स्पष्टीकृतः ।

अत्रेदं बोध्यम्—किमर्थमियं पुण्यभूदिति ? पुण्यस्य भूः पुण्यभूः, पुण्या चासौ भूरिति च अशं आद्यवन्तोऽयं पुण्यशब्दः, ततः टाप् । पुण्यं हि तदेव वस्तुतो वस्तु यदभिनवरमणीयं भवेत् । तदेव च परमार्थः । भासमानं च पुनर्निखिलमपि विश्वं तेनैव ओतप्रोतरूपेणाऽऽततम् । तत्साक्षात्कारवन्तः पुरुषा अपि पुण्याः । तेषामुत्पत्तिस्थली पुण्यभूः । अमृतत्वं समीहमाना प्रत्यगात्मनः साक्षात्काराय ये धीरा यतन्ते, तेऽपि पुण्या एव । तेषामुत्पत्तिस्थल्यपि पुण्यभूः ।

एवमेते द्विविधा अपि पुरुषा यं प्रदेशं प्रशंसन्ति सा पुण्यभूः । तथाविधाः पुरुषा यं धर्मं व्यवस्थापयन्ति, तद्रक्षणानुकूलः प्रदेशः पुण्यवत्तया पुण्यभूः भवति । भोगप्रवणा पुनरनार्या इति न तत्स्थापितं मतं वस्तुतः पुण्यनिर्णायकम्; किन्तु पापं तत्, पापोत्पादकतया । तदपि धर्मोऽयमिति सरभसं शस्त्रादिसाहाय्येन लोकानां शिरसि भारभूतं वस्तुतः पापमपि पुण्यत्वेन प्रख्याप्य आरोपयन्ति ये, न पुण्यास्ते, किन्तु पापा एव । तेषामुत्पत्तिस्थलं तदभिजनस्थलं च न पुण्यभूः । दण्डेन च ते पापा वशीक्रियन्ते यत्र सा तु पुण्यभूरेव ।

इदमप्याकलनीयम्—भूस्वत्वविषये तावत् लिखितम्, भुक्तिः, साक्षिणश्चेति प्रमाणत्रयं स्वीक्रियते महर्षिभिः । तत्र पूर्वपूर्वपिक्षया उत्तरोत्तरं दुर्बलं त्रिष्वेतेषु प्रमाणेषु प्रमाणम् । राष्ट्रवादिनां मते भुवः पितृतया भोग्यत्वं नैव सम्भवति, अथापि तदुत्पन्न-भोगयोग्यवस्तुजातस्य मातृस्तनगतपयस इव भोग्यत्व-

मवलम्ब्य भुक्तिप्रमाणविषयत्वं मित्यार्यजुष्टः पन्थाः । अन्येषां मते तु भुक्तेः प्रामाण्यं स्फुटमेव । लिखितं तु सर्वतोऽधिकं प्रमाणमिति न विस्मर्तव्यम् । तत्राऽऽर्य-लेखाः प्रमाणम्, अनार्यलेखमपेक्ष्य । सर्वथाऽपि सर्वत्राऽपि आर्यव्यवस्थैव श्रेयस्करीति तत्स्थापितमेव पुण्यभूत्वं वास्तवम् । भोगस्तु प्राचीनोऽपि न वस्तुतः प्रामाण्यमवलम्बते । भूस्वत्वविषये, तस्य अनार्य-परिगृहीतत्वात् । एवञ्च पुण्यभूत्वं द्विविधमपि सर्वदा आर्यजुष्टमेव प्रमाणमिति ।

इदमपि बोध्यम्—पुत्रं प्रदातुं त्यक्तुं विक्रेतुं वा माता-पितरौ प्रभवतः पूर्णस्वत्ववत्तया । किन्तु पूर्ण-स्वत्ववत्त्वेऽपि पुत्रो न प्रभवति माता-पितरौ दातुं त्यक्तुं विक्रेतुं वेति समस्तमहर्षिणां सिद्धान्तः । ततश्च राज्यवादिमते राष्ट्रस्य पुत्रत्वाद् भोग्यत्वं तस्य । राष्ट्रवादिमते तु न पुत्रत्वं राष्ट्रस्य, किन्तु पितृत्व-मिति न भोग्यत्वम्, किन्तु भोक्तृत्वमेव । सर्वमपीदं यथा तथा यथावसरं निवेदयिष्यते ।

अत्र कारिकायामपि पूर्वकारिकातः 'सर्वथा' इति पदमनुवर्त्य 'यत्र राष्ट्रे यस्य पुरुषस्य पितृभूत्वं पुण्य-भूत्वं च द्वयमपि सर्वथा=सर्वैरपि प्रकारैः प्राकृता-ऽप्राकृत-प्रधाना-ऽप्रधानेति चतुर्विधैरपि न विद्यते' इत्येवं व्याख्येयम् । इदं पुनः स्फुटमेव यद् आंशिकं स्वत्वं पूर्णेन स्वत्वेन बाध्यते । सम्प्रति दृष्टान्तेनेदं स्फुटीकरिष्यते—यथा साम्प्रतं भारतवर्षे सनातन-धर्मानुयायिनां ब्राह्मणादीनां सर्वेषां द्विविधेनापि प्राकृताऽप्राकृतेति सङ्केतितेन पितृभूसम्बन्धेन, प्रधाना-ऽप्रधानेति सङ्केतितेन द्विविधेनापि पुण्यभूसम्बन्धेन च स्वत्वमस्त्येव । अत एवैतेषां सर्वथा स्वत्वं भारते । एवमेव भारताभिजनानां बौद्धानां जैनानां च भारते सनातनानामिव पूर्णं स्वत्वं भवति । ब्रह्मसमाजा-ऽऽर्यसमाज-देवसमाज-सत्यशोधकसमाज-प्रार्थनासमाज-राधास्वामि-सिख-दादूपन्थी-रैदासी-कबीरपन्थी-त्यादयः

सर्वे सनातनधर्मविघटका अपि घटका एवेति सर्वेषामेषां स्वत्वं भवितुमर्हति भारते । हीनयान-महायान-वज्रयानादयो बौद्धभेदाः । श्वेताम्बर-दिगम्बर-ढूढकादयो जैनभेदाः ।

जरथोष्ट्रमतानुयायिनां पुनर्भारते न मौलिकः पितृभूसम्बन्धः, किन्तु वाचनिकः । इतिहासकोविदाः किल जानन्ति एतद् यद् गतसप्तशतवर्षेभ्यः पूर्वं हि तैर्महम्मदानुयायिपौडितैः स्वकीयाऽऽन्तरसंस्कृतिरक्षायै स्वकीयां पितृभुवं विहाय तदानीन्तन-भारतावयव-लाट - सौराष्ट्रा-ऽऽन्तर् - शासकानामनुज्ञया भारते वाचनिकं पितृभूत्वं संस्थापितम् । तदारभ्य चाऽद्य यावत् तैः सम्यक् तन्निर्वाहितमपि । भारतीया ब्राह्म-संस्कृतिः स्वीकृता तैः । तदानीं हि ते शारीरिकवर्ण-नासाद्यवयवरचना - वर्णोच्चार-शैली - व्यवहार-भाषा-दिभिः प्रकारैः भारतीयाननुकुर्वन्तो भारतीया इव भान्ति । परमिदानीमपि ते स्वात्मानं 'पारसीकाः' इति व्यपदिशन्ति । अत एतेषां वाचनिको गौणो वा पितृभूसम्बन्धो भारते वर्तते । पुण्यभूसम्बन्धयोः प्रधानः सम्बन्धस्तु इदानीमपि पारसीकदेश एवेति सर्वेऽपि विद्वांसो जानन्त्येव । अप्रधानः पुण्यभूसम्बन्धः पुनर्भारतेऽपि तैः स्थापितः स्यादेवेति सम्भावयामहे । अत एतेषामपि सर्वथा स्वत्वं भारते नास्ति । भारतेतर-राष्ट्राभिजनानां बौद्धानां भारते द्विविधोऽपि पितृभूसम्बन्धो नास्त्येव । पुण्यभूसम्बन्धयोः प्रधान-स्त्वस्त्येव । अप्रधानः पुनर्भारतेऽपि तेषां पितृभुव्यपि । अतस्तेषामपि न स्वत्वं भारते ।

भारताभिजनानाम् ईशवीयानां पितृभूसम्बन्धेन स्वत्वं वर्तते एव भारते; अथापि प्रधानपुण्यभूसम्बन्धेन पुनर्नास्त्येव भारते स्वत्वमिति तेषामपि न सर्वथा स्वत्वं भारते । एवमेव महम्मदानुयायिनामपि । तेषां हि प्रधानः पुण्यभूसम्बन्धः 'अरब'-देशे वर्तते इति न सर्वथा भारते स्वत्वं भवितुमर्हति । एतदतिरिक्तानाम्

आंगलादीनां सम्बन्धचतुष्टयाभावात् आंशिकमपि स्वत्वं भवितुं किल नार्हति । एवमेव भारतेतरराष्ट्रा-भिजनानां मोहम्मदानामपि नांशिकमपि स्वत्वं भारते । एवञ्च चतुर्विधसम्बन्धेन सम्बन्धतामेव राष्ट्रे राष्ट्रियत्वम् । अनैवंविधस्य च न राष्ट्रियत्वम् ।

ननु भारतीयानां भारत एव अप्राकृतः पितृभूसम्बन्धो नैव युज्यते वक्तुम्, प्राकृताप्राकृतयोः पितृभूसम्बन्धयोः सामानाधिकरण्यासंभवादिति चेद् ? अत्रोच्यते समाधानम्—

मातृणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् ।
सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुस्त्रवीत् ॥
सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् ।
सर्वास्तास्तेन पुत्रेण पुत्रिणीर्मनुस्त्रवीत् ॥

इति च करतललुलित - बदरफलनिर्विशेषं साक्षात्कृताऽऽत्मारहस्यानां महर्षिणां निर्विरोधः सिद्धान्तः । ततश्च भारतैकदेशावच्छेदेन समुपपत्स्यते व्यवस्था । तथा हि—भारतैकदेशभूतस्य - महाराष्ट्राभिजनस्य 'महाराष्ट्रे' 'प्राकृतः' पितृभूसम्बन्धः, तदितरेषु भारतैकदेशेषु वाराणस्यादिषु 'सामान्य' इत्यपरपर्यायः 'अप्राकृतः' इति सङ्केतितः पितृभूसम्बन्धो विद्यते स्वभावात् । एवमेव सारस्वत-कान्यकुब्ज-गौड-वाहीक-काश्मीरक-त्रैगर्त-द्विगर्त-मद्र-कौलूत - कैकय - गान्धार-कौभ-कर्क-सिन्धु-सौवीरा-ऽऽन्तर्-लाट - सौराष्ट्रा-ऽऽभीर-कोङ्कण-केरल-चोला-ऽऽन्ध्र-पाण्ड्य-कर्णाटो - त्कलाऽङ्ग-वङ्ग-कलिङ्ग-मैथिल-पौण्ड्र-सुह्य-मालव - चेदि - मत्स्य-शूरा-ऽवन्ति-पञ्चालादीनां समस्तानां विषये बोध्यम् । एवञ्च एकराष्ट्र एव चतुर्विधोऽपि सम्बन्धो भवितुमर्हत्येवेति समुपपद्यते ।

अयमप्राकृतः सम्बन्धो न वाचनिक इति 'मौलिक' इति स्वाभाविक इति सन्निकटसम्बन्ध एव । अत एव पारसीक-जरथोष्ट्र-मतानुयायिनां भारतावयव - लाटा-

दिष्वपि तदानीन्तन-तत्तच्छासकानुज्ञया संस्थापितो वाचनिक इत्येव इदानीमाभिजन्येन सम्भाव्यमानोऽपि गौण इत्येव कृत्वा लाटाद्यन्यत्र भारतावयवेषु गौणतर एवेति न स्वाभाविकतामवगाहते ।

तदिदं समीचीनमेव सम्पन्नं यच्चतुर्विधसम्बन्ध एव स्वत्वसंस्थापने पूर्णतया हेतुरिति । अत एव वसिष्ठेन—“पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् बन्धूनाहूय राजानं चावेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा अदूर-बान्धवं बन्धूनाहूय राजानं प्रतिगृह्णीयात् । न स्त्री-पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा, अन्यत्राऽनुज्ञानाद् भर्तुः” इति यदुक्तम्, तद्युक्तियुक्तमेव । तदनुसारेणैव प्रस्तुत-भाष्यकृता व्यवस्थापितं स्वत्वमेव वास्तवं निर्णायक-मित्यवगन्तव्यमेव ।

इदमप्यत्र बोध्यम्—सनातनानां किल येषामान्तर-संस्कृतिसंस्थापको मूलपुरुषः परमात्मैव स्वीक्रियते,

तेषां सर्वेष्वपि राष्ट्रेषु प्रधानः पुण्यभूसम्बन्धोऽवग-न्तव्यः । किन्तु कालवशाद्यत्र यत्र स निवारितस्तत्र तत्र न पुण्यभूसम्बन्धाः । यथा खलु सम्बन्धो दत्तनेन स्थाप्यते, तथा निवार्यतेऽपि ।

सारांशस्तु—राष्ट्रस्वत्वाय चतुर्विधस्थापि सम्बन्धस्य संस्थापनमावश्यकम् । संस्थापनं चार्यऽऽविधयैव सम्भवतीति तु न विस्मर्तव्यम् । एवं चतुर्विधं सम्बन्धं संस्थापयन्तो मनुष्या एव ‘पितृपुण्यभुवम्’ (रा०, ४) इति कारिकायां ‘नरा’ इत्युद्घोषिताः । अनेवंविधाः पुनः पशुप्राया एवेति ‘नरा’ इत्यनेन ध्वन्यते । चतुर्थी कारिका किल स्वत्वबोधिका । पञ्चमी पुनरियं स्वत्वनिषेधनीत्यपि विषयविभेद इति पौनरुक्त्याभावः । एवंरीत्या सर्वेष्वपि राष्ट्रेषु स्वत्वनिर्णयः कर्तव्य इत्येव सुश्रीभिरतोऽधिकं विभावनीयम् ॥ ५ ॥

आधुनिकः कविता-विलासः

—स्वर्गीयाः श्री अनन्तराम शास्त्रि वेतालाः—

१.

गृहमिह कविताया मानवलीं दधानं सरसकविवराणामाश्रयस्तम्भभूतम् ।
परिणतमतिसारं सत्कवीन्द्रोपजीव्यं विरलतरमुदारं सादरं तन्नमामः ॥

२.

अनणुगुणगणालङ्कारभावाभिरामं
कलितललितबन्धं साधुसन्धिप्रबन्धम् ।
उचितविरतिद्वयं गद्यपद्यानवयं
विलसति सरसं यत्तत्कवित्वं कवित्वम् ॥

३.

विरसमनुचितार्थं यद्धटाकृष्टशब्द-
प्रथितमथ च मर्मस्पृक् कवीनां कदर्थम् ।
श्रुतिपुटकटु तावत्तत्कवित्वं कवित्व-
व्यवहृतिमनुपेतं नाद्रियन्ते कवीन्द्राः ॥

४.

अगणितगुणभारा भारभूताभिमाना
अहह ! जगति धन्याः पण्डितमन्यमान्याः ।
परिणतकविवर्ग - क्षुण्णमार्गैकदेशा-
कलनचपलचित्ताः केऽपि मत्ता जयन्ति ॥

५.

लघुतरमपि सेष्यं दोषलेशं परेषां
प्रकटयितुमखर्वं गर्वभारं वहद्भ्यः ।
गुरुतरमपि चित्रं स्वात्मनो दोषवृन्दं
दृगयनमनयद्भ्यः स्वस्ति तेभ्यो महद्भ्यः ॥

६.

कतिचिदतिविचित्रां सम्यगालोचनीयां
कविजनवचनीयां काव्यशक्तिं वहन्तः ।
समुचितकविताया बिभ्रति प्रौढभावो-
पचयपरिचिताया आश्रयत्वाभिमानम् ॥

७.

कथमपि समुपात्तैर्दर्शिताहार्यभावैः
सुकविसमितिधुर्याः केचनोपाधिभारैः ।
नियतमतनु धन्यमन्यभावं भजन्तो
बुधसदसि निजाख्यां साधु विख्यापयन्ति ॥

८.

अभिनवबहुशब्दाडम्बरोपात्तचित्ताः
कतिचन कविकर्मात्यर्थकं निर्मिमाणाः ।
अनुगतमतिदीनाः शाब्दिकत्वं कवित्वं
भुवि सममसमं स्वं व्यञ्जयन्तो जयन्ति ॥

९.

परगुणगणनोद्यन्नैकशङ्काकलङ्कान्
निजगुणपरिभाषाप्रौढपाण्डित्यपूर्णान् ।
गुणगरिमविराजत्काव्यकर्तृत्वदीक्षा-
सरिणमधिरुक्षून् दूरतस्तान्नमामः ॥

१०.

गुणगणरमणीयं प्रौढगम्भीरभावं
कविकुलमहनीयं काव्यसारं किरन्तम् ।
सचिनतिनतिमार्गे कुर्महे काव्यसम्प-
त्परिचयपदभाजं सत्कवीनां समाजम् ॥

११.

नवनवकमनोयोदारशब्दार्थसिद्धि-
प्रकटनपटुबुद्धिप्रौढभाजां कवीनाम् ।
असमरसधिकासः कोऽपि वाचां विलासः
कथमिव रसिकानां न प्रसक्तिं विधत्ते ॥

१२.

कविकुलतिलकानां मोदमुत्पादयन्ती
मधुरसमधुरिम्णो मानमुत्पाटयन्ती ।
जनितहृदयतोषा साहिती-रीतिरेषा
कलितरसविशेषा श्लाघनीया न केषाम् ॥

१३.

प्रलपति किल कश्चित्काव्यतत्त्वार्थसंवि-
त्कृशमतिरिह-‘काव्यं नाम शास्त्रं न किञ्चित्’
अतिवचनपथोद्यद् - दुर्धरोद्दामदर्पो
व्यपदिशति च रण्डागीतवत्सारशून्यम् ॥

१४.

परमयमसमर्थो वेदितुं सर्वशास्त्र-
व्यतिकरविषयाणां संहतिं साहितीं ताम् ।
विशदयति मनस्वी तामसत्काव्यवाणी-
विषयमनुसरन्तीं तादृशीं स्वोक्तिमेव ॥

१५.

परिचितकविपद्या - हृद्यपद्यार्थगर्भो-
चितसुललितवर्णैर्लब्धवर्णैरुपास्यम् ।
किमपि महिमभूमे - वर्गभूमेरुदारं
जयति सरसरीतेः काव्यरीते रहस्यम् ॥

१६.

गुरुवरवरिवस्यालब्धबोधस्य जन्म-
द्वितयपरिचितान्त - वासनावैभवस्य ।
कृतसुकृतविशेषोदबुद्धशक्तिप्रसक्तेः
प्रसरति वदनान्तात्कापि कस्यापि वाणी ॥

१७.

कथमपि पदसङ्घं योजयित्वाऽर्थशून्यं
सरसवचनशैली - सारविज्ञानशून्याः ।
कविपदमधिरोढुं स्वात्मनो नानुरूपं
कति कति मतिमन्तो हन्त नेच्छां वहन्ति ॥

१८.

परमिह दुरवापास्ते सुधास्पर्धिनीना-
मतिशयमसृणिस्तां मर्म वाचां विदन्तः ।
भणितिगुणविराजत्काव्यनिर्माणमार्ग-
क्रमणचतुरिमाणो वक्ष्यवाचः कवीन्द्राः ॥

१९.

अपलपितपिकालीकाकलीवैदुषीका
मधुमधुरिमधुर्याः सूक्तिधाराः किरन्तः ।
विविधविषयजातप्रोच्छलच्छेमुषीकाः
स्मृतिपथमुपनेयास्ते कथं नो महान्तः ॥

२०.

अधिघरणि विकासं नीयते धन्यमान्यैः
स्तुतिगुण - परिणामप्राप्त - देवीप्रसादैः ।
वचनविभवभङ्गीसिद्धविन्ध्येश्वरीकैः
श्रितमहिमविशेषै - भाग्यसूर्योदयश्रीः ॥

२१.

कविसमयसमीक्षालब्धदाक्षिण्यदीक्षान्
ध्वनिपथपरिचर्या-मार्मिकाचार्यवर्यान् ।
मधुरसरसगुञ्जद् - भृङ्गसङ्गीतभङ्गी
सुभगभणितिशैलीसिद्धहस्तान्मुमस्तान् ॥

२२.

कौतूहलादाधुनिकः सलीलं
विनिर्मितोऽयं कविताविलासः ।
साहित्यविद्या - विदुषाममन्दं
चित्ते विधत्तां विदुषां विनोदम् ॥

२३.

भावाभिरामां समयानुरूपा-
माकस्मिकीं स्फूर्तितति प्रपद्य ।
उद्भाविताः काव्यकलाविदग्धान्
उद्बोधयत्वेष नवः प्रबन्धः ॥

२४.

इदं समालोच्य कवीश्वरास्ते
श्रमं वितन्वस्तु कवेरवन्ध्यम् ।
इतीव कौतूहलतोऽद्य किञ्च-
न्निधीयते वस्तु सतां पुरस्तात् ॥

२५.

लसद्गद्यपद्यानवद्याच्छपद्या-
समुद्योति-साहित्यविद्यागुरूणाम् ।
गुणग्राहिणां श्रीगुरूणां पुरःस्ता-
दिदं चापलं तुष्टये रुष्टये नो ॥

भारतीय-संस्कृतेः आदिमस्रोतः शिवः

— स्वर्गीयाः श्री कन्हैयालाल मा० मुंशी महोदयाः —

[स्वर्गीयैः श्री मुंशी महामागैः साम्प्रतिक-शोभपद्धतिमनुसृत्य विवेचितमिदं शिवतत्त्वमपि विचारस्वातन्त्र्यन्य-
दृष्ट्या विमर्शनीयमेव ।—सम्पादकः]

भारते आर्याणामागमनात् पूर्वम् एशियाखण्ड-
वासीयैः पूर्वभूमध्यसागरीयैश्च बहुपूज्या देवी मा
एवासीत् । कदाचन तेनैव शब्देन 'उमा'शब्दस्य
निष्पत्तिः । 'पशुपतिः' पशूनां नाथा आसन्, उमा च
सम्पन्नतायाः सस्यसम्पदश्च देवी । तथापि निश्चेतु-
मिदमशक्यं यत् प्रागैतिहासिककाले धार्मिकमूर्तिपूजासु
एतौ परस्परं सम्बद्धावास्तामिति ।

विगतैस्त्रिंशच्छताद्वैस्तेषां सहस्राणि रूपाणि स्वीयेषु
कला-साहित्य-धर्म-दर्शनक्षेत्रेषु समुपलभामहे । तानि
च न केवलमस्माकं कल्पनात्मकेषु भावात्मकेषु
ललितेषु च पक्षेभ्येव, प्रत्युत बुद्धिरूपे आकाङ्क्षारूपे
चापि प्रकाशयितुं क्षमाणि ।

सम्भवतो हडप्पासंस्कृतेः पशुपतिः वैदिकार्याणां
रुद्रेण सह ऋग्वेदकालीनयुगात् सुबहु पूर्वमेव एक-
रूपतां गतः । देवस्यास्य वर्णनमेतादृक् सजीवं
स्पष्टञ्च समुपलभ्यते यद् वैदिकार्या रुद्रस्य मूर्ति-
पूजकाः स्युश्चेत् तदपि नाश्चर्यकरम् । यजुर्वेदस्य
मन्त्रोऽयं सुप्रथितः—

नमः अभवाय मनोभवाय च

नमः शङ्कराय च

नमः शिवाय शिवतराय च ।

हडप्पा-संस्कृतिर इदमपि ज्ञायते यदस्माकं मूर्ति-
कलाया इतिहासः कस्मिन्नपि प्रागैतिहासिककाले प्रादुर-
भूत्, यदा किल पाषाणयुगीनो मानवः लिङ्गं योनिश्च
सृजनशक्तेः प्रतीकं मत्वा श्रद्धया विस्मयेन पश्यन्ना-
सीत् । हडप्पासंस्कृतेः भग्नावशेषेषु चिह्नान्येतानि
समुपलभ्यन्ते । किन्त्विदं प्रमाणं नासाद्यते यदस्याः

संस्कृतेरुत्कर्षकाले अन्यस्मिन् वा काले चिह्नयोरेतयोः
शरीररचनादृष्टौ कोऽप्याभिप्राय आसीत् । इदं तु
आधुनिकैः फ्रायडवादिभिः पाश्चिमात्यैर्विद्वद्भिरेव
गवेषितं यत् एतेषां पूजकेषु नूनं कामवासना प्रेरिका
स्यादिति, कामं भारतीया इदं न स्वीकुर्युः ।

धार्मिकमूर्तिकलादृष्ट्या भारतीय-निखिलदेव-देवी-
मूर्तिकलायाः प्रारम्भो हडप्पासंस्कृतेः पशुपतितः मा
भगवतीतश्च समभवत् । केचन विद्वांसो वदन्ति—'शिव'-
शब्दस्याविर्भावः तमिलभाषीय-'चिवन' (काल)
शब्दतोऽभवत् । वैदिका आर्याश्च तं 'नीललोहित'-
नाम्ना अर्थात् नीलकण्ठ-रक्तवर्णरूपेण ख्यापयन्त
आसन् ।

शक्ति-शिवमिव प्रागैतिहासिक-कालीनायाः एशिया-
खण्डीय-महादेव्या मा-देव्या पितुः 'अथिस'स्य च
सिंहेन वृषभेण च सम्बन्ध आसीत् । एतयोरेव सम-
कक्षरूपेः वेदोक्ते द्यौः पृथ्वी अदितिर्वा आर्याणां देवते
स्तः । ऋग्वेदीय-देवीसूक्तेन ज्ञायते यद् वैदिककालेऽपि
महादेव्याः सम्बन्धो रुद्रेण सह तेषां शक्तिरूपेणै-
वासीत्, पूजायाञ्च तेषां स्थानं सर्वोत्कृष्टमासीत् ।

केनोपनिषदियं कालगणनादृष्ट्या प्राचीनतमा ।
तत्र वैदिको देव इन्द्र एकस्याः स्त्रियः पुरः समागतो
किल विविधरूपैर्जज्ज्वलमानाऽसीत्, हिमालयस्य
पुत्री 'उमा' चासीत् । इन्द्रेण तस्यै उक्तम्—'कोऽयं
महान् यक्षः ?' इति । तया समुत्तरितम्—'सनातनोऽयम्,
सनातनस्यैव विजयोऽयम्, यत्र त्वं स्वयमेव महत्त्वं
प्राप्नोषि ।' तदैव इन्द्रेणावगतं यदयं ब्राह्मण आसीत् ।
पूर्ववैदिकया उमया यक्षेण च सह वैदिकस्य इन्द्रस्य

औषेनिषदस्य ब्राह्मणस्य च विचित्रतमः संयोगो नैकेषां विचाराणां विश्वासानाञ्च तं समन्वयं सङ्केतयति यस्य परवर्तिनि काले शिव-शक्तिविचार-रूपेण प्राकट्यमभूत् । एतेन यक्ष-यक्ष्योः प्राचीनतायाः मूर्तिषु संभाव्यः सम्बन्धोऽपि स्फुटीभवति ।

सर्जक-सर्जनात्मक - कारणरूपेण शिव-शक्त्योः सम्बन्धो भारतीय-कल्पनाक्षेत्रे शाश्वतः । तयोर्विचित्रः परिवारो जीवनस्य सामूहिक-जीवधारि-रचनायाः प्रातिनिध्यं करोति । तयोः पुत्रो गणेशो, यो हि पूर्वं सर्वेषु शुभकार्येषु विघ्नकर आर्याणां देव आसीत्, इदानीं बुद्धेः शुभस्य च देवः सम्पन्नः । कार्तिकेयो हि युद्धदेव आसीत् । स हि वीरः सरलो यथार्थवादी चासीत् । कदाचिदयमपि (कार्तिकेयोऽपि) पूर्वं द्रविडाणां देवः स्यात् । शिवेन सह सदैव वर्तमानस्तेषां परमश्रद्धालुरनुयायी नन्दी स्वयमीश्वरस्यैव पशु-रूपमासीत्, यो हि जीवस्य पूर्वपुरुष आसीत् । विश्वस्य ऐक्यचिह्नभूतश्चन्द्रमा शिवस्य मुकुटमिव विराजमान आसीत् । स्वर्गे वहन्त्या मन्दाकिन्या शिवजटाया-माश्रय आसादितः । तेषामेव कृपया सा पवित्रतायाः सम्पन्नतायाश्च जननी-भूत्वा गङ्गारूपेण भुवि समवतीर्णा ।

क्रमशः शिवस्य स्वरूपं विराट् विश्वव्यापि चाऽभवत् । पशुपतिरूपेण ते पशुजगतः स्वामिनो वर्तन्ते । पापीनां समुद्धारकाः जटाजूटे च गङ्गां वहन्तो दृश्यन्ते ।

रुद्ररूपेण ते कल्याणकारिणः । शुभमुद्रया ते किल अत्यन्तमाकर्षका युवानः सन्ति । सङ्गीत-शिल्प-विद्यायाः प्रणेतारः, लौकिकबन्धनेभ्यो मोचकाः, योगस्य प्रथम दीक्षाप्रदा आदिगुरवोऽपि त एव । समस्तस्य ब्रह्माण्डस्य शक्तिः, परमतत्त्वं स्वयम्भूः सर्वव्यापकश्च, यथा च कालिदासेन वर्णितम्, ते एव सन्ति ।

शक्तिरपि तेषामिव विश्वव्यापिनी । तस्या एव गर्भे सर्जन-विनाशयोः शक्तयः सन्ति । यथा शिवो महाकालस्तथैव शक्तिः समस्तसृष्टेः समाप्तिस्वरूपा । शिवो हि कठोरस्य आत्मनियन्त्रणस्य जीवितोऽग्निः, तपश्च वर्तते, यो हि मानवीयेच्छानाम् ऊर्ध्वीकरणं समाचरति । त एव जीवनं विमलं विधाय मानवीया-भिलाषाः सर्जनात्मरूपेण परिणामयन्ति । उमा हि अचलश्रद्धायाः सजीवा मूर्तिः, या किल शिवमासाद-यितुं सहर्षं मृत्युमपि वृणुते । महाकविना कालिदासेन अमेमेव विषयमादाय कुमारसंभवं नाम महाकाव्यं विरचितम् । अम्बिकारूपेण पार्वतीरूपेण वा ताः किल प्रेम-दययोः मूर्तयः । दुर्गारूपेण च सर्वथाऽजेया । यदा सृष्टौ दुष्टता क्रूरता च अनीश्वरवादं जनयतस्तदा देवानां मनुजानाञ्च रक्षणमियमेव देवी करोति । तस्या एव दुष्टानां संहारकः कुमारः कार्तिकेयो धर्मरक्षको बुद्धिदेवश्च गणेश आविर्बभूव ।

शिवः पार्वती च उभावनन्तकालौ, एकौ समानौ च दयालु-भयङ्करौ चापि स्तः ।

पूर्वतोऽनुवृत्ता

शृङ्गार-सप्तशती—देवगिरा गुम्फिता 'बिहारी-सतसई'

—श्री कविवरः परमानन्दः—

११४. दृष्ट्वा विदलित-जतुरसं
सपत्निका - पदमेव ।

हसितं तामनु सत्रपां
वीक्ष्य निःश्वसितमेव ॥

११५. प्रियस्येयमिति मुद्रिका
सखीकरा - दादाय ।

सा दर्शयति प्रकुपिता
सहसितमुखी प्रियाय ॥

११६. स्वीयशयन - मेणीदृशा
वेणीलक्ष्मयुतं च ।

दृष्ट्वा मान - विरागयुत-
दृग्वृत्तिभि - रानर्च ॥

११७. हितमकारि नागरि
चतुर - सन्देशेनाऽनेन ।

अपि सर्वासु सगर्वता
विदिता स्मितवदनेन ॥

११८. वामे मौतमिता कथं
दूती कृता त्वयाऽपि ।

वीक्ष्योभावपि सत्रपौ
दध्रे त्रपा मयाऽपि ॥

११९. केशग्रन्थने पाटवं
प्रिय पश्यामि तवैव ।

नीररहित - केशेषु य-
न्नीरं स्रवसि यथैव ॥

१२०. परकीयेति प्रथा पुरे
यासामिह कथिताऽति ।

ता निर्दोषं प्रापिता
निज - कमनीयतयाऽति ॥

११४. विथुरौ जावक सौतिपग
निरखि हँसी गहि गांस ।

सलज हसौं हो लखि लियौ
आधी हँसी उसास ॥

११५. छला परौसिन हाथ तै
छल करि लियौ पिछानि ।

पियहि दिखायौ लखि बिलखि
रिस - सूचक मुसक्यानि ॥

११६. बिलखि लखै खरी खरी
भरी अनख बैराग ।

मृगनैनी सैनन भजै
लखिबै नीके दाग ॥

११७. ढीठि परौसिन ईठ ह्वै
कहै जु गहै सयान ।

सबै सँदेशे कहि कह्यौ
मुसक्याहट मै मान ॥

११८. गह्यौ अबोलौ बोलिय्यौ
आपै पठै वसीठि ।

ढीठि चुराइ दुहुन की
लखि सकुचौ ही ढीठि ॥

११९. रहौ गुहे बैनी लखे
गुहिबे के त्यों बार ।

लागे नीर चुचान जे
नीठ सुखाये बार ॥

१२०. टुनहाई सब टोल की
रही जु सौति कहाइ ।

सूतैं ऐंचि पिय आप
त्यों करि अदोखिल आइ ॥

१२१. कान्त - वशीकरण - क्षमं
तव रूपं प्रतिभाति ।
सपत्नीषु सन्तापमिति
तेने वामतयाऽति ॥

१२२. सखि निमेषमपि यद्विना
न प्राणा विरमन्ति ।
तस्मिन् गमनं चिन्तयति
कथय कथं वत्स्यति ॥

१२३. तव - वियोगकृतशतनुरियं
निजं वर्णमधुनाऽपि ।
प्रिया नाप सुन्दर कथं
कथयसि गन्तुमथापि ॥

१२४. प्रातः पतिविदेशगमं
मत्वा सखीमुखेन ।
घनरागो धृतवीणया
पौषे जगे जलेन ॥

१२५. गच्छन्तं श्रुत्वा हि तं
ह्रिया किमपि नोवाच ।
सगद्गदेन गलेन वा
रुद्धो दीनदृशा च ॥

१२६. श्रुते मित्रगमने यदा
जाते नयनमुदध्रु ।
जृम्भयैव सहचरिगता
तदा जुगोप तदध्रु ॥

१२७. नीत्वा सर्वसुखानि वै
गच्छासि रमण सहैव ।
शिशिर-निदाघ-निशादिने
त्यक्ते कथ - मत्रैव ॥

१२८. तामपि सजल - विलोचनां
दृष्ट्वाऽलं गमनेन ।
सगद्गदं हृदये धृता
सा रमणो रमणेन ॥

१२१. प्रिय पानन की पाहरू
करत जतन अति आप ।
जाकी दुःसह दसा सच्यौ
सौतिन हू संताप ॥

१२२. रहिहै चञ्चल प्राण ये
कहि धौ कौन अगोट ।
ललन चलन की चितधरी
कलन पलन की ओट ॥

१२३. अजौ न आये सहज रँग
विरह दूबरे गात ।
अबही कहा चलाइयतु
ललन चलन की बात ॥

१२४. पूस मास सुनि सखिन सौं
साई चलत सवार ।
कर गहि बीन प्रवीन तिय
गायो राग मलार ॥

१२५. ललन चलन सुनि चुप रही
बोली आपुन ईठ ।
रख्यौ गहि गाढें गरै
मनौ गलगली डीठ ॥

१२६. ललन चलन सुनि पलन मै
अंसुवा झलकी आइ ।
भई लखाई न सखिन हूँ
झूठै झूठ जँभाइ ॥

१२७. चलत चलत लो लै चले
सब सुख सङ्ग लगाइ ।
ग्रीख-मखासर सिसिर निस
पिय को पास बसाइ ॥

१२८. बिलखी डबकी है चखन
तिय लखि गगन वराइ ।
पिय गहवर आयौ गरै
राखी हियै लगाइ ॥
(क्रमशः)

श्रीगणेश-विमर्शनम्

— श्री बटुकनाथशास्त्री खिस्ते —

[साहित्य-प्रवाचकः— वा० सं० विश्वविद्यालयस्य]

परमानन्दसन्दोह - पिचण्डिल - वपुर्धरम् ।
बहिः स्तम्भेरमाकारं विश्वाधारमुपास्महे ॥

अवाङ्मनसगोचरं स्वप्रकाशं मुक्तोपसृप्यं विश्वा-
तीतमपि विश्वाधारं परं ब्रह्म साक्षात् परम्परया कया
वा वाचा समालोचयितुं को वा सचेताः प्रयतेत ?

भगवान् गणेश्वरोऽपि परब्रह्मण एव विजृम्भण-
विशेष इत्यत्र न विवादः, 'त्वमेव सर्वं खल्विदं
ब्रह्माऽसि' इत्याथर्वणी श्रुतिः । किञ्च—समस्तमपि
प्रपञ्चजातं भगवतो गणेशान्न भिद्यते, प्रपञ्चोऽपि
गणेशात्मा । अथवा इन्द्रियगोचरतया विभावितमिदं
सर्वं प्रत्यक्षा गणेशस्य तनुरित्यपि श्रुतेः स्वारस्यं
'त्वमेव प्रत्यक्षं तत्त्वमसि' इत्येवमादिभिर्वाक्यैः स्फुट-
मवभासते ।

नामाकृतिक्रियाहीना संविन्मात्रैकरूपिणी ।

अनुग्रहाय लोकानां रूपं नाम क्रियाऽपि ते ॥

'उत्पन्नेति तदा लोके सा नित्याऽप्यभिधीयते ।'

इत्यादिशास्त्रमयादिया लोकानुग्रहेतुकमेव पर-
ब्रह्मणोऽवतरणं तद्देवतास्वरूपेण संपद्यते इत्येतत् सर्व-
सम्मतमेव; तथाऽपि देवताविशेषे भवति कश्चन
विशेषः प्रातिस्विकतया विचार्यमाणः प्राधान्यमुपस्था-
पयितुं क्षमः, स एवाऽनुसन्धेयः । तदिह भगवतो
गणेश्वरस्य स्वरूपमुद्दिश्य किञ्चन विचार्यते—

भगवतो गणेश्वरस्य त्रीणि रूपाणि उपास्ति-
योग्यानि स्थूलं सूक्ष्मं परञ्चेति । तत्राऽऽद्यं करचरणा-
द्यवयवशीलं मन्त्रसिद्धिमतां चक्षुरिन्द्रियपाणीन्द्रिययो-
र्योग्यम् । 'हस्तीन्द्राननमिन्दुचूडमरुणच्छायं त्रिनेत्रा-
न्वितम्' इत्याद्युक्त-स्वरूपम् । द्वितीयं मन्त्रात्मकं
पुण्यवतां श्रवणेन्द्रियवागिन्द्रिययोर्योग्यम् । भेदादुपा-

सनाविशेषो गृहसम्प्रदायैकवेद्यः । तृतीयं वासनात्मकं
पुण्यवतां मनसो योग्यं 'चैतन्यमात्मनो रूपमि'त्यादिना
आगमेषु व्याख्यातम् । एतत्त्रितयातीतं वाङ्मनसातीतं
मुक्तैरहंतया अनुभूयमानमखण्डं रूपम् ।

भगवतो गणेशस्यापि तत्तन्मूलभूततन्त्रागमसम्प्र-
दायभेदादुपासनाभेदः सङ्गच्छते । मन्त्र-ध्यान-जप-
पूजन-सहस्रनाम-कवचादिष्वपि तथैव भेदः । न च तेषां
प्रकाराणां परस्परं साङ्कर्यं सम्भवति, गुरुक्रमेणैव
तदुपास्तेः कर्तव्यत्वात् । अधिकारिभेदाच्च तत्तदुपा-
सनाभेदः । अधिकारज्ञानं गुर्वयत्तं भवतीति आगम-
शास्त्रे गुरोरेव प्रामाण्यम्, 'गुरुभाष्यः' 'गुरुमूला
क्रियाः सर्वाः' इत्यादिवचनात् । तत्तदाम्नायभेदेन
मन्त्रध्यानभेदोऽपि शास्त्रेषु दृश्यते । तत्रापि सम्प्रदाय-
वशादुपपत्तिः, न त्वेकत्र लिखितं परत्र सन्निवेशनीयं
शक्यं केनाऽपि । दिङ्मात्रं यथा—भुवनेश्वरो-श्रीविद्या-
लक्ष्मीप्रभृतिषु महागणपतिः धूमावती-तारादिषु सिद्धि-
विनायकः । एवमात्मनायसम्प्रदायोऽपि शास्त्रमूलकः
एव, न तु स्वेच्छाकल्पित इत्यवसेयम् ।

शास्त्रदृष्टिगुरोर्वाक्यं तृतीयः स्वात्मनिश्चयः ।

अन्तर्गतं तमश्चेत्तुं शाब्दो बोधो नहि क्षमः ॥

त्रिप्रत्ययमिदं ज्ञानं गुरुतः शास्त्रतः स्वतः ।

इति स्मरणाच्च गणेशविषये प्रमापकानि शास्त्राणि
तावत् हेरम्बोपनिषत्, गणेशोपनिषदाद्याः श्रुतिभागाः
'गणानां त्वा' प्रभृतयस्त्रिष्वपि वेदेषु पठ्यमानाः
मन्त्राः ऐदम्पर्येण प्रवृत्तानि गाणपततन्त्राणि, गणेश-
पुराणं पुराणान्तरेष्वपि गणेशस्तुतिपरास्तत्तद्भागाः
इत्यादिभूयान् विस्तरः ।

यत्तु कैश्चिद् वैदिकाऽवैदिकत्वविचार उद्भाव्यते,

स तावदविचारितरमणीय एव; गणेशोपास्तेः सर्व-
वैदिकपरिगृहीतत्वात् । न केवलं वेद एव, किन्तु वेदाग-
मयोरुभयोरपि समानाकारा गणेश्वरस्य प्रतिष्ठेति
निर्विचिकित्सः सिद्धान्तः । भगवान् गणेश्वरः प्रणव-
मूर्तिरिति स्फुटमेव प्रतीयते ।

‘प्रणवश्छन्दसामिव’ इति महाकविसूक्तानुसारम्
अयमाद्यः सर्वदेवतानामित्यत्र न सन्देहः । श्रीमता
भक्तिपरम्परापरमाचार्येण श्री सन्त ज्ञानेश्वर योगिवरेण
‘ज्ञानेश्वरी’ प्रबन्धे प्रणवात्मतयैव स्तुतो गणपतिः ।
लिपिविन्याससाम्यादपि भगवतः तादृशी आकृतिः
स्फुटमवभासते, वलयित-शुण्डादण्डाकारतया दीर्घ ॐ
कारसाम्यम्, अर्धचन्द्रस्य भालचन्द्रानुहरणञ्च स्पष्टमेव
प्रतीयते ।

गर्भकृतसकलवाङ्मयं प्रणवात्मकम् अक्षरं भग-
वत्स्वरूपं भवतीति उपश्लोकयति कोऽपि कवि :—

ओमिति स्फुरदुरस्यनाहतं

गर्भगुम्फितसमस्तवाङ्मयम् ।

दन्धनीति हृदि यत्परं पदं

तत् सदक्षरमुपास्महे महः ॥

ओङ्कार-उभयोनिकटतरः सम्बन्धः, ‘ओङ्कार-
साररूपत्वाद् उमेति परिकीर्त्यते’ इत्युक्तम् ।

प्रणवस्य निर्गुणपरब्रह्मबीजवत् सगुणब्रह्मवाच-
कत्वमप्यनुमतं विविधतन्त्रागमेषु । तन्त्रभेदाद् देवता-
विशेषे प्रणवस्य बीजतया परिग्रहो दृश्यते । क्वचिदस्य
शक्तिबीजरूपताऽप्यनुमता ।

अथ अन्ययाऽपि दृष्ट्या विमृश्यते—

अन्तरुल्लसिताऽनन्तशक्तिरङ्गभङ्गिभाजःसीमित-
महाम्भोनिधिकत्वात् शिवतत्त्वात् बहिरुल्लसितुं
प्रवृत्ते शक्तितत्त्वे यस्मदीयः प्रथमः स्पन्दः, स एव
गणेश्वरो नाम । यथा चिद्गगनचन्द्रिकायाम्—
क्षीरोदं पौर्णमासीशशधर इव यः...

प्रस्फुरन्निस्तरङ्गं शक्तिजन्मा गणेशः ॥

एवं शक्तितत्त्वप्रथमस्पन्दभूततया गणेश्वरस्य
विशेषतो भक्तजनानुग्राहकत्वं विशुद्धबोधजनकत्वं
देवतान्तरापेक्षया प्राधान्येन यत् प्रतिपाद्यते तदुचित-
मेव । यथोक्तम्—

द्वैताऽद्वैत महामोह - शर्वरी - क्षपणक्षमः ।

भास्वानिव जयत्येको गणेशः शक्तिसंयुतः ॥

एतन्मूलकतया गणेशाम्बिकयोः पूजनं सर्वत्र
सहभावेन व्यवस्थितं व्यवहारेऽपि मन्तव्यम् ।

किं बहुना, व्रतविचारेऽपि तृतीयाविद्वैव चतुर्थी
गणेश्वरव्रताय प्रशस्येति ‘मातृविद्धो गणेश्वरः’
इत्यादिवचनैर्व्यवस्थापयन्ति प्रामाणिकाः । तदपि
भगवतो गणेशस्य शक्तिरूपत्वं वा साधयति । मूला-
धारचक्रे गणपतेः स्थितिरिति कुण्डलिनीरूपत्वं प्राण-
रूपत्वं वा स्वीक्रियते योगिभिरुपासकैश्च । यदिभि-
प्रायण देहस्थदेवताचक्रस्तोत्रे—

असुरसुरवृन्दवन्दितमभिमतवरवितरणे निरतम् ।

दर्शनशताग्रपूज्यं प्राणतनुं गणपतिं वन्दे ॥

इत्यभिनवगुप्तपादाचार्याः स्तुवन्ति । एवं शास्त्रीये
वाङ्मये व्यवहारे योगे सपर्यायां दीक्षादौ च गणपते-
र्माहात्म्यं निरतिशयमेव जागर्ति इति ।

अद्वैतवेदान्ते मोक्षस्वरूप-विमर्शः

— श्री केशवप्रसाद पाठकः, एम० ए० —

[शोधच्छात्रः—संस्कृतविभागस्य, काशी-हिन्दू-विश्वविद्यालयः, वाराणसी]

संसारेऽस्मिन् समासतो धर्मार्थकाममोक्षाः चतुर्विधाः पुरुषार्था एव इष्टत्वेनावधार्यन्ते । तत्रापि मोक्ष एव परमपुरुषार्थः । इतरेषां त्रयाणां 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' (छान्दो० ८.१.६) इत्यादिश्रुत्या अनित्यत्वावगमात् । मोक्षस्य तु 'न स पुनरावर्तते, (छा० ८.१५.१) इति श्रुत्या नित्यत्वबोधनात् कदाचिदप्यभावशङ्काग्रहग्रहित्वं न सम्भवतीति स एव परमपुरुषार्थः । तल्लक्षणं तु—'आनन्दात्मकब्रह्मावाप्तिश्च मोक्षः शोकनिवृत्तिश्च' (वेदान्तपरिभाषा), 'ब्रह्म-वेद ब्रह्मैव भवति', (मुण्ड० ३.२.९) 'तरति शोक-मात्मवित्' (छा० १.१.३) इत्यादिश्रुतेः ।

मीमांसकानां नये ज्योतिष्टोमाद्यानुश्रविक-याग-जन्यादृष्टलभ्यो दुःखविरोधी सुखविशेषश्च स्वर्ग-स्वरूपमोक्षः । स च स्वसत्तया समूलघातमपहरन्ति दुःखम् । न चैष क्षयी; यथा हि श्रूयते—'अपाम सोमममृता अभूम्' (ऋग्वेदः ८.४८.३) इति ।

यदुक्तम्—

यत्र दुःखेन सम्मिश्रं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदारूपदम् ।

—सांख्यतत्त्वकौमुदी ।

इति । अत एव सकलदुःखनिवृत्तिः ज्योतिष्टोमादि-संवत्सरपर्यन्त-कलापमन्तरेण कथमपि न सम्भवतीति सम्प्रधार्य मीमांसका भाषन्ते—'स्वर्गकामो यजेत' इति ।

सांख्यानां मते तापत्रयैकान्तिकाऽऽत्यन्तिक-दुःखनिवृत्तिः मोक्षः, स च विवेकज्ञानादेव सम्भवति । तथा च श्रूयते—'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः' (बृह० २.४.५) इति । 'द्रष्टव्य' इत्यस्य प्रकृतितो विवेकव्य इत्यर्थः ।

सांख्यविद्विरालोच्यमानो मीमांसकानामविशुद्धि-क्षयातिशययुक्त एषः मोक्षनयः स्थिरतां न लभते । यथोक्तम्—

दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः ।

तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् ॥

(सांख्यका०, २)

'अविशुद्धिश्चात्र सोमादियागस्य पशुबीजादि-वधसाधनता । यथाऽहं भगवान् पञ्चशिखाचार्यः—स्वल्पः सङ्करः सपरिहरः सप्रत्यवमर्षः' इति ।

(सा० त० कौ०)

न्यायवैशेषिकविदां मतेऽपि सांख्यानामिव 'तत्त्व-ज्ञानान्निश्रेयसाधिगमः' (न्याय द० १.१.१) इत्यादि-सूत्रैः पृथिव्याद्यानात्मपदार्थेभ्यो भिन्नतया ज्ञातस्यात्मनो ज्ञानादेव निःश्रेयसाख्यस्य अपवर्गस्याधिगमो लाभो भवति । अपि च 'व्यवस्थातो नाना' (वै० सू० २.२०) इत्यादिभिः सूत्रैः आत्मनो नानात्वं स्वीकृतम् । अथ चेत् सर्वशरीरेष्वेक एव आत्माऽभ्युपेयेत, तदा एकस्मिन् जायमाने म्रियमाणे वा सुखानि दुःखानि वा बद्धे मुक्ते वा नेतरे जन्मादिभाजा भवन्तीति व्यवस्था नोपपद्येत । अत एव न्यायविदां नये सर्वात्मतत्त्वज्ञानादेव निःश्रेयसाधिगमः । यदनूदितं श्रौतस्मार्तवचनजातैः—

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ।

नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ।

(गीता ४.३६-३८)

आत्मानं चेद्विजानीयात् अयमस्मीति पूरुषः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥ इति

—बृह० ४.४.१२

अथ चाद्वैतसिद्धान्ते मोक्षस्याज्ञादित्वं लोके

प्राप्तप्राप्ति-परिहृतपरिहारयोरिव कल्पनीयम् । यथा हस्तगत-विस्मृतसुवर्णादौ 'तव हस्ते सुवर्णम्' इत्याप्तोपदेशादप्राप्तमिव प्राप्नोति ।

स च मोक्षः ब्रह्मज्ञानैकसाध्यः, अज्ञाननिवृत्ते-ज्ञानैकसाध्यत्वनियमादिति । श्रूयतेऽपि—'तमेव विदित्वाऽस्मिन्मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (श्वेता० ३.८) इति । तच्च ज्ञानं ब्रह्मात्मैक्य-गोचरम्—'अभयं वै जनकः प्राप्तोऽसि' (बृह० ४.२.४) 'तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि' (तत्रैव १.४.१०), 'तत्त्वमसि' (छा० ६.९.४) इत्यादिश्रुतेः । तच्च ज्ञान-मपरोक्षरूपम्, परोक्षत्वेऽपरोक्षभ्रमनिर्वर्तकत्वानुपपत्तेः ।

तत्र ब्रह्माद्वैतसाधनीभूतायां संविदि पद्मपादाचार्या आचार्यवाचस्पतिमिश्राश्च भिन्नं भिन्नं मतं स्वीकुर्वन्ते ।

शाब्दाऽपरोक्षादिरूपब्रह्माद्वैतज्ञाने पद्मपादाचार्याणां मतमित्यम्—संविदापरोक्ष्यं न करणविशेषोत्पत्तिनिबन्ध-नम्, किन्तु प्रमेयविशेषनिबन्धनमिति । अपि च, यद्विषयक-मज्ञानं तद्विषयकज्ञानेनैव निवर्त्यम्' इति ज्ञानाज्ञानयोः समानविषयकत्वनियमेन अन्यज्ञानादन्यविषयकाज्ञान-निवृत्तेरयोगात् तथाकथितश्रुत्या जीवात्म-परपुरुषयो-रैक्यमपि सूचयति । तथा च ब्रह्मणः प्रमातृजीवा-भिन्नतया तद्गोचरं शब्दजन्यज्ञानमप्यपरोक्षरूप-मिति ।

अत एव प्रतर्दनाधिकरणे प्रतर्दनं प्रति—'प्राणोऽस्मि प्रज्ञानात्मा, तं मामापुरमृतमुपास्व' (कौ० ७.३० २.३) इतीन्द्रप्रोक्तवाक्ये प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वे निश्चिते सति 'मामुपास्वे'त्यस्मच्छब्दानुपपत्तिमाशङ्क्य तदुत्तरत्वेन प्रवृत्ते 'शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्' (ब्रह्मसू० १.१.३१) इत्यत्र सूत्रे शास्त्रीया दृष्टिः शास्त्रदृष्टिरिति तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यमहं ब्रह्मेति ज्ञानं दृष्टिशब्दे-नोक्तमिति ।' (वे० प०) ।

आचार्यवाचस्पतिमिश्रमहोदयानां त्वयमाशयः—करणविशेषनिबन्धनमेव ज्ञानानामपरोक्षत्वम् । तथा च एकस्मिन्नेव सूक्ष्मवस्तुनि पटुकरणाऽपटुकरणयोः प्रत्यक्षत्वाऽप्रत्यक्षत्वव्यवहारदर्शनवत् संवित्साक्षात्त्वे इन्द्रियजन्यत्वस्यैव प्रयोजकतया न शब्दजन्य-ज्ञानास्या-

ऽपरोक्षत्वम् । एवं ब्रह्मसाक्षात्कारेऽपि मनननिदिध्यासन-संस्कृतं मन एव करणम्—'मनसैवानुद्वेष्टव्यम्' इत्यादिश्रुतेः । अत्र हि 'यन्मनसा न मनुते' इति मनो-ऽगम्यत्वश्रुतिर्हि असंस्कृतमनोविषया । तथा च—'अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्' (ब्रह्मसू० ३.२.२४) इत्यस्मिन् सूत्रे भाष्यकाराः भाषन्ते—

'अपि चैनमात्मानं निरस्त-समस्तप्रपञ्च-मव्यक्तं संराधनकाले पश्यन्ति योगिनः । संराधनं च भक्ति-ध्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठानम् । (ब्रह्म० ३-२-२४) । तथा च—'ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः' (मुण्ड० ३-१९) इतीयं प्रमाण-भूता श्रुतिः । अथ च कल्पतरुकारेण विद्वद्वरेण्यानां वाचस्पतिमिश्रमहोदयानामिदं तथाकथितं मतमित्थं समर्थितम्—

अपि संराधने सूत्राच्छास्त्रार्थध्यानजा प्रमा ।

शास्त्रदृष्टिर्मता तां तु वेत्ति वाचस्पतिः परः ॥

—(वेदान्तकल्पतरुः)

एवं श्रवणमनन-निदिध्यासनान्यपि ब्रह्मज्ञान-साधनानि । तथा च बृहदारण्यकोपनिषदि मैत्रेयी-ब्राह्मणे 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः' इति दर्शनमनूद्य तत्साध-नत्वेन 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति श्रवणादिनां विधानात् । तत्र निदिध्यासनं ब्रह्म-साक्षात्कारे साक्षात् साधनम्—'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्' इत्यादिश्रुतेः (श्वेता० १.३) । तत्र च मननं अकृतहेतुः मननस्यार्थदाढ्याभावेन तद्विषये निदिध्या-सनायोगात् । अपि च मनने श्रवणं हेतुः । एतानि त्रीणि ब्रह्माद्वैतज्ञानोत्पत्तौ करणानि इति वाचस्पतिमिश्राः । विवरणकाराणां मते एषु त्रिषु श्रवणं प्रधानमिति । मनन-निदिध्यासनयोस्तु श्रवणादनन्तरभाविनोः तत्फल-निर्वर्तकतया आरादुपकारकाङ्गत्वमिति । श्रवणादिषु मुमुक्षूणामधिकारः, मुमुक्षायां च नित्यानित्यवस्तु-विवेकस्य इहामुत्रफलभागविरागस्य शमदमोपरति-तितिक्षाश्रद्धासमाधानानां च विनियोगः । सगुणो-पासनमपि चित्तैकाग्र्यद्वारा निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारे हेतुरिति ।

आर्यमहिला-हितकारिणी-महापरिषदः स्वर्णजयन्ती

(शेषांशः अखण्डद्वितीय पृष्ठस्य)

सुसौन्दर्यः

भारतधर्ममहा

परिषदः स्वर्णजयन्ती

आर्यमहिला-हितकारिणी-महापरिषदः स्वर्ण-

जयन्ती समारोहो जनवरीमासस्य २७-

दिनाङ्के च समभवत् । मध्यवर्तिनि २६ दिनाङ्के

निस्सोमजनसमर्द्धवशाद् यातायातवाहनादिनिरोधेन

सम्मेलनं नाभवत् । स्वर्णजयन्ती-समारोहस्य आध्यक्ष्यम्

उच्चतमन्यायालयस्य अंकाशप्राप्तानां विचारपतीनां

श्री हरिश्चन्द्र आई० सी० एस० महाभागैर्भारतधर्म-

पत्नीभिः कृतम् । स्वागताध्यक्षकार्यञ्च महामण्डल-

मन्त्रिभिः श्री शिवनन्दनलाल दर (पीछस्थविराः

काशीविद्यापीठस्य) महाभागैर्निर्व्यूढम् । २७ दिनाङ्के

सनातनधर्मोद्धारधुरीणैः अनन्तश्री कश्चिद् स्वामो

महाभागैः जगद्गुरु शङ्कराचार्य-पुरोपीठाधीश्वरैः

श्री निरञ्जनदेव तीर्थपादैश्च कृपया समुपस्थाय

आशीर्वचनेन प्रेरणाप्रदेन हितोपदेशेन च समनुगृहीता

स्वर्णजयन्ती । स्वर्णजयन्तो शुभकामवत्सु कामु

महामहिम-भारतराष्ट्रपतीनां शुभकामना विशेषतः

समुल्लेख्याऽऽसीत् । गो० न० वैजापुरकरः

सभानेत्रीणामभिभाषणम्

अध्यक्षपदेन श्रीमती हरिश्चन्द्र महोदयाभिः समग्रे

भारतीये वाङ्मये समुपलब्धानां महत्त्वपूर्णानां भार-

तीयनारी-सम्बद्धानामादर्शानां-मौलिकं पुस्तकं समुप-

स्थाप्य उक्तं यद् भारतीयनारीभिः एतासां महोदयोनां

गौरवमया आदर्शाः कथमपि न विस्मर्याः । तासां

चरणचिह्नानुसरणमेव ताः स्वीयजीवनलक्ष्यं निर्धार-

येषुः, लोभेन मोहेन वा केषाञ्चन ताः कथमपि लक्ष्य-

पथभ्रष्टाः मा भूवन् । सदैव ध्येयमिदं ताभिः यदस्माकं

मातृत्वं समाजस्य राष्ट्रस्य च कृते सार्थकं गौरव-

मयञ्च स्यात् । बालिकाश्च बाल्यत एव पुराण-महा-

भारतादीतिहासगतानां महापुरुषाणां महादेवीनाञ्च

कथाभिः परिबोध्य तासां कोमलं चेतः सुसंस्कृतं

विधेयम् । बालिकानां चेतस्सु पतिभक्तौ ईश्वरभक्तौः

सदाचारस्य, त्यागस्य तपसश्च उपदेशा अङ्कनीयाः ।

गृहकार्येषु च ता नितरां दक्षा विधेयाः । अत्र छात्रेषु

दृश्यमानानां विध्वंसक-दानवीयप्रवृत्तीनां कतिपयैरंशैः

वयं मातरोऽपि उत्तरदायिन्यः । यदि बाल्यावस्थाया-

महामहिमं धार्मिकादशैः संस्कृतपरिष्कृतचेतसा

निहताः स्युस्तदा कदाप्येतादृशा आततायिनो न

भवेयुः । एतादृशैः पुत्रैः मातुर्वन्धात्वमेव वरम्, मासिव

हि भाविष्यन्ति निर्मातृणां एतादृशेन कृत्येन अस्माकं

मातृत्वमेव कलाङ्कितं जायते । सभानेत्रिभिः परिषद-

द्वारा सञ्चाल्यमानानाम् आर्यमहिला डिग्रीकालेज,

आर्यमहिला हाईस्कूल, प्राइमरी स्कूल, शिशुसदन-

प्रभृतीनां शिक्षासंस्थानां समुल्लेख्यायाः प्रगतेः

भूरि-भूरि समभिनन्दनं समाचरितम् ।

महामण्डलस्य विशेषाधिवेशनम्

भारतधर्ममहामण्डलस्य विशेषाधिवेशनं प्रवर्ति-

मासस्य २८-२९ दिनाङ्कयोः समभवत् । तदन्तर्गतं

शिक्षासम्मेलनम्, वैदिकसम्मेलनञ्चापि सन्निहितम्

भवताम् । प्रथमदिने आध्यक्ष्यं समारोहस्य प्रसिद्धन्याय-

विद्भिः श्री शिवनाथकाट्या महाभागैर्कृतम् । वैदिकः सारम्

सम्मेलनस्य आध्यक्ष्यं श्री केशवसुखस्य विधिनिर्वाहम् । वारम्

पारिताः प्रस्तावाः ग्रहाणि पिशुन जानासि किं दशां मदीय

परिषदः स्वर्णजयन्ती-महोत्सवे महामण्डलस्य

विशेषाधिवेशने च नैकं महत्त्वपूर्णैः प्रस्तावाः

पारिताः अभवन् । तेषु गोवधनिरोधद्वयविषयम् देहं सु

सनातनधर्मप्रचारः सनातनधर्मनिरूपणस्य शून्य

सम्बद्धानां नूतनानां पाठ्यग्रन्थानां निर्माणम्

महामण्डलतः प्रकाशितानां साहित्यग्रन्थानां प्रचरणम्

एवमादयो महत्त्वपूर्णैः समुल्लेख्याश्चासन् । मेवमेवपय रे

निरोधप्रस्तावस्य समर्थने श्री विद्यादेवी महोदयाभि-

रुक्तं यत् स्वस्वभारतस्य स्वस्वसंरक्षणम् एव

सर्वथा मुधा जायते यदि नमस्वस्वभारतस्य स्वस्वसंरक्षणम्

कलङ्कोयं न परिमाज्यते । अस्माकमाचार्यैः सन्त-

महात्मभिश्च एतदर्थं नैकं कष्टः अनुभूतः, कुर्यान्निर्वाह-वि

शासनमस्मिन् अनुपेक्षणीये स्वीये कर्तव्ये प्रमाद्यति ।

आश्चर्यमेतत् पुनः सत्तालाभाय भाविनि मध्यावधि-

निर्वाहने तत् सवत्सां धेनुमेव चिह्नरूपेण तां वेतारिणी

तरितुं प्रयुज्यते ! सनातनधर्माभिरत्र विषये प्राणानपि

हुत्वा प्रयतनीयम् । शिवश

सूर्योदयस्य नियमाः

पत्र-संहिता

१. 'सूर्योदय'-मासिकपत्रस्य वार्षिकं शुल्कं रूप्यकपञ्चकं वर्तते । धनादेश (मनीआर्डर) द्वारा तत्प्रेषणीयम् । वी० पी० द्वारा प्रेषणे ५० पणाः पृथक् प्रदेयाः स्युः ।
२. आवर्षं गम्भीरसाहित्यसमन्विताः १२ अङ्काः प्रकाश्यन्ते । नवीनग्राहकत्वं प्रथमाङ्कतः (जनवरी-अङ्कतः) एव स्वीक्रियते । माध्यमिकेन केनापि अङ्केन ग्राहकत्वं न स्वीक्रियेत ।
३. आंग्लमासस्य २६ दिनाङ्के 'सूर्योदयः' प्रकाशितो भवति । वारद्वयं संशोध्य ग्राहकेभ्यः सः प्रेष्यते । अतस्तदलाभे पूर्वं स्वकीय-पत्रालयतस्तदनागमनस्य निर्णयं कृत्वैव १० दिनाङ्कानन्तरं वयं सूचनीयाः ।
४. लेख-कवितादीनां भाषा संयता, सरला, शुद्धा च भाव्या । प्रकाशनीय-लेखादीनां स्पष्टाक्षरैः कर्गजस्यैकपृष्ठे एव लेखनमावश्यकम् । अस्वीकृता लेखादयः पोस्टविभागीय-चिटिका (टिकट) प्राप्त्यनन्तरं परावर्तयितुं शक्यन्ते ।
५. सम्पादकीय-विषयसम्बद्धे पत्र-व्यवहारे 'सम्पादकः' इति, व्यवस्थाविभागीय-पत्रव्यवहारे च 'व्यवस्थापकः' इति च स्पष्टं लेखनीयम् । तेन उत्तरलाभे मुधा विलम्बो न भवेत् ।

विज्ञापन-शुल्कम्

सूर्योदये सुरुचिपूर्णं विज्ञापनं प्रकाश्यते । एकवारं तस्य प्रकाशनस्य शुल्कक्रमश्च अधोलिखितोऽस्ति । सार्वकालिकस्य दीर्घकालिकस्य च विज्ञापनस्य कृते विशेष-सौविध्याय पत्र-व्यवहारः कार्यः ।

साधारणस्य प्रतिष्ठस्य	१००) रु०	साधारणस्य प्रत्यर्धपृष्ठस्य	६०) रु०
साधारणस्य चतुर्थांशपृष्ठस्य	३५) रु०	आवरण-चतुर्थपृष्ठस्य	२००) रु०
आवरण-द्वितीय-तृतीयपृष्ठयोः	१५०) रु०	प्रथमावरणपृष्ठे विज्ञापनं न स्वीक्रियेत ।	

—सङ्केतः—

'सूर्योदय'-कार्यालयः, भारतधर्म-महामण्डलम्, जगत्गंज, वाराणसी ।

सम्पादकः, प्रकाशकः, मुद्रकश्च—गोविन्द नरहरि वैजापुरकरः,

श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, जगत्गंज, वाराणसी कैंट ।

मुद्रण-स्थलम्—आनन्दकानन प्रेस, सी० के० ३६/२०, वाराणसी ।

सूर्योदयः

भारतधर्ममहामण्डलस्य
मासिकं मुखपत्रम्

वर्षम् ४०

❖

अङ्कः ४

❖

सम्पादकः

गो० न० वैजापुरकरः

❖

अप्रैल

१९७१

❖

वार्षिक-मूल्यम्

५) रूप्यकाणि

❖

प्रत्यङ्क-मूल्यम्

अर्धरूप्यकम्

❖

जयतु बाँगला देशः !

यद्गन्धुं धगिति प्रसह्य निखिलं वैषम्यमूलं जगत्,
द्रागुन्मीलित-लोकबन्धनमथ स्वातन्त्र्यमाचामति ।
आदीप्तं प्रखरं प्रबोधमुखरं वङ्गं समान्दोलयत्
प्राच्यां भास्कररक्तमुदगतमहो तज्जीवनं जीवनम् ॥
यत्पद्मातटपद्मसुन्दरमथो दग्धभोलिना निर्मितम्,
रक्ताक्तं रिपुदुर्मदप्रहतिभिर्नित्यं पुरा श्यामलम् ।
तद्वक्षःस्थलघट्टनप्रतिहताघाताङ्किता वीचयः,
पूर्वस्यास्य पयोनिधेः शृणुत भोस्तज्जीवनं जीवनम् ॥

—श्री कमलेशदत्त त्रिपाठी

विश्ववन्धुताव्य-देवदारुद्रुमवेदिकासु
मानवसमाजशिवो गाहते समाधिं यम् ।
हिंसा-सिंहचर्म-परिधान-मुखे वादसुधां
स्वार्थतनू रतिजोनिः प्रोक्ष्य रावयत्यमुम् ।
अत्र हन्त शक्तिमयी शैलराजपुत्रिकापि
सर्पिःकुतुरग्नाविव साह्यमाचरत्यलम् ।
अत्र तेन मञ्जुलयति विश्वमिदं शिल्पविधि-
स्तत्र पुनर्जन्मयति पाशुपतमस्त्रकम् ॥

—श्री रेखाप्रसादो द्विवेदः 'सनातनः'

भूमातुः परिरक्षणाय चलित्वा बाला मृणालाकृति-
वङ्गाऽभङ्गपदप्रसाधनपरा सा 'रोशनारा' रयात् ।
यन्मृत्युं हृदये निबद्ध्य भुवने मृत्युञ्जयत्वं गता
शत्रोः पैण्टनयान-भञ्जनविधौ तज्जीवनं जीवनम् ॥

—कविवराः श्री खिस्ते बटुकनाथशास्त्रिणः

नवरात्रमहोत्सवः चतुर्वेद-पारायणम्

वाराणसी । वासन्तिकनवरात्रावसरे श्रीभारतधर्म-महामण्डलभवनस्थे पराम्बायाः श्रीगायत्रीदेव्याः मन्दिरे, निकटवर्तिनि यज्ञमण्डपे च नवरात्रोत्सवः, चतुर्वेदपारायणञ्च महत्ता समारोहेण सम्पन्नम् । प्रसङ्गेऽस्मिन् श्रीगायत्रीयज्ञोऽपि समभवत् । यज्ञस्यास्य आचार्यत्वं प्रसिद्धवैदिकवरैः श्री रामनाथ सारस्वत महाभागैः कृतम् । नवम्याम् प्रातः कुमारीपूजन-भोजनादिकमपि समभवत् । मध्याह्ने महामण्डल-प्रधानमन्त्रिभिः श्री शिवनन्दनलाल दर महाभागैः यज्ञस्य पूर्णाहुतिः कृता । दशम्यां ब्राह्मणभोजन-दक्षिणादानादिना यज्ञः पूर्णतां गतः । चतुर्वेद-पारायणे सुख्यातवैदिकैस्तीव पाटवं प्रकटीकृतम् ।

अ नु क्र मः

प्रपानकः	पत्रपुटम्	परिवेषकः
भजामहे पराम्बिकाम्	७३	श्री वसन्त त्र्यम्बक शेवडे महोदयाः
श्री महर्षि-ज्ञानानन्द-चरितम्	७४	श्री स्व० विन्ध्येश्वरीप्रसाद शास्त्रिणः
साभिनन्दनं श्री त्रिपाठि-महोदयेभ्यः किमपेक्षामहे ?	७४	सम्पादकीयम् (अग्रलेखः)
जयतु बांगला देशः !	७९	सम्पादकीया टिप्पणी
वैकुण्ठवासिनः पोद्दार महाभागाः	७९	" "
मानस-भारती	८०	श्रीजनार्दन गङ्गाधर रटाटे
(२) राष्ट्रिय-शिक्षा कथं भाव्या ?	८१	श्रीमन्तः अमृतवाग्भवाचार्याः
(१) तुलसी-सन्दर्भ-स्मृतिः	८५	श्रीमन्तो रामानन्दस्वामिपादाः
पाणिनीय-व्याकरणे आत्मतत्त्व-मीमांसा	८७	श्री रामशरण शास्त्री
श्रीकृष्णचरितामृतम्: विहङ्गम दर्शनम्	९०	श्री गोविन्द नरहरि वैजापुरकरः

सूर्योदयः

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्,
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्,
सज्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र सूर्योदयः ॥

४७ वर्षे]

वाराणसी, चैत्रः २०२८ वै० : अप्रैल, १९७१ ई०

[४ अङ्कः

भजामहे पराम्बिकाम्

फुल्लसरोरुहनयनां कोमल-शशिशकल - चुम्बितकिरीटाम् ।
काञ्चनचम्पकगौरीमार्यां करुणामयीं वन्दे ॥ १ ॥
सुरवर-वन्दितचरणा मणिमयसिंहासने समासीना ।
रम्भागीतिश्रवणे व्यासक्ता त्रिभुवनेश्वरी जयति ॥ २ ॥

शङ्खिनी चक्रिणी पद्मिनी चापिनी
खड्गिनी वज्रिणी शूलिनी चर्मिणी ।
पाशिनी प्रासिनी दण्डिनी सूत्रिणी
शम्भु-सीमन्तिनी पातु नः स्रग्विणी ॥ ३ ॥

नमन्निलिम्पमण्डली किरीटघृष्टकुङ्कुमे
कदम्बवाटिकावृते महार्हरत्न-मन्दिरे ।
सुराङ्गना - करप्रपञ्च - चामराभिवीजितां
सुवर्णमञ्चकस्थितां भजामहे पराम्बिकाम् ॥ ४ ॥

— कविवराः श्री वसन्त त्र्यम्बक शेवडे महाभागाः

गुरुदेव-स्मृतिः

पूर्वतोऽनुवृत्तम्

श्रीमहर्षि-ज्ञानानन्द-चरितं महाकाव्यम्

—श्रीमन्तः स्वर्गीयाः विन्ध्येश्वरीप्रसाद शास्त्रिणः—

(सप्तदशे सर्गे)

४१. शास्त्रप्रकाशक इहास्ति विभाग एको ग्रन्था यतः समुदितास्तु परःसहस्राः ।
 येषामहो सुमनसाऽध्ययनेन नूनं हार्दभ्रमाः सुमनसामपि यान्ति दूरम् ॥
४२. विलश्यन्ति ये धनवियोगवशाज् जगत्यां गत्यन्तराश्रयणतोऽपि न सिद्धिभाजः ।
 तेषां हिताय यतिनाऽत्र वरेण्य-दानभाण्डार-नामकनिधी रचितोऽस्त्यमोघः ॥
४३. विद्यार्थिनश्च सुधियोऽप्यथ साधवश्च ये धर्म-संस्कृतिहिताय हि यत्नशीलाः ।
 अन्ये विपन्नमनसो विधवास्त्रियश्च साहाय्यमर्थनिवहस्य यतो लभन्ते ॥
४४. विद्यानिकेत-मठ - तीर्थ - सुरालयानां सर्वत्र भारतभुवीव विराजितानाम् ।
 तेषामजस्र-परिरक्षणपूर्वकं हि दोषानपास्य सुखदा क्रियते व्यवस्था ॥
४५. यज्ञार्थमेव रचिताः कमलोद्भवेन गावः सुरक्षितमिदं भुवनं च याभिः ।
 तत्पालनार्थमपि साधुविभाग एकः सञ्चालितोऽत्र विशदः सुविलालसीति ॥
४६. कल्पागम-श्रुति-पुराण-निरुक्त-वार्ता - व्याकृत् - कला - गणित-शिक्षणपद्धतीनाम् ।
 विज्ञान-दर्शनततेः श्रुतिरेव मूलं तस्मात् तदध्ययन - साधुविधिः कृतोऽत्र ॥
४७. स्वार्थप्रसाधन - विवर्जित - कर्मजातं देवर्षि - पितृ - नरजीवहिता क्रिया वा ।
 अन्तर्जगत्सु परितृप्तिकरं च कार्यं यज्ञस्त्ववोचि च परोपकृतिर्मुनीन्द्रैः ॥
४८. यज्ञेन तुष्टिमधियन्ति दिवौकसस्ते यज्ञेन तृप्यति सदैव हि पितृसङ्घः ।
 यज्ञेन तुष्यति समस्तमहर्षिवृन्दं तस्मात् तमेव मुनयः परमं वदन्ति ॥
४९. सम्मानयध्वममुना मनुजा अमर्त्यान् मर्त्याश्च तेऽपि मुदिता भुवि भावयन्तु ।
 श्रेयः परस्परहितेन भजन्तु सर्वे गीतागुरुः स भगवान् स्वयमित्युवाच ॥
५०. सद्बोधमर्पयति सन्नृषिरेव तृप्तो देवोऽपि दैवमनुकूलयते शुभाय ।
 गोपायते पितृगणोऽपि च सन्ततीस्ता येनात्र जीवति चिरं भुवि हिन्दुजातिः ॥

(क्रमशः)

संगपादकीयम्

साभिनन्दनं श्री त्रिपाठी-महोदयेभ्यः किमपेक्षामहे ?

शुभतमतो विगत-श्रीरामनवमी-दिनोऽस्माकम् उत्तरप्रदेशे सत्तारूढ-कांग्रेसदलस्य शासनं प्रारब्धम् । तद्दिने प्रादेशिक-कांग्रेससङ्घटनाध्यक्षैः श्री कमलापति त्रिपाठी महाभागैः सशपथं राज्यशासनस्य मुख्य-मन्त्रिपदं समलङ्कृतम् । प्रसङ्गेऽस्मिन् वयं तेषां हार्दिकं स्वागतं व्याहरामः । प्रदेशीय - राजनीतिक्षेत्रे तपोद्वयं तपस्यद्विरेभिः पण्डितवर्यैः प्रथमतः सौभाग्य-मिदं समासादितमिति तेषां निर्वृतेः कथं का ? अस्माकं निर्वृतिः पुनरेतदाकृतमूलैव यदिदं पदं वैदिकधर्मानुयायी दृढतरेशविश्वासी स्वनामधन्यस्य पण्डितमृगेन्द्रस्य दौहित्रः पण्डितकुलजनुश्च समल-ङ्करोतीति । राजनीति-वरवर्णिनीयं यदवधि धर्मपति परित्यज्य अधर्मेण व्यभिचरन्ती विश्वं, विशेषतश्च भारतं देशं प्रशासति तदवध्येवात्र सर्वविध-दुःखजातस्य वात्याचक्रं प्रसृतम् । दुःखं जिहासुभिः सन्तवरस्य ज्ञाने-स्वरस्य सर्वथा परीक्षितोऽयमभिप्रायो यावन्नानुगृह्यते यद्धर्मविहीना राजनीतिविधवैव न जातु वैधां सौभाग्य-सन्ततिं जनयितुं प्रभवति तावत्तेषां सर्वोऽपि दुःखहानो-पायो मुधैव वक्तव्यो भवेत् । 'उपलशकलमेकमि'-त्यादिना भारतराष्ट्रसञ्चालकं विप्रं मन्त्रिवरं चाणक्यं स्मरन्तस्तत्त्वनिष्ठाः निरूपणस्यास्य वास्तविकं रहस्य-मवगन्तुं प्रभवेयुः । इदमपि अक्षणोः परोतं कर्तुं न पार्यते यदद्य दलपङ्के मानव एतादृशः परिनिमन्तो वर्तते यत्स उचितमनुचितं धर्माधर्मं कर्तव्याकर्तव्यञ्चापि विवेक्तुं न प्रभवति । विविच्यापि शुभं पन्थानमनुसर्तुं, न पारयति । बहुमतस्य गडुलिकाप्रवाहे पतितः स जानन्नपि हितप्रतीपं पन्थानं परित्यक्तुमक्षमो जायते । सत्यामपि एतादृश्यां स्थितौ आभिजात्यस्वभावः कीदृशोऽपि व्यतिकरे मूर्ध्नि तिष्ठत्येव ।

यदेतेषां पण्डित कमलापति त्रिपाठिनां मुख्यमन्त्रित्व-कालेऽस्माकं प्रदेशे वैदिकधर्मानुगृहीतं प्रभूतं कृत्यं नूनं कार्यरूपतां परिणमेदिति । अत एव वयं तेषां हार्दिकं स्वागतं व्याहरामः ।

केनापि शासनेन शासनकार्यं राजनीतिश्च साफल्येन सञ्चाल्येत चेत् तन्नातितरामसाधारणीं वा तदीयां योग्यतामभिव्यनक्ति । प्रत्युत तेन तथा न क्रियेत, तदा सा नूनं तदीया अयोग्यता समुद्घोष्यते । एवञ्च अकरणे यत्प्रत्यवायजनकं न तत्तस्य कारणस्य फलं सर्वाशितो ववर्तुं शक्यम् । यस्याकरणे प्रत्यक्षं कोऽपि प्रत्यवायो न भवति, तादृशस्य कार्यस्य करणे एव कर्तुरधिकं वैशिष्ट्यं जायते । दृशाऽनया विचार्यमाणे शासकानां राजनैतिक - कार्यातिरिक्त - सामाजिक - सांस्कृतिक - समुन्नतिकर-कार्याणां साफल्येन सम्पादने एव निर्वि-वादा गुरुता उपल्लोकिता भवेत् । नियमोऽयमस्मत्-प्रदेशीय-नवमुख्यमन्त्रिष्वपि अनुवर्तते । यदि तैः स्वीये मुख्यमन्त्रित्वकाले राजनैतिककार्यातिरिक्तेषु सामा-जिक-सांस्कृतिककार्येषु स्वीयं पाटवं प्रदर्श्य तादृशानि ऐकान्ततो राष्ट्रहितकराणि कार्याणि क्रियेरन् तदैव तेषां मुख्यमन्त्रित्वमनन्यसाधारण - मुपल्लोकनीयञ्च भवेत् तटस्थानां प्रेक्षाव्रताम् ।

एतादृशेषु राज्यस्तरीणेषु कार्येषु राष्ट्रभाषायाः सम्पद्धिकासः, धर्म्यानुशासनभावप्रसारः, विवेकपुरस्सरं सर्वधर्मीयेषु सौमनस्याधानम्, शिक्षायाः सुनियोजनम्, संस्कृतस्य संस्कृतज्ञानां च वैज्ञानिकदृशा समुन्नयनं तेषु च युगानुरूपतानयनपूर्वकं प्राच्यरूपसंरक्षणञ्च, एवमादीनि कार्याणि परिगणयितुं शक्यन्ते । भ्रष्टाचार-निवारणम्, सर्वेभ्यः प्रजाजनेभ्यो भोजनाच्छादन-निवासीपथव्यवस्था, संरक्षणादिकञ्च राजनैतिकमेव

कर्तव्यजातं यस्याऽकरणे शासकस्य सुशासकत्वमेव न प्रमीयेत । माननीया मुख्यमन्त्रिणः श्री त्रिपाठि महोदया हि एतद्राजनैतिकं कर्तव्यजातं सोपष्टम्भमनुष्ठास्यन्त्येव, सामाजिक - सांस्कृतिककार्याणामुपर्युक्तानां सफलानुष्ठानमपि तेभ्यः सुदृढं समाशास्यते । यतो हि तेषां कुलम्, शिक्षा, पूर्वतनीयं कार्यजातञ्चेति सर्वमपि कार्यस्यास्य संवाद्येवास्माभिः परिलक्षितमास्ते । विशेषतोऽत्र वयं शिक्षायाः सुनियोजने संस्कृत-संस्कृतज्ञानां वैज्ञानिकसमुन्नयने, तेषु युगानुरूपतानयनपुरस्सरं प्राच्यरूपपरिरक्षणे माननीयानां तेषां दृष्टिमावर्जयितुमत्र किमपि प्रस्तोतयिष्यामः । आशास्महे च ते विषयममुं गभीरया सावहितया च धिया विचार्य समुचितं पदक्रमं क्षिप्रं विधास्यन्तीति ।

कस्यापि राष्ट्रस्य ऐकान्तिक - समुन्नति - साधिका शिक्षैव भवति । सौभाग्यादस्माकं प्रदेशे शिक्षावितरणस्य भूयसी व्यवस्था दृश्यते अन्यान्यप्रदेशापेक्षया । अत्र यावन्तः समर्थाः विश्वविद्यालयाः, महाविद्यालयाः, पूर्वोत्तरमाध्यमिक-विद्यालयाः, प्राथमिकविद्यालयाश्च विलसन्ति, मन्यामहे कदाचिदेव कस्मिंश्चन प्रदेशे स्युः । तथापि एतेषां कियान् साधुतर उपयोगो जायते, कियच्च फलं शिक्षित - बहुसंख्यक-जनलाभरूपमधिगम्यते, तन्नूनं विचारणीयं भवति । भारतस्य दक्षिणभागीयैः शिक्षासंस्थानैः परिगणितैरपि स्वीये क्षेत्रे यावान् प्रौढः शिक्षाविस्तारोऽञ्जसा विधीयते, यावन्तश्च तत्र तत्त्वतः शिक्षिताः समुपलभ्यन्ते, किं तावन्तोऽस्माकं प्रदेशे लभ्यन्ते ? इति तटस्थैः स्वयमेव निर्णयम् । अत्र तु प्रायो वर्षस्य भूयान् भागस्तत्रापि अध्ययनस्य स्वर्णिमः कालः, छात्राणामभियानेन शिक्षासंस्थामुद्रणादिनैव याप्यमानः प्रतिवर्षं दृश्यते । छात्राणामभियानान्येतानि एतादृशमपि रूपं धारयन्ति यत्कश्चन स्वल्पतमो विप्लव एव स्यात् । एवंस्थितौ भाविराष्ट्रनिर्मातृणामेतेषां जीवनं तु मुधाऽपव्ययितं

भवत्येव, शासनस्य विषयेऽत्र क्रियमाण उपक्रमाटोपः, अभिभावकानाञ्च घोरश्रमार्जितस्य धनस्याप्यव्ययोऽपि भवति । जनसाधारणस्य दैनिकजीवनव्यवहारा अपि प्रतिबद्ध्यन्ते । परीक्षावसरः पुनरेतस्य संक्रामकव्याधेः सुपुष्टतर आदानकाल एव वक्तव्यो भवति । होलाकोत्सव इवास्मिन् समायोजने छात्रैः किं किमनुचिततरं क्रियते, तन्नापरोक्षं वृत्तपत्रपाठकानाम् । तस्य कथापि अश्रेयसे अलम् । समासतस्तैरस्मिन् विधौ किं किं वाऽनुचितं न विधीयते, इत्येव अङ्गुलिगण्यं भवेत् । असंख्येयानामनुचिताचाराणां परिगणनैव न सम्भवति । किमियं शिक्षायाः स्थितिः कस्यापि देशस्य प्रदेशस्य वा कृते गौरवावहा वक्तुं शक्येत ? नो चेत् केवलं छात्राध्यादेश-प्रत्यावर्तनमात्रेण गुलिकाकाण्ड - परीक्षणमात्रेण वा नायं व्याधिश्चिकित्सितो भवेत् । तस्य मूलमन्विष्य तत्रैव प्रहारो विधेयः, शाखापत्र-सिञ्चनेनेदं न कथमपि सेत्स्यति ।

वस्तुतः साक्षरता अन्या, शिक्षाप्रसारश्च अन्यः । साक्षरत्वमर्थाद् अक्षर-परिचयस्तु प्रत्येकस्य भारतीय-प्रजाजनस्य कृते अनिवार्यः । तदनन्तरं स भारतीय-धर्म-कर्म - सभ्यतेतिवृत्तादिभिः दैनिकजीवनोपयोगी-विषयज्ञानैरनिवार्यतः परिचायनीयः । ततः परं केनपि व्यवसायेन, गृहोद्योगेन, कृषिकर्मणा वा स योजनीयः । समासतः प्रत्येको भारतीयः उद्योगनिष्ठया माध्यमिकशिक्षयाऽधिकाधिकं शिक्षणीयः । ततः परं य एव तेषु अतितरां प्रतिभासम्पन्नः स्वभावतश्च शिक्षाप्रणयी मननशीलश्च दृश्येत, स एव पुनरपि परीक्ष्य उच्चशिक्षार्थमनुमन्तव्यः । अध्ययनप्रणयिन एव यदा महाविद्यालयेषु विश्वविद्यालयेषु वा प्रविशेयुस्तदा तत्र साम्प्रतं जायमानस्य महाभियानोत्पातादेरवसरो नूनं दुर्लभः स्यात् । प्रतिवर्षं भूयस्या संख्यया समुत्तीर्णानां छात्राणां कृतेऽद्य वर्धमानोऽनुद्योगिताव्याधिरप्यनेन भूयानवरुद्धः स्यात् । तात्पर्य-

मेतद् यदेतादृशमेव व्यावहारिकं वर्तमान - स्वतन्त्र-जनतन्त्रानुरूपमेव शिक्षणं सुनियोजितं परिचालनीयम् । मुख्यमन्त्रिभिरेतं सर्वथा व्यावहारिकमनुपेक्ष्य च प्रस्तावं विचार्य शिक्षाप्रसारकार्यं परिचालनीयम् । मुख्यमन्त्रित्वेन सह शिक्षामन्त्रिपदमपि तैः साम्प्रतमलङ्क्रियत इति विषयोऽयं तेषां कृतेऽतितरामनुपेक्षणीयः । यदि तैरेतत् स्वीयकार्यकाले साध्येत, तदैव तत् तेषां सुख्याताभिजात्यस्य पाण्डित्यस्य चाप्यनुरूपं भवेत् ।

अपरं महत्त्वपूर्णमनुपेक्ष्यं सवप्राथम्यतां बिभ्रत् कर्तव्यं तेषां यत् संस्कृतविद्यालयाध्यापकानां घोरतरशासकीयोपेक्षया मोचनं युगानुरूपता-प्राचीनता-संवलितं च विदुषां वैज्ञानिकं समुन्नयनं नाम । पर्यायतः प्रथमकर्तव्यस्यैव अयमपरो भागोऽपि वक्तुं शक्यते ।

नात्र काचन विप्रतिपत्तिर्यत् संस्कृतं नाम भारत-राष्ट्रस्य अनन्यसाधारणो मानबिन्दुरिति । प्रकारान्तरेण विज्ञान-सम्पत्त्यादि - गुणविशेषेण स्व-स्व-राष्ट्रियमसाधारण्यं विभ्रतां तेन तेन च स्वीयं स्वतन्त्रमस्तित्वौचित्यं प्रमाणयतां वैश्वकराष्ट्राणां मध्ये भारतस्य असाधारण्यं संस्कृते एव पर्यवस्यति । विश्वं चारित्रिक - शिक्षयाऽनुगृहीतं विधाय विश्वशान्ते-विश्वसौमनस्यस्य चाधानरूपं स्वतन्त्रराष्ट्रानुरूपमसाधारण्यं भारतस्य सर्वथा संस्कृतशिक्षायामेव केन्द्रितम् । अतस्तस्याः सर्वाङ्गसम्पन्नतानयनं राष्ट्रस्यास्य प्राणपदमेव । तत्रापि संस्कृतविद्या-नाभिभूतस्य उत्तरप्रदेशस्य तदनुपेक्ष्यं कर्तव्यम् । सत्यप्येवं विषयोऽयम् एतत्प्रदेशीयशासनेन एतावान् समुपेक्षितो यदन्येऽपि साधारणप्रदेशास्तथा न समाचरन्ति । राजस्थान - प्रदेशेन आन्ध्र-प्रदेशेन च चिरात् स्वीये प्रदेशे शिक्षाविभागे 'पृथक् संस्कृत-शिक्षानिदेशालयस्य' सङ्घटनं कृत्वा संस्कृतशिक्षायाः प्रचार-प्रसारस्य यो हि वैज्ञानिकोपक्रमः कृतः प्रदेशस्यास्य संस्कृतनाभि-

भूतस्य कृते कार्यं तत् पर्युषितमिव संवृत्तम् । वस्तुतस्तेनैव एतत् प्रारब्धव्यमन्यैश्च प्रदेशोरनुकरणीयञ्चासीत् । किन्त्वद्य वास्तविकतेयं यत्सर्वथा शोभनमिदमनुकरणं दिवा भ्रान्तस्य सायं गृहमागच्छत इव दोषपरिमार्जनात्मकं प्रदेशेनानेन न विधीयते । किमतः परं विधुरम् !

'पृथक् संस्कृतशिक्षा-निदेशालयस्य' अस्तित्वे वर्तमाने तत्र नियुक्तानां शासकीयाधिकारिणामभिक्रमः सर्वांशतः संस्कृतसमुन्नयने एव नियोजितः स्यत् । एकमेवेदं कार्यं वर्तेत तदा संस्कृतसमुन्नयनमात्रं तेषां कर्तव्यम् । यदि तत्र तैः प्रमाद्येत, स्फुटं तद्विभागस्य अपार्थक्यमभिव्यज्येत, येन स विभागः परिवादस्य नवावतारो भवेत् । अतो विवशतस्तेन विभागेन कार्यमिदं सावहितं प्रपूर्येत, पर्यायतश्च संस्कृत-संस्कृतज्ञानां साधु समुन्नयनं फलितं भवेत् । अतोऽभिजातपाण्डित्यानां शिक्षामन्त्रिणामनुपेक्ष्यं कर्तव्यमेतद् यद् ते क्षिप्रतरं प्रदेशेऽस्मिन् सार्वभौमाधिकार-संवलितं पृथक् संस्कृतनिदेशालयं सङ्घटयन्तिवति ।

अन्यच्च, विकरालतरं रूपं धारयन्त्याः महर्घतायाः भीषणेऽस्मिन् उपप्लवकालेऽपि प्रदेशस्य प्रायः पञ्चसहस्रमिताः संस्कृतविद्यालयाध्यापकाः पणकमप्येकं महर्घताभूतिद्रव्यरूपेण नासादयन्तीति अहो प्रमादिता नृशंसता च उत्तरप्रदेशीय-शिक्षाविभागस्य ! किं शासनेनेदं विचार्यते यज्ञेषु संस्कृतविद्यालयाध्यापकेषु एतादृगैन्द्रजालिकं सामर्थ्यमस्ति यद्विपणी गच्छत्स्वेतेषु महर्घता - पिशाचिनी लज्जालु - नवोडेव सङ्कुवन्ती तेषां दर्शनमपि कर्तुं न प्रभवेत् ? नो चेद्यदा प्राथमिकशिक्षकेभ्योऽपि येन शासनेन महर्घताभूतिद्रव्यं दीयते, तदेतान् तपस्विनः संस्कृतविद्यालयाध्यापकान् कथं विस्मारयेत् ? असहनीयेयं स्थितिः तथापि सर्वथा शान्ति-सहिष्णुताप्रियैः संस्कृतविद्वद्भिः उग्रप्रतिवादेन स्वप्नेऽपि निवारयितुमशक्येयमिति मत्वा

शासनमिदं निर्मममुपेक्षते एतान्, तदा नूनं प्रलयं गतं तस्य कल्याणकारिराज्यत्वरूपम् !

एवमेव समानस्तरीणशिक्षायाः कृते समानवेतन-क्रमस्य सिद्धान्तः सर्वदेशतन्त्रानुगृहीतोऽस्ति । परमत्र विषयेऽपि संस्कृतविद्यालयाध्यापकैः सह अस्माकं प्रादेशिकं शासनं सर्वथा घोरमन्यायं समाचरति । तेन किल चिराद् राजकीयादेशेन संस्कृतीये आचार्य-शास्त्र-परीक्षे आंग्लीय-एम० ए०-बी० ए०-समकक्षे समुद्धुष्य विश्वस्मिन् स्वस्य संस्कृतप्रणयित्वस्य डिण्डिमघोषः कृतः । परं व्यवहारे संस्कृत-विद्यालयेषु एतत्क्षणाः अध्यापयद्भ्यो वेतनं तेन उच्चतरमाध्यमिकविद्यालया-ध्यापकानामपि समानं न दीयते । कियदिदं प्रवञ्चनं संस्कृत-विद्यालयाध्यापकानां स्वदेशीय - शासनकृतम् ? नेदं कोऽपि विवेकशीलस्तदस्थः कथमप्यनुमन्येत ।

अपरञ्च, द्वादशवर्षपर्यन्तं घोरं श्रमं विधाय संस्कृतविद्यामर्जयित्वा पञ्चविंशतिवर्षपर्यन्तं छात्रेभ्यस्तस्या अमूल्यदानेन संस्कृतं रक्षयन्त एते तपस्विनः शासनेन राज्यीयनियमानुसारं यदा सेवा-निवृत्ताः क्रियन्ते, तदा भविष्यनिधि-सेवानिवृत्ति-वेतनादि - व्यवस्थायाः सर्वथाऽभावेन भिक्षापात्रमेव तेषां जीवनयात्रायाः अनन्यतमं साधनं भवतीति को नाम सहृदयो दृष्ट्वैतद्, भारतीयसंस्कृति - संस्कृत-रक्षकाणामेतेषामिमां दैन्यां दशां विलोक्य अश्रुधारा-सारान् न मोचयेत् ?

सर्वथा मानवता-प्रत्याह्वानकारिणोऽस्य विषयस्य नवग्रेन त्रिपाठिशासनेन समुपेक्षणं न विधेयमित्येव वयं साग्रहमनुरुद्धामहे । अन्यथा लौकिकसंयोजन-संख्यादिवलै-निर्वलानामेतेषाम् अघटितघटनापटीयान् प्रभू रामचन्द्र एव निस्तुलं बलमास्ते, येनैतेषां दीर्घकालीनमनुनय-दिनयादिकमपि निर्ममं समुपेक्षयतां संविच्छासकानां शासनं क्षणान् परिसमाप्य स्वीये जन्मदिने एव नव्यमेतत् शासनं प्रस्थापितं प्रदेशो-

ऽस्मिन् । रामजन्मदिने सङ्घटितं त्रिपाठि-शासनं नूनं तस्य भगवतः शम्भूकसम्बद्धां न्यायप्रियतां न जातु विस्मरिष्यतीत्यस्माकं द्रढीयान् विश्वासः ।

वृत्तपत्रपाठका जानन्त्येव यत्प्रायो वर्षवतुष्टयेभ्यः प्रादेशिकैः संस्कृत-विद्यालयाध्यापकैः सर्वैः 'संस्कृत-सङ्घर्ष-समिति' माध्यमेन, सम्प्रति च तदीयनवादतार-भूतया 'प्रादेशिक-संस्कृतविद्यालयाध्यापक-समित्या' च माध्यमेन प्रदेशशासनम् एकोनविंशतिवारं शिष्टमण्डल-माध्यममुखेन शतशः सहस्रशश्च हस्ताक्षराङ्कितैरनुनयपत्रैः द्रुतसन्देश-पत्रैः (तार) एतदर्थं नैकवारं समनुरुद्धम् । वारद्वयमस्य निर्णयार्थ-मवधिर्घोषितः (एकवारं ३१ जनवरीपर्यन्तम्, पुनश्च १५ फरवरीपर्यन्तम्) । ततः परं संस्कृत-शिक्षाक्षेत्रे सर्वप्रथमतः प्रादेशिक-सामूहिकस्तररूपेण सर्वसंस्कृतविद्यालयानां मुद्रणस्य (सामूहिक हडताल) साङ्केतिकानशनस्य च १६ फरवरी दिनाङ्के नवावतारः कृतः स्वीयाभ्यर्थनायां शासकानां दृष्टिभावर्जयितुम् । परं स्फुटमेतद् यत्संविच्छासकेषु दृष्टिरेव नासीत्, स्यादपि सा प्रस्तरप्राया समभूत्, तत्र स्वत्यक्तरोऽपि मानवता-सहानुभूत्योः प्रकाशश्चैतन्यं वा नासीत् ।

किमत्र बहुना उक्तेन ? अन्ततो माननीय त्रिपाठि-महोदयानां प्रादेशिकशासनमस्माभिः साग्रहमनुरुद्ध-यते यत्तेन एकमासाभ्यन्तरे संस्कृतविद्यालयाध्यापका एते प्रदेशशासन - सेवकानामिव अन्यूनं महर्घताभृति-द्रव्यभाजिनो विधेयाः । क्रमशश्च सर्वसाधारण-शिक्षकाणामिव एतेषामपि समानवेतनक्रम-भविष्य-निध्यादेर्व्यवस्था विधेया । श्रूयते, तेषामेव शासनेन सर्वथा अन्यायपूर्णो राजकीयादेशः प्रचारितपूर्वो यत्प्रादेशिक-विश्वविद्यालयेषु वाराणसेय - संस्कृत-विश्वविद्यालयं परित्यज्य अन्यविश्वविद्यालयसम्बद्धेभ्यो महाविद्यालयेभ्य एव संशोधितोऽयं वेतनक्रमोऽनुवृत्तो भवेदिति । आदेशोऽयं त्रिपाठि-शासनेन सत्वरं प्रत्या-

वर्तनीयः । यतस्तैरेव महता श्रमेण वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयः संस्थापितो यस्यैते प्रादेशिकाः संस्कृत-विद्यालया अनिवार्याङ्गत्वं विभ्रति । तैरेव अन्यान्य-विश्वविद्यालयसमकक्षं गौरवमासादितस्य संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य तेषामेव राजकीयादेशो गौरवनाशाय प्रवर्तते चेत्तदा 'विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेतुम-साम्प्रतम्' इति भणितरभियुक्तानामपार्थका भवेत् ।

यदि त्रिपाठि-शासनम् एतमपि संस्कृताध्यापकानां प्रश्नं समाधास्यति, तदा सांस्कृतिकसमुत्थानकार्येण स्वीयगौरवस्थापनस्य श्रेयस्तेन नूनमासाद्यते । किं वयं माननीय-त्रिपाठि-महोदयेभ्योऽत्र विषये कामप्याशां कर्तुं शक्यामः ?

जयतु 'बांगला देशः !'

विगतमासतः पाकिस्तानराष्ट्रद्वारा चिरात् परि-पीडितेन शोपितेन च तदीयाङ्गचरेण पूर्ववङ्ग-देशेन वङ्गबन्धुनो मुजीव - महाप्राणस्य नेतृत्वे स्वीयस्वतन्त्रास्तित्वस्य सङ्घर्षः समारब्धः । महात्म-गादिनः असहयोगमहाभियानमपि विस्मारयता एतस्य असहयोगमहाभियानेन प्रारब्धोऽयं सङ्घर्षोऽद्य परि-गणित-शस्त्रसंभूत - राष्ट्रसुलभमुप्रतिरोधरूपमासाद्य बलावलेपादुन्मत्तं पाकिस्तानराष्ट्रमपि अवनामयितुं क्षमायमाणो दरीदृश्यते । पाकिस्तानराष्ट्रेण पुनरत्र निर्मतया क्रौर्यातिशायिना प्रकारेण निरागसां वङ्गमानवानां यावान् सामूहिको वधः कृतः, अद्यापि अनवरतं क्रियते, विश्वेतिवृत्ते नूनं सोऽनन्वयालङ्कारस्य एकमात्रं निदर्शनं वक्तुं शक्यते । वङ्गबन्धूनामेतेषां मानसिकबलमपि एवमेव सर्वथाऽनन्वय-दृष्टान्त-भूतम् । अद्य तत्र वैधानिकदृष्ट्या स्वतन्त्रं राष्ट्रं सङ्घटितम्, अतो न जातु पाकिस्तानराष्ट्रस्यायम् आन्तरिको विषयः स्थितः । एवञ्च तथाविचारकाणां राष्ट्राणामपि कृते सर्वविधसाहाय्येनास्य रक्षणे न किमपि प्रतिबन्ध दिकमवशिष्यते । संयुक्तराष्ट्रसङ्घेन पुनस्तत्र जायमानस्य नरसंहारस्य निरोधनाय को नाम कार्य-कारी क्रमः समनुगृहीतः ? नो चेदचिरात् तद्विघटनमेव वरम् । एशियाखण्डेः पूर्वविश्वजनैस्तु सर्वथा बहिष्कारोऽयं राष्ट्रसङ्घः । वङ्गबन्धु-मुजीबानुयायिनां पूर्ववङ्गराष्ट्र-जनमतस्य मूर्तिमत्ता प्रतिनिधीनामन्ते विजयस्तु सुनिश्चित एव तेषां दृढतर-मानसिक-

बलेन । यदि तत्र किमपि राष्ट्रं स्वीयमपि बलं नियुज्येत तदा गोवर्धनधारणकल्पेऽस्मिन् कार्ये गोप-वालानामिव तेषामपि दायः वैश्वकेतिवृत्ते स्वर्णा-क्षरैर्लिख्येत । अस्य लाभं यद्राष्ट्रं यावद् ग्रहीतुं शक्नु-यात्, सपदि गृह्णातु इत्येवास्माकमाग्रहः । वङ्गबन्धुं पुनर्वयं सश्रद्धं संभावयामो भगवन्तं तेषां साफल्याय प्रार्थयामश्च ।

वैकुण्ठावासिनः श्री पोद्दार महाभागाः

सुप्रसिद्ध 'कल्याण'-पत्रस्य स्वधामधन्याः सम्पादक-प्रवराः श्री हनुमान्प्रसाद पोद्दार महोदयाः 'भाईजी' इत्यपरनाम्ना भावुकचेतस्समावर्जकाः मार्चमासस्य २२ दिनाङ्के पाञ्चभौतिकं देहं विसृज्य वैकुण्ठे भगवति नारायणे समवलीनाः । ये किल यावज्जीवं शुभकर्मनिरतास्तेषां मृत्युर्न कदाचन शोचनीयो भवति । शोचनीयमिदं यदस्माकं पुरतः स्थित ईदृशो-नैकविध - विश्वतोमुखीन - गुणगणानां समष्ट्यात्मक आदर्शोऽकरुणेन कृतान्तेन अपहृत्य प्रत्यक्षं तेभ्यः प्रेरणाः समासादयन्तो वयं वञ्चिताः । बाल्ये एव भगवदीयप्रसाद - सुसंस्कृतमना महात्माऽयं परतन्त्रं स्वदेशमुन्मोचयितुं लोकमान्य तिलकानां सक्रियमनुया-यित्वं स्वीकुर्वन् देशोत्थानक्रान्तिकार्ये समर्पितसर्वस्वो वैदेशिकशासनकोपभाजो भूत्वा सुदीर्घकालं राजदण्ड-भाग् समभवत् । ततो मुक्तः स्ववर्णसुलभेन वाणिज्येन तुलाधारमनुकुर्वते स्म । अचिरादेव तत आत्मन-माध्यात्मिके पथि समवतार्य यावज्जीवं तत्रैव स्थित्वा अध्यात्म-व्यवहारयोः दुर्लभस्य सामञ्जस्यस्य सफलः प्रयोगः साधितः । प्रयोगशाले चास्य 'गीता-प्रेस'- 'कल्याण' पत्रे समभवताम् । भक्तप्रवरो वैकुण्ठाधिवासी श्री जयदयाल गोयन्दका महाभागोऽस्य विधावत्र परं प्रेरकः सहकर्मि चाऽभवत् । 'कल्याण'-पत्रेण न केवलं भारतीयानामेव, प्रत्युत वैश्वकानां प्रजाजनाना-मैकान्तिकं हितं समनुष्ठितम् । गीताप्रेस-संस्थया गोवधनिरोधमहायानादि - सांस्कृतिकायोजनेषु बहूनां सहायतापेक्षिणाम् आर्थिकादिविविधसाहाय्येन च सुबहु यदेतत्तद्देशवासीयानां समुल्लेख्यं साहाय्यमाचरितं तत्र प्राणपदाः विनय-सौजन्य-मधुरवाणी-समुदारता-मानवताधनाः श्रीमन्तो हनुमानप्रसाद पोद्दार एवासन् । वयं तेषां चरणयोः सादरं श्रद्धाञ्जलिं समर्पयामः । ●

मानस-भारती — देवगिरा गुम्फितं मानसम्

—श्री जनार्दन गङ्गाधर रटाटे, एम०ए० साहित्याचार्यः—

अयोध्यां नगरीं नौमि सततं पावनोत्तमाम् । वन्दे शत्रुघ्नस्य पादकमले विमले सदा ।
कलिदोषहरां नौमि सरितं सरयूञ्च ताम् ॥ सुवीरः शुभशीलो यो भरतस्यानुस्तथा ॥
तस्यास्तान् नागरान् नौमि सकला नागरीश्च ताः । हनुमन्तं महावीरमिदानीं मानयाम्यहम् ।
येषु यासु च रामस्य ममता नाल्परूपिणी ॥ श्रीरामेण स्वयं यस्य वर्णितं यश उत्तमम् ॥
यस्या निवासिनः सीतानिन्दकानपि स प्रभुः । सदा नौमि विज्ञानपूर्णं दयालुं
हृत्वाऽधौघं विशोकाश्च कृत्वा स्वेऽस्थापयत् पदे ॥ खलाख्याटवीपावकं वातसूनुम् ।
कौशल्यारूपिणीं प्राचीं दिशं तां नौमि सन्ततम् । यदीये मनोमन्दिरे रामचन्द्रो
यस्याः सुकीर्तिः सकलं जगद् व्याप्नोति सर्वतः ॥ धनुर्बाणपाणिर्निवासं करोति ॥१७॥ (सो०)
यस्या रघुपतिश्चारुः प्रादुरासीत् कलानिधिः । वन्देऽधिपानां सत्पादान् कपि-भल्लूक-रक्षसाम् ।
खल - पद्मनुषारो यः सर्वलोकमुखप्रदः ॥ समूहस्याङ्गदादीनां कपीनां भासुरस्य च ॥
सहितं सर्वराज्ञीभिर्नृपं दशरथं स्थितम् । अधमेऽपि शरीरे यैर्लब्धो रामः सतां गतिः ।
पुण्यस्य निर्मलां मूर्तिं मत्वा सन्मङ्गलस्य च ॥ खगैर्मृगैः सुरैर्मर्त्यैरसुरैश्चापि सङ्गताः ॥
नमामि कर्मणा वाचा मनसा च पुनः पुनः । अकामं ये रामपादसेवकाः सन्ति नौमि तान् ।
यान् विरच्य विधाताऽपि महत्त्वं प्राप्तवान् पुरा ॥ शुक्रदेवो नारदादिभक्ताश्च सनकादयः ॥
मातृत्वेन पितृत्वेन प्रभोर्यो महिमावधिः । येऽन्ये च विज्ञानविदस्तान् सर्वान् प्रणतोऽस्म्यहम् ।
अनुगृह्णन्त्विमे सर्वे ज्ञात्वा मां सुतसेवकम् ॥ मुनीशा ! मां जनं ज्ञात्वा मयि कुर्वन्तु सत्कृपाम् ॥
अयोध्यापतिं नौमि भूपालवर्यं । जनकस्य सुता विश्वजननी जानकी तथा ।
प्रभोः पादयोर्यस्य हार्दं सुसत्यम् । दयानिधेः प्रियतमा वन्द्यतेऽङ्घ्रिसरोजयोः ॥

क्षणाद् दीनबन्धोर्वियुक्तस्तृणेन

समं त्यक्तवान् यः प्रियश्चापि देहम् ॥१६॥ (सो०)

विदेहराजं जनकं वन्दे परिजनैर्युतम् । तेऽङ्घ्रिरूपे सरोजेऽति - महिम्ना भूषिते मते ।
रामपाद - प्रेम येन गूहितं भोग - योगयोः । ययोः कृपावशेनाहं प्राप्नुयां निर्मलां मतिम् ॥
सहसा प्रकटं जातं किन्तु तद् रामदर्शनात् ॥ पुना राजीवनेत्रस्य धनुर्बाणकरस्य च ।
भ्रातृषु प्रथमं वन्दे भरतस्याङ्घ्रिपङ्कजे । भक्तानामापदां हर्तुरानन्दस्य प्रदायिनः ॥
यस्य व्रतादिनियमा अपि वाचामगोचराः । रघूत्तमस्य रामस्य सर्वसिद्धिविधायके ।
यच्चेतो रामपादाब्जे भृङ्गवन्न जहाति च ॥ वन्दे मनोवाक्कृतिभिः पादरूपे सरोजके ॥
पादारविन्दे वन्देऽहं लक्ष्मणस्यापि निर्मले । वागर्थतुल्यौ जलवीचितुल्यौ
शीतले सुभगे भक्तजनेभ्यः सुखदे सदा ॥ वाच्यौ पृथक् किन्तु विभेदशून्यौ ।
रामकी - तिपताकाया दण्डो यस्य यशो मतम् । नमामि सीतारघुनन्दनाङ्घ्री
सहस्रशीर्षः शेषो योऽवतीर्णो भूमिभीर्हरः । याभ्यां मता स्निग्धतमास्तु दीनाः ॥१८॥
प्रीतो मय्यस्तु सौमित्रिः कृपाब्धिः स गुणाकरः ॥ (क्रमशः)

राष्ट्रिय-शिक्षा कथं भाव्या ?

—श्रीमन्तः अमृतवाग्भवाचार्य पादाः—

२.

तदेवं सर्वविधाया अप्युन्नतेर्मूलं शिक्षैवेति सर्व-
वाद्यविसंवादी सिद्धान्तः । ततश्च राष्ट्रोत्थान-पतन-
ज्ञानाय सविज्ञानाय तच्छिक्षैव आदौ राष्ट्रेण सम्य-
गुपादेयेति 'राष्ट्रस्थोत्थानः' (२१०, कारिका १५)
इत्यनया कारिकया प्रतिपाद्य सम्प्रति का च कीदृशी च
शिक्षा उपादेयेति प्रतिपादनाय तत्फलवर्णनेन च
सह प्राह—

स्वराष्ट्रशिक्षां गृह्णीयाच्चिकीर्षुः स्वां समुन्नतिम् ।
दूरदृष्टिर्यया भूत्वा न कदापि विषदीति ॥

—राष्ट्रालोके, १६ कारिका

[स्वां समुन्नतिं चिकीर्षुः स्वराष्ट्रशिक्षां
गृह्णीयात्, यया दूरदृष्टिः भूत्वा कदा अपि न
विषीदति इति पदयोजना ।]

स्वराष्ट्रेति । स्वाम् = स्वकीयाम्, स्वकीयस्य च ।
समुन्नतिम् = सम्यक् सर्वप्रकारिका उन्नतिः अभ्युदय-
स्ताम् । चिकीर्षुः = कर्तुमिच्छुः । स्वराष्ट्रशिक्षाम्—
स्वस्य = आत्मनः, आत्मोयस्य च राष्ट्रम् = प्रोक्तलक्षणम्,
तस्य शिक्षा = सविज्ञानं ज्ञानम् । स्वराष्ट्रे निजराष्ट्रे
शिक्षामित्याद्यपि व्याख्येयम् । गृह्णीयात् = आददीत ।
यया = हेतुभूतया शिक्षया । दूर-दृष्टिः—दूरे =
सुदूरपर्यन्तं दृष्टिः = ज्ञानं यस्य सः, सुदूरपरिणामिक-
ज्ञानवानिति यावत् । भूत्वा = सम्पद्य । कदापि =
कस्मिन्नपि काले । न विषीदति = चेखिद्यते ।

अस्या अयमभिप्रायः—सर्वतोऽप्यादौ शिक्षामेव
हि सम्पादयेत् । कुत एतत् ? शिक्षामूलान्येव हि
सर्वाणि कार्याणीति । अयं समस्ति खलु क्रमो विकास्य-
मानस्यास्य विकासस्य सर्वस्यापि । यथा—अहमस्मीति

सर्वदा सर्वोऽपि स्वमनुभवति । किमु खलु कारणमत्र
भवेत् ? सर्वदैव हि 'अहम्' इति प्रकाशमानत्व-
मस्त्यहमिति । प्रकाशमानत्वमात्मनः कुतोऽवगतम् ?
'प्रकाशमानोऽहमस्मी'ति विमर्शस्वभावात् प्रकाशस्य ।

अथ किमुद्दिश्यायं प्रकाशमानो विमृशत्यात्मानम् ?
स्वानन्दाय । अथ कुतोऽवगतमेतत् स्वानन्दायेति ?
आनन्दरूपत्वादात्मनः, आनन्द एव च पर्यवसानान्
समस्तस्य । तदेतदुक्तं श्रीलात्मविलासे प्रस्तुतभाष्य-
कृतैव यथा—

आनन्द एव पर्यन्तः सापेक्षसुखदुःखयोः ।

स्वानुभूत्या विमृशतां निश्चितं मतमुत्तमम् ॥

(आ० २) इति ।

अत एव खल्वात्मनैव परिपूर्णतया द्वैताऽऽनन्दोप-
भोगं द्वैतभावमवलम्ब्योपभुङ्क्ते । तत्र जीवरूपमाश्रित्य
आत्मानमपूर्णं विभाव्य, 'विकलोऽहं दुःखी, बद्धोऽहम्,
कथं मे मोक्षो भवेत्' इत्यादि परिचिन्तयति । ततश्च
मुमुक्षुरपूर्णानन्दः पूर्णानन्दमुपादातुं प्रथममिच्छति ।
तत इच्छाविषयमेव जानाति तत्स्वरूप-लक्षणादि ।
ज्ञातं च तत् स्थूलोपभोगाय तदनुकूलान् आचाराना-
रचयतीति । एवं च स्थूलक्रियाविषयस्य मूलं
ज्ञानमेवेति ज्ञानमन्तरेण न किमप्युपपादयितुं शक्यते
इति सर्वस्मात् पूर्वं ज्ञानम् = शिक्षैव आवश्यकेति
नात्र केऽपि विद्वांसो विप्रतिपत्तिमनुभवन्ति । एतच्च
स्वोपज्ञे 'आत्मविलासे' तद्व्याख्यायां च प्रस्तुत-
भाष्यकारः सम्यङ् न्यरूपयदिति तत्रैव परिशीलयन्तु
सन्तः । समासतश्च स्वोपज्ञ- 'श्रीमहानुभवशक्तिस्तवे'
प्रस्तुतभाष्यकारः प्राहैव ।

एवं हि क्रमेणानेन विकसिते विश्वव्यवहारे समस्ते समग्रानामपि कामणानां परिपूरणाय समस्तप्रयत्न-मूलसाधनतामधिष्ठिता सती शिक्षैव प्रभवतीति सा कीदृशी ग्राह्येति विशदयति—स्वराष्ट्रेति ।

जगतीतलेऽखिलेऽपि स्वां समुन्नतिमेव सर्वोऽपि चिकीर्षतीति प्रत्यहमेव लोकस्यानुभवगोचरः । अत एव च भोगबुभुक्षया भोवतुमिच्छत्यन्योन्यं सर्वोऽपि लोकः । जगतो व्यवहार एवैतादृक् । कः खलु स्वाभाविक-स्वरूपात् प्रच्यावयितुं शक्नोति ? तथा चोक्तमपि—

अत्तुं वाञ्छति शास्त्रवो गणपते
राखुं क्षुधातः फणी
तं च क्रौञ्चरिपोः शिखी गिरिसुता
सिंहोऽपि नागाशनम् ।
इत्थं यत्र परिग्रहस्य घटना
शम्भोरपि स्याद् गृहे
तत्राऽन्यस्य कथं न भावि जगतो
यस्मात् स्वरूपं हि तत् ॥

इयमेव भोगबुभुक्षा किल अनार्याणामदूरदर्शितया मात्स्यन्यायमुद्भावयन्ती निखिलमपि भूतग्राम-मुत्पीडयति । उत्पीडितश्च लोकः कामपि विप्लव-नाशिनीं सुव्यवस्थां प्रार्थयते । सा च सुव्यवस्था न खलु तस्याः शिक्षामन्तरेण सम्प्रतिपत्तुं शक्यते इति तां निरूपयति—स्वराष्ट्रशिक्षामिति । स्वाम् = व्यक्ति-रूपस्यात्मनो, व्यक्तिरूपस्य आत्मीयस्य च, समष्टिरूपस्य आत्मनः समष्टिरूपस्य आत्मीयस्य चेदित्येवं लक्षणा सर्वापि 'स्वा' इत्याख्यायते, ताम् । सम्यक् उन्नतिं कर्तुमिच्छुः पुरुषः । अत्र पुंस्त्वमविवक्षितम् । उन्नतिचिकीर्षा हि नाम कृत्स्नोऽपि मनुष्यः स्त्रीपुंससाधारणः स्वभावे-नैवारुणद्धीति, ज्ञानेऽपि च मनुष्यमात्रोऽधिकारमर्हति च ।

अत्रेदमवगन्तव्यम्—केचित् पुरुषाः खलु स्वभावे-नैव आर्यभावं भजन्ते, केचिच्च स्वभावेनैव अनार्य-भावम् । आर्याः खल्वपि इह द्विविधाः—तत्रैके तावत्

परिपूर्णकामा इति जगतीतलेऽत्र न किमप्याकाङ्क्षन्ते, यद्यपि ते कतिपये । अत एव ते सत्पुरुषा जागतिकं स्वार्थं विघटय्यापि परार्थं साधयन्त्यनुग्रहाय सर्वेषाम् ।

अत्रेदं रहस्यम्—तेषां कीदृशस्याऽपि स्वार्थस्य अभावेन विघटनं वा घटनं वा स्वार्थस्य परार्थस्य वा नैव सम्भावयितुं शक्यते । किन्तु तथाविधलक्षणेभ्य इतरे तत्कोऽप्यनुप्रवेशं, कल्यापि कलयितुं नार्हन्तीति तेषां लोकानुग्रहकारिभावभाकलयन्तः स्वार्थविघटनेऽपि पदार्थघटकत्वमारोपयन्ति स्वसम्भावितया आर्यं बुद्ध्या । यथा हि भूदारा विष्टाममृतं मन्यमानास्तामप्युत्सृज्य गतवतो मानवान् महान्तोऽनुग्राहका हि मे स्वार्थं विघटय्यापि परार्थं घटयन्तीति मन्यन्त इति । अपरे चाऽऽर्या अपरिपूर्णकामा अपि सुशिक्षावन्त इति दूरदर्शिनः सन्तो निखिलानामपि कल्याणं कामयमानाः साकमेव स्वकल्याणमपि समीहन्ते । तदनुरूपमेव प्रयतन्ते च । न हीमे स्वार्थं विघटयन्ति, नापि परार्थम्, स्वार्थाविरोधेनैव हि परार्थमप्येते साधयन्ते ।

अनार्या अपि द्विविधाः—एके परार्थं विघटय्यापि स्वार्थमेव साधयन्ति । सङ्कुचितस्वान्तवन्तो ह्येते अनधिगतशिक्षा इत्येव दूरदर्शितामनापन्ना बुभुक्षाभाव-मवलम्ब्य स्वार्थं सदा सिसाधयिष्वः प्रायः पशुसमानाः सन्ति । अथापरे पुनरनार्याः स्वार्थं विघटय्यापि परार्थविघटकाः कुशिक्षिता अतिबुभुक्षिता अतीव पापिनो भवन्ति ।

एतदेवालोच्य वाक्यपदीय-सुभाषितत्रिशतीत्यादि-ग्रन्थरत्नप्रणेता योगिप्रवरोऽमरपदवीमुपयातो भर्तृहरि-रप्याह—

एके सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थं विनिघ्नन्ति ये सामान्यास्तु परार्थसाधनपराः स्वार्थाविरोधेन ये । तेऽमी मानुषराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥

(नीतिशतके, ७५) इति ।

अत्र चतुर्थानामत्यधमानां नामापि न गृहीतं हरिणा । यतः खलु तेषां नामग्रहणमप्यकल्याणं जनयिष्यतीति । अत एव महाकविर्माद्यः प्राह —

कथापि खलु पापानामलमश्रेयसे यतः ।

एवं च स्वामुन्नतिं चिकीर्षवोऽपि बहुविधा भवन्तीति समुपपन्नम् । सर्वविधाया अपि समुन्नतेः प्रधानं साधनं शिक्षैवेत्यपि बोधितमनया कारिकया ।

अत्र समुन्नतिपदमिदमपि बोधयति यद् उन्नतिरन्या, समुन्नतिश्चान्या इति । तस्या भेदाः, तस्याः स्वरूपम्, तस्या उद्देशः, तस्या उपयोगः इत्येवमादि सर्वमपि शिक्षणीयम् । कुत एतत् ? उच्यते । यतो लोक एतत् चिकीर्षति स्वभावेनैव । चिदानन्देच्छा-स्वभावो यतो जीवलोकोऽयम् । अपूर्णत्वानन्दाय जीव इत्यात्मानं लोके, पूर्णभावानन्दाय शिव इति चेत्यादि सविस्तरं श्रीलात्मविलासे तद्व्याख्यायां चावलोकयन्तु सुधियः ।

अथैवं शिक्षाऽवश्यमुपादेयेत्यवगतम् । सा कथम्, कस्मात्, का च ग्राह्येति प्रतिपादयति—स्वराष्ट्रशिक्षा-मिति । स्वस्य चतुर्विधसम्बन्धेनापि सम्बन्धिन आत्मनः आत्मीयस्य च, व्यष्टेः समष्टेर्वा राष्ट्रम् = पूर्वोक्तलक्षणम् । तस्य शिक्षा = कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं ज्ञानम्, ताम् । एवमपि व्याख्येयम्—स्वराष्ट्राय निज-राष्ट्रहिताय या भवति, तां शिक्षां गृह्णीयात् । अथ सापि स्वराष्ट्रे निजराष्ट्रे शिक्षां गृह्णीयात् । अथ च स्वराष्ट्रात् = निजराष्ट्रात् शिक्षां गृह्णीयात् ।

अयमाशयः—किं नाम राष्ट्रम्, तत्केर्हेतुभिः पृथग् गण्यते, कैश्चैव, तत्र स्वत्वे कानि कारणानि, अस्वत्वे च कानि कारणानि, कीदृक् च तत् सुखकरम्, कीदृक् च दुःखकरं भवति, स्वतन्त्रं च कथं क्रियते, कानि मित्रराष्ट्राणि, कानि शत्रुराष्ट्राणि, कानि बोधासीनानि राष्ट्राणि भवन्ति, तेषां व्यवहाराः, कीदृशाः, स्वोन्नत्यै स्वराष्ट्रे किं किमनुष्ठेयं भवति, परपीडनं कथं

वार्यते, आत्मीयाश्च कथमनुगृह्यन्ते, परा आततायिन एव प्रायो भवन्तीति दण्डनार्हा इति ते कथं दण्डयन्ते, मित्रभावः कथमुत्पाद्यते, शत्रुता केन हेतुना उत्पद्यते ? इत्याद्येवंजातीयकं सर्वमपि शिक्षणीयम् । 'स्वराष्ट्रस्य शिक्षा' इति सम्बन्धसामान्ये षष्ठीमाश्रित्य सर्वमपि संगृह्यते ।

अत्रेदमपि बोध्यम्—पूर्वं (रा० २, ८, ९, १०) कारिकाभिः अन्वयेन व्यतिरेकेण च राष्ट्रदृष्टिः प्रस्तुता 'यः स्तूयते स विधीयते' इति जैमिनीय-मीमांसांनीत्या च 'राष्ट्रदृष्टिरवश्यं भावयितव्या' इति प्रतिपादितम् । राष्ट्रदृष्टिः राष्ट्रज्ञानमिति च नार्थान्तरम् । अथ राष्ट्रज्ञानं राष्ट्रशिक्षाग्रहणं चैकमेवेति पुनरुक्तिदोषो मा भूदिति 'स्वराष्ट्रशिक्षां गृह्णीयात्' इत्युक्तमत्रेति ।

इदमप्याकलनीयं भवत्यत्र—स्वसमुन्नतिकामः किल सर्वादौ स्वराष्ट्राय या शिक्षा हिता भवति तां गृह्णीयात् । चतुर्विधसम्बन्धेन सम्बद्धं यद् राष्ट्रं तदेव स्वमिति, स्वमेव तदिति च तस्यै या हिता शिक्षा । अथ च सापि यावच्छक्यं स्वराष्ट्रात् = स्वराष्ट्रोत्पन्ना पुरुषात्, स्वराष्ट्रोत्पन्न-पुरुषनिर्मितग्रन्थात्, स्वराष्ट्र-सन्निकटसम्बन्धि-भाषणव्यवहारात्, स्वराष्ट्रोत्पन्नाद्-आदर्शभूतात् पुरुषात् शिक्षां गृह्णीयात् । अथ च यथा-सम्भवं स्वराष्ट्रे, निजराष्ट्रे एव शिक्षां गृह्णीयादिति ।

अनेन चेदमपि ध्वन्यते—यदि नैतत् सम्भवति परतन्त्रे स्वराष्ट्रे, स्वराष्ट्रमशकमिति समुन्नतिं च स्वां कर्तुमिच्छत्येव ! अनिवार्या हि सा स्वभावत इति । तदा स्वराष्ट्रात् स्वराष्ट्रे च शिक्षां गृह्णीयात् । अयमर्थः—शोभनं यद् राष्ट्रं राष्ट्रान्तरम् । शोभन-भावश्चात्र आर्यभावेन स्वतन्त्रभावेन च स्वानुकूल-तया । शोभनस्यापि राष्ट्रान्तरस्य शिक्षायां सर्वादौ न प्रवर्तते । यो हि खलु स्वराष्ट्रहितमपि न शक्नुते कर्तुम्, स कथं नाम कर्तुं प्रभवेत् परराष्ट्रहितम् ? एवं च सर्वेषामपि राष्ट्राणां सर्वविधाऽपि शिक्षा निज-

राष्ट्र-हितोद्देशेन उक्तक्रमेण गृह्णीयात् स्वां समुन्नतिं चिकीर्षुरिति ।

अथैतेन किं सेत्स्यतीति प्रतिपादयति—दूरेति । यया सम्पादितया स्वराष्ट्रशिक्षया दूरदृष्टिः दूरं भविष्यत्-कालपर्यन्तं दृष्टिः ज्ञानं यस्य एतादृशो भूत्वा = सम्पद्य । अयमाशयः—एतादृशी स्वराष्ट्रशिक्षा ग्राह्या यां प्राप्य हि भविष्यत्कालिकमनुष्ठेयमपि अवधारयितुं प्रभवेदिति । एतेन भूत-भवद्-भविष्यत्कालिकवृत्तान्त-ज्ञानवान् भवेत् पुरुष इत्यपि ध्वनितम् । स्वराष्ट्रविषयकारिणामिक-हिताहितज्ञानवान् भवेत् पुरुष इत्यप्यनेन उपदिश्यते ।

अथैतस्यापि किं फलमिति प्रतिपादयति—‘न कदापी’ति । कदापि = कस्मिन्नपि काले चिरेण, अचिरेणापीति यावः । न विषीदति = अवसादं नाप्नोति । दूरदृष्टिः किल पुरुषर्षभः पारिणामिक-हिताहित-ज्ञानवानिति तथैवाचरत्यपि कार्याणि यथा विषादावसर एव नायास्याति । ‘विषीदति’ इति ‘वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद् वा’ (पा० सू० ३.३.३१) इति लट् ।

अयमाशयः—स्वसमुन्नतिचिकीर्षया किल पुरुषः कृत्स्नोऽपि सर्वाण्यपि कार्याणि कर्तुं यतते, पारिणामिकहिताहितज्ञानरहितश्च यथायथं कार्यकारणभावं न जानातीति विनायकं प्रकुर्वाणो रचयामास वानरम् इत्येवं जातीयकानि कर्माणि आरभमाणः विपरीतां फलनिष्पत्तिमवलोक्य विषादमेति । दूरदृष्टिः पुनर्विज्ञात-पारिणामिकहिताहित इति प्रथममेव प्रतिकूलं वाऽनुकूलं वा फलमलेन कर्मणा भविष्यतीति अवगच्छतीति विपरीतमपि फलं वीक्ष्य न विषीदति । यत्कारणम्, स खलु समुपाजित-स्वराष्ट्रशिक्षो दूरदर्शितां समापन्न इति सम्यग् विज्ञानान् एवाऽऽस्ते यत् ‘कारण-विपरीतभाव एव कार्यविपरीतभावः सम्पद्यते’ इति । पुरुषधामरः पुनः कथमेतत् प्रत्येतुं शक्नुवीत ?

अत एव दूरदृष्टयः पुरुषर्षभाः प्रतीपफलोत्पादकं

व्यापारमेव न प्रारभन्ते प्रथमम् । अथ जातु प्रतिकूल-प्रारब्धप्रेरिताः प्रारभमाणा अपि प्रतिकूलफलभावं फलनिष्पत्तौ आलक्ष्याऽपि न विषदोन्ति । यतस्तैः प्रथममेवावगतमासीत् तदिति । एतेनेदमपि बोध्यते यत् स्वराष्ट्रशिक्षया सार्वकालिकं विषादराहित्यमपि प्राप्यते । हन्त किलैतदतीव कल्याणं सम्पन्नम् । राष्ट्रसमुन्नतिः पुनर्गौणं फलमेतस्याः ! सा हि पुनरनुकूलव्यापार-रचनामात्रपराधीनेति । अनुकूल-प्रतिकूलव्यापारज्ञानस्य च स्वराष्ट्रशिक्षैवैका प्रसवाय कल्पत इति तु स्मृतिपथान्नापसारणीयं भवेत् ।

यथा हि कश्चित् पुरुषः स्वस्वान्तविरचिताः कामनाः परिपूरयितुं चिन्तामणिमेकमन्वेषमाणो दिव्यदर्शिना केनापि महात्मनाऽनुगृहीतः सन्ननेक-चिन्तामणिप्रभवमाकरमुपलभ्य आनन्दपारावारपारोण-तयाऽऽत्मानमतिशयं सौभाग्यवन्तं मन्यते, तथैव स्वसमुन्नतिचिकीर्षया स्वराष्ट्रशिक्षां सम्पादयन् । सा च स्वराष्ट्रशिक्षा समस्तस्यापि जीवलोकस्य कल्याणायैका कल्पता इति तस्याः शक्यतातिशयमवगम्य तदनुगृहीतो दूरदर्शितामवाप्य सार्वकालिक - विषादाभाववत्तां प्राप्नुवानोऽतीव धन्यभावमात्मनो विन्दति ।

एवम्भूता एव धन्यपुरुषाः कस्मिन्नपि काले प्रायो न विफलभावं लभन्ते । समस्तकल्याणगुण-मण्डितास्ते हि स्वभावेनेति । अतश्च पुनरपि सर्वादी ‘स्वराष्ट्रशिक्षां गृह्णीयात्’ इत्येव समर्थितं भवति । अत एव वेदेष्वपि खलु स्वाध्यायोऽध्येतव्यः इति श्रूयते । सर्वविधमपि स्वकीयमध्ययनमध्येतव्यमिति च तदर्थः । यावत्कालं हि कोऽहम्, किं च ममेति न सम्यग् विज्ञातं भवेत्, तावत्-पर्यन्तं खलु न किमपि कर्तुं पार्यते । नित्यकाम्यविधिरयम्—‘स्वां समुन्नतिं विकीर्षुः स्वराष्ट्रशिक्षां गृह्णीयादिति’, ‘अग्निहोत्रं जुहुयात्, इतिवत् । स्वसमुन्नतिचिकीर्षा किल नित्यकाम्येति जैमिनीय-मीमांसाशास्त्रमनुशीलतयां नाऽपरोक्षमेतत् ॥

तुलसी-रमृति-सन्दर्भः — खण्डकाव्यम्

—श्रीमन्तो रामानन्दसरस्वतिपादाः—

[पूर्वाश्रमे काश्यामेव समर्धाव्य व्याकरण-साहित्यादिशास्त्रेषु सुविद्यविदुषां तपङ्क्तौ ख्यातयशसः श्रीरामनाथ शुक्ल महाभागाः सम्प्रति तुरीयाश्रमं परिगृह्य श्रीरामानन्द सरस्वति समाख्यां धारयन्तः काश्यां धर्मसङ्घे उषन्ति । विद्वद्वरैरेभिश्चिरात् पूर्वाश्रमे राजापुरीय-संस्कृतमहाविद्यालये प्रधानाचार्यपदं निर्व्यूढम् । आश्रमेऽस्मिन् स्वान्तःसुखाय चिरनिवासवसतिमहर्णस्य शोधनय वा राष्ट्रमाषामहाकवेस्तुलसीदासस्य प्रामाणिकमितिवृत्तं खण्डकाव्येऽस्मिन् संग्रथितम् । १६० श्लोकात्मकेऽस्मिन् खण्डकाव्ये काव्यशास्त्रीयमावापेक्षया कवेः भक्तिपक्षीयो हार्दभावो नितरां चकासते । तुलसिप्रणयिनां विदुषां कृते नितरामिदं मोदाय प्रमत्तेदिति विचार्य क्रमशोऽत्र प्रकाशयते ।—सम्पादकः] ।

१. साम्बं विधत्हरं शिवेन सहितं ध्यात्वा कवि चादिमं
तेषामिष्टतमं प्रभुं जनकजा-श्रीलक्ष्मणाभ्यां युतम् ।
श्रीब्रह्मादिमिरचितं परतरं मायामनुष्यं हरिं
तं श्रीराममनन्तमेकममलं ब्रह्मस्वरूपं मजे ॥
२. जयतु साम्बशिवः समुतः प्रभुः,
जयतु सानुज - मैथिलि-राघवः ।
जयतु सङ्कटमोचन-मारुतिः,
जयतु भक्तशिरास्तुलसी कविः ॥
३. प्रथितः - रामकथाऽमृत - मानसं
शिवविहङ्गमुनीन्द्र - विगाहितम् ।
तदमृतं तुलसीदलमिश्रितं
वितरते तुलसीकवये नमः ॥
४. यौ विद्यागुरुतां गतौ मम परौ देवौ तु काश्यां स्थितौ
श्रीमद्रामयशो महाशय उपाध्यायश्च वंशीधरः ।
साष्टाङ्गं प्रणमे तयोश्चरणयोरश्रित्य चाशीर्वचः
सन्दर्भं तुलसीस्मृतेर्विरचये शिष्टैः श्रुतं वास्तवम् ॥
५. वेणीमाधवदास - नामककविः शिष्यश्च गोस्वामिनः
सप्ताष्टाङ्गविधौ सुवैक्रमशके वृत्तं गुरोः सोऽलिखत् ।
प्रामाण्ये तदवाप्य विज्ञमुजनैरन्यैर्यदाऽऽलेखि तद्,
अन्यच्चापि परम्परागतजनश्रुत्या प्रमाणीकृतम् ॥
६. ब्रह्मांशः शतकोटिरामचरितं संक्षेपतो नारदात्,
श्रुत्वा चाथ तदेव काव्यमकरोद् बालमीकिराद्यः कविः ।
ज्ञात्वाऽपीश्वरतां पिधातुमनसा गोप्तुं रहस्यं त्विदं
तेन क्रोधितमारुतिः कलिजनिप्राप्त्यै कविं शप्तवान् ॥
७. बालमीकेर्हृदि शुद्धभावममलं रामं कविर्ज्ञातवान्
शापेनापि न धीरता विचलिता तृप्तो वरं दत्तवान् ।
तेनायं तुलसीतनौ कलिभवे रक्षापरः सर्वथा
जातस्तेन परात्परो रघुवरो गीतोऽत्र रामायणे ॥
८. इत्थं चादिकविस्तु वेदशरवान्देवी शके वक्रमे
जातः श्रीहुलसीयुतश्च तुलसीदासोऽत्र राजापुरे ।
कालिन्ध्यास्तटगे सुविप्रकुलजो मासे शुभे श्रावणे
सप्तभ्यां क्षितपक्षके च मकरे लग्ने गुरौ सप्तमे ॥
९. भौमे चापि तु कर्कशेऽष्टमशनौ सिंहे च सूर्ये तथा
चन्द्रे केन्द्रतुलागते शुभदिने शङ्खध्वनिस्तत्क्षणे ।
बालं दन्तयुतं च रोदनपरं रामेतिशब्दान्वितं
ज्ञात्वा जन्म मयङ्करं हि जनको भ्रान्त्या भयं प्राप्सवान् ॥
१०. बालत्यागपरे जने च जनके माता हि खेदं गता
दास्यै बालसमर्पणं कृतवती राज्ञौ रुजा स्वर्गता ।
दासी च श्वशुरालये हरिपुरे श्रीचित्रकूटान्तिके
नीत्वा पालनतत्परा कति समैः सप्रेमं दष्टा मृता ॥

११. जातो राममवोचदेप शिशुरासीमद्राबोलाऽभिधो
दास्याश्चापि मृतौ पितुश्च भयतस्त्यागात्ततः पार्वती ।
देवी पालनतत्परा वनगताऽऽसीदक्षपानादिना
ग्रामीणाश्च निराश्रयस्य तु विदुर्गोप्त्रीमपूर्वा स्त्रियम् ॥
१२. गौर्या शम्भुरिदं च पालयितुमाज्ञप्तः स मत्वा प्रमोः
श्रीरामस्य सुवृत्तनिर्मितिपरं बालमीकिमादि कविम् ।
जातं चेह कलौ पुरा हनुमता शप्तं च तं बालकं
रामानन्दगुरोः प्रशिष्य-नरहयानन्दमाज्ञप्तवान् ॥
१३. मर्यादापुरुषोत्तमस्य चरितं रामस्य पूर्णात्मनः
स्वान्तःस्थं ह्युपदिश्य तं हरिपुरादानीय बालं त्वमुम् ।
एतं बोधय येन सोऽत्र कुरुताद् भाषानिबद्धं त्विदं
श्रुत्वा शम्भुवचः प्रसन्नमः साऽगच्छन् मासादितम् ॥
१४. तं चान्वेष्य सुबालकं हरिपुरे श्रीरामबोलाभिध-
मानीय स्वशुभाश्रये स्थितिरभूत् श्रीचित्रकूटे ततः ।
साकेते विधु-षट्-शरेन्दुमितगे माघे सिते पञ्चमी
तस्यां श्रीसरयूतटेऽष्टमसमे तस्योपनीति व्यधात् ॥
१५. गायत्री स्वयमेव तस्य मुखतः सन्निस्सृताऽभूत्तदा
दीक्षामन्त्रमदाद् गुरुश्च तुलसीदासेति नाम्ना पुनः ।
ख्यातो विज्ञतमः पठन् कतिदिनैर्जाताऽस्य सद्धारणा
भक्तिश्चानुदिनं परा भगवति स्मृत्वा शिवाज्ञां ततः ॥
१६. नीत्वा तं सरयूसङ्गमभुवं श्रीघाघरायाः शुभां
क्षेत्रे सूकरनामके सुविदिते तत्रेणुवर्षं स्थितः ।
श्रीमद्रामसुवृद्ध-मानसकथां सम्बोहयन् भूयशः
आपातादपि बाल्यतः परिचयो ह्यासीन्महाज्ञानदः ॥
१७. काशीं पर्वणि शिष्यवृन्दसहितो गत्वा गुरुः सौकराद्
रामानन्द-पुरातन-स्थलगते यत् पञ्चगङ्गातटे ।
स्थानं शेषसनातनस्य विदुषस्तत्प्राप्तवान् शोभनं
स्थित्वा तत्र सशिष्यको नरहरिः कञ्चिच्च कालं पुनः ॥
१८. ज्ञात्वा शेषसनातनः प्रतिभया युक्तं विनीतं परं
भक्त्युत्साहसमन्वितं शुभगुणं विद्यामुपात्रं द्विजम् ।

- तं चाध्यापयितुं श्रुतिस्मृतिपुराणाङ्गादिशास्त्राणि वै
ऐच्छच्छादिगुरुं स्वयाचत निजस्थाने स्थितिं तस्य सः ॥
१९. एवं तत्र समर्प्य तं नरहरिः श्रीचित्रकूटं गतो
वेदादीन् समधीत्य तत्र तुलसीदासो वसन्नाश्रये ।
वर्षैः पञ्चदशात्मकैः सविधिनाऽपाठीच्च विद्याः सभाः
संसेव्य स्वगुरुं शिवं च बहुशो जन्मस्थलं प्रस्थितः ॥
२०. ज्ञाते तस्य समागमे परिचयाद् भट्टश्च कश्चित्तदा
पित्रा ते विषये कुवाच्यकथने रष्टश्च कश्चिन्मुनिः ।
तन्नाशाय च शप्तवानिति ततः पण्मासमध्ये क्षयः
सम्पत्तेश्च कुलस्य वर्षदशमे जातस्तथेत्यब्रवीत् ॥
२१. श्रुत्वा भट्टवचस्तदा स तुलसीदासोऽतिखिन्नोऽभवत्
कृत्वा श्राद्धविधिं जनैश्च भवने निर्मापिते संस्थितः ।
स्थित्वा तेन कथा च रामचरितस्य श्राविता भूरिश-
स्तेनानन्दसुपूरिताऽभवदियं राजापुरे श्रीरता ॥
२२. आयाता हि पुरा द्विजाश्च सरयूपारात् पतौंजामिधाद्
ग्रामादत्र पराशरस्य कुलजाः ख्याता द्विवेदा इति ।
तेषां वंशपरम्परा सुविदिता राजापुरे शोभना
आत्मारामबुधो गुरुश्च वसतां राजोपमानामिह ॥
२३. व्यासोऽयं तुलसीति राजगुरुतो जातो महान् पण्डितः
इत्येवं विदिते कुलीनसरयूपारीण एको द्विजः ।
भारद्वाज - कुलोद्भवो दुहितरं स्वां दीनबन्धुर्ददौ
व्यष्टेज्विन्दुसमे त्रयोदशतिथौ ज्येष्ठे सिते त्विज्यके ॥
२४. पत्न्यां श्रीतुलसीविमोहितमना गाढानुरक्तिं गतो
नान्दीग्राममयाद्यदा स हनुमन्तं स्वाचितुं श्यालकः ।
नीत्वा स्वां भगिनीं गतस्त्विति जनैर्जातवैव नक्ते तदा
सद्योऽगाधतरां नदीमतरदागत्य स्त्रियं दृष्ट्वा ॥
२५. देहे मेऽस्थिमये यथा रतिदभूद्रामे तथा स्यान्न किम्,
एवं स्त्रीवचनैर्गुरोः सुवचनं स्मृत्वा विरागं गतः ।
वैराग्यं त्ववलोक्य पत्युरमितं शोकं गता सा सती
पश्चात्तापपरा प्रयत्नविफला देहं निजं ततः ॥

पाणिनीये व्याकरणे आत्मतत्त्व-मीमांसा

—डॉ० श्री रामशरण शास्त्री, एम० ए०, व्याकरणाचार्यः—

आत्मनः काश्चन युक्तयः प्रदर्श्यन्ते । तत्र प्रथमं वैशेषिकस्य मतं प्रस्तूयते । तथा हि—यदा कश्चित् पुमान् काष्ठं छेतुं वास्यादेरुद्यमनं निपातनञ्च करोति, तदा आभ्यामुद्यमन-निपातनाभ्यां काष्ठस्य छिदिक्रिया जायते । तत्र छेतुरुद्यमन-निपातन-रूपा या क्रिया, सा प्रयत्नजन्यैव । न ह्यान्तरप्रयत्न-मन्तरा छेत्ता उद्यमन-निपातने कर्मणी कर्तुं प्रभवति । तथा च छेतुरान्तरप्रयत्नजन्ये उद्यमन-निपातने भवत इत्यवधार्यते । प्रयत्नश्च कञ्चिदधिष्ठातारमन्तरा न सम्भवति । अधिष्ठाता च न ह्यात्मनो व्यतिरिक्तः कश्चि-दन्यः सम्भवति । ततोऽन्यः कश्चनाऽधिष्ठाता भवेच्चेत् तर्हि काष्ठ-कुड्यादावपि प्रयत्नो दृश्येत । न च दृश्यते । अतः प्रयत्नस्याऽधिष्ठिता आत्माऽस्तीति सिद्ध्यति । यथोक्तं शङ्करमिश्रेण—उत्क्षेपणाऽवक्षेपणे मुस-लादाविव प्रयत्नं विनाऽनुपपद्यमाने यस्य प्रयत्नाद् भवतः स नूनमात्मा (उप० ३.२.४) इति ।

किञ्च तिर्यग्-गमनस्वभावस्य वायोरूर्ध्वमधश्च गमनं दृश्यते । तत्र ऊर्ध्वगमनं प्राणवायोः, अधोगमन-ञ्चाऽपानवायोः स्वभावः । एते अस्वाभाविके क्रिये कस्यचित्कर्तुः प्रयत्नमवश्यमपेक्षेते । न हि स्वभाव-विपर्ययः प्रयत्नं विना भवितुमर्हति । यथोक्तम्—नहि तिर्यग्-गमनस्वभावस्य वायोरेवंविधः स्वभावविपर्ययो विना प्रयत्नात् (उप० ३.२.४) इति । एतेनाऽपि गम्यते यत् प्राणाऽपानव्यापारयोः कश्चित् कर्ताऽस्त्येवेति । स चाऽस्मेति विज्ञेयम् ।

किञ्च अक्षि-पक्ष्मणोर्यो निमेषः स संयोगविशेष-रूपं कर्म । एवमुन्मेषः खलु तयोरेव विभागजनकं कर्म । एते द्वे क्रिये निरन्तरमुत्पद्यमाने लक्ष्येते । न चाऽत्र किञ्चिद् दृष्टं कारणं दृश्यते । यथा नोदना-ऽभिघाताभ्यां जन्ये संयोगे विभागे च दृष्टं कारणं

वर्तते । अत्र नोदनम् = शब्दाऽजनकः स्पर्शः । अभि-घातः = शब्दजनकः स्पर्शः । तथाऽक्षिपक्ष्मणोः संयोग-विभागयोर्न दृष्टं कारणमस्तीति शक्यते वक्तुम् । किन्तु तयोः संयोग-विभागौ भवतः । तौ च कस्य-चित् प्रयत्नमन्तरा न सिद्ध्यतः । यदा दारुपुत्रकस्य लाक्षागुटकस्य च नर्तनं कस्यचि पुत्रस्यत् प्रयत्न-मन्तरा न सम्भवति । तथा च यथा दारुपुत्रकस्य लाक्षागुटकस्य च नर्तयिता कस्यचित् कश्चित्पुत्रो-ऽस्तीति गम्यते । तथाऽक्षि-पक्ष्मणोः निमेषोन्मेषयोः प्रवर्तकः कश्चिदस्तीति निर्धार्यते । स च प्रवर्तकोऽय-मात्मेति गेयम् । यथाऽऽह शङ्करमिश्रः—निमेषोन्मेषा-वपि शरीरस्याऽधिष्ठातारमनुमापयतः । निमेषस्ताव-दक्षिपक्ष्मणोः संयोगजनकं कर्म । उन्मेषस्तयोरेव विभागजनकं कर्म । एते च कर्मणी नोदनाऽभि-घातादिदृष्टकारणान्तरमन्तरेण निरन्तरमुत्पद्यमाने प्रयत्नं विना नोत्पद्येते । यथा—दारुपुत्रकस्य नर्तनं कस्यचित्प्रयत्नात् । तथाऽक्षि-पक्ष्मणोर्नर्तनमपि (उप० ३.२.४) इति ।

किञ्च भग्नस्य गृहस्य निर्माणं दृश्यते, लघीयसो वा गृहस्य वर्धनं भवति । तत्र नहि कञ्चन कर्तार-मन्तरा भग्नस्य गृहस्य निर्माणम्, लघीयसो गृहस्य वर्धनञ्च सम्भवति । एतेन यथा गृहात् पृथक् कश्चिद् गृहकर्ताऽस्तीति दृश्यते, तथैव भग्नस्य शरीरस्य ओषधिना प्ररोहणम्, आहारादिना शरीरस्य वर्धनञ्च दृश्यते । तत्रैवानि कर्माणि कञ्चित् कर्तार-मन्तरा न सम्भवन्ति ।

एतेनाऽपि शरीरात् पृथगात्माऽस्तीति प्रतीयते । यथाह—यथा गृहपतिर्भग्नस्य गृहस्य निर्माणं करोति, लघीयसो गृहस्य वर्धनञ्च । तथा देहा-ऽधिष्ठाता गृहस्थानीयस्य देहस्याऽऽहारादिना वृद्धि-

मुपचयञ्च करोति, क्षतञ्च भेषजादिना प्ररोहयति, भग्नञ्च करच णादिना संरोहयति । तथा च गृहपतिरिव देहस्यापि अधिष्ठाता सिद्ध्यतीति (उप० ३.२.४) इति ।

किञ्च—यथा दारकः कन्दुकम्, लाक्षागुटकं वा वा गृहाभ्यन्तर इतस्ततो भ्रमति । अत्र तयोर्था भ्रमणक्रिया दृश्यते, सा कञ्चन प्रेरकमन्तरा न सिद्ध्यति । तथा च यथाऽत्रैतयोः प्रेरकः कश्चिद् बालकः कर्ता दृश्यते, तथाऽभिमतविषयेषु मनसो निवेशनम्, अनभिमतविषयेषु मनसोऽनिवेशनञ्च भवति । ते एते क्रिये कञ्चनाऽधिष्ठातारमन्तरा न सिद्ध्यतः । एतेन मनसो निवेशनाऽनिवेशनयोः क्रिययोः कश्चनाधिष्ठाताऽस्तीति गम्यते । स चात्मा । यथाह—

अभिमतविषय ग्राहिणीन्द्रिये निवेशनम्, अनभिमतविषयेऽनिवेशनम् । ते चेच्छाप्रणिधानार्थिने स्तः । तथा च यस्येच्छाप्रणिधाने मनः प्रेरयति स आत्मेत्यनुमीयते । यथा गृहकोणाऽचस्थितो दारकः कन्दुकं लाक्षागुटकं वा गृहाभ्यन्तर एवेतस्ततः प्रेरयति' (उपः ३.२.४) इति ।

किञ्च वञ्चन पुमान् द्राक्षाया आम्रस्य वा रस-विशेषमनुभूय पुनस्तादृशं फलमुपलभ्यमानो रसार्थि-प्रवर्तितो भवति । तस्य दन्तोदकसंप्लवो जायते । स च संप्लवो नाम्लरसाऽनुमितिमन्तरेण जायते, अनुमितिर्न व्याप्तिस्मृतिमन्तरेण, सा च स्मृतिर्न संस्कारं विना, स च नानुभवन्तरेण । एष च न भूयो-दर्शनमन्तरेणेति ज्ञानपरम्परेयं सर्वथा कर्तृतन्त्रैवेति सिद्धम् ।

किञ्च सुखदुःखादयो गुणाः । एते च कुत्रचिद् द्रव्य आश्रिताः सन्ति, गुणत्वात्, रूपादिवत् । न च सुखादिगुणाः पृथिव्यादिद्रव्यमाश्रयन्ति, तत्रैतेषामननु-भवत्वात् । शरीराऽवच्छिन्नाऽऽत्मन्येव सुखादयो गुणा अनुभूयन्ते । अत एव ज्ञानाधिकरणमात्मा इत्यन्त-

म्भट्टः । अत्र 'ज्ञानमि' त्युपलक्षणम्, तेन सुखादीनामपि गुणानां संग्रहणं भवति । अत एतेषामपि गुणानामधि-करणमात्मास्तीति सिद्धम् । यथाह कणादः— प्राणाऽपाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतातीन्द्रियान्तर-विकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि (वै० सू० ३.२.४) इति । अस्मिन् सूत्रे जीवनपदेन— लक्षणया जीवनकार्यभूतानि वृद्धि-क्षत-संरोहणादीनि गृह्यन्ते ।

अपि च—इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्यो-ऽर्थान्तरस्य हेतु (वै० सू० ३.१.२) इति । सूत्रे-ऽस्मिन्निन्द्रियार्थप्रसिद्धिः = रूपादिसाक्षात्कारः । इन्द्रिया-र्थेभ्यः = इन्द्रियेभ्यः, अर्थेभ्यश्च । अर्थान्तरस्य = आत्मनः । हेतुः = कारणम् ।

अपि च—आत्मेन्द्रियसन्निकर्षात् यन्निष्पद्यते तदन्यत् (वै० सू० ३.१.१८) इति । सूत्रार्थस्तु— आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षात्—आत्ममनसः संयोग इति, तस्मात् यज्ज्ञानम्, निष्पद्यते = जायते, तत् = ज्ञानम्, अन्यत्—अनुमानादन्यस्य ज्ञात्मनि प्रमाणम् ।

अयमात्मा द्विविधः—जीवात्म-परमात्म-भेदात् । तत्र जीवात्मा प्रतिशरीराऽवच्छेदेन नानाविधः । एष आत्मा विभुर्नित्यश्चाऽस्ति । परमात्मा त्वेक एवाऽस्ति, स सर्वप्राणिष्वन्तर्यामीरूपे तिष्ठति । अत एवेतस्य सर्वज्ञत्वं निष्पन्नं भवति । यथा ब्रूतेऽज्ञं भट्टः—ज्ञानाधि-करणमात्मा । स द्विविधः—परमात्मा, जीवात्मा चेति । तत्रेश्वरः सर्वज्ञः परमात्मा एक एव । जीवस्तु प्रतिशरीरं भिन्नो विभुर्नित्यश्च इति ।

पाणिनीये व्याकरणे वैशेषिकैर्यादृशमात्मनो लक्षणमुपवृंहितम्, तादृशमेव लक्षणं महर्षिः पतञ्जलि-रपि स्वीकुरुते । तथा हि पतञ्जलेर्वचनम्—द्वावा-त्मानौ, अन्तरात्मा शरीरात्मा च । अन्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवति । शरीरात्मा तत्कर्मकरोति, येनाऽऽत-

रात्मा सुखदुःखे अनुभवति (म० भा० १.३.६७)
इति, (३.१.८७) इति च ।

अत्र 'शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवति' इति भाष्येण शरीरावच्छिन्न एक आत्मा अस्ति, यः सुखदुःखे अनुभवति । यश्च शरीरात्मा स एव जीवात्मा, जीवात्मैव शरीरं ग्रहीतुं शक्नोति । यतो हि कर्मजन्ये सुखदुःखे, अनयोर्भोगः पाञ्चभौतिकशरीरं विना न भवितुमर्हति । अतो भोगाय विभुरपि शरीरं गृह्णाति । यथा निरुपाधिकं यद्धि विभु आकाशम्, तदेव व्यवहाराय घटावच्छिन्नम्, मठावच्छिन्नम् इत्येवं रूपेणोपाधि गृहीत्वा घटावच्छिन्नमाकाशम्, मठावच्छिन्नमाकाशमित्यपि व्यवहाराः प्रवर्तन्ते । तथा विभुरात्माऽपि शरीरं गृहीत्वा सुखदुःखे अनुभवति । अत एव 'भोगायतनमिदं शरीरमि'ति कथ्यते । विभोः आकाशस्य घट-मठादय उपाधय इव विभोरात्मनोऽपि शरीरमिदमुपाधिवर्तते ।

अत्र अन्तःकरणमेव अन्तरात्मापदेन गृह्यते । एतदेवाऽन्तःकरणं सुखदुःखजनके कर्मणी करोति, आभ्यां कर्मभ्यां शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवति । अत एव शरीरावच्छिन्न आत्मा पुरुषः सुखदुःखे अनुभवति । पुरुषः सुखदुःखजनकं कर्म न करोति, अस्याऽकर्तृत्वात् । स च पुरुषः पुष्करपलाशवन्निर्लेपो भोक्तैव, न कर्ता । अन्तःकरणं कर्तृ, न तु भोक्तृ, अस्य प्रकृतेः परिणामित्वेनाऽचेतनत्वात् । तथा च 'अन्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा...' इति पतञ्जलिः । अत्र अन्तरात्मा = अन्तःकरणम्, शरीरात्मा = पुरुषः । यथा ब्रूते कैयटः—'सांख्यपक्षेऽन्तःकरणमेवाऽन्तरात्मा तस्यैव कर्तृत्वसम्भवात्, पुरुषस्याऽकर्तृत्वाच्च' (म० भा० प्र० १.३.६७) इति ।

नैयायिक-वैशेषिकौ ब्रूतो यच्छरीरावच्छिन्नाऽऽत्मा

पुरुष एव सुख-दुःखजनके कर्मणी करोति, पुरुषस्य कर्तृत्वाच्चेतनत्वाच्च । शरीरस्याऽचेतनत्वान्न सुख-दुःखे अनुभवति शरीरम् । किन्तु सुखदुःखाभ्यां सम्बध्यत एव तत् । सुखदुःखजनकाभ्यां हेतुभ्यामन्त-रात्मनि सुखदुःखे प्रादुर्भवतः । अत एव अन्तरात्मैव सुखदुःखे अनुभवति । यथाह पतञ्जलिः—'शरीरात्मा तत्कर्म करोति येनाऽन्तरात्मा सुखदुःखे अनुभवती'ति । अत्र शरीरात्मा = पुरुषः, अन्तरात्मा = शरीरा-वच्छिन्नात्मा गृह्यते । यथाह कैयटः—'नैयायिकानां मते तु पुरुषस्य कर्तृत्वात् स एवाऽन्तरात्मा विवक्षितः । शरीरात्मा सुखदुःखेति—शरीरस्याऽचेतनत्वात् सुख-दुःखहेतुभ्यां शरीरं सम्बध्यते' (म० भा० प्र० १.३.६७)

एतेन सुखदुःखादीनाम् अधिकरणमात्माऽस्तीति गम्यते । साऽऽत्मा विभुः, एकश्च, व्यवस्थातो नानाऽपि । अत एवाऽस्य सर्वमूर्तद्रव्यैरविशेषेण सम्बन्धेऽपि । यत्रोद्भूतं चैतन्यं वर्तते, तत्रैव सुखदुःखे अनुभूयेते । यथा उद्भूतचैतन्यमस्मदादीनां शरीरा-वच्छिन्नात्मनि सुखदुःखे प्रतीयेते, तथा पाषाण-वच्छिन्नात्मनि नाऽनुभूयेते, अनुद्भूतचैतन्यात् । व्यापकस्यात्मनः सर्वैर्द्रव्यैः संयोगस्याऽविशेषेऽपि धर्माऽधर्मवशाच्छरीरादावेव स्वस्वामिभाव-लक्षणः इति हेलाराजः (वा० प० ३.३.१८) ।

आत्मनी द्रव्यत्वमस्तीति स्वीकुर्वते शाब्दिकाः ।
यथा भर्तृहरिर्ब्रूते—

आत्मा वस्तु स्वभावश्च शरीरं तत्त्वमित्यपि ।
द्रव्यमित्यस्य पर्यायास्तच्च नित्यमिति स्मृतम् ॥
(वाक्यप० ३.२.१) । अत्र हेलाराजोऽपि स्वकीयं मतं प्रदर्शयन् सङ्गिरते—'आत्मैव ह्युपाधिभिन्नं प्रतिभासमानं द्रव्यं पदानामर्थः इति ।

श्रीकृष्णचरितामृतं महामहाकाव्यम्

— श्री गोविन्द नरहरि वैजापुरकरः —

नेपालभिज्जना 'धिमिरे'त्युपपदभाजः श्रीकृष्ण-
शर्माणः कविवरा विगतसप्ताहेऽस्मद्गृहमागत्य
स्त्रलिखितमन्यतमं 'श्रीकृष्णचरितामृतम्' नाम सार्थकं
महाकाव्यं महामहाकाव्यं यदश्रावयन्माम्, तद्विश्रुत्य
विस्तरशो निरीक्ष्य परीक्ष्य च तत्रत्यम् अलौकिकम्
अपूर्वं - रस-भाव - ध्वनि-रीति - लक्षणा-उलङ्कारादिभिः
परिपूर्णं पूर्णतमं श्रीकृष्णाख्यस्य परब्रह्मणः स्वरूप-
निर्देशनपरं परं वस्तु परं विमुग्धहृदयोऽहं श्रीमतस्तत्र
भवतोऽपि तादृशानेव कर्तुमना इत्थं स्वलेखनीमग्रीहीषम् ।

काव्येऽस्मिन् अष्टपञ्चाशत्सर्गा विभिन्नेषु पद्येषु
विरचिता विद्योतन्ते । श्लोकाश्च प्रायः पञ्चविंशति-
शताधिकाः श्लोकिताः कविना । कथावस्तु भागवतीय-
मेव दशमस्कन्धपूर्वार्धगतं श्रीकृष्णावतारोपक्रममारभ्य
ब्रह्मविजयोत्तरं भगवतो वयस्यैः सह वनभोजन-
समायोजनपर्यन्तमेव अष्टपञ्चाशत्सर्गेषु सङ्कलितम् ।
इत्थमयं काव्यस्यास्य प्रथमः खण्ड एव वक्तुं शक्यते ।
सविशेषप्राप्तिभञ्जानवता कविवरेणानेन अग्रिमोऽपि
खण्डो यथावसरं नूनं विरचयिष्यते इत्यस्माकं द्रढीयान्
विश्वासः । हिन्दीभाषायामस्य काव्यस्य अनुवादोऽपि
कविवरेणैवाज्जेन कृतोऽस्माभिर्दृष्टः । नेपालदेशे
भारतस्य च चतसृषु दिक्षु परिव्रजता कविवरेणानेन
समासादितानि काव्यस्यास्य उपश्लोकनपराणि
स्वत्व - संस्कृति - संस्कृत-संरक्षणपराणां तत्तत्प्रदेशीय-
विशिष्टविदुषामधिकारिणाञ्च सम्मतिपत्राण्यपि
सुजनजनमनोहराणि कविवरेणास्मभ्यं दर्शितानि ।

सत्यप्येवं कवेरयं प्रयासः प्रकाशितो भूत्वा
साहित्यरसिकानां भगवद्भावभावितचेतसां दृशोरतिथि-
भवेदेवेति साम्प्रतं वस्तुमशक्यमिति हि वस्तु-

स्थितिः । हेतुरत्र लक्ष्मी-सरस्वत्योः प्रायो दृश्यमानं
वैयधिकरणमेव । यद्यपि भारतशासनस्य संस्कृत-
शिक्षाधिकारिभिः सहृदयहृदयमर्मविद्भिः डॉ० राम-
करण शर्म महाभागैः पुस्तकप्रकाशनोत्तरसुलभा
रूप्यकसहस्रत्रयात्मिका सहायता प्रादायि, तथापि
मूलतोऽस्य प्रकाशनमेव अन्यूनं पञ्चसहस्ररूप्यक-
साध्यमिति तस्यैव प्रबन्धः कथं करणीय इति महती
समस्या कवेर्मनसि जागर्ति । दुर्भाग्यमेतदस्मद् देशस्य
यदीदृशाः सुदुर्लभाः कवयस्तत्काव्यानि च सुलभायन्ते,
तत्प्रकाशयितारश्च दुर्लभा जायन्त इति । संस्कृतो-
न्नयनकामिभिः अप्रमदितैरिदमवधेयमित्येवा विषयेऽत्र
वक्तव्यस्याधिकारः शिष्यतेऽस्माकम् ।

अत एव स्वाधिकारकक्षागतं महामहाकाव्यस्यास्य
विहङ्गमदर्शनं प्रतिसर्गमनुलक्ष्यात्राऽस्माभिः समुप-
स्थाप्यते । अनुषङ्गत एतत् सहृदयानां चेतसः
प्रमोदायाऽपि प्रभवेदिति संभाव्यते ।

कविवरेणानेन प्रथमसर्गे उपजातिवृत्ते विभिन्न-
दर्शन-दर्शन-निर्देशनात्मकं मङ्गलाचरणं विधाय
सच्चिदानन्दस्य भगवतो नन्दनन्दनस्य श्रीकृष्णाख्य-
परब्रह्मणः साम्यप्राप्त्युपायं निर्दिश्य विद्वत्प्रबोधनपूर्वकं
स्वलौकिक-पारलौकिक-गुरुकृपानिर्दर्शनमभिवादनञ्च
कृतम् यत्र कविः स्वं महत्त्वं परिहरन्नाह—

नाऽहं बुधो ज्ञानघनो न कार्मिकः

खलः शठश्चास्मि न चास्मि धार्मिकः ।

तथापि पश्यन्तु महत्तमा बुधा

इमां कृपां सद्गुरुशक्तिजृम्भिताम् ॥

द्वितीयसर्गे वसन्ततिलकावृत्तेषु काव्यनिर्माण-
शक्तिप्राप्त्यर्थं कविकृता जगद्गुरोर्लोकशङ्करस्य आशु-

तोषस्य करुणक्रन्दनगर्भा बहुविधोपालम्भात्मिका
स्तुतिर्विजृम्भतेतरां सार्धत्रिंशत्-श्लोकेषु । तत्रत्यं
पद्यमिदम्—

तापेभ्य एव कृतकैर्विकलीकृतोऽस्मि

पापेभ्य एव विहितैर्विकलीकृतोऽहम् ।

गच्छेयमीश ! शरणं चरणं विहाय

कुत्राऽत्र दास्यति च को विलपामि सोऽहम् ॥

तृतीयसर्गे प्रस्तुतकाव्यस्य दशलक्षणलक्षितं
श्रीमद्भागवतमुपजीव्य लिखितत्वात् तत्रेशानुकथा-
पर्यन्तानां सप्तानां सर्ग-विसर्गादीनां संक्षिप्तस्वरूप-
निर्देशनपूर्वकं श्रीकृष्णावतारस्य पूर्णत्वप्रतिपादनम् ।
स एव चराचराणामात्मा, अतस्तल्लीलैव जगत्सुखा-
वहेति स्थिरीकरणञ्च विशेषतो विभाति । यथा—

आत्मा स एवाऽत्र महात्मनामपि

सोऽसौ परात्मा च जडात्मनामपि ।

लीलाऽपि तस्याऽत्र जगत्सुखावहा

लोका अलोकाः प्रभवन्ति यां ध्रिताः ॥

चतुर्थसर्गे वसन्ततिलकाच्छन्दसि महाभागवतेभ्यो-
विद्वद्व्येभ्यश्च कवयितुर्नमस्कारसमर्पणम् । महा-
विभूतिपतेः धीरोदात्तस्यास्य काव्यनायकस्य स्वरूप-
निर्देशनपूर्वकं संक्षेपतो बाल्यावस्थातः स्वधामगमन-
पर्यन्तकृत्यप्रदर्शनम् । कवेर्भागवतमेवोपजीव्य भाष्य-
रूपेण काव्यनिर्माणप्रतिज्ञा च विजृम्भते । तत्रत्योऽयं
श्लोकः प्रस्तूयते—

धन्या हि ते सुकृतिनो विशदाशया मे
कृष्णं निवेश्य हृदये सततं ततं तम् ।
पश्यन्ति यत् करतलामलकीफलाम्

विश्वं समस्तमधुनाऽपि विहीनलाभम् ॥

पञ्चमसर्गे मन्दाक्रान्तावृत्ते प्रस्तुतकाव्यविषय-
मवलम्ब्य श्रीकृष्णावतारोपक्रमप्रसङ्गे धरित्री-पितामह-
संवादे ध्यानावस्थितस्य ब्रह्मणो योगावस्थायां
स्वात्मन्येव भगवतो भाविलीलाऽऽलोकनम् । देवेभ्य-

स्तत्कथनम् । तेषाञ्च व्रजमण्डलेऽन्यत्रापि च स्वोप-
युक्तसेवोपयिक-तरु-गुल्म-पशु-पक्षि-गो-गोप - गोप्यादीनां
तत्तद्योनिषु जन्मग्रहणनिर्देशनम् । सर्वकार्यसम्पादना-
नन्तरं ह्यघटनघटना-घटनपटीयस्या भगवत्या योग-
मायायाः सर्वैः साकं भगवदवतारप्रतीक्षणञ्च वर्णितम्—
स्वान्ते तस्मिन् मुकुरविमले सच्चिदानन्दधाग्नि
ब्रह्माऽपश्यद् धृततनुकृता भाविलीला हरेस्ताः ।
आत्मारामोऽभवदिह तदाऽनाहतैर्नारूपै-
र्लीलाह्लादैर्वितरितदयो जातकर्तव्यबोधः ॥

षष्ठसर्गे चोपजातिच्छन्दसि मथुरायां विवाहप्रसङ्गे
वधूवरयोर्देवकी - वसुदेवयोः स्वगृहप्रवेशे कंसमुद्दिश्य
सञ्जातामाकाशवाचं श्रुत्वा स्वमृत्युभयतो नववधूं
हन्तुकामं कंसं संस्तभ्य समाश्वासनं वरवसुदेवकृतं
सद्वाक्यनिर्देशनं च यस्मायमुपान्तिमः, श्लोकः —
संसारः खलु सारहीन इह ये तिष्ठन्ति तेऽपि स्वतो
निःसारा बहुधा परन्तु सुधियः सन्त्यत्र सारप्रियाः ।
येषां सारत एव साररसिका हंसैर्यथा दुग्धवत्
सारं सत्यमयं विगृह्य सततं प्राणन्ति धन्या हि ते ॥

सप्तमसर्गे प्रहर्षिणीवृत्ते कंसागृहे नारदागमनम्,
देवर्षिणा तत्प्रबोधनञ्च विवर्णते, यत्रस्थोऽयं
रहस्यमयः श्लोकः—

देवक्या उदरगतः स शौरिवीर्यात्

कृष्णत्वं समधिगतो जनिष्यतेऽत्र ।

कैशोरे निजवयसि प्रवर्तमानः

सोऽसौ द्राक् परमबलो वधिव्यति त्वाम् ॥

अष्टमसर्गे उपजातिवृत्ते देवकीगर्भेऽजन्तप्रवेशः ।

मायेशयोः संवादो गर्भसङ्कर्षणञ्च, तथा भगवतो

वसुदेववीर्यतो देवकीगर्भे प्रवेशश्च विवर्णितः—

तद्गर्भगं हरिमनश्चरमीश्वरं तं

स्तुत्वा नभस्त इह धातुमुखाः सुरास्ते ।

जग्मुर्यथागतमथ प्रचुरां मुदं सा

सार्धं भरेण हरिणा दधती रराज ॥

नवमसर्गे वसन्ततिलका - छन्दसि भगवत
आविर्भावः । मातृपितृभ्यां कृता तत्स्तुतिः । भगवता
तयोः कर्तव्यनिर्देशः । ताभ्यां तथैवाऽऽचरणञ्च—
तौर्यत्रिकं समुदभूदथ नाकलोके

तं तुष्टुवुः सुमनसो मुनयश्च सिद्धाः ।
देवा ववर्षुर्धिसिन्धु मुदा तदानीं

देवस्त्रियः ससुखमप्सरसस्त्वनृत्यन् ॥

दशमसर्गे चोपजातिवृत्ते कारागृहे कंसाऽऽगम-
नम् । बालिकायाः शिलापृष्ठे पोथनम् । करात् च्युतया
तया स्वरूपनिर्देशनपूर्वकं कंसप्रतिबोधनञ्च—

विमृश्य चेत्थं गुणरूपशालिनी

ह्यतर्क्य - नानाघटना - विधायिनी ।

वभूव सा भक्तहितार्थ - साधिनी

स्वतोऽत्र नानाऽऽयतनावलम्बिनी ॥

एकादशसर्गे भुजङ्गप्रयातवृत्ते सभागृहे कंसस्य
मुहूर्द्धिः परामर्शः, बालानां विप्रादीनाश्च विहिंसन-
निर्देशनञ्च—

शरीरं विशेषेण तस्याऽस्ति धर्मः

सदाचार एवं श्रतिर्यज्ञ एषः ।

इमानेव चाश्रित्य गा ब्राह्मणाश्च

स पुष्पाति तस्मात् त एवाऽत्र वध्याः ॥

द्वादशसर्गे उपजातिच्छन्दसि गोकुले भगवतो
जन्मोत्सवाद्युत्कर्षवर्णनं तूनां भावुकभक्तजन-
मनसाक्षिकम्—

इतो व्रजे बालकहस्तचेष्टया

व्युत्थापिता नन्दमहिष्यतः परम् ।

ससंभ्रमं संस्मृतपूर्वगीरसौ

विवोध्य सुप्तं स्वपतिं जगाविदम् ॥

त्रयोदशसर्गे शालिनीछन्दसि व्रजस्थितिनिर्दे-
शनम्, व्रजराजस्य मथुरागमनम् । तत्रैव वसुदेव-नन्दयोः
सम्मेलन-सम्भाषणे च विवर्णिते—

दत्तो राज्ञे वार्षिको भागधेयो

दृष्टाः स्निग्धा भ्रातरो गोपराजः ।

तद्गन्तव्यं श्रीमता शीघ्रमेव

नाऽत्र स्थेयं दीर्घकालं सुखाप्त्यै ॥

चतुर्दशसर्गे वसन्ततिलकावृत्ते पूतनाऽऽगमनम् ।
तद्वधलीला-वर्णनम् । बालादीनामरिष्टादिभ्यो दैशिक-
रक्षाविधिवर्णनञ्चाऽस्य सुकवेर्वाणीचातुर्यं प्रकटयति—

इत्थं विचिन्त्य रमणीमणिवच्चुभाङ्गी
स्वेच्छानुरूपविहितो - ज्ज्वलरभ्यरूपा ।

सा पूतना कुटिलधीः शिशुनाशशीला
नन्दाऽऽलयं विपकुचा द्रुतमाविवेश ॥

पञ्चदशसर्गे चोपजातिवृत्ते पूतनासंस्कारः ।
भगवतः कृपानिर्देशनम् । नास्तिकानां प्रबोधनञ्च—

माताऽथवा धाव्यपि यां शुभां गतिं
प्राप्नोत्यहो स्वोदरजातवालतः ।

तामेव सा प्राप दयालुमीदृशं
त्यक्त्वा कमन्यं शरणं व्रजेम भोः ॥

षोडशसर्गे भुजङ्गप्रयातच्छन्दसि शकटासुरवध-
लीलानिर्देशनञ्चापि विद्वज्जनमनोहरमेव—

तदानीं व्रजस्था वयोज्ञानवृद्धा
विशेषेण चामन्त्रिता आगतास्ते ।

सभामण्डपं शोभयामासुरुच्चैः
शिशोर्दीर्घजीवीत्व - माकाङ्क्षमाणाः ॥

सप्तदशसर्गे उपजातिवृत्ते तृणावर्तनिष्पेषलीला-
वर्णनमपि विशोभतेतराम् । यथा—

क्षणं विमृश्याऽथ जगद्धितैषिणा
बालेन लीलाश्रमिणा विनोदिना ।

युक्त्या कृतं कार्यमहो ! द्वयं समं
सा प्रेषितान्तोऽत्र विवर्धितोऽनिलः ॥

अष्टादशसर्गे सखिणीवृत्ते श्रीहरेर्दुग्धपान-
वर्णनम् । यशोदायै भगवता विश्वरूपनिर्देशनमपि

दर्शनीयमत्यन्तरमणीयञ्च—

एकदा स्वाङ्क आदाय वात्सल्यतस्तं
 सती पाययामास दुग्धामृतम् ।
 श्रीहरेः पादतो निःसृता स्वर्धुनी
 पाययन्ती जगन्तीव नीरामृतम् ॥
 उनविंशसर्गे प्रहर्षिणीवृत्ते महर्षेर्गर्गस्य गोकुला-
 गमनम्, राम-कृष्णयोर्नामकरणादिवर्णनञ्च—
 तज्ज्ञोऽसावतुलगुणः सुखैकधाम
 ज्योतिर्विद् प्रथितपुरोहितो यदूनाम् ।
 सानन्दे परसुखदे शिवे सुखाब्धौ
 संलग्नो विहितसमाधितः प्रबुद्धः ॥
 विंशसर्गे उपजातिवृत्तेऽदृष्टतत्त्वस्य महत्त्व-
 निर्देशनम् । भगवतो जानुधृष्ट्या क्रीडनादिनिर्देशनमपि
 सुन्दरतरमेव दरीदृश्यते । यथा—
 आश्रित्य मार्गं स्वगृहोपसङ्गते
 जनेषु गच्छत्स्वभितः प्रतिक्षणम् ।
 निरीक्ष्य तान् मुग्धमना मनागसौ
 स्वजानुधृष्ट्याऽनुसरन् द्रुतं ययौ ॥
 एकविंशसर्गे भुजङ्गप्रयातवृत्ते भगवतोऽग्नि-
 जल-शृङ्गि-दंष्ट्रिभिः साकं विविधक्रीडा-वर्णनमपि
 चास्य कवेः क्रान्तदृष्टित्वं बोधयति—
 तदाऽऽसीद्भद्रः कश्चिदाजानुध्वनो
 गवां सूत्रपूर्णो ह्यगम्योऽर्भकैस्तु ।
 सरीसृप्य गत्वा ह्यमुष्मिन् निमज्ज्य
 कपेर्झम्पिकावत् सुखं क्रीडतः स्म ॥
 द्वाविंशसर्गे चोपजातिवृत्ते मातृभ्यां पादचारण-
 शिक्षणम् । तत्र गीतशब्दं श्रुत्वा समागतानां बालक-
 बालिकादीनां ताभ्यां सहैव नृत्यवर्णनम् । भगवतो
 विचारः । दुग्धशालां प्रविश्य पयसो हृदे निमज्जमाने-
 नाग्नेन स्वमातुरुद्विगीकरणवर्णनमपि सहृदयहृदया-
 ह्लादकरमेव प्रतिभाति । तत्रैकः श्लोकः प्रस्तूयते—
 निमज्जमानो दधिदुग्धपूरिते
 हृदेऽद्भुते भग्नघटादिभिर्वृते ।

व्रजेश्वरीं मातरमाजुहाव स
 तत्रैव तां दर्शयितुं व्यवस्थितिम् ॥
 त्रयोविंशसर्गे वसन्ततिलकावृत्ते भगवतो वैश्य-
 बालकस्येप्सितं गोवत्स-मोचनादि-लीलावर्णनञ्च—
 तत्तद्व्रजस्थगुरुमान्यसुधीजनानां
 गोष्ठं प्रविश्य जहृ रूपधरोऽर्भकोऽसौ ।
 दाम्नो विमुच्य सुरभोवृषभानकाले
 वत्सानपाययदहो पय आत्मतुष्ट्यै ॥
 चतुर्विंशसर्गे भुजङ्गप्रयातवृत्ते भगवतः शौच-
 स्नानादिवर्णनम् । तस्य प्राङ्गणाऽऽगमनम् । भगवता
 रामेण तद्भाविकार्यक्रमनिर्देशनमपि—
 करस्था दृढा यष्टिरेषाऽद्य कस्य
 विभिन्धाद् घटान् गोरसानां घृताकान् ।
 दधिद्रव्यतक्रैश्च हैयङ्गवीनैः
 श्रुधा क्षीयते वाऽद्य केषां कृतीनाम् ॥
 पञ्चविंशसर्गे चम्पकमालाहृन्दसि भगवतो
 गोपबालकैः समं मथुरामार्गे निलीय गोदुग्धादि-
 विक्रयार्थं मथुरागामिनीनां गोप-गोपीनां पयसो लुण्ठने
 सज्जीकरणवर्णनं दरीदृश्यते सुन्दरम् । यथा—
 आर्य ! वयस्या ! माथुरमार्गे
 रोद्धुममीषां विक्रयकर्म ।
 याम उपायैर्विक्रयवस्तू-
 न्यद्य हितान्येवं प्रविकुर्मः ॥
 षड्विंशसर्गे उपजातिवृत्ते मथुराप्रस्थितानां
 गोप - गोपीनां परस्परं तत्रत्य - स्वस्वानुभव - श्रावण-
 निरूपणमपि सहृदयहृदयाह्लादकरम्—
 अन्योन्य आलप्य तदीयसत्कथा
 इत्थं व्रजन्तः पथि गोदुहस्तदा ।
 स्थूलं घनच्छायमदृश्यबालकं
 तमेव वृक्षं ददृशुः पुरःस्थितम् ॥
 सप्तविंशसर्गे प्रहर्षिणीवृत्ते श्रीरामेण साकं तेषां
 संवादः, वृक्षस्कन्धस्य गोपालबालकैस्तच्छिरोभ्यो

गोरसघटस्फोटनं तेभ्योऽपि वानरैः । तेषां पलायन-
वर्णनमपि सुशोभनमेव दृश्यते—

अत्राऽहं शृणुत वपामि शप्पवीजं
येन स्यात् प्रचुरमदः सुधारसाक्तम् ।

यद्भुक्त्वा ददतु पयश्च गाव इत्थं
तन्नीत्वा विकुरुत विक्रयं तु यूयम् ॥

अष्टाविंशसर्गे सग्विणीच्छन्दसि गोपराजसभायां
गोपबालकैर्यमुनतटस्थितानां साधकानामन्येषाञ्च
तत्तदनुभववर्णनं तच्छ्रावणञ्चापि लोकोत्तरमेवानु-
भूयतेऽस्माभिः—

ते च साङ्ख्या वदन्ति स्म भोः पुरुषं
तत्प्रधानं च संचिन्त्यमाने हृदि ।

सोऽयमायाति तन्माध्यतः संस्फुरद्-
दृक्पथेऽस्माकमव्याकृतोऽहर्निशम् ॥

उनत्रिंशसर्गे चोपजातिवृत्ते नवनीतचौर्यभक्षण-
प्रसङ्गे भगवता सभ्यानां समक्षं देव्या वृषभानुनन्दिन्या
ह्यैङ्गवोनभक्षणप्रदानपूर्वकं तत्स्वरूपनिरूपणवर्णनमपि
सहृदयहृदयाह्लाकरमेव प्रतिभाति । तस्याऽयं गर्गोक्ती
विन्यसितः श्लोकोऽपि चमत्कारपरक एव—

इयं सुरेखा वदतीदृशं फलं
व्यासोऽपि यद्भागवतेऽवदत् तदा ।

येनर्पिणा यत्र सुनाम तावकं
नोच्चारितं नाऽपि विटङ्कितं यदा ॥

त्रिंशसर्गे स्वागतावृत्ते यमुनातटे शिलामयीं
व्रजदेवीं द्रष्टुं समागताया देव्या कीर्तिदाया गोपवधूभिः
साकं विविधोः श्रीकृष्णवेषयिको वार्तालापः ।
तत्कार्यनिर्देशोऽपि नितरां मनोहर एव—

स्वागतं तव शुभे ! किमिह त्वं
प्रातरागतवती व्रजसीमिनि ।

कीर्तिदां समवदन् यमुनायां
स्नातुमद्य च गता व्रजनार्याः ॥

एकत्रिंशसर्गे चोपजातिवृत्ते सम्प्रदायवादीनां

महात्मनां दृष्टिपथमानते श्रीवसुदेवपोते तेषां तत्स्त्व-
नम् । विस्मितानां कंसचराणां तद्वैषयिकी विजिज्ञासा ।
तं दृष्ट्वा तेषां ततः पलायनवर्णनमपि सुरुविरमेव—

॥ शरच्छशाङ्कप्रतिमं मनोहरं
ध्वेयं विभुं साग्रजमेनमच्युतम् ।

गृहाद्विनिष्क्रम्य गृहान्तरागतं
समीक्ष्य हृष्टा मुनयोऽथ जातुचित् ॥

द्वात्रिंशसर्गे भुवङ्गप्रयातच्छन्दसि भगवतो नव-
नीतादि-चौर्यलोला । गोपीभिस्तद्बन्धन-निदर्शनमपि
विविधमेव प्रतिभाति—

स मुक्तो गृहीण्या भयान्नेत्रयुग्मे
चले कारयित्वा शरीरं प्रक्रम्य ।

कराभ्यां तु सग्नोच्छ्रय नेत्रागुजे स्वे
बभूवाऽत्र रोख्यमाणः स बालः ॥

त्रयस्त्रिंशसर्गे अनुष्टुबृत्ते देव्या कीर्तिदाया
योगमार्गेण सुपुष्टि-स्वप्न-त्राग्रदादिदशायां तत्तदनुभव-
वर्णनमपि सत्यमिव पुरः समुपतिष्ठते—

ब्रह्मरात्रिरुपावृत्ता ब्रह्मरूपप्रकाशिनी ।
यस्यां विक्रीडते बुद्धिः प्राणिनामात्मरूपिणी ॥

चतुस्त्रिंशसर्गे वसन्ततिलकावृत्ते व्रजराजसभायां
व्रजराजस्य स्वभृत्येषु व्रजकार्य-निर्देशात्मकाः प्रस्ताः ।
चौररूपिणं शणपोटलिकास्थितं भगवन्तं विगृह्य तत्रैव
व्रजवधूनामागमनम् । व्रजराज्ञीमुद्दिश्य ताभिस्तदुपा-
लम्भनम्, चौरनिदर्शनं हास्योपलब्धिश्च—

तस्मिन् स्वसन्ननि कदाचिदसौ व्रजेश
आसीत् सभाङ्गनगतो ह्युपनन्दमुख्यैः ।

गोपैः प्रियैः शिशुजनैर्वसुदेवपत्न्या
पत्न्या च सार्धममुना च शिशुद्वयेन ॥

पञ्चत्रिंशसर्गे प्रहर्षिणीच्छन्दसि भगवतो मृद-
भक्षणं । मात्रे विश्वरूपनिदर्शनञ्चापि मुमनोहरमेव—

तच्छ्रुत्वा व्रजशिशुभिर्निगद्यमानं
सद्वाक्यं भयचकिता व्रजेश्वरी सा ।

दृष्ट्वा तं हिमधवलङ्गरोहिणेयं
प्रेमैवाऽवददथ राम ! सत्यमेतत् ॥

षट्त्रिंशसर्गे उपजातिच्छन्दसि यशोदया भगवत-
श्चरित्रं गायं गायं दधिमन्थनम् । भगवता दधिमन्थन-
दण्डादीनां विध्वंसनम् । यशोदया एतद् दृष्ट्वा तं
विगृह्य दाम्ना तदुदरे चोलूखले बन्धनञ्च—

जयतु कृष्ण ! ते शक्तिरुत्तमा
बलमथाऽव्ययं तेज उत्तमम् ।

ददति यत्सदा तुभ्यमाशिषा
मुनिगणास्तथा साधवोऽनिशम् ॥

सप्तत्रिंशसर्गे शिखरिणीवृत्ते देवर्षेरनुग्रहात्
स्थावरतां गतयोः नलकूबर - मणिग्रीवयोस्तदवस्था-
वर्णनम् । भगवतस्तदुद्धरणार्थं तत्र गमनञ्चापि
मनोहरमेव दृश्यते । तत्सर्गस्थोऽयं श्लोकः—

महात्मा देवर्षिर्ह्यतुल्यगुणधाम द्रुतगति-
नराणां तन्नारं द्यति जगति यो नारद इति ।

प्रसिद्धो धन्योऽसौ जयति च सदैवैथमतुलं
कथाऽखिले तस्यऽखिलमवतेश्चेतसि तदा ॥

अष्टत्रिंशसर्गे वसन्ततिलकावृत्ते भगवता स्वदेर-
निबद्धोलूखलेन तयोरुन्मूलनम् । ताभ्यां कृता तत्
स्तुतिः, तयोः स्वधामगमनञ्चापि विवर्णितम्—

एकोनचत्वारिंशत्सर्गे उपजातिवृत्ते नन्दादीनां
तत्राऽगमनम् । तत्रत्य-बालकमुखाद्भगवद्वृत्तान्त-
श्रवणम् । तेषां विचिकित्सा । भगवतः स्वधाम-
नयनञ्च विवर्णितं दृश्यते—

सखाऽस्मदीयो वजराजनन्दनो
ह्यतर्क्यशक्तिर्बहुधा विराजते ।

येनाऽत्र मान्यास्तरुगुणमभ्यतो
निष्कासितौ द्वौ पुरुषावलौकिकौ ॥

चत्वारिंशत्सर्गे भुजङ्गप्रयातवृत्ते मातृकल्पाभिः
गोपीभिर्भगवतो नर्तन-गायने । तेन तासां मनोविनो-
दनञ्चापि सुमनोहरमेव विराजते—

पदैश्वर्यसाग्न एवोऽव्ययात्मा
त्रिवर्षामको लोकदृष्ट्याऽर्भकः सन् ।

विशेषेण भक्तैर्गृहीतोऽपि चित्ते
विनिष्क्रम्य तस्माद्राजाऽङ्गणे स्वे ॥

एकचत्वारिंशत्सर्गे द्रुतविलम्बितच्छन्दसि
फलविक्रयिण्याः फलविक्रयणार्थं भगवतो धाम्न्याग-
मनम् । तथा तदाकारणम् । ततो भगवता फलग्रहणम् ।

स्वाञ्जलिच्युतैः मणिमयैः धान्याङ्गैस्तत्फलाभाण्डपूरण-
वर्णनञ्च—

श्रुतगुणं हृदयस्थितमीश्वरं
समवलोक्य तथाविधमव्ययम् ।

ससुखमस्य वचश्च निशम्य
सा भुवनपावनपाद - मभाषत ॥

द्विचत्वारिंशत्सर्गे स्वागतावृत्ते विक्रीउनपरस्य
भगवतो रोहिणी-प्रशोदाभ्यां स्वगृहागमनार्थमाह्वयन-
मपि सुललितमेव । तत्सर्गस्थोऽयं श्लोकः—

पश्य कृष्ण शबलं निजगात्रं
धूलिधूसरित - मिथ्यमनर्हम् ।

एहि तत्त्वमसि वेदविगीतः
पूर्णकाम उरुगाय उपेन्द्रः ॥

त्रिचत्वारिंशत्सर्गे वसन्ततिलकावृत्ते गोपसभायां
शोकुलं त्यक्त्वा वृन्दावनमधिगन्तुं याम इत्युपनन्द-
प्रस्तावः । तत्स्वीकरणपूर्वकं नन्दादीनां शकटैस्तत्र
गमनम् । तत्रस्थेषु पद्येष्वैकतममिदम्—

सम्बोध्य तानथ महानुपनन्दनाम्ना
गोपो वयो धिक् उवाच सभाधिराजः ।

संमन्त्रयन् प्रियहितं व्रजकार्यमेवं
श्रीकृष्णरामचरणप्रिय रेशरक्तः ॥

चतुश्चत्वारिंशत्सर्गे चम्पकमालाछन्दसि वृन्दावने
भगवतो गोवत्सादिचारणम् । तद्विविधक्रीडाऽपि
सुमनोहरैव—

ततो रामश्यामौ सखिभिरिह चिक्रीडतुरलं
कचिक्षेप्यान् क्षिण्वा कचिदपि च पादान् मृदुतरा ।
कचिच्छृङ्गं वेणुं ललितमधुरं श्वासपवनैः
प्रपूर्व्याऽरण्यं तदिदधतुरनिन्द्यं सुखमयम् ॥
पञ्चचत्वारिंशत्सर्गे भुजङ्गप्रयातवृत्ते भगवतो
यमुनातटे वत्सासुरवधोऽपि सुवर्णितः—

ततस्तत्र खेलत्सु बालेषु भूयः
समीपं गतो दुष्टवत्सासुरस्य ।
स पुच्छौ गृहीत्वाऽपरावस्य पादौ
रराजैष बालो भृशं भ्रामयंस्तम् ॥

पट्चत्वारिंशत्सर्गे चोपजातिवृत्ते बकासुरवध-
लीलाऽपि मनोहरैव दृश्यते । तत्रस्थोऽयं श्लोकः—

शृङ्गं हिमाद्रेरिव चोच्छिद्यं मह-
त्तदुच्चसत्त्वं समवीक्ष्य वेपिताः ।
वितत्रसुहृति वदन्त उन्मदा
निरीक्षणेनैव गलद्गिरोऽर्भकाः ॥

सप्तचत्वारिंशत्सर्गे सखिणीच्छन्दसि भगवतः
कर्मणि गोपवर्षाणां विचिकित्सानिदर्शनमपि सुचारु—
तत्र कैश्चित्ततः स्वाङ्ग आदाय तं

स्नेहतोऽभाणि सभ्या वयं वस्तुतः ।
भाण्यवन्तोऽनिशं गोपकाः स्मोऽत्र यत्
प्रापितोऽनन्तशक्तिः शिशुः शान्तिदः ॥

अष्टचत्वारिंशत्सर्गे वसन्ततिलकावृत्ते भगवतो
वृन्दावनविहारः तत्र । सखिभिः समं नानाविधाभिः
खेलाभिः खेलननिरूपणं चास्य सुकवेः मनोहरमेव—
प्रागेव आत्मनिधिरव्यय ईशकृष्णो

गुञ्जावतंसकृतभूषणधातुचित्रः ।
स्वं कृष्णमेघनिभगात्रमपि स्वयुक्त्वा
श्वेतं यथा परिनिदश्य सखीन् रराज ॥

एकोनपञ्चाशत्सर्गे भुजङ्गप्रयातवृत्ते श्रीरामेण
गोवत्सांश्चारयितुं गतस्याऽस्य भगवतो हिंसनार्थं तत्र
अधामुरस्याऽऽगमनम् । तस्य चाजगरूपधारणम् ।

तन्मुखे गोवत्सपानां तेषां श्रीकृष्णस्य च प्रवेशादि-
वर्णनमपि चमत्कारपरकमेव—

बलाढ्यः स्वतः कामरूपोऽहमस्मि
विधृत्येष्टरूपं तदेनं निहन्मि ।
व्यवस्येत्थमादावधः क्रूरभावो
बभूवाऽथ दुष्टः शयुर्भीमरूपः ॥

पञ्चाशत्सर्गे प्रहर्षिणीच्छन्दसि शयोरात्मानं
तन्मृतशरीराद्विनिर्गतस्याऽस्य भगवतश्चरणारविन्दे
मिलितं दृष्ट्वा श्रुत्वा चान्तरिक्षस्थितैः सिद्धादिभिः
कृतास्तत्स्तुतिं भगवतश्चतुर्मुखस्याऽन्नागमनम् । सर्गोऽय-
मपि कवेर्वैदुष्यनिदर्शनपर एव—

दृष्ट्वैतानथ समुदोऽत्र मग्नचित्तान्

ब्रह्मज्ञानपि मृदु गायतोऽस्य शक्तीः ।

ब्रह्माऽभूद्विचलितवृत्तिरीशमाया-

कृष्ट्वादितरजनैः समो विमूढः ॥

एकपञ्चाशत्सर्गे स्वागतावृत्ते भगवतो वयस्यैः
समं वार्तालाः । तत्सर्गस्थोऽयं श्लोकः—

कृष्णकृत्यमखिलं धृतदीक्षा-

स्तद्वुधा सुगुणितश्च पठेयुः ।

ये विशेषत उपायविदः स्यु-

स्तेऽपि काव्यरसमत्र पिबेयुः ॥

द्विपञ्चाशत्सर्गे चम्पकमालावृत्ते भगवतो वन-
भोजनवर्णनमपि सुचिरमेव । तत्रस्थं पद्यमिदम्—
श्रीहरिणैवं प्रेमत उक्त्वा वत्सपवाला सन्मुखमत्र ।
तरथुरिदानीं पद्मदलानीवाऽथ विरेजुर्विश्वगमुप्य ॥

त्रिपञ्चाशत्सर्गे वसन्ततिलकाच्छन्दसि भोजन-
व्यग्रे तेषु सुदूरगतान् गोवत्सान् प्रत्यानयनार्थं भगवतो
गमनम् । तदन्तरा विरिञ्चिकृतं गोवत्स-वयस्यहरणम् ।
भगवता तत्तद्वयस्य-वत्सस्वरूपग्रहणपूर्वकं स्वस्वगृहा-
गमनञ्चापि सुवर्णितमेव—

गोवत्सपालकशिशोः परमेशितुस्तद्

दृष्ट्वाऽथ दैत्यहननं स्वत आत्मशक्तिम् ।

सम्भाव्य चास्य महिमोपनतां विरिञ्चि-

जज्वाल हन्त मनसीश्वरताविमूढः ॥

चतुःपञ्चाशत्सर्गे भुजङ्गप्रयातवृत्ते श्रीरामेण
सार्धं वनगतस्य भगवतस्तद्विचिकित्साया विनिवारणं
तत्स्थितिबोधकरणवर्णनञ्चापि सहृदयावर्जकमेव —

निरोद्धुं तदात्मानमेवाऽसमर्था

गतक्रोधवेगाः प्रवृद्धात्मभावाः ।

सुतान् वत्सपान् स्वांस्त आलिङ्ग्य गाढै-

र्ममज्जुस्तदात्माभ्युधावेकरूपे ॥

पञ्चपञ्चाशत्सर्गे उपजातिवृत्ते मनुष्यमानतो
वर्षमितसमये ब्रह्मणः पुनस्तत्राऽऽगमनम् । सर्वानपि-
वत्सबालान् भगवतः स्वस्वरूपावस्थितानवलोक्य
स्वाभिमानभङ्गपूर्वकं तस्य तेभ्यो नमनम्—

कीटा विवर्त्यन्त इहाऽपि सुन्दरं

पेशस्कृता प्राकृतशक्तिनाऽपि च ।

किमत्र चित्रं परशक्तिधारिणा

स्वपूर्वरूपेष्वपि तद्विवर्तनम् ॥

षट्पञ्चाशत्सर्गे मन्दाक्रान्ताछन्दसि ब्रह्मकृता
भगवत्स्तुतिरपि सुन्दरतरेव विद्योतते—

कवाऽहं चैतादृश इह हरे ! तान्यनन्तान्यमेव !

ब्रह्माण्डानि स्थिरतरतनोर्यस्य रोमिणि प्रभान्ति ।

क्व त्वं तादृक् क्व च तव विभो तन्महत्त्वं गवाक्षे

रश्मौ दृष्ट्वा अणव इव ते मान्ति यस्मिन्नतर्क्ये ॥

सप्तपञ्चाशत्सर्गे वसन्ततिलकावृत्ते ब्रह्मणः

स्वधामगमनम् । भगवतो वनभोजनम् । गृहं प्रति

चागमनवर्णनमपि सहृदयहृदयाह्लादकरमेव—

एवं विधाय विविधान् स्वगतान् विनोदा-

नाब्रह्मकीटभवजीवगणान् प्रतोष्य ।

गोष्ठं विवेश भगवान् ब्रजगोप-गोभि-

र्गोपीभिरुत्सुकदृशाऽऽत्मनि नीयमानः ॥

अष्टपञ्चाशत्सर्गे उपजातिवृत्ते काव्यस्यैतस्येत्थं

प्रस्तुतस्य प्रथमखण्डे भगवतः स्वरूपनिर्देशपूर्वकं

प्रथमखण्डमात्रसमाप्ति-सूचनवर्णनमपि ग्रन्थनिर्मातुः

ग्रन्थस्यास्य विदुषां शुभाशीर्वादयाचनवाक्यैरेव समं

विद्योतते । तत्रस्थोऽयं श्लोक इत्थंभूतो निर्दिश्यते—

निष्किञ्चनोऽस्ति भगवान् हरिरव्ययोऽसौ

निष्किञ्चनाः प्रियजनाश्च तदस्य सन्ति ।

निष्किञ्चनोऽस्यहमपीह वदन्तु तद्भो !

निष्किञ्चनत्वमिदमेव भवेत् त्वयीति ॥

सूर्योदयस्य नियमाः

पत्र-संहिता

१. 'सूर्योदय'-मासिकपत्रस्य वार्षिकं शुल्कं रूप्यकपञ्चकं वर्तते । धनादेश (मनीआर्डर) द्वारा तत्प्रेषणीयम् । वी० पी० द्वारा प्रेषणे ५० पणाः पृथक् प्रदेयाः स्युः ।
२. आवर्षं गम्भीरसाहित्यसमन्विताः १२ अङ्काः प्रकाश्यन्ते । नवीनग्राहकत्वं प्रथमाङ्कतः (जनवरी-अङ्कतः) एव स्वीक्रियते । माध्यमिकेन केनापि अङ्केन ग्राहकत्वं न स्वीक्रियेत ।
३. आंग्लमासस्य २६ दिनाङ्के 'सूर्योदयः' प्रकाशितो भवति । वारद्वयं संशोध्य ग्राहकेभ्यः सः प्रेष्यते । अतस्तदलाभे पूर्वं स्वकीय-पत्रालयतस्तदनागमनस्य निर्णयं कृत्वैव १० दिनाङ्कानन्तरं वयं सूचनीयाः ।
४. लेख-कवितादीनां भाषा संयता, सरला, शुद्धा च भाव्या । प्रकाशनीय-लेखादीनां स्पष्टाक्षरैः कर्गजस्यैकपृष्ठे एव लेखनमावश्यकम् । अस्वीकृता लेखादयः पोस्टविभागीय-चिटिका (टिकट) प्राप्त्यनन्तरं परावर्तयितुं शक्यन्ते ।
५. सम्पादकीय-विषयसम्बद्धे पत्र-व्यवहारे 'सम्पादकः' इति, व्यवस्थाविभागीय-पत्रव्यवहारे च 'व्यवस्थापकः' इति च स्पष्टं लेखनीयम् । तेन उत्तरलाभे मुधा विलम्बो न भवेत् ।

विज्ञापन-शुल्कम्

सूर्योदये मुरुचिपूर्णं विज्ञापनं प्रकाश्यते । एकवारं तस्य प्रकाशनस्य शुल्कक्रमश्च अधोलिखितोऽस्ति । सार्वकालिकस्य दीर्घकालिकस्य च विज्ञापनस्य कृते विशेष-सौविध्याय पत्र-व्यवहारः कार्यः ।

साधारणस्य प्रतिपृष्ठस्य	१००) रु०	साधारणस्य प्रत्यर्धपृष्ठस्य	६०) रु०
साधारणस्य चतुर्थांशपृष्ठस्य	३५) रु०	आवरण-चतुर्थपृष्ठस्य	२००) रु०
आवरण-द्वितीय-तृतीयपृष्ठयोः	१५०) रु०	प्रथमावरणपृष्ठे विज्ञापनं न स्वीक्रियेत ।	

—सङ्केतः—

'सूर्योदय'-कार्यालयः, भारतधर्म-महामण्डलम्, जगतगंज, वाराणसी ।

सम्पादकः, प्रकाशकः, मुद्रकश्च—गोविन्द नरहरि वैजापुरकरः,

श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, जगतगंज, वाराणसी कैण्ट ।

मुद्रण-स्थलम्—आनन्दक.नन प्रेस, सी० के० ३६/२०, वाराणसी ।

सूर्योदयः

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय
हरिद्वार

भारतधर्ममहामण्डलस्य
मासिकं मुखपत्रम्

वर्षम् ४०

❀

अङ्कः १

❀

सम्पादकः

गो० न० वैजापुरकरः

❀

मई

१९७१

❀

वार्षिक-मूल्यम्

५) रूप्यकाणि

❀

प्रत्येक-मूल्यम्

अर्धरूप्यकम्

❀

माधवे मा कुरु मानमये !

हरि रभिसरति वहति मधुपवने ।

किमपरमधिकसुखं सखि भुवने ॥ १ ॥

माधवे मा कुरुमानमये !

तालफलादपि गुरुमति - सरसम् ।

किं विफली कुरुषे कुचकलशम् ॥ २ ॥

कति न कथितमिद - मनुपदमचिरम् ।

मा परिहर हरिमतिशय - सचिरम् ॥ ३ ॥

किमिति विषीदसि रोदिषि विकला ।

विहसति युवतिसभा तव सकला ॥ ४ ॥

सजल - नलिनदल - शीतल - शयने ।

हरिमवलोकय सफल्य नयने ॥ ५ ॥

जनयसि मनसि किमिति गुरुखेदम् ।

शृणु मम वचनमनीहित - भेदम् ॥ ६ ॥

हरिरुपयातु वदतु बहु मधुरम् ।

किमिति करोषि हृदयमतिविधुरम् ॥ ७ ॥

श्रीजयदेव - भणित - मतिललितम् ।

सुखयतु रसिकजनं हरिचरितम् ॥ ८ ॥

—महाकविः श्री जयदेवः

अ नु क्र मः

प्रपातकः	पत्रपुटम्	परिवेषकः
विजयते गङ्गा मनोहारिणी	९७	श्रीमदाद्यशङ्कराचार्याः
श्रीमहर्षि-ज्ञानानन्द-चरितम्	९८	श्री स्व० विन्ध्येश्वरीप्रसाद शास्त्रिणः
बांगला-देश-समस्या भारतराष्ट्रञ्च	९९	सम्पादकीयम् (अग्रलेखः)
मुख्यमन्त्रिणः प्रार्थ्यन्ते	१०४	सम्पादकीया टिप्पणी
श्री महेशप्रसादानामभिनन्दनम्	"	" "
(२) तुलसी-स्मृति-सन्दर्भः	१०५	श्री रामानन्द स्वामिपादाः
विधि-तत्त्व-निर्णयः	१०७	श्री रामचन्द्रदेवः, एम० ए०
अपौरुषेयम्	१११	श्री बटुकनाथशास्त्री खिस्ते
शृङ्गार-सप्तशती	११२	श्री कविवरः परमानन्दः
(१) अद्वैतसिद्धीयम् अहमर्थानात्मत्वो-		
पपादनम्	११४	श्री परवक्त्रे सुब्रह्मण्यभट्टः
अंशुघातः—निदानं चिकित्सा च	११६	श्री इन्द्रदेव त्रिपाठी
वैद्यान् प्रति	११७	श्री अमृतवाग्भवाचार्याः
गीतिकाव्यानुचिन्तनम्	११८	श्री डॉ० नेमिचन्द्र शास्त्री

सूर्योदयः

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्,
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्,
सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र सूर्योदयः ॥

४७ वर्षे]

वाराणसी, वैशाखः २०२८ वै० : मई, १९७१ ई०

[५ अङ्कः]

विजयते गङ्गा मनोहारिणी !

ब्रह्माण्डं खण्डयन्ती हरशिरसि जटावल्लिमुल्लासयन्ती
स्वर्लोकादापतन्ती कनकगिरिगुहागण्डशैलात् स्वलन्ती ।
क्षोणीपृष्ठे लुठन्ती दुरितचयचमूर्निर्भरं भर्त्सयन्ती
पार्थोधिं पूरयन्ती सुरनगरसरित् पावनी नः पुनातु ॥ १ ॥

मज्जन्मातङ्गकुम्भ - च्युत - मदमदिरामोद - मत्तालिजालं
स्नानैः सिद्धाङ्गनानां कुचयुगविगलत्-कुङ्कुमासङ्गपिङ्गम् ।
सायं - प्रातर्मुनीनां कुश-कुसुमचयैश्छन्न - तीरस्थनोरं
पायाञ्चो गाङ्गमम्भः करिकलभङ्गराक्रान्तरंहस्तरङ्गम् ॥ २ ॥

आदावादिपितामहस्य नियमव्यापारपात्रे जलं
पश्चात् पन्नगशायिनो भगवतः पादोदकं पावनम् ।
भूयः शम्भुजटाविभूषणमणि - जह्नीर्महर्षेरियं
कन्या कल्मषनाशिनी भगवती भागीरथी भूतले ॥ ३ ॥

शैलेन्द्रादवतारणी निजजले मज्जज्जनोत्तारिणी
पारावार - विहारिणी भवभय-श्रेणी - समुत्सारिणी ।
शेषाहेरनुकारिणी हरशिरोवल्ली - दलाकारिणी
काशीप्रान्तविहारिणी विजयते गङ्गा मनोहारिणी ॥ ४ ॥

भगवति तवतीरे नीरमात्राशनोऽहं विगतविषयतृष्णः कृष्णमाराधयामि ।
सकलकलुषभङ्गे स्वर्गसोपानसङ्गे तरलतर - तरङ्गे देवि गङ्गे प्रसीद ॥ ५ ॥

मातः शाम्भवि शम्भुसङ्गमिलिते मौलौ निधायाऽञ्जलिं
त्वत्तीरे वपुषोऽवसानसमये नारायणङ्घ्रिद्वयम् ।
सानन्दं स्मरतो भविष्यति मम प्राणप्रयाणोत्सवे
भूयाद् भक्तिरविच्युता हरि-हराऽद्वैतात्मिका शाश्वती ॥ ६ ॥

—भगवत्पूज्यपादाः श्रीमदाद्यशङ्कराचार्याः—

महर्षि-ज्ञानानन्द-चरितं महाकाव्यम्

—श्रीमन्तः स्वर्गीयाः विन्ध्येश्वरीप्रसाद शास्त्रिणः—

(सप्तदशे सर्गे)

- ५१ इत्थं विचिन्त्य वरमण्डलसद्मनीह श्रीयोगिना विरचिताऽद्भुतयज्ञशाला ।
यागाश्च यत्र हि भवन्त्यभवन्ननेके येषां ध्रुवा तु गणना कविबुद्धिबाह्या ॥
- ५२ तन्त्र - श्रुति - स्मृति - पुराणसमादृतानां लक्षाधिकव्यय-सुसाधित-सत्क्रतूनाम् ।
योगीश्वरस्य दयया बहुसंख्यकानां काश्यामनुष्ठितिरभूत् क्रतुमण्डपेऽत्र ॥
५३. नैमित्तिका बहुविधा जनताहिताय नित्याश्च यागनिवहाः श्रुतिविश्रुता ये ।
सञ्चालिता यतिवरेण पुरा कदाचित् तेऽद्यापि सन्ति सततं परिचाल्यमानाः ॥
५४. आध्यात्मिक - प्रथितधार्मिक - विश्वविद्यापीठं प्रतिष्ठित - मनेन महर्षिणाऽत्र ।
अध्यात्मधर्मयुत-राज-समाजनीति-ग्रन्थानधीत्य ददते सुधियः परीक्षाः ॥
५५. उत्तीर्णतां ह्यधिगतेषु च यैर्बुधेन्द्रैः शास्त्रोच्चयान्वित - वरेण्य - परीक्षणेषु ।
प्रत्यब्दमेव खलु ते सदुपाधिपत्रैः साकं वसूनि पदकानि च संलभन्ते ॥
५६. संराजतेऽत्र यतिराड्भरचितं प्रशस्तं वैदुष्यविश्रुतधियां सुनिवाससद्म ।
प्रातश्च सायमपि नित्यममुष्य साधोर्यत्र स्थिताश्चरणधूलिमुपाश्रयन्ते ॥
५७. वेदादिशास्त्र - परिशीलनतः समुत्थ-मज्ञानराशिमपनोदयितुं समेताः ।
तस्योपदेशमधिगत्य लसत्प्रकाश - स्वान्तस्थ - संशयतती - रपसारयन्ति ॥
५८. विश्वाद्भूतप्रथित - संस्कृतवाङ्मयानां वेदादि - शाश्वतिक - शास्त्रसमुच्छ्रयानाम् ।
सांसारिकान्यविध - भाषितपद्धतीनां ग्रन्थाश्च लक्षमिह सञ्चितवान् यतीन्द्रः ॥
५९. तान् नित्यशस्तु समधीत्य परःसहस्रा धर्मप्रचारनिरता यतिपादमूलात् ।
व्याख्यानदानपटवः स्तुतशेमुषीकाः संन्यासिनः समवसन् गृहमेधिनश्च ॥
६०. प्रान्तेभ्य आगतवतां भरतस्य भूमेः सर्वेभ्य एव विदुषामुपतिष्ठते स्म ।
सम्मर्द औपनिषदाध्ययनाय नित्यं यस्मिन् सदाऽप्रतिहतं लभते स्म वासम् ॥

(क्रमशः)

‘बांग्ला-देश-समस्या’ भारत-राष्ट्रञ्च

अहो दुरन्तपूरोऽयं पूरो ‘बांग्लादेशीय’-विस्थापित-शरणार्थिनां यो हि अस्माकं भारतराष्ट्रस्य पुरतो महत्तर - भीषणतर - समस्यारूपेणाद्य समुपस्थितः । अद्यावधि पञ्चत्रिंशल्लक्षसंख्यां समतिक्रामकोऽप्ययं पूरः अहरहः पुनर्वर्धत एव । वर्धवर्धमयं कुत्र विरतिमेष्यतीति भगवानेव जानीयात् । स्वभावतः शरण्यमस्माकं राष्ट्रमिदम् । अतीते एकराष्ट्रियत्वं भजतो वङ्गबन्धूनेतान् निरतिशयं समुत्पीडितान् शरणागतांश्च विमुखीकर्तुं कथङ्कारं क्षमो भवेदयं ज्येष्ठो भ्राता ? तेषां रक्षणस्य आत्रासौषधादिव्यवस्थायाश्च प्रश्नोऽतिरिच्यत एव, केवलं भोजने एव प्रतिदिनम् एककोट्यात्मको व्ययो जायते । प्रपीडितानामाक्रोशेण जायमानस्य व्यवस्थाव्यतिक्रमस्य प्रश्नः पुनरन्य एव । तत्रापि वैदेशिकाश्चराः गूढपदाः समागत्य प्रचलितां व्यवस्था - मव्यवस्थायां परिणमयितुं सक्रिया जायन्त इति तेषां परीक्षण-परिसंयमनं पुनरितोऽपि सुदुष्करम् । स्वकीयाया एव पञ्चवर्षीययोजनाया निर्वहणायाद्य अन्न - वस्त्र-सुरक्षाद्यन्यान्य-समस्यानां समाधानाय अस्मद्राष्ट्रं प्रभूततरं धनमपेक्षते । तदभावेन राष्ट्रे जायमान उन्नतिगतिरोधो निरुद्योगितादिव्याधेः प्रकोपः पूर्वत एवास्मान् परिपीडयति । एवंस्थितौ शरणार्थिनामियं समस्या कुष्ठे कण्डूतिरिव संवृत्ता । तथापि कथमप्यत्र वैमुख्यमनासादयद् राष्ट्रमिदं नूनं दुर्भरं भरं वहतीत्यहो आदर्शायिता आतिथेयता दीनोद्धारकता चास्माकं राष्ट्रस्य !

इमामेव स्वात्मनो भीषणतरां धर्मसङ्कटायितां स्थितिम्, स्थितेरस्याः सुनियोजितां योजनां परि-

चालयतः पाकिस्तानराष्ट्रस्य दुरभिसन्धिम्, तेन राष्ट्रेण बांग्लादेशे क्रियमाणस्य भीषणतरस्य नरमेघस्य नियन्त्रणाय सक्रियप्रभावकारिभ्यः समुद्यमेभ्यो वैश्विकराष्ट्राणामनपेक्षितां समुपेक्षाञ्च दर्श-दर्शमस्माकं प्रधानमन्त्रिणश्चेतसि अन्ततः सात्त्विक-रोषाग्निराविरभूत् । तेन च तै राष्ट्रसङ्घो वैश्विक-राष्ट्राणि च स्पष्टं समुदघुष्टानि यद् ‘बांग्लादेशस्य समस्येयं कामं पूर्वं पाकिस्तानस्य आन्तरिकी समस्या स्यात्, सम्प्रति सा भारतस्यैव स्वकीया समस्या संवृत्ता । वैश्विकाणि राष्ट्राणि समस्याया अस्याः समाधानाय दृढं प्रयतन्तु । शरणार्थिनामयं पूरो यतः प्रादुरभूत्, तत्रैव प्रत्यावर्तनीयः । भारतमेतेषां सार्वकालिकं भरं कथमपि वोढुं नानुमन्येत । साम्प्रतिके सर्वथा कृतान्तविजृम्भितदंष्ट्रे बांग्लादेशे समागतानेतान् बन्धून् प्रत्यावर्तयितुमपि नाभिवा-ञ्छामः । अतो वैश्विकै राष्ट्रैस्तत्र तथा व्यवस्थाऽपि विधेया यथा एते तत्र सुरक्षितजीवनाः सुखेन निवसेयुः । अत्रान्तरे भारतोपरि समापतितानामेतेषां शरणार्थिनां-निर्वाहस्य प्रभूततरो व्ययोऽपि वैश्विकै राष्ट्रैर्वोढव्यः । उद्देश्यस्यास्य साधनाया यत्किमपि कर्तव्यं भवेत्, पाकिस्तानराष्ट्रस्येमं दुरभिसन्धिं निवारयितुं युद्धमपि कर्तव्यं भवेच्चेत् तदर्थं न वयं कथमपि पश्चात्पदा भविष्यामः’ इति ।

अस्माकं प्रधानमन्त्रिणामियं घोषणा सर्वथा निर्विचिकित्सं समर्थनीया । परमस्माकं तेभ्य इदमेव वक्तव्यं यद्भवतामयं क्रमोऽतिक्रान्तसमयक एव । यदा बांग्लादेशस्य समुद्धारकैः स देशः स्वतन्त्र-देशत्वेन समुदघुष्टः, शासनतन्त्रञ्च विधिवत्

सङ्घट्टितम्, तदैवास्मद्-राष्ट्रस्य कृते तस्मै देशाय मान्यताप्रदानमावश्यकमासीत् । तथासति शरणार्थिना-मेतादृशी भीषणतरा समस्याऽपि नाविर्भूता स्यात् । कैश्चिदत्रेदमाशङ्क्यते यत्तथाकरणे पाकिस्तानराष्ट्रेण सह भारतस्य साक्षात् युद्धमेव प्रारब्धमभविष्यत् । कदाचित् तत्सहयोगिनश्चीनराष्ट्रस्य प्रभावेण तद्युद्धं विश्वयुद्धरूपतां वाजमिष्यत् । अन्यच्च, एवं सति भारतगत-सङ्घराज्येष्वपि स्वतन्त्रसत्तायाः प्रस्तावोऽभविष्यत् येनास्माकं राष्ट्रं शतशः खण्डता-मगमिष्यदिति । किन्तु सर्वमेतत् राजनीतिकाऽनवबोध-विजृम्भितमेव । अन्ततस्तामिर्या घोषणाऽद्य कृता, किं तथा पाकिस्तानेन सह युद्धं न जातु संभाव्येत ? यदि प्रामाणिकतया घोषणाया अस्याः साफल्याय प्रयत्येत तदा युद्धभयं तु पदे पदे एव वर्तमानमस्ति । चीन-स्यास्मिन् सङ्घर्षे पतनेन विश्वयुद्धस्य विभीषिकाऽपि विचारासहा । प्रथमेतस्तद्राष्ट्रं प्रत्यक्षतो भारतेन सह योद्धुमेव न प्रवर्तेत । वैश्विका नैका अन्या अपि शक्तयो वर्तन्ते याः किल प्रत्यक्षं तथाकर्तुं चीनराष्ट्रं न जातु प्रोत्साहयेयुः । अथाप्रत्यक्षं तदीयसाहाय्य-लाभ इत्युच्येत, तदा स त्वद्यापि प्रचलत्येव । भारत-राष्ट्रद्वारा बांगला-देशस्य स्वातन्त्राय मान्यता-दानाभावेन तच्छासनं क्रमशो दुर्बलं जायते इति तु कथमपि न प्रत्याख्येयम् । सत्येवं दौर्भाग्याद् बांगला-देशस्याधिकदौर्बल्ये चीनराष्ट्रस्य कृते हस्तक्षेपा-वसर इतोऽप्यधिकमाशङ्कनीयः स्यात् । तच्च भारतस्य कृते ततोऽपि विपत्करं भवेत् । अन्यच्च, युद्धेन भयात्पलायमानस्य पुरतो युद्धं बलात्समुपतिष्ठते इति हि सर्वानुभवः । युद्धाय समुचितसमुत्तरदानेनैव तद् दूरीभवति । बांगलादेश-मान्यताप्रदानेन भारतीय-सङ्घराज्येष्वपि स्वायत्तताप्रस्तावप्रश्नस्य विभीषिका-कथनं पुनः सर्वथा बालभाषितम् । उभयत्र सर्वथा विषय-परिस्थित्योर्वैभिन्न्यात् । भारते एतादृशीं विभीषिकां

ते एव कतिपये प्रसारयन्ति, ये सर्वथा साम्प्रदायिकाः, अत्र स्थित्वाऽपि लोकतन्त्रपद्धतेः दृढं विरोधकस्य पाकिस्तानराष्ट्रस्य निष्ठां धारयन्ते, स्वदेशद्रोहाय च मनाक् न सङ्कुचन्ति । इत्थं दीयमानानां सर्वासामनुपपत्तीनां निस्सारत्वेऽपि अद्याप्यस्माकं राष्ट्रं बांगला-देशस्य स्वायत्ततां नानुमनुते इति महद् दौर्भाग्यस्थानम् ।

वस्तुतः पूर्वापरसङ्गत्या गभीरतरं विचार्यमाणे नायं केवलं बांगलादेशस्य प्रश्नः । प्रश्नोऽयं सर्वमपि विश्वराजनीतिं प्रभावयति सुस्पष्टं घोषयति च यद् यदि नाम विश्वस्मिन् शाश्वतशान्तेः सुखसमृद्धेः सौम-नस्यस्य च स्थापना काम्येत तदा लोकतन्त्रं सर्वथा प्रामाणिकतया संरक्षणीयम्, राजनीतिश्च तथाकथित-साम्प्रदायिकतया सर्वथा परिवर्जनीया । यदि नामात्र प्रमाद्येत तदाऽद्य बांगलादेशवत् जायमानस्य नरमेघस्य दृश्यं मूकवत् दर्शितव्यं भवेत् । इष्टापत्ती च मानवस्य पशुतः स्वात्मन्यतिशयकथनस्य अधिकार एव सर्वथा-ऽपहृतः स्यात् । कोरिया-वियतनाम-इजराइलादिदेशेषु सम्पन्नस्य काण्डस्यैव बांगलादेशे आवृत्तिरियं जायते । विश्वस्मै चारित्र्यशिक्षादानाय गृहीतव्रतः पूर्वदेशो-ऽस्मिन् विषये विचारयितुं तदनुसारं जीवनं परिष्कर्तुञ्च नाग्रेसरो भवेत्, तदा प्रश्नोऽयमाप्रलयमसमाहित एव तिष्ठेत् । अतः साग्रहं प्रार्थ्यते यत्पूर्वभवेः मानवताया-रक्षायै नूनमवधेयम् ।

वृत्तपत्रपाठका जानन्त्येव यद् राजनीती अधिना-यकतन्त्रस्य लोकतन्त्रस्य च अहि-नकुलायितं वर्तते । आदिमं तन्त्रं व्यक्तिविशेषस्य दलविशेषस्यैव वा हितं साधयति, न पुनर्निखिलानां जनानाम् । लोकतन्त्रस्तु सर्वस्य लोकस्य हितं साधयति । धर्मनियन्त्रित-राज-तन्त्रप्रथातः सर्वथाऽरुचिं प्रदर्शयतोऽद्यतनीयस्य जनस्य कृते लोकतन्त्रमेव सर्वाधिकं सर्वक्षेमकरम्, न जातु अधिनायकतन्त्रं तथाकथित-पूँजीवादतन्त्रं वा । अतः

एवाद्य सर्वे स्वात्मानं प्रगतिशीलं मन्यमाना जनाः
राष्ट्राणि च लोकतन्त्रस्यैव गौरवं गायन्ति, आत्मन-
स्तदनुसारित्वं च बाह्यतो दर्शयन्ति । सत्यप्येवं
धन-वैज्ञानिकसाधनादिभिः सम्पन्नानि अमेरिका-रूस-
ब्रिटेन-फ्रांस-चीनराष्ट्राणि स्वीयभौतिकबलावलेपाद्
विश्वस्मिन् अहमहमिकया स्वीयप्रभावस्थापनाय
प्रयतन्ते । तथाऽनुष्ठेयमानैरेभिः समये समये लोक-
तन्त्रस्य गलग्रहेऽपि मनाक् सङ्कोचो न विधीयते ।
वियतनामादिदेशा अस्यैव स्फुटं निदर्शनम् ।

ब्रिटेनराष्ट्रेणाऽपि इत्थमेव स्वात्मनः समृद्धि-
वर्धयता चिरात् दासीकृत्य भारत-कामदुधा यथेच्छं
दुग्धा । यदा भारतीय-जनमतं स्वदेशस्वायत्ततार्थं
क्रमशः प्रबुद्धमभवत्, तदा एतैरांग्लशासकैः भारतीय-
जनतासु प्रतिष्ठितं विविधतासौन्दर्यसाधकं सम्प्रदाय-
गतवैभिन्न्यमेव समादाय अदूरदर्शिनः कतिपयान्
अर्थदासान् पुरस्कृत्य हिन्दू-मुसलिम-भेदभावः सुचिरं
पोषं नीतः । किन्तु सौभाग्यमेतद् यत् स्वदेशस्वायत्तता-
प्रबोधोऽपि जनसाधारणे प्रतिष्ठितः सन् सहैवानेन भेद-
भावेन तथैव पुष्टि गतः । अन्ततो यदा अतिप्रबुद्ध-
स्वायत्तताप्रणयिनो जनमतस्य समक्षं देशस्य स्वदास्ये
स्थापनं वैदेशिकानामांग्लानां कृते सर्वथा दुःशकं
संवृत्तम्, तदा तैः कूटनीत्या अर्थदासान् अदूरदर्शिनो
धनिकान् स्वीयसाम्प्रदायिकोपदेशपरिपुष्टान् पुरस्कृत्य
विभज्य देशं खण्डशः शासनं देशस्य तयोः प्रदत्तम् ।
राजनीती सर्वथाऽनपेक्षितो द्विराष्ट्रसिद्धान्तः कार्य-
रूपतां नीतस्तैः । इदमेवास्ति स्वतन्त्रभारत-पाकि-
स्तान-राष्ट्रयोः जन्मेतिवृत्तम् । इत्थं विभज्य देशं
शासनत्यागोऽपि शासनकालसुलभ - महत्त्वपूर्णलाभ-
दृष्ट्या विगतेभ्यः त्रयोविंशतिवर्षेभ्यस्तेषां कृते
वरप्रद एवाभवत्, अद्यापि भवत्येव । अमेरिकादेश-
स्यापि कृते विभाजनमिदं भूयसां शस्त्रास्त्राणां विक्रय-
दृष्ट्या, अन्याभिश्च विविधदृष्टिभिः लाभप्रदमेव ।

राष्ट्रविभाजनस्येदमामिषं वैदेशिकैरांग्लशासकैः
पूर्ववङ्गप्रदेशेऽपि भूयसा प्रसारितम् । तेन राष्ट्रिय-
स्वातन्त्र्यसङ्ग्रामे सर्वस्वसमर्पणाय बद्धपरिकरा अपि
वीरा वङ्गवासिनो राष्ट्रविभाजनस्य कूटनीतौ आवद्धाः ।
फलतस्तेषामेव महता उद्यमेन पाकिस्तानराष्ट्रस्य
नवावतारः संवृत्तः । यद्यपि पाश्चिमात्य-पाकिस्तान-
वासिनां राष्ट्रविभाजने नाल्पीयान् दायोऽस्ति; तथापि
यदि पूर्ववङ्गवासिनो मुसलिमसाम्प्रदायिका विषयेऽत्र
सन्नद्धा न स्युस्तदा पाकिस्तानराष्ट्रं कदाचन मूर्त-
रूपतामेव नागतं स्यात् । किन्तु सत्यमन्ततः शिरसि
अधिरोहत एव ! विगतेषु त्रयोविंशति-वत्सरेषु पश्चिम-
पाकिस्तानशासकानां पूर्ववङ्गप्रदेशेन (पूर्वपाकिस्तान-
प्रदेशेन) सह सापत्नभावं दर्शदर्श ये किल राष्ट्रं
विभज्य पाकिस्तान-निर्माणाय सर्वस्वं हुतवन्तस्तैरेव
सुस्पष्टमवगतं यद् 'भक्षितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधि-
रिति । पाकिस्तानराष्ट्रे सर्वथा बहुमतं धारयतः पूर्व-
वङ्गप्रदेशस्य यादृशं शोषणं कृतं पश्चिमपाकि-
स्तानस्थैः अद्यावधिकैस्तच्छासकैः—स्वराष्ट्रिय-पर-
राष्ट्रियेषु अर्थनीति-राजनीति-समाजनीत्यादिषु सर्वेषु
विषयेषु, तत्सर्वं वृत्तपत्रेषु तुलनात्मकैरङ्कैः प्रकाशित-
चरमेव ।

निर्विचिकित्सितोऽयं सिद्धान्तो यद् भाषायाः
संस्कृतेः सभ्यतायाश्च वा आधारो देशो भवति, न
पुनर्धर्म-सम्प्रदायविशेषः । देशस्य निष्ठा पुनस्तत्र
निवसतो जनस्य कृते धार्मिक-साम्प्रदायिकनिष्ठाभ्योऽपि
गरीयसी, अनुपेक्ष्या च । तदैव स देशभक्तस्य पङ्क्तौ
प्रतिष्ठातुं प्रभवति । सा किल देशभाषा, देशसंस्कृतिः,
देशसभ्यता वा न कथमपि धर्म-सम्प्रदायविशेषस्य
प्रतियोगिनी । अत एव भारतराष्ट्रियां भाषां संस्कृतिं
सभ्यताञ्च समादृत्य कोऽपि धर्म-विशेषानुयायी अत्र
सुखेन निवसितुं स्वीयं धर्मं समाचरितुं सार्वक्षेत्रीय-
समुन्नतिमासादयितुं च प्रभवति । स्वभावतो वीरैः

पूर्ववङ्ग वासिभिः आंग्लकूटनीतिकृतां स्वात्मनो वञ्चनां प्रत्यक्षमनुभूय उपर्युक्तसिद्धान्तानुसारं स्वदेशनिष्ठा-परिपालनाय पाकिस्तान-निर्माणोत्तरं कतिपयैरेव वर्षैः प्रायतन्त । वङ्गबन्धोः मुजीबुर्रहमान महाशयस्य नेतृत्वे 'अवामी-लीगस्य' सङ्घट्टनं तदीयच्छत्रछायायां जायमानानि नैकानि वङ्गराष्ट्रभाषादिमहाभियानानि बलिदानानि च नूनं तस्यैव प्रयत्नस्य विविधाः प्रकारा वक्तुं शक्यन्ते ।

निर्विचिकित्सितं यद् वङ्गबन्धुः मुजीब महाशयोऽयं सर्वथा देशभक्तः । मातृभूमेः ऋणस्य प्रतिकररूपेण महाशयेनानेन अद्यावधिकं समग्रं जीवनमेव समर्पितम् । राजनीत्यै धर्मस्य सम्प्रदायस्य वा व्याप्तिमादाय दल-विशेषानुयायिनां धार्मिकभावनां प्रज्वाल्य तदावरणे स्वार्थं स्वकीयमुखसुविधा-सम्मान-धनादेरव्याहतं भोगं भुञ्जतां तदर्थञ्च देशभाषा-संस्कृति-सभ्यतादि-श्रद्धा-बिन्दूनामपि बलिमर्पयतां प्रजाजनानां च प्रत्यक्षमप्रत्यक्षं शोषणं कुर्वतां नग्नं चित्रं दृष्ट्वा फजलुल हक-भासानी-मुजीबप्रभृतयो वङ्गबान्धवाः स्वायत्ततामेव वङ्गदेशस्य अद्वितीयं विश्रामपदं निश्चित्य तदर्थं प्रवृत्ताः । एकत्र फजलुल हक महाशयः एतदर्थं पाकि-स्तानराज्यस्य रोषभाजनो भूत्वा पूर्वपाकमन्त्रिपदात् प्रच्युतिं प्राप, अपरतश्च मुजीबमहाशयो नैकवारं बहुकालं यावत् कारावासमेवाभजत् ।

वङ्गस्य भङ्गः कथमपि करयापि श्रेयसे न भवति । आंग्लैः शासकैः स्वीये शासनकाले प्रस्तावितस्य एतद्विषयकप्रस्तावस्य पुरस्काररूपेण कीदृशी विपत्तिः समासादिता, इतिहासविदां न तत् परोक्षम् । तैरेव शासकैः द्वितीयवारं देशवासिन एव शस्त्रीकृत्य वङ्गविभाजनं निधर्मात् । अस्मिन्नवसरे ते सफला बभूवुः । अद्य तु इदमपि प्रामाणिकतया प्रकाशपदवी-मुभगतं यत् आंग्लानां कूटनीतिजालं विच्छिद्य बहिर्निर्गतानां देशभक्तानां मध्ये फजलुल हक महा-

शयस्य स्वर्गीय श्यामाप्रसाद मुकर्जी महोदयैः सहैकदा गुप्तमन्त्रणा समभवत् यदमुकप्रकारेण विभक्तो वङ्ग-देशः पुनर्महावङ्गरूपेण प्रतिष्ठापनीयः । तदर्थं लौह-पुरुषस्य सरदार पटेल महाशयस्यापि सक्रियमाशीर्वाद-स्तैः समासादितः । परं सौभाग्याद् दौर्भाग्याद्वा मन्त्रोऽयं कयाचनया महिलया स्फोटं नीतः, योजनां चेमां सममेव श्री जवाहरलाल नेहरू गहाभागः पाकिस्तान-नेतारश्च ज्ञातवन्तः फलतः एकत्र नेहरू महाशयः कलिकाता - नगरे समागत्य कार्यमिदं सम्पादयितुं सन्नद्धं सेनाधिकारिणं निरोधितवान्, अपरत्र च पाकिस्तानशासनं सपद्येव फजलुल हक महाशयं पद-च्युतमकरोत् । किमप्यस्तु, वङ्गभङ्गं भङ्त्वा पुनरेकस्य महावङ्गदेशस्य सस्यश्यामलायाः भारतमातुराधार-पदस्य दर्शनकामुकेषु, इत्थं महत्याः देशभक्तेः भव्य-मादर्शमुपस्थापयतां मध्ये फजलुल हक महाशयस्य नाम सगौरवं समुल्लिखितुं शक्यते ।

एवमेव वङ्गबन्धुना मुजीब महाशयेन स्वयं षट्सूत्रीयं प्रस्तावं प्रस्तुत्य तदर्थञ्च अन्ततश्च 'बांगला-देश'स्य स्वायत्तराष्ट्रान्यतमतां सङ्घुष्य तं च पुनः कार्यरूपेण परिणमयितुं मुक्तिसङ्घर्षं प्रारभ्य स्वीया जाज्वल्यमाना देशनिष्ठा प्रादर्शि । इत्थं वङ्गबन्धुना तेन मुहम्मद अली जिना महाशयस्य द्विराष्ट्रसिद्धान्तस्य कपालक्रियां कृत्वा धर्म-सम्प्रदाया-धारेण राष्ट्रराजनीतिं सञ्चालयिषतां कृते स्पष्टं निदर्शनमुपस्थापितम् । काममयं महात्मा स्वीये यत्ने चिराद् विजयमासादयतु (तदनासादन-शङ्कायास्तु कालस्य चिरात् समतीतत्वात्), तेन दर्शितमिदं निदर्शनं कस्यापि तटस्थस्य सर्वथा राष्ट्रप्रेयः कामुकस्य मार्गदर्शकं प्रेरकं च भवेदित्यत्र न कापि विप्रतिपत्तिः ।

इत्थं 'बांगला-देश'स्य साम्प्रतिकया समस्यायैव-तथ्यमिदं विश्वस्य पुरतः प्रस्थापितम् । वङ्गबन्धोरस्य समुल्लेखे सहजतो लेखन्या पातितेन 'महात्म'शब्देन

महात्मगान्धि महाभागाः स्मृतिपटलं समारूढाः । तैः-
किल राजनीतौ असहयोगमहाभियानस्य अविचलात्म-
वलसंपृक्तस्य सत्याग्रहतत्त्वस्य नवावतारः कृतस्तस्य
सफलमनुकरणमनेन वङ्गबन्धुना भरततो राष्ट्राक्षरे
निवसता यथा समुपस्थापितम्, मन्ये भारते तथा
समुपस्थापको विरल एव लभ्येत । नैतदेवम्, तेन
महाभागेन प्रारम्भे महाभियानमिदं प्रारभ्य तस्मिन्
साफल्यस्यायाममदृष्ट्वा सपद्येव सशस्त्रसङ्घर्षाव-
लम्बनमपि राष्ट्रोत्थानकारिणां कृते समुपदिष्टम् ।

‘बांगला-देशस्य’ समस्ययाऽनया अपरं तत्त्वमेतत्
प्रकटीकृतं यद्विश्वस्मिन् लोकतन्त्रवादगीतं गायन्तो
देशाः राष्ट्राणि वा नूनं वञ्चकानि । नो चेत् पाकि-
स्तानीय-सैनिकशासनद्वारा समाचर्यमाणस्य सर्वथा
निरागसानां मनुजन्मनां निर्ममनरमेधस्य एतावत्कालं
समौनं दर्शनं कथङ्कारं क्रियेत लोकतन्त्रदाम्भिकै-
रेभी राष्ट्रैः । अमेरिका-ब्रिटेनादिदेशेषु यदि नाम लोक-
तन्त्रे काऽपि आस्था स्यात्तदा प्रतिशतं पञ्चनवतिजन-
संख्याबलं धारयन्तो मुजीवमहाशयस्य बांगलादेश-
स्वायत्तताप्रस्तावः सद्य एवानुमन्येत । तथाऽकृत्वा
देशस्य तस्य निर्ममं विनाशं समाचरतः पाकिस्तान
राष्ट्रस्य अत्याचारस्य दृढः प्रतिवादोऽपि न कृतः । नैत-
देवम्, बहोः कालानन्तरमार्थिक-सहयोगदान-
निरोधस्य निष्प्रभावा घोषणा कृता एतैः । इदमपि
श्रूयते यत् तथा घोषितेऽपि अप्रत्यक्षतः आक्रामकमिदं
राष्ट्रं तेभ्यस्तथासहायतामद्यापि लभत एव । यैः
किल स्वार्थसाधनाय पाकिस्तानं निर्मितम्, तैरेव तस्य
राष्ट्रस्य हितकर्तनं न कथमपि संभाव्यम् । तथासति
सुस्पष्टमेतेषां लोकतन्त्रगुणगानं वञ्चनमात्रम् ।

राष्ट्रसङ्घेनापि पुनरस्मिन्नवसरे स्वस्यास्तित्वं
सर्वथा निरूपयोगि समुदघुष्टं स्वीयाचरणेन । गतः स
महात्मा डाग हैमरशील्ड महाभागो राष्ट्रसङ्घस्य
प्रधानमन्त्रिचरः । साम्प्रतं परिचाल्यमानमिदं सङ्घटनं

सर्वथा अमेरिकामुखापेक्षि । तस्य लोकतन्त्रं किल
अमेरिकादेशस्य अधिनायकताया आवरणमेव । एता-
दृशस्य निर्बलस्य राष्ट्रसङ्घस्य जागतिकदृशा निरूप-
योगित्वम्, तत्रापि भारतस्य कृते, एशियाखण्डस्य कृते
तु सर्वथा निष्प्रयोजकत्वं सुस्पष्टं सिद्ध्यति । राष्ट्र-
सङ्घ-महामन्त्रिभिः श्री उ थान्त महाभागैः शरणार्थिनां
रक्षणविषये विश्वं निखिलमचिरादेव सम्प्रार्थितमिति
तु सत्यम्, परं तेनापि किं सिद्ध्यति, कियान् लाभो
भवतीत्यपि अनुपदं सुस्पष्टमेव जायेत । यदा राष्ट्र-
सङ्घोऽमेरिका-राष्ट्रतः स्वतन्त्रः, स्वीयसैनिकादिशिक्षाली
निष्पक्षनिर्णायको भवेत्, तदैव तस्य किमपि फलं स्यात् ।

एतेन सुस्पष्टं यत् लोकतन्त्रगुणगायकाः सर्वेऽपि
धनिकाः अधिनायकतानुगृहीता देशा न कस्यापि
राष्ट्रस्य श्रेयसे भवितुमर्हन्ति । चीनादि-राष्ट्राणि तु
स्पष्टमेव अधिनायकत्वं लोकमतदलनकारित्वं स्वात्मनो
ख्यापयन्ति । मिस्रादयो देशाः यदा स्वस्योपरि इज-
राइलादिदेशानामाक्रमणं भवति तदा विश्वं प्रार्थ-
यन्ते । परमस्मिन् प्रसङ्गे स्वधर्मबान्धवानामपि मेधं
दृष्ट्वा तेषां चेतो न द्रवते । इसलामस्य अन्धपोषकाः
भारतदेशे स्थिता अपि अप्रत्यक्षं भारतद्रोहं समाचरन्ताः
साम्प्रदायिकभावनावासिताः मुसलिमसमाजीया
वङ्गदेशविलयकारिणं पाकिस्तानमेव समर्थयन्ते ।
इत्थं बांगलादेशस्य कृते तत्समर्थकस्य भारतस्य कृते
महती समस्येयं समुत्पन्ना वर्तते । पाकिस्तानराष्ट्रेण
देशस्यास्य यादृशो विनाशः कृतः, क्रियते च, नूनं सो-
ऽभूतपूर्वः । तत्र सर्वेक्षणं कुर्वतां वैदेशिकपत्रकाराणां
यानि प्रतिवेदनान्येव वृत्तपत्रेषु प्रकाशितानि, तैरेव
स्पष्टमेतत् । पख्तूननेतृभिः खान अब्दुल गफ्फार खान
महोदयैरपि अचिरात् विषयेऽत्र वक्तव्यं दत्त्वा पाकिस्तान-
राष्ट्रं निन्दितम्, बांगलादेशस्तत्स्वातन्त्र्यप्रस्तोता
मुजीबश्च अभिनन्दितः । किन्तु केवलं वक्तव्येन किमपि
न भवेत् । यदि पख्तूनादिभिः पश्चिमपाकिस्तानस्थित-

प्रदेशैः अस्मिन्नेव समये स्वीयस्वायत्ततासङ्घर्षः प्रारभ्येत, तदा किमपि आक्रामकस्य राष्ट्रस्यास्य उत्तरोत्तरबल-
ह्रासमुखेन किमपि नियन्त्रणं संभाव्येत । अद्याप्यवसरो
वर्तते तेषां कृते निष्पक्षतायाः लोकतन्त्र-समादरस्य
च प्रकाशनाय । किं खाँ महाभागा अत्र अवधास्यन्ति ।

अचिरादेव भारतीयसंसद अधिवेशनं प्रारब्ध-
मास्ते । तत्र बाँगला-देशस्य प्रश्नोऽयं परमया तत्परतया
विचारितः स्यात् । अस्माकं सुस्पष्टमिदं मतं यद् भारत-
राष्ट्रेण अचिरादेव बाँगला-देशस्य स्वायत्तताऽनु-
मन्तव्या तत्र सार्वमतेन । पाकिस्तानराष्ट्राय शरणार्थि-
समस्यासमाधानविषये स्पष्टं सूचनीयं यदेतेऽचिरात्
प्रत्यावर्तनीया निरापदं स्वं स्वं गृहम् । अन्यथा एतेषां
निवासाय स्वराष्ट्रतो भूमिरतिरिक्तास्मभ्यं देया । वर्तते
इदानीं सरदार पटेल-सदृशस्य लौहपुरुषस्य अस्माकं
कृते आवश्यकता, अतीते यस्य प्रस्तावेन भीतं
पाकिस्तानराष्ट्रं 'लियाकत अली सन्धिप्रस्ताव'
स्वीकृतवत् । लोकतन्त्रस्य न्यायस्य च रक्षणावसरे
भारतराष्ट्रेण लोकतन्त्रदाम्भिकानां महाराष्ट्रानां काऽपि
चिन्ता न विधेया, लोकतन्त्ररक्षायै च अग्रेसरतव्यम्,
भारतराष्ट्रश्रद्धाकेन्द्राणां महाराजानां श्रीरामचन्द्राणां
वचनमिदं सर्वथा स्मरतव्यमनुसर्तव्यञ्च—

स्नेहं दयां तथा सौख्यं यदि वा जानकीमपि ।

आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥

बाँगला-देशस्य समस्या इत्यमेकाकिनो भारतराष्ट्रस्य
उपर्येव लोकतन्त्ररक्षणस्य मानवताऽस्तित्वस्थापनस्य
च गभीरतरो भारः समुपस्थापितः । स्वीयादर्शपूर्ण-
ऽतीतानुसारमेव अस्माकं राष्ट्रमत्र प्रयततु, साफल्यञ्च
समासादयत्वित्येवास्मिन् प्रसङ्गे वयं भगवन्तं प्रलयङ्करं
शङ्करमभ्यर्थयामः ।

मुख्यमन्त्रिणः प्रार्थयन्ते

उत्तरप्रदेशस्य मुख्यमन्त्रिणः श्री कमलापति त्रिपाठि-
महोदयः प्रार्थयन्ते यत्तैः प्रदेशीय-विविध-समस्यानां

समाधानप्रसङ्गे प्रादेशिक-संस्कृतविद्यालयाध्यापकानां
दैनिकजीवन-निर्वाहसम्बद्धा, समस्याः कथमपि न
विस्मारणीयाः । प्रत्युत तेषां नेतृत्वे प्रश्नोऽयं प्राथम्यं
लभत्वित्येव मुख्यमन्त्रिणां गौरवानुरूपम् । विगतेऽङ्के
अस्मिन्नेव स्तम्भेऽग्रलेखरूपेण विस्तरशोऽस्माभिरतद्
विचारितमेव । अन्यूनं शीघ्रातिशीघ्रं संस्कृतविद्यालया-
ध्यापकेभ्यो महर्घताभूतिद्रव्यस्य (महँगाई भत्ता)
व्यवस्था प्रारब्धव्या शासनेन । तदर्थञ्च तेन
सम्बद्धाधिकारिभिः कार्येऽत्र जायमानस्य व्ययस्य
विवरणमासाद्य तावद्धनम् आगामिनि पूरकाऽऽयव्ययक-
स्वीकृत्यवसरे राज्यविधानसभातः स्वीकार्यमित्येव
नो मुख्यमन्त्रिणां कृते साग्रहं निवेदनम् । संस्कृत-
विद्यालयाध्यापकाः सर्वथा शान्तिप्रियाः, सहिष्णवश्च ।
ते कर्मकरादिवत् महायानादिकं कर्तुं न जानन्ति,
नापि च तत् स्वगौरवानुरूपमनुमन्वते च । सत्यप्येवं
संस्कृतविदुषोऽन्ववायं स्वजनुषा विभूषको मुख्यमन्त्री
कार्यमिदं न करिष्यति, तदा तस्य भारतीयसंस्कृति-
प्रणयित्वं विद्वत्कुलजन्मापि मुधा स्यात् । आशास्महे
यदस्माकं मान्या मुख्यमन्त्रिण इमामभ्यर्थनां सफल-
यिष्यन्ति, अन्यूनम् १९७१ मितेश्वीय-वत्सरारम्भतः
संस्कृतविद्वांसो महर्घताभूतिद्रव्यलाभभाजो विधा-
स्यन्तीति ।

श्री महेशप्रसादानामभिनन्दनम्

महान् प्रमोदावसरो यद् वाराणसीनगराधि-
कारिणः श्रीमहेशप्रसादमहाभागाः राज्यशासनेन
वाराणसी-मण्डलार्धशपदे समभिषिक्ताः । वाराणसी-
नगराधिकारिपदप्राप्तेः पूर्वं प्रादेशिकसूचनाधिकारि-
पदे स्थितवद्भिरेभिः प्रदेशीय - सांस्कृतिकस्थलानां
चित्रमयदर्शनस्य यः स्तुत्य उद्यमः कृतः, मन्यामहे,
तेनैव एते भारतसंस्कृतिधान्याः वाराणस्याः नगरा-
धिकारिपदेऽस्मिन् समानीताः । अस्मिन्नपि पदे निवसद्भि-

(आवरणपृष्ठे ३)

पूर्वतोऽनुवृत्तः—२

तुलसी-रमृति-सन्दर्भः—खण्डकाव्यम्

—श्रीमन्तो रामानन्दसरस्वतिपादाः—

२६. आषाढे सित-दिक्स्थितौ बुधदिनेऽङ्काष्टेषुचन्द्रे शके
जाता रामगतिर्द्वयोर्विषमयोः स्वर्गे च लोके तथा ।
गत्वाऽस्तुलसी प्रयागमथ तद् गार्हस्थ्यवेषं जहौ
स्तात्वा तत्र मुनेः सुवेषमकरोच्छीरामभूमिं गतः ॥
२७. एवं साधुसमागमेन सुखितोऽस्थासीच्चतुर्मासकं
यात्रामन्यसुपुण्यधामनिचयानां कर्तुमैच्छततः ।
पूर्वश्रीजगदीश्वरस्य च पुरीं द्रष्टुं प्रतस्थे मुदा
मध्ये चापि पथि प्रसिद्धिमतुलं सम्पादयन् चोत्सुकः ॥
२८. मार्गे ग्राम-‘दुवौलि’-नाम्नि हरिरामादि कुमारं द्विजं
शेषे तस्य पुरा कृतादधवशात् प्रेतत्वमाप्तो द्विजः ।
योऽयं श्रीहनुमत्समागमविधौ यत्ने तु वक्षत्यथ
एवं श्रीतुलसी पुरीं भगवतः प्राचीसमुद्रान्तिकम् ॥
२९. तस्थौ तत्र दिनेषु केषुचिदसौ श्रीमज्जगन्नायकं
तत्रेशं सुसमर्चयन्नवसरं लब्ध्वाऽलिखत् पाणिना ।
श्रीरामायणमेतदादिकविना वाल्मीकिना निर्मितं
श्रीरामेश्वरधाम रामरचितं सेतौ स्थितं सोऽगमत् ॥
३०. श्रीद्वारावतिकां गतः प्रभुवरं कृष्णं च दृष्ट्वा ततः
संप्रायाद् बदरीवनं कतिदिनैर्नारायणस्यान्तिकम् ।
तं व्यासं च समर्च्य मानसगुणान् संकीर्त्य सोऽयं ततो
गत्वा दुर्गममार्गतोऽतिविमलं प्राप्तं सरो मानसम् ॥
३१. दिव्यैस्तत्र जनैः सुसङ्गतिरभूत् तेषां च साहाय्यतः
श्रीरूपाचलमध्यगात् पुनरयं नीलाचलं दृष्ट्वान् ।
तत्रस्थस्य भुशुण्डिनः परिचयं संप्राप्य सोऽयं पुनः
प्रत्यावर्त्य सरोवरं परिगतः कैलाशमीशालयम् ॥
३२. एवं तीर्थपरिभ्रमं च तुलसीदासो व्यधात् सर्वथा
वर्षैः पञ्चदशात्मकैः स्वभवनं चागत्य काश्यां स्थितः ।
चातुर्मास्यमतीत्य रामचरितं सुश्रावयामास सः
सानन्दानकरोच्च तान् हरिजनान् हर्षं स्वयं चाप्तवान् ॥
३३. तत्राश्वत्थतरी निवासमकरोत् प्रेतश्च शप्तः पुरा
तृप्ताशौचजलेन तं सपरिचित्यामुं च शापप्रदम् ।
प्रत्यक्षे त्ववदत्तदा स तुलसीदासं हितं याचितुं
श्रीरामस्य तु दर्शनं च तुलसी यत्नं ततः पृष्ठवान् ॥
३४. श्रीमद्रामकथां प्रतिदिनं श्रोतुं च यस्यागमः
पश्चादेव च कुष्ठितस्तु गमनं सोऽयं हनुमान् स्वयम् ।
रामं दर्शयितुं क्षमोऽवसरमालक्ष्यास्य पादग्रहं
कृत्वा तस्य सुतोषणं कुरु तदा स्याद्वाञ्छितं तेऽधुना ॥
३५. इत्येवं गदिते च सोऽपि तुलसीदासस्तथैवाचरत्
तत्सत्याग्रहतस्ततश्च हनुमान् प्रीतस्तु दासोऽभवत् ।
त्वं ब्रूहीति वरं यदा कथितवान् श्रीरामसन्दर्शनं
स्यान्मे तृप्तिकरं यदा स तुलसीदासो ययाचे वरम् ॥
३६. एवं श्रीहनुमान् प्रसन्नमनसा श्रीचित्रकूटे भवेत्,
श्रीरामस्य हि दर्शनं तत इतस्तत्रैव गच्छेति तम् ।
प्रोवाचाऽथ गतश्च तत्र तुलसीदासो मुदा सत्त्वरो
गत्वा तत्र पयस्विनीं सुरनदीं मन्दाकिनीं प्राप्तवान् ॥
३७. श्रीमन्मत्तगजेन्द्रशम्भुनिकटे तस्याः सुतीरे स्थितः
श्रीमद्रामगिरेः परिक्रमविधौ सोऽपश्यदेतावुमी ।
अश्वत्थौ सुकुमारकौ च मृगया क्रीडापरावृत्तौ
सौन्दर्येण तयोश्च मोहितधिया न ज्ञातवानीश्वरम् ॥
३८. पश्चात्तपस्वितेऽङ्गिते परिचयं लब्ध्वा स शोकं गतः
पश्चात्तापपरश्च दर्शनविधौ क्षुब्धस्तदा मारुतिः ।
दत्त्वा धैर्यमथापि ते भगवतो भूयो भवेद् दर्शनं
इत्याश्वास्य गतोऽभवत् स तुलसीदासः प्रतीक्षापरः ॥
३९. सप्तव्योमरसेन्दुवैक्रमशके माघे बुधेऽमा परे
प्राता रामसुषुप्तके च भगवान् रामो यदा बालकः ।
भूत्वा चन्दनलेपनाय तुलसीदासं ययाचे यदा
सङ्केतं हनुमास्तदा शुकवपुः कर्तुं जगादेति तम् ॥

४०. घट्टेऽथाऽमवदन्न सज्जनमहासम्मेलनं चन्दनं
तस्मिन् धर्षयति प्रलेपनपरो गात्रे रघूणां पतिः ।
श्रीरामस्तुलसि त्वमद्य न कथं पश्यस्यमुं वाञ्छितं
सद्रूपं त्विति चेङ्गिते हनुमता सोऽपश्यदीशं स्वयम् ॥
४१. इत्येवं प्रभुदर्शनेन तुलसीदासः स्वदेशस्मृतिं
त्यक्त्वा प्राप्य चिरं सुवाञ्छितफलं प्रेमाश्रुभिः पूरितः ।
उक्तोऽहं प्रभुणा विलेपनविधौ नार्चा व्यथां मोहतः,
स्वेनाऽऽदाय च चन्दनं प्रभुवरस्त्वन्तर्हितो हा मुधा ॥
४२. जीवेमेति वियोगजे व्यसनके नक्तं हनूमांस्तदा
दूरीकृत्य परां व्यथां च तुलसीदासस्य बोधं ददौ ।
स्वस्थः स प्रभुदर्शनेन तुलसीदासश्च सिद्धिं परां
लब्ध्वा लोकमुखाय चैव बहुशो दीनान् कृतार्थान् व्यधात् ॥
४३. गत्वा लक्ष्मणपर्वते सितमहासर्पं विलोक्योक्तवान्
चन्द्रेणैव मनोहरस्त्वयमहिर्वैचित्र्यमेतद्धरेः ।
श्रुत्वा दृष्टिपरश्च तस्य तुलसीदासस्य सोऽहिस्तदा
दृष्ट्वा सर्पतनुं विहाय शुभदं तत्प्राप्तवान् मानुषम् ॥
४४. 'छीतूदास' इति प्रसिद्धहरिमक्तोऽभूत्तदाऽसौ मुनिः
श्रुत्वा तस्य कथां च पूर्वविहितां सर्पत्वमापद्यथा ।
शिष्यं ते च विधाय चाथ तुलसीदासो जनैः सेवितः
सिद्धिं स्वामिलक्ष्य राममजने विघ्नं ततोऽन्तर्दधौ ॥
सत्सङ्गं स विधाय सुस्मृतिकरं चित्तं ययाचे मुनिः शालग्रामशिलां तथा च कवचं संलिलख्य तस्मै ददौ ।
एवं कामदपर्वते च बहवो मक्तास्तपःसंयुताः सत्सङ्गात् सुखमापुरन् वसुवर्षं ते व्यतीयुः सुखम् ॥ ५० ॥
४५. दर्यानिन्दमुनिः कदाचिदगमद् द्रष्टुं च तं बोधदं
विद्वांसं तुलसीं मुनिं च लघुशङ्कार्थं बहिर्निर्गतम् ।
संप्राथ्येति हठेन मञ्चशिखरे स्थित्वा प्रवक्तुं कथां
स्वीकार्यापि गते मुनौ च तुलसीदासस्तथैवाचरत् ॥
४६. श्रीमद्रामकथामृतं प्रतिदिनं चाप्याययन् सज्जनान्
श्रीरामो मृगया विहारमनसा दृश्यो बभूवैकदा ।
प्रीत्या चैवमभूद्वनं सुललितं भक्तप्रतोषप्रदं
तत्रस्थाद् विषमे तदा बहुविधं लेभे सुखं शान्तिदम् ॥
४७. श्रीवृन्दावनतः सुमित्र-हरिवंशः प्रेष्य शिष्यं प्रियं
पत्रं तेन सहैव पुस्तकयुते राधासमाराधने ।
राधातन्त्र-सुधानिधिं च यमुनास्तोत्राष्टकं सोऽथ वै
सम्मत्यै तुलसीमुनेर्वहुविधं सम्प्रार्थनासम्मितम् ॥
४८. अङ्गव्योमरसेन्दुवर्षमितगा जन्माष्टमी या शुभा
तस्यां यो भविता शुभो हरिमहारासोत्सवस्तत्र वै ।
त्यक्तुं देहमिमं निजं तव शुभाशीर्वादमभ्यर्थये
पत्रं प्राप्य ततस्तथैव तुलसीदासो ददौ चाशिषम् ॥
४९. तत्र श्रीहरिवंश ईप्सितगतिं लब्ध्वा निकुञ्जं गतः
उत्सृज्यात्मतनुं मुदा भगवतः सालोक्यमाप्तः परम् ।
सण्डीलात् इहागतो मुनिवरः श्रीनन्दलालाभिधः
षण्मासं च समुष्य यः पठितवान् श्रीरामरक्षास्तुतिम् ॥

(क्रमशः)

विधि-तत्त्व-निर्णयः

—श्री रामचन्द्र देवः, एम० ए० साहित्याचार्यः—

[शोधच्छात्रः-संस्कृत-पालिविभागस्य, हि० वि० वि०, वाराणसी]

अथातो धर्मजिज्ञासा, अन्वाहार्ये च दर्शनात् इत्युपक्रमोपसंहारेण महर्षिणा 'द्वादशलक्षणी'-नाम्नि स्वग्रन्थे प्रमाणभेदादिषु द्वादशस्वध्यायेषु धर्मो विचारितः । तत्र को धर्म इत्याकाङ्क्षायां 'चोदना-लक्षणोऽर्थो धर्मः' इति तल्लक्षणं प्रणीतम् । 'चोदना-शब्दश्च चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमाहुः इति भाष्यात् चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थ-वाचिनः इति वार्तिकाच्च विधिवाक्यमेव बोधयतीति विधिबोधितत्वमेव धर्मलक्षणम् । अत एव मण्डन-मिश्रैरपि 'विधि-विवेके' विधिविषयक-विवेचनप्रस्तावे प्रतिज्ञातम्—

साधने पुरुषार्थस्य सङ्गिरन्ते त्रयीविदः ।

बोधं विधौ समायत्तमतः स प्रविविच्यते ॥

कः पुनरयं विधिरित्याक्षिप्य स खलु शब्दभेदो वा, तद्व्यापारातिशयो वा, अर्थभेदो वा यद-भिधानाच्छब्दोऽपि तथा व्यपदेश्यः इति विक-ल्पितम् । तत्र विधेः शब्दस्वरूपत्वं तद्व्यापार-स्वरूपत्वं च निरस्य अर्थविशेषस्वरूपत्वमेव स्वीकृतम् । तत्रापि प्रेषणादीनां पुरुषधर्मत्वात्, अविशेषभूतायाः प्रवर्तनायाश्च प्रवर्तकत्वात्, नियोगस्य च अकार्यत्वात्, नियोगैकबन्धनाय पुरुषप्रवृत्ते-रभावाच्च तेषां विधित्वेऽनुपपत्तिं प्रदर्शय—

पुंसो नेष्टाभ्युपायत्वात् क्रियास्वन्यः प्रवर्तकः ।

कर्तुरिष्टाभ्युपाये हि कर्तव्यमिति लोकधीः ॥

इत्यादिना इष्टसाधनत्वस्यैव लिङ्गत्वम्, तस्यैव च विधित्वं प्रतिपादितम् । तदेवात्र समासतो विविच्यते ।

'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिवाक्येन पुरुषस्य यागादि-क्रियायां प्रवर्तने विधितत्त्वमेव प्रवर्तकं तत्त्व-

मित्यत्र सर्वेषां मीमांसकानां मतैक्यम् । तथापि तत्स्वरूपविषये बहवो विविदिषन्ते । तथा हि—

१. यजेतेत्यादि-लिङः श्रवणे स्वर्गकामः पुरुषः प्रवर्तत इति लिङादिशब्द एव विधिरित्येकं मतम् ।

२. लिङादिशब्दानां भावनाख्य-प्रयोजकव्यापार एव पुरुषप्रवृत्तिहेतुरिति स एव विधिरिति द्वितीयं मतम् । यथोक्तम्—

अभिधा भावनामाहुरन्यामेव लिङादयः ।

३. अर्थाभिधाव्यापार एव विधिः, तस्य शब्दार्थ-संवेदनमुखेन प्रवृत्तिजननं प्रति सामर्थ्यादिति तृतीयं मतम् ।

४. प्रेषणाऽध्येषणाऽभ्यनुज्ञालक्षणोऽभिप्रायविशेषो लिङर्थः, स च विधिरिति चतुर्थं मतम् ।

५. अनेकसामर्थ्यपरिकल्पनादोषाद् व्यभिचाराच्च प्रैषादीनामवाच्यत्वादव्यभिचारात् प्रवर्तनामात्रमेव लिङर्थः, स एव विधिरिति पञ्चमं मतम् ।

६. प्रमाणान्तरागोचरः शब्दमात्रालम्बनोऽपरा-मृष्टकालत्रयो नियोगो लिङादीनामर्थो विधिरिति षष्ठं मतम् ।

७. उपदेशाख्यः प्रेरणात्मक इष्टसाधनत्वमेव पुरुषप्रवर्तको विधिरिति सप्तमं मतम् ।

८. कर्तव्यतारूपं प्रवर्तनारूपं वा समीहितसाध-नत्वमेव लिङादिभिरभिधीयत इति कर्तव्यतात्मकः प्रवर्तनात्मको वा इष्टसाधनत्वमेव विधिरिति अष्टमं मतम् ।

विधिस्वरूपविषये एतानि सर्वाणि मीमांसक-मतानि क्रमशोऽत्र विवेचनीयानि ।

१. तत्र प्रथमं शब्दस्वरूपविधिवादिनो मतं चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम् इति भाष्य-

मनुसत्येदं यत् लिङादिशब्द एव साक्षात् प्रवर्तते इति स एव विधिः । किन्तु नैतदुचितम् ; यतः चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः इत्यनेन शब्दः प्रमाणमिति प्रतिज्ञायते । प्रमाणं च अबाधितानधिगतासन्दिग्धार्थ-प्रमाणनकतया बोधकम् । तत्र प्रवृत्तिहेतुं कञ्चनार्थ-तिशयमवगमयत् शब्दश्चोदनात्वेन प्रमाणतामश्नुते शब्दस्वरूप-विधिवादिनां मते । स्वयमेव तु प्रवृत्तेः कारकस्तां प्रमाणतामपजह्यात् । काको हेतुस्तु न प्रमाणं भवति, अपि तु ज्ञापक एव । यथा बीजादीना-मङ्कुरादिकारकाणां न प्रामाण्यम्, रूपादिज्ञापकानां चक्षुरादीनामेव । तथा लिङादिशब्दस्य प्रवृत्तिकार-कत्वेऽपि भावनारूपविषयावबोधान्न प्रमाणताहानिरिति चेत् । न ; 'चैत्रः पचती'त्यादौ वर्तमानापदेशेऽपि भावनात्रगमात् विषयावबोधमात्रस्य तुल्यत्वात् ।

'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इत्यभ्युपगमेन इष्टापत्ते-र्वक्तुमशक्यत्वाच्च ।

शब्दस्वातन्त्र्ये च पुंसः प्रवृत्तौ नियोगतोऽवश्यं प्रवृत्तिः स्यात् । तथा च अकुर्वन् विहितं कर्मेति धर्मसूत्रकारवचनं निर्विषयं स्यात् । ज्ञापकः पुनः स्वरूप-तत्कर्मसम्बन्ध-विषयज्ञानमपेक्षते, न तु कारकः । लिङादिस्वरूपं च प्रवृत्तेः कारकमित्यनुपयुक्तस्वरूप-तत्कर्मसम्बन्धविषयसंविदोऽपि पुंसः प्रवृत्तिप्रसङ्गः । प्रत्ययश्च सहाभिधानात् प्रकृत्या तदनुवादाद्वा, तद्व्योतनाद्वा, तत्सम्बन्धयन्तिराभिधानाद्वा तया समभिव्याहारमर्हति । अवाचकस्य तु प्रवृत्तेः कारकस्य स न युक्तः ।

अपि च—अश्रुतफलेषु पिण्डपितृयज्ञादिषु स्वर्गादि-फलाध्याहारः । क्वचित् समिदादौ क्रतूपकारकल्पना । श्रुतानामपि स्वर्गादीनां फलत्वाध्यवसाय इति सर्व एष महिमा विधेः । स शब्दस्य विधिभावेऽनुपपन्नः । नहि तदा शब्दादनवकल्प्यमानमन्यथा फलं क्रतूपकारं विना किञ्चिद् गम्यते यच्छब्दादवगतफलादिना

विनाऽनुपपद्यमानं फलादीनां कल्पनावीजं भवेत् । न च श्रोत्रग्राह्यस्य लिङादिस्वरूपस्य सान्निध्ये फलादि वर्तते येन तद्विना नोपपद्यते । तस्मान्न शब्दो विधि-स्तद्व्यापारो वा ।

२. अभिधा भावनामाहुरन्यामेव लिङादयः इति वार्तिकमनुसृत्य भावनाख्य-लिङादिशब्दव्यापार-स्वरूप-विधिवादिनो मतं प्रवर्तते । अनभिधेयशब्द-व्यापारे तु पूर्वोक्तप्रमाणत्वादितोषाः संभवन्ति । किन्तु अभिधेये लिङादिशब्दानां प्रवर्तमानं पुरुषं प्रति प्रयोजकव्यापार आत्मीयः प्रवर्तना । तथा च ज्ञापकत्वात् प्रामाण्यम्, इच्छासहकारिणश्च प्रवर्तकत्वात्, इच्छायाश्च अवश्यं भावानियमात् प्रवृत्ति-नियमोऽप्युपपन्नः । ज्ञापकत्वे सति संविदाश्रयत्वमप्युप-पन्नम्, प्रकृत्यन्तरानुरक्तप्रवर्तनाभिधायिना च प्रत्ययेन सह प्रकृतेः समभिव्याहारविशेषोऽप्युपपन्नः, प्रवर्तनाया अभिधेयत्वात् । शब्दप्रतीतप्रवर्तनाऽन्यथाऽनुपपत्त्या कार्यकल्पनाऽप्युपपन्नेति दोषपञ्चकं परिहृतं भवति । अत एवाभिधेया भावना विधिरूपम् ।

परं इदमपि नोचितम् ; प्रेषणाऽध्येषणाऽभ्यनुज्ञा-लक्षणस्य अभिधेयशब्दव्यापारस्यानिरूप्यत्वात्, अप्रतीत-व्यापारस्यापि लिङादेर्वाद्यादेरिव स्वभावतः प्रेरकत्वा-दभिधानस्य वैयर्थ्यत्, अप्रमाणत्वादि पूर्वदोषप्रसङ्गात्, शब्दस्यानुरोधत्वात् पुरुषाप्रवृत्तेः, प्राक् फलावगमा-च्छास्त्रत्वासिद्धेः, लिङादिव्यापारे च विधौ लिङादि-स्वरूपाभिधानाच्च नाभिधेया भावना विधिरूपम् ।

३. यद्युच्येत—नाभिधेया भावनाऽभिधाभावना, अपि तु अभिधैव भावना अर्थाभिधाव्यापारः शब्दस्य भावना विधिर्लिङर्थ इति । तदपि अनुपपन्नम् ; तथा हि-अभिधा चेद्विधिः सर्वशब्दानां यथास्वमभिधेयेषु तद्भावं इति षटादिशब्देभ्योऽपि प्रवृत्तिप्रसङ्गः, अस्या अविशेषात् । 'अनन्यलभ्यस्तु शब्दार्थ' इति स्थितौ सत्यार्थप्रतीतिलक्षणकार्योन्नेयाया अभिधायानन्य-

लभ्यत्वात् शब्दार्थत्वमयुक्तम् । अभिधायाश्च अभिधा-
पेक्षणेऽभिधाऽप्यभिधेयत्वेनाऽभिधेया, एवं तदभिधाऽपि
इत्यनवस्थापातः ।

अर्थाभिधैव अपेक्षतेऽभिधां नाऽभिधेति चेत् । न ;
नियामकस्य हेतोरभावात् । न ह्यत्र हेतुरस्ति यद-
र्थाभिधैव अपेक्षतेऽभिधां नाऽभिधाऽभिधेति । अपि
च अभिधीयते लिङादिभिः स्वार्थाभिधेति च प्रेक्षावतां
हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थिनां प्रवृत्तिरिति किं केन
सङ्गतम् ? तस्मादभिधानमपि न विधिः ।

४. एवं लिङादिशब्दविशेषस्य तद्व्यापार-
विशेषस्य च विधित्वानुपपत्तौ लिङादीनामर्थविशेष
एव विधिरस्तु । तत्र यदुच्येत, यथा लोके प्रेषणा-
ध्येषणाऽभ्यनुज्ञालक्षणो अभिप्रायातिशयः प्रयोक्तृधर्मो
लिङर्थः, तथैव वेदेऽपि स एव लिङर्थः, शब्दार्थस्य
लोकाधीनावधारणत्वात् । अतः स एव विधिः स्यात् ।
स तु अपौरुषेयेषु वेदवाक्येष्वसम्भवः, तस्य पुरुषधर्म-
त्वात् ।

येऽपि वेदान्तवादिनोऽपौरुषेयत्वमङ्गीकृत्य वेदं
वेदशरीरिणमन्तर्यामिणमास्थिषत, अथाधिवेदं यः
सर्वेषु वेदेषु प्रतिष्ठन् सर्वेभ्यो वेदेभ्योऽन्तरः, यं
सर्वं वेदा न विदुर्यस्य सर्वं वेदा शरीरं यः सर्वान्
वेदान्तरौ यमयति, एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः
इति श्रुतेरिति तदत्यन्तस्थवीयः ; चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः
शरीरमिति हि तद्विदः । न च कस्यचिदात्मनश्चेष्टा-
दीनां वेदराशिराश्रयो भवितुमर्हति ।

५. यदपि एतन्मतम्—अनेकसामर्थ्यपरिकल्पना-
दोषाद् व्यभिचारोच्च प्रेषादीनामवाच्यत्वादव्यभि-
चारात् प्रवर्तनामात्रं लोके लिङर्थः, तस्य वेदेऽप्युपपत्ति-
रिति । इदमप्यचतुरस्रम् ; निर्विशेषसामान्याऽयोगा-
दकर्तृत्वे व्यापारानुपपत्तेश्च । न तावत् प्रेषादयो विशेषा
वेदे सम्भविनः । नाप्यन्यो विशेषः कश्चिदुपचर्यते ।
तदुपदर्शने वा सामान्याभिधानेऽपि न विधिः ।

व्यर्थम् । तदेतदपास्तसकलभेदं प्रवर्तनासामान्यं
ब्राह्मण्यमिव समुज्झित-कठादिभेदं स्यात् । प्रवर्तना
च प्रवर्तयितुर्व्यापारः, स तमन्तरेणेति नातिविराजते,
पुरुषस्याभावात् । शब्दस्य च प्रवर्तकत्वनिषेधात्
प्रवर्तयितुरभावः ।

६. यत्तु प्राभाकरा मन्यते—प्रमाणान्तरागोचरः
शब्दमात्राऽऽलम्बनो नियुक्तोऽस्मीति प्रत्यात्मवेदनीयः
सुखादिवत् अपरामृष्टकालत्रयो लिङादीनामर्थो
विधिरिति । इदमपि दर्शनं नातिरमणीयम् ; तथा हि—
स खलु शब्दप्रमाणको नियोगो वाक्यार्थः पदार्थो
वा स्यात् । तत्र पदार्थस्यैकस्य इतरपदार्थान्तरोप-
कल्पितविशेषस्य वाक्यार्थत्वादपदार्थत्वे तदनुपपत्तिः ।
सम्बन्धवाक्यार्थवादिनोऽपि मतेन तावत्सम्बन्धमात्रं
वाक्यार्थः, तस्य विशेषनिबन्धनव्यवहारानङ्गतया
वाक्यश्राविणः क्वचित् कुतश्चित् प्रवृत्तिनिवृत्यो-
रनुपपत्तेः । तस्मादेतद्विशेषो वाक्यार्थः, न च नियोग-
स्तद्विशेषोऽसम्बन्धरूपत्वात् । अस्तु तर्हि पदार्थः । नैवम् ;
अनन्यप्रमाणगोचरस्य पदार्थत्वानुपपत्तेः, सम्बन्ध-
संवेदनसापेक्षत्वात् पदार्थत्वस्य ।

अपि च—नियोक्तृव्यापारो नियोगो न नियोक्तु-
र्विनाऽवकल्पते । न चास्य सम्भवः ; अपौरुषेयताऽभ्युप-
गमात् । शब्दस्य पुरस्तात् प्रतिषेधात् । कुर्विति तदपरा-
मर्शाद् अनन्यगोचरत्व - कालत्रयापरामर्शात् करिष्यसि,
अकार्षीः, करोषीत्यभिन्नार्थत्वप्रसङ्गादनन्यगोचरत्वम् ।
यद्यपि शब्दतो घटादावपि मानान्तरागोचरत्वप्रसङ्गः ।
न हि घटादिश्रुतयोऽपि भूतादीनामन्यतममामृशन्ति ।
अथ अर्थतस्त्रैकाल्याऽज्ञामर्शो न पुनः शब्दमात्रात् ?
अत्यन्ताऽसत्त्वं खपुष्पादिवत् । यथा खपुष्पादयो नाऽभूवन्न
भविष्यति न भवन्ति तथा चेन्नियोगोऽपि न स्यात्तेभ्यो
विशेषः ।

७. अपौरुषेये प्रेषादिनृधर्मो नावकल्पते
इत्यादिना महापि आज्ञाभ्यर्थनाऽनुज्ञा वेदेऽनुपपन्ना,

तस्याऽपौरुषेयत्वेन चेतनस्य नियोक्तुरभावात् । किन्तु उपदेशस्तु युज्यते, तस्याऽपौरुषेयेऽपि सम्भवात् । सोऽपि तद्वदेव प्रेरणात्मकश्चतुर्थो लोके प्रजायते । तथा हि—आज्ञाभ्यर्थने हि नियोक्त्रर्थमनाहत-नियोज्य-फलं कर्म गोचरयतः । उपदेशस्तु नियोज्यार्थं कर्म गोचरयति ।

ननु यदि नियोज्यार्थकर्मोपदेशः, तदनुज्ञाऽप्युपदेशः प्रसज्येत । साऽपि हि क्वचित्नियोज्यार्थकमेति चेत् । न ; यतोऽनुज्ञा तु यद्यप्येवं क्वचित्तापि प्रवृत्तपुरुष-विषयत्वान्नोपदेशः । नियोक्त्रर्थकर्मोपदेशोऽपि अनुज्ञा भवत्येव, तथा हि—भृत्यस्य प्रभवे हितं चिकीर्षोरप्यस्ति हितकामितया सहसा कुर्वतः प्रभोरनुज्ञा । नियोज्यार्थ-कर्मगोचरमप्रवृत्तप्रवर्तनमुपदेशमावक्षते धीराः । न हि 'गामानये'त्याज्ञायां 'माणवकमध्यापये'त्यभ्यर्थनायां 'कुरु यथेच्छमि'त्यनुज्ञायामुपदेशप्रतीतिः । नापि 'भैक्ष्यं चरेत्, ज्वरितः पथ्यमश्नीयादि'त्युपदेशे आज्ञादि-प्रतीतिः । न चास्योपदेशस्य क्वचित् कथञ्चिदवगतिः, अपि तु भूयसा चैष पौरुषेयेषु कामार्थशास्त्रादिषु आज्ञादिभिरनारोपितो लोके प्रजायते । शास्त्रकारा हि नैसर्गिक-वैनयिक-बुद्धयतिशयसंपन्ना लौकिका इति न केवलं शास्त्रेषु निकृष्टबुद्धिवचननेष्वपि प्रसिद्धम् । यथा गोपालादिवचस्मि मागख्यानपरेषु 'अनेन पथा गच्छे'ति ।

कः पुनरयमुपदेश इति चेत् ? उपदेश इति विशिष्टस्य शब्दस्योच्चारणमिति भाष्यकृतोक्तम् । विशिष्ट-स्येति वदता शब्दस्य रूपगतो विशेष उक्तः । स च प्रत्यक्षशब्दवर्तितया प्रत्यक्ष इति प्रथमश्राविणोऽपि प्रवृत्तिप्रसङ्ग इति लक्षणान्तरमुक्तमाचार्येण—

विशिष्टः पुरुषार्थस्य शुद्धस्योपायमाह यः ।

पुरुषार्थो यदा येन यो नरेणाभिकाङ्क्ष्यते ॥

(वि० वि०, पृ० २४०)

शब्दगतो विशेषः प्रतिशब्दं समवायादप्रयोजक इत्यर्थगतेन हेतुना विशेषेण विशिष्टः शब्द उक्तः । पुरु-

षार्थस्य उपायमनवगतमवगमयन् उत्कर्षाद्विशिष्टः शब्द उक्तः । अन्यथा सर्व एव शब्दः शब्दान्तराद्भिन्न इति अविवेक्षणमेव स्यात् । अतो नाविदितार्थस्य प्रथम-श्राविणः पुरुषस्योपदेशात् प्रवृत्तिः ।

ननुपदेशो विधिः, स चार्थभेदाभिधायकः शब्द इति क्वचित् । क्वचिदुच्चारणमाह शब्दस्योच्चारण-मिति । क्वचिदर्थं विध्युद्देशेनैकवाक्यत्वादिति । क्वचित्त्वचनं चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमिति । वार्तिककारश्च अभिधाभावनामाहुरित्यभिधामिति । अतोऽत्र प्रदर्शनार्थं चेदं विशिष्टः शब्दो विधिरिति । अतोऽर्थशब्दाभिधोच्चारणादिज्ञानं च कर्म-कर्तृ-करण-भावसाधनेन उपदेशशब्देन यथायथमुच्यते । तेषु तेषु शास्त्रप्रदेशेषु चोदनाविधिशास्त्रशब्दा उपदेशशब्दा एव ।

ननु लिङादिभ्यः प्रवर्तनाऽवगम्यते, अन्यथा तच्छ्रोतुः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न पुनः पुरुषार्थोपायता, न खलु भूतार्थप्रतीतिः प्रवृत्तिहेतुः । अतः पराहतं चेदम्—उपदेशो नियोज्यार्थकर्मो प्रस्थितचोदनेति । यदि हि नियोज्यप्रयोजनकर्मभूतमाहुः कथमसौ अप्रवृत्तप्रवर्तना ? सेयं पराहतिः । तन्नैदं पराहतम् । तथा हि—

पुंसो नेष्टाभ्युपायत्वात् क्रियास्वन्यः प्रवर्तकः ।

प्रवृत्तिहेतुं धर्मं च प्रवदन्ति प्रवर्तनाम् ॥

प्रेक्षावतां हि कायवचनचेष्टे प्रयत्नपूर्विके, प्रय-त्नश्च रागपूर्वः, सुखानुशयो च रागो न दुःखे नाप्य-सुखे भवितुमर्हति, द्वेषादुपेक्षणाच्च । क्रिया च दुःखेत्यनुभवो लोकस्य । सा यदि सुखसाधनमपि न स्यान्नास्यां सुखार्थिनः प्रवर्तेरन् । न चैते उपायाः साक्षात्सुखे प्रवर्तितुमीशते इति प्रेक्षावद्व्यापारोपरम-प्रसङ्गः । तस्माद् दुःखरूपासु क्रियासु सुखसाधनतैव इच्छोपहारमुखेन प्रवर्तयति । यदि पुनः शब्दः सुख-साधनतां न प्रतिपादयेन्न क्रियायां पुरुषं प्रवर्तयेत् । तथापि इष्टसाधनतामात्रं शब्देन प्रतिपादितं, कुतः

अपौरुषेयम्

श्री बटुकनाथ शास्त्री खिस्ते

निजाङ्घ्रिपङ्केरुहभक्तिभाजां निरन्तरायाभ्युदयैक - सक्तम् ।
 उमाङ्गसञ्जातमनन्तगेयं महः परं किञ्चिदपौरुषेयम् ॥ १ ॥
 द्राक्षासु साक्षादमृतोपमासु वाग्वल्लकी - मञ्जुलगुञ्जितेषु ।
 माधुर्यधुर्यं यदुदेतितत्त्वं विदग्धवेद्यं तदपौरुषेयम् ॥ २ ॥
 स्त्रियोधियां किञ्चिद्यो न सन्ति प्रकर्षतन्त्रं भुवि पौरुषेयम् ।
 मुरारिमारादयमत्य रूढा यदिन्दिरा किन्तदपौरुषेयम् ॥ ३ ॥

पुनरतः प्रवर्तनाप्रत्ययः ? तदुच्येत प्रवृत्तिसमर्थो हि कश्चिद्भावातिशयो व्यापाराभिधानः प्रवर्तना । सा च क्रियाणामपेक्षितोपायतैव । न ह्यपेक्षितोपायत्वमप्रतिपद्य क्रियासु कश्चित् प्रवर्तते । यापि आज्ञादिभ्यः प्रवृत्तिः, सापि कथञ्चिदपेक्षितनिबन्धनत्वमुपाश्रित्यैव । अन्यथा तदनुपाश्रये प्रवृत्तेरभावात् ।

यदुच्येत, कर्तव्यमिति कर्तव्यताप्रतिपत्तेः, नापेक्षितोपायतया । तन्नोचितम्; समीहितोपायताया एव कर्तव्यताज्ञानस्यालम्बनत्वात् । अतः कर्तव्यताज्ञानस्य आलम्बनतया कर्तुरीत्सितोपायतैव प्रवृत्तिहेतुः, न कर्तव्यताप्रतिपत्तिः । तथा हि—

कर्तुरिष्टाभ्युपाये हि कर्तव्यमिति लोकधीः ।

विपरीते त्वकर्तव्यमिति तद्विषये ततः ॥

यः खलु प्रत्ययो यमर्थमन्वेति, स तस्य विषयः शुक्ल इव शुक्लप्रत्ययस्य । अपेक्षितोपायतां तद्विपरीततां चाजुयातो कर्तव्यमिति प्रमितिप्रत्ययो लौकिकानाम् । तेन त्रयोर्गोचराविति गम्यते । तस्मात् कर्तव्यतापि नान्या कर्तुः समीहितोपायतायाः । यथोक्तं भाष्यग्रन्थे—कर्तव्यस्य सुखं फलम् इति ।

८. इष्टसाधनत्वाद्यतिरिक्तः प्रवर्तनाख्योऽलौकिकः कश्चिद्धर्मविशेषो लिङादिवाच्य इति मन्यमाना भट्ट सोमेश्वरप्रभृतय इष्टसाधनत्वं न विधिरिति मन्यन्ते । यतो हि तथा सति इष्टसाधनमिति शब्दस्य

विधिशब्दः पर्यायः स्यात् । न च पर्यायत्वं युज्यते, 'सन्ध्योपासनं ते इष्टसाधनम्, तस्मात्तत् त्वं कुर्व' इति सहप्रयोगात्, पर्यायाणां च सहप्रयोगाभावात् । अतश्च व्यापारविशेष एव विध्यर्थः । स च लोके पुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः । वेदे तु पुरुषाभावच्छब्दनिष्ठ एव प्रेरणापरपर्यायः ।

आचार्य - पार्थसारथिमिश्रैस्तु—प्रवर्तनारूपेण तु शब्दोऽभिधत्ते । प्रवृत्तिहेतुश्च धर्मः प्रवर्तना । सा चापौरुषेये वेदे प्रैषादीनामसंभवात् परिशेष्यादिष्टाभ्युपायतैव निश्चीयते । तेनाभिधाव्यापारप्रवर्तनाभिधानवत् प्रवर्तनारूपेण इष्टसाधनतां शब्दोऽभिधत्ते न स्वरूपेणेति न प्रतीतिविरोधः । इदमेव भगवतो मण्डनमिश्रस्यापि^१ इत्यादिना प्रवर्तनाख्य-व्यापारविशेषस्वरूप-विधिवादिनां मतं निराकृतं समर्थितं च मण्डनमिश्रमतम् । प्रतिपादितमपि स्वमतं तदिदं^२ कर्तव्यतारूपं प्रवर्तनारूपं वा समीहितसाधनत्वमेव लिङादिभिरभिधीयत इत्येतावदेव रमणीयम् इत्यादिना ।

एतेषु सर्वेष्वपि मतेषु पार्थसारथिमिश्रमतमेव सर्वाधिकयुक्तियुक्तं परमरमणीयं सहजबुद्धिबोध्यं च वर्तत इत्यस्माकं निर्णयः ।

१. न्या० २० मा०, पृ० ५२ ।

२. न्या० २० मा०, पृ० ५४ ।

पूर्वतोऽनुवृत्ता

शृङ्गार-सप्तशती : देवगिरा गुम्फिता 'बिहारी-सतसई'

—श्री कविवरः परमानन्दः—

१२९. वामे भामे कामिनि
प्रोक्ताऽस्म्यहं यथैव ।
किमिति नीरदागमगमे
प्रवदसि प्रियस्तथैव ॥
१३०. प्रातः पतिगमनक्षणे
चलति मिलति पुनरेव ।
आलिन्दाया - मञ्जपति-
रस्ताचलं सिषेव ॥
१३१. त्यक्तं प्रेम विभिन्नता
जाता मयाऽधुनैव ।
प्रथम - कथा-कथनेन
किं व्रपते मनो ममैव ॥
१३२. सव्यथ-सरस-सकामिका
बहुसन्देश - कथाऽपि ।
गमक्षणेऽतीते तयो-
र्न विरमति साऽथापि ॥
१३३. धुरं ददति सदनस्य सा
उपवासिनी प्रियाय ।
पत्यौ प्रवसति कामिनी
सहसितमश्रु निनाय ॥
१३४. विरहो द्रुपदसुता-वसन-
मिव वर्धते चिराय ।
अवधि-दिवस-दुःशासनो
यस्यान्तं न जिगाय ॥
१३५. अवधिदिनेऽतीतेऽथ सा
कृशतरतनु - रपरेव ।
कृता चूतकलिकाभिरपि
विलसति विकलतरेव ॥
१२९. वामा भामा कामिनी
कहि बोलौ प्रानेस ।
प्यारी कहत लजात नहि
पावस चलत बिदेस ॥
१३०. मिलिमिलि झिलिमिलि मिलि चलत
आँगन अथयौ भानु ।
भयौ मुहूरत भोर
पौरहि प्रथम मिलान ॥
१३२. भये बडाऊ नेह तजि
बाद बकत बेकाज ।
अब अलि देत डराहिनौ
उर उपजत है लाज ॥
१३२. चाह भरे अतिरस भरे
विरह भरे सब गात ।
कोरि संदेसे दुहुन के
चले पौरि लौ जात ॥
१३३. चलत देत आभार सुनि
डही परोसिन नाह ।
लसी तमासे के द्रगन
हाँसि आँसुन माह ॥
१३४. रह्यो ऐँचि अंततलह्यौ
अवधि दुसासन बीर ।
आली बाढ़त बिरह ज्यौ
पञ्चालीको चीर ॥
१३५. हिय औरसी व्है गयी
टरे अवधि के वाम ।
हुँजै करि डारी परी
बीरी बीरे आम ॥

१३६. प्रेमहृदय पत्रानुगत-
मलक्षितं यदुवास ।

तद् व्रजाक्षरमिव तनौ
विरहाग्निना वभास ॥

१३७. नूतन-विरह-कृत-व्यथा
यथाऽबला विचकास ।

तथाविधा - मुपवासिनीं
दृष्ट्वा तदा जहास ॥

१३८. वामदृशः स्फुरणेन सा
जाता मुदिततरैव ।

दध्रे नूतन-वसनमपि
रमणागमं विनैव ॥

१३९. वामभुज - स्फुरणे यदा
मिलनं नन्दसुतस्य ।

मिलिष्यामि तेनैव सखि
दक्षिणभुजं निरस्य ॥

१४०. मलिन-तनु-विरहेण सा
बभौ मलिनवसनैव ।

अनुपमया रमणागमे
निजवदन - प्रभयैव ॥

१४१. हितागमनमोदः प्रिये
कुसुमामोद इवेह ।

प्रसरति किं चातुरतया
चतुरालीषु तवेह ॥

१४२. बहुदिवसै-रागमनमिति
मिलति चलति पुनरेव ।

मिलन-घटी जाता तदा
सा विरञ्चि-घटिकेव ॥

१४३. प्रिया ह्रिया न मिलति यदा
मिलनाया - ऽभिससार ।

प्रियभूषण-वसनानि सा
हृदये परं दध्ना ॥

१३६. छप्यौ नेह-कागद हियै
भई लखाइ न ठाँकु ।

विरहत चै उधरौ सु अव
सँहुउ कै सौ आँकु ॥

१३७. नये विरह बढ़ती व्यथा
खरी विकल जिय बाल ।

बिलखी देखि परौसिनौ
हरखि हँसी तिह काल ॥

१३८. मृगनैनी दृग की फरक
उर उछाह तन फूल ।

बिनही पिय आगम उमग
पलटन लगी दुकूल ॥

१३९. बाम बाहु फरकत मिलै
जो हरि जीवनमूर ।

तौ ताही भरि भैटिहौ
राखि दाहिनौ दूर ॥

१४०. मलिन देह वेदी वसन
मलिन विरह के रूप ।

पिय आगम औरै चढ़ी
आनन ओप अनूप ॥

१४१. कियौ सयानी सखिनसौ
यह सयान मति भूल ।

दुरै दुरायै फूल लौ
क्यो पिय - आगम फूल ॥

१४२. रहे बरोठे मौ मिलत
प्रिय प्रानन के ईस ।

आवत आवत व्है भई
बिधि की घरी घरीस ॥

१४३. भैटत बनत न भावतौ
चित तरसत अतिप्यार ।

धरति लगाइ लगाइ उर
भूषन वसन हथ्यार ॥

(क्रमशः)

वादे वादे जायते तत्त्वबोधः

एकं समीक्षणम्

अद्वैतसिद्धीयम् अहमर्थानात्मत्वोपपादनम्

—श्री परकजे सुब्रह्मण्यभट्टः—

१. पूर्वस्मिन् प्रकरणे सविस्तरं मूलाविद्याविचारं परिसमाप्य ततः 'ततश्चाहङ्कारादिसृष्टिः' इत्यादिना उत्तरस्मिन् प्रकरणे अहमर्थानात्मत्वविचार आरभ्यते अद्वैतसिद्धौ । तत्र 'सुखमहमस्वाप्सम्, न किञ्चिदवेदिषम्' इति परामर्शवलेन अहमर्थस्यात्मत्वं स्वयंप्रकाशत्वं सुषुप्तौ सत्त्वं च पूर्वपक्षिणोऽभिमतमनूद्य निराक्रियते—“गुणिग्रहणस्य गुणग्रहणव्याप्तत्वेन सुषुप्तावहमर्थसद्भावे इच्छादिरूपस्तदीयो गृह्येत । न तु गृह्यते, अतो निर्गुण एवात्मा गृह्यत इति वक्तव्यम् । ततश्च तादृशादात्मनो भिन्न एव सगुणोऽहमर्थः” इति ।

वयं तु पश्यामः—नैतदेवमिति ; यत इच्छादिगुणरहित एवाहमर्थः सुषुप्तौ गृह्यत इत्यङ्गीकारे न कश्चिदोषः । गुणिग्रहणस्य गुणग्रहणव्याप्तत्वं तु अद्वैतसिद्धान्ते नास्ति, आरम्भणाधिकरणन्यायेन गुणगुणविभागस्य मिथ्यात्वात्, गुणव्यतिरेकेण गुणिनो नाम कस्यचिदभावात् । न हि कदलीफलगत-रूपरसगन्धादिव्यतिरेकेण कदलीफलं नाम गुणो पदार्थः कश्चिदस्ति । आत्मनि तु इच्छादयो गुणा मिथ्यैव कल्पिता इति तस्य सगुणत्वं सुतरामसिद्धम् । सौषुप्तानुभवबलादेव हि आत्मनो निर्गुणत्वं प्रसाध्यते । यो ह्यात्मानमिच्छादिगुणविशिष्टं मन्यते, 'अहमिच्छामि, अहं सङ्कल्पयामी'-त्येवम्, तं प्रतिबोध्यते—न त्वमिच्छादिगुणविशिष्टः संसारी, यतस्त्वयि कस्यापि गुणस्याभावः सुषुप्तौ तवैवानुभवसिद्ध इति । अतोऽहमर्थस्य निर्गुणत्वं सार्वलौकिकानुभवसिद्धम् ।

न च सुषुप्तावात्मन एव निर्गुणत्वमनुभूयते न त्वहमर्थस्य, 'अहं निर्गुणः' इति सुषुप्तानुभवा-

भावादिति वाच्यम् ; निर्गुणत्वप्रकारकाहमर्थविशेष्यकज्ञानाभावेऽपि जागरे इव मनुष्योऽहं देवदत्तोऽहमित्यादिरूपसगुणत्वज्ञानाभावस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् । अन्यथा भवन्मतेऽप्यनिष्टप्रसङ्गः ; आत्मा निर्गुण इति ज्ञानस्यापि सुषुप्तावभावात् अतोऽहमर्थ एव सुषुप्तौ निर्गुणः प्रकाशते इत्यङ्गीकर्तव्यम् । 'न किञ्चिदहमवेदिषम्' इति परामर्शो हि सुषुप्तावहमर्थसद्भावं सविकल्प (सविशेष) ज्ञानाभावं च विस्पष्टं निवेदयति ।

न चाहमंशे परामर्शत्वमेव नास्त्यस्य ज्ञानस्य, अहमुल्लेखस्तु तत्कालीनात्मान्तःकरणैक्याच्यासादिति वाच्यम् ; विनिगमनाविरहात्, सुषुप्तावहमर्थसद्भावादपि परामर्शो अहमुल्लेखसम्भवात्, तत्कालीनाध्यासादेव अहमुल्लेख इति विशेषे विनिगमकाभावात्, अहं प्रतीतेरध्यासरूपत्वस्य सुषुप्तौ अहमर्थाप्रकाशस्य चेदानीमप्यसिद्धत्वात् । अन्यथा अस्वाप्समित्यंशेऽप्यपरामर्शत्वापत्तिः । 'अहं स्वपिमि' इति स्वापानुभवस्यापि सुषुप्तावभावात् । तस्मात् सुषुप्तावहमर्थप्रकाशो विद्यत एव ।

अत एव 'सुषुप्तावात्मन एव निर्गुणत्वमनुभूयते, न त्वहमर्थस्य' इति वचनमप्यनुपपन्नम् ; अहमर्थात्मनोर्भेदे प्रभाणाभावात् । प्रत्युत वक्तव्यमहम्-अर्थस्यैव निर्गुणत्वमनुभूयत इति । अन्यथा भवन्मतानुसारेण अहमर्थादिभिन्नस्यात्मन एव निर्गुणत्वमनुभूयत इत्यङ्गीकारे तेनानुभवेन अहमर्थस्य किं प्रयोजनमायातम् ? अहं निर्गुण इति ज्ञानाद्धि मोक्षः सिद्ध्यति, न त्वःत्मा निर्गुण इति ज्ञानात् ।

अपि च—कथं हि आत्माहमर्थयोर्भेदं ब्रूते भवात् ? न हि अहमिति प्रत्ययादन्य आत्मप्रत्ययोऽस्ति ।

अद्वैतसिद्धीयम् अहमर्थानात्मत्वोपपादनम्

११५

‘सर्वो ह्यात्मास्तित्वं प्रत्येति न नाहमस्मीति’ इति भाष्यं च अहंप्रत्ययमेव आत्मप्रत्ययमाचष्टे । यदि चाहंप्रत्ययो नात्मप्रत्ययः स्यात्, तर्हि अहं मनुष्य इति प्रतीतेरात्मानात्मनोरितरेतराध्यासरूपत्वे प्रमाणाभावः । अहमित्यनेन आत्मनोऽनभिधानात् । नहि ‘इदं रजतमि’त्यध्यासे इदंशब्देन शुक्तेरनभिधाने शुक्तौ रजताध्यास इत्युपपद्यते । तद्वत् ‘अहं मनुष्यः’ इत्यध्यासेऽपि अहंशब्देन आत्मनोऽनभिधाने आत्मानात्मनोरितरेतराध्यास इति नोपपद्यते । तस्मादहं मनुष्य इत्यत्र अहंशब्देनात्मैवाधीयते, न अनात्मा, तस्य मनुष्यशब्देनैवाभिधानात् । अहमित्यस्य तदभिधायकत्वकल्पनस्यायुक्तत्वात् । यदि चाहमर्थोऽनात्मा, तर्हि ‘अहमनात्मा, अहमचेतन’ इति प्रतीत्यापत्तिः । न त्वेवं कस्यापि प्रतीतिर्भवति । न ह्यत्यन्तमूढः प्राकृतोऽपि जनः आत्मनोऽचेतनत्वमनात्मत्वं वा सहेत ।

ननु आत्मैक्याध्यासात् नाऽनात्मत्वप्रतीतिः, अचेतनत्वप्रतीतिर्वा । न ; अहमित्यनेन आत्मनोऽनभिधाने आत्मैक्याध्यासे प्रमाणाभावात् । ननु मूढैरहंप्रत्ययेन देह एवाभिधीयते, नात्मा । सत्यम् ; देह एवाभिधीयते, परं तु आत्मत्वेनाभिधीयते, न देहत्वेन । अन्यथा ‘देहो मनुष्य’ इत्येवाभिधीयेत, न ‘त्वहं मनुष्य’ इति । अहं मनुष्य इत्यभिधानात्तु गम्यते यदहं शब्द आत्मवाच्येव, न तु देहवाच्योति । देहादिष्वनात्मसु अहमस्मीत्यात्मबुद्धिः इति भाष्यं चाहंशब्दस्य आत्मवाचित्वं विस्पष्टमाचष्टे । तस्मादहंशब्दस्यात्मवाचित्वम् । अत एव चाहमर्थानात्मनोरितरेतरानन्यत्वे च नैव सन्देहः कर्तव्यः ।

अपि च—सुषुप्तौ अहमर्थो नास्तीति कथं ब्रूते ?

अनुभवबलादिति चेत्, कस्यानुभवबलादिति पृष्टे किमुत्तरम् ? न तावत् ममैवानुभवबलादिति शक्यं वक्तुं भवता । अहमर्थस्य भवतः सुषुप्तावभावेन भवतोऽनुभवेन सह सम्बन्धाभावात् । ननु कस्यानुभवबलादिति प्रश्नो न युक्तः, सुषुप्त्यनुभवस्य संसर्गानवगाहित्वादिति चेत् ; कथमेतत् जानाति भवान् ? अहमर्थस्य भवतः सुषुप्तावभावेन सुषुप्तिमननुभूतवता भवता संसर्गानवगाहित्वरूपस्य सौषुप्तानुभवस्वरूपस्य व्याख्यातुमशक्यत्वात् ।

वस्तुतस्तु कस्यानुभव इति प्रश्नोऽपि न संसर्गविषयकः । न हि ‘ममानुभव’ इत्यत्र ममेति षष्ठी अहमर्थानुभवयोर्भेदनिमित्तिका, येन ममेति षष्ठी संसर्गविषयिका स्यात् । नहि ‘घटस्य स्वरूपमि’त्यत्र षष्ठी घट-तत्स्वरूपयोर्भेदं ब्रूते । स्वरूपस्य घटादभेदे घटेन तस्य सम्बन्धस्यैवाभावापत्त्या तस्य घटस्वरूपत्वस्यैवानुपपत्तेः । ‘अत्यन्तपृथक्त्वे च द्रव्यादीनां स्पर्शवदस्पर्शद्रव्ययोरिव षष्ठ्यर्थानुपपत्तिः’ इति च भाष्यम् । अनेन हि भाष्येण षष्ठ्यर्थभूतः सम्बन्धो नात्यन्तिकभेदनिमित्तकः, किं त्वौपचारिकभेदनिमित्तक इति विस्पष्टं गम्यते । नहि ‘आनन्दादयः प्रधानस्य’ इति शारोरकसूत्रे प्रधानस्येति षष्ठी प्रधानस्य आनन्दादीनां चात्यन्तिकभेदनिमित्तिका, किं त्वौपचारिकभेदानिमित्तिका एव । तस्मात् कस्यानुभवबलादिति प्रश्नस्य सुषुप्तावहमर्थानुभावमनुभूतवान् कः ? अहमर्थभावस्य द्रष्टा कः ? इत्येवार्थः । तथा च यद्यनुभवबलात् सुषुप्तावहमर्थानुभावं ब्रूते भवान्, तर्हि ममानुभवबलादित्यप्यवश्यमेव वक्तव्यत्वापत्त्या सुषुप्ते अहमर्थसद्भावो दुर्वार एव भवता ।

(क्रमशः)

जीवेम शतदः शतम्

अंशुघातः-निदानं चिकित्सा च

—श्री इन्द्रदेव त्रिपाठी—

ग्रीष्मकाले अंशुघातस्य सर्वत्र भूयसा प्रकोपो दरीदृश्यते । अतितरां घातकोऽयं व्याधिरिति सद्यः चिकित्सितव्यो भवति । ग्रामेषु पुनश्चिकित्सालयस्य प्रायः सुदूरतरत्वात् ग्रामीणानां कृतेऽस्य समुपचारः कठिनतरो जायते । फलतोऽकाले एव नैके काल-कवलिता भवन्ति । अतः सर्वसाधारणस्य कृते व्याधेरस्य निदानं लक्षणं चिकित्सा चानिवार्यतो ज्ञेया भवति । समासतोऽत्र तदेव निर्दिश्यते ।

रोगेऽस्मिन् दिनमणेश्चण्डतरैः किरणैः आकाश-मण्डलीया वायवोऽतितरामुष्णत्वमापद्य जनान् प्रभावयन्ति, तेषां चतुर्थनाडीमण्डलस्य कार्यक्षमतां च विदूषयन्ति । तदा तापनियन्त्रणाभावात् जलीयांश-वितरणासंभवाद् अंशुघातस्यास्य समाक्रमणं जायते । निमिषचतुष्टयेन पञ्चभिर्वा निमिषैरयं प्रभावयति नरम् । सूर्यरश्मिषु बहुकालावस्थानादेवास्य प्रकोप इति न नियमः । विद्युदिवास्य आक्रमणं जायते । आकाशमण्डलीयवायूनामत्युष्णताकाले सहसा शैत्य-स्थानात् उष्णप्रदेशगमने व्याधेरस्य आक्रमणं प्रायः संभाव्यते । बुभुक्षित-पिपासितयोरुपरि नूनमयं सदयो भवति परिष्वङ्गाय ।

सञ्जाते अंशुघाते ज्वरो (तापक्रमः, नफाहरन, हीट इति) शतसंख्यातो द्व्युत्तरशतसंख्यको भवति । किञ्च कियदघटिकां यावत् एकस्मिन् दिने द्व्युत्तर-शततः दशोत्तरशतपर्यन्तं तापक्रमः सञ्जायते । गुदायास्तापक्रमस्तु द्वादशोत्तरशतपर्यन्तं सञ्जायते । सञ्जाते खल्वंशुघाते स्वेदापरोधो भवति, तेन शरीरे दाहो विभ्रमो विरतिः शिरःशूलश्च जायते ।

शरीरं दुर्बलं भवति । यदा कदा वमिः, मूत्रकृच्छ-मतिसारश्चापि प्रवर्तते । त्वक् चिक्कणा रूक्षा उष्णा च भवति । रक्तचापस्तु न्यूनतरो जायते । शरीरे लवणांशो जलीयांशश्च स्वल्पतरो भवति । स्थितेरस्याः तात्कालिक उपचारोऽत्यावश्यकः ।

तात्कालिकोपचारेषु अंशुघातज्ञानसमनन्तरमेव रोगिणं शीततरे स्थाने समानीय पूर्वघटितवस्त्र-मवतार्य अन्यदीयं स्वच्छमच्छजलेन सिञ्चितं व्यजनैः शीतलीकृतं वस्त्रं संधारयितव्यम् । ततः सुखासने स्वापयितव्यम् । रोगिणः कृते शीतल-जलस्नानं शीतजलावगाहनञ्च अतितरां लाभप्रदम् । क्रमोऽयं द्व्युत्तरशततापक्रमपर्यन्तमेव समाचरणीयः । रोगिणः स्वेदनिद्रयोरानयनाय शिरःशूलप्रशमनाय च तीक्ष्णौषधीनां प्रयोगो न जातु कर्तव्यः । अत्या-वश्यकत्वे सौम्यौषधीनां प्रयोगो विधेयः । आम्रफल-मग्नौ पाचयित्वा तत्प्रपाणकं पाययितव्यम् । तस्य धनोऽंशश्च रोगिणः सर्वाङ्गे लेपयितव्यः । पादतलेऽपि परिमर्दनेनास्य लाभातिशयो दृश्यते । कालिन्दस्य (तरबूजा) बीजं पिष्ट्वा तत्प्रपाणकं सर्वशरीरे तल्लेप-नञ्च महल्लामप्रदम् । पलाण्डुफलस्य सेवनं स्वसमीपे तत्स्थापनञ्च अंशुघातस्य वज्रकल्पमिति लोकप्रचारो भूयान् दृश्यते । परं केन गुणविशेषेणेदमिति न ज्ञायते । औषधीनामचिन्त्यप्रभावत्वादेतत्सम्भाव्यते । तदनन्तरं लक्षणानुसारिणी संभाविता चिकित्साविधेया । यथा—

१. शिरःशूलापनयनाय पारसीकयवान्याः कल्कं कर्पूरं च मेलयित्वा शिरसि लेपो विधेयः । चन्दन-कर्पूरयोर्लेपः शिरःशूलनिवारकः ।

२. नारङ्गस्य (संतरा) त्वक्पिष्टं यवचूर्णञ्चद्वयं
मेलयित्वा शरीरे लेपनेन स्वेदोगमः संजायते,
तेन रुग्णः सुखमनुभवति । किञ्च खाससबीजस्य
(पोस्तदाना) तैले शिरसि लेपेन च स्वेदोगमः
संजायते ।

३. चणकस्य शुष्कशाकजलं फलद्वयं (दो
छटाँक) पानेन सर्वशरीरेतदनुलेपनेन चांशुधातोपद्रवे
महल्लाभो दरीदृश्यते ।

४. गावजवं पुष्पं गुलहलपुष्पं गुलाबपुष्पं
कर्कटिकाबीजं (ककड़ी) च समभागं नीत्वा पिस्ट्वा-
च पानेन पिपासाशान्तिः, तापक्रमोपशमः, शारीरिक-
दाहोपरमश्व संजायते । अस्य प्रयोग आवश्यकतानु-
सारेण नैकवारं कर्तव्यः ।

५. गाजवां-केवड़ा - वेदमुष्कगुलाबशतपुष्पानामेषां
पञ्चानां निःस्यन्दद्रवः (अर्क) सार्धद्वयकर्षः,
(ढाई तोला) पायनीयः । तेन पिपासोपशमः
तापन्यूतत्वं च भवति । नाभौ चन्दनपूरणं बहुलाभ-
प्रदमित्यनुभवसिद्धं मिषग्विदः ।

निरोधोपायः—ग्रीष्मकाले बहिर्गमनावसरे स्थूलं
शुभ्रं च वस्त्रं धार्यम् । एतेन अंशुघातस्य प्रभावो
न्यूनतमो भवति । कृष्ण-वस्त्र-परिधानेनास्य प्रकोपो
बहुधा वर्धते । अंशुघातपीडितस्य रोगिणः सूर्यरश्मौ
बहिर्गमननिषेधः । किं च शीततरस्थाने ग्रीष्मोपचार-
युक्ते तमवस्थापयेत् । अंशुघातपीडितस्य कृते स्त्री-
प्रसङ्गः सर्वथा धातकः । सूर्यरश्मौ रिक्तशिरः
पादाभ्यां च न बहिर्गन्तव्यम् । पलाण्डोः नारङ्गस्य
(संतरा) सेवस्य च रसोऽंशुघातरोगिणे लाभदायकः ।
पिपासाधिग्नये सति स्वल्पं स्वल्पं शीतलजलं पाययितव्यं
किंवा हिमखण्डं प्रचूषणायम् । खाद्यपदार्थेन सह
किंवा तक्रेण सह लवणं पर्याप्तिमात्रया सेवनीयम् ।
एवं विधीयमानस्य अंशुघातशंका निरस्ता स्यात् ।

वैद्यान् प्रति

शिवं वैद्यनाथं स्तुवन्तो नमन्तः
समासां वराणां कलानां निधानम् ।
सुधाभावसम्पादने शक्तिमन्तो
जयन्त्वत्र वैद्याः समस्तौषधानाम् ॥ १ ॥
नवनवरसपारावारमोक्षार - मूर्तिं
लवणिम-नवनीतं सोमसन्दोर्यसारम् ।
अधिहृदि तममन्दानन्दसनेदोहविन्दुं
करुणमसृणमंहः संहरन्तं नमामि ॥ २ ॥
गदहानये सुयशसां भिषजां
हृदये समुलसितया दयया ।
गरलं निरर्गलतया गदिना-
ममृतं भवेदिति विदन्ति विदः ॥ ३ ॥
भुवि वैद्यनाथ - शिवभूमिकया
करुणार्द्रयाऽस्ति वरया कलया ।
अमृतं निपाय्य च निपीय विषं
जगदम्बया जगदिदं खचितम् ॥ ४ ॥
अहमर्थये नु पटुवैद्यवराः
भिषजो न सन्ति धनिचातुकराः ।
सममेव धन्यधन - सर्वजनान्
गदनिग्रहेण सुखयन्तु सदा ॥ ५ ॥
मम वागियं रचयते भिषजां
प्रमिताक्षरा सुवचनाऽपचितिम् ।
अकलङ्ककीर्तिरिह तान् वृणुतां
जनसेविनो य इह सद्भिषजः ॥ ६ ॥
अमृतं च वाग्भवमिति प्रथितं
त्रिगुणेश्वरं स्वहृदये भजते ।
स बृहस्पतेर्यदि भजेत् पदवीं
विदुषां विचित्रमिह किं वदत ॥ ७ ॥

—श्री अमृतवाग्भवाचार्याः—

नव-साहित्य-परिचयः**संस्कृत-गीतिकाव्यानुचिन्तनम्**

श्री डॉ० नेमिचन्द्र शास्त्री, एम० ए० (संस्कृत-हिन्दी, प्राकृतम्, जैनोलाजी च), पी एच् ०
डी० डी०, लिट्० । प्रकाशकः—सुशील-प्रकाशनम्, खरंजा रोड, धौलपुर (राजस्थान) । आकारः—
डिमाई । पृष्ठसंख्या—२५४ । मूल्यम्—दश रूप्यकाणि (निरावरणस्य), एकादश रूप्यकाणि
(सावरणस्य) ।

डॉक्टर नेमिचन्द्रशास्त्रिणां सविशेषवैदुष्येण 'मागध'-पत्रिकासम्पादन-सौष्ठवेन सहजानुसन्धान-
प्रवृत्तिकौशलेन च विद्वांसः सुपरिचिताः । एतैर्महामागैः नव्यमिदं 'संस्कृतगीतिकाव्यानुचिन्तनम्' उपायनीकृतं
विदुषां पुरस्तात् । संस्कृतक्षेत्रे अतितरां नूतनतमोऽयं प्रयासः । नव्यपाश्चात्यसाहित्ये चिरचर्चितोऽप्ययं
विषयो न संस्कृतसाहित्यस्य कृते नवीनः । ग्रन्थकृता प्राच्यकाव्यमण्डारादेवामुं सुस्पष्टं प्रकटयता काव्य-
धाराया अस्या वैज्ञानिकं विवेचनमैतिहासिकदृष्ट्या नैकैस्दाहरणैरत्र साधितम् । सर्वथा सङ्ग्राह्योऽयं ग्रन्थः,
अभिनन्दनीयश्च तत्पस्तोता शास्त्रिवरः । तस्यैव ग्रन्थस्य आमुखांशोऽत्र प्रकाश्य विषयस्तास्य परिचयऽस्माभिः
पाठकेभ्यो दीयते ।—सम्पादकः]

गीतिकाव्ये क्षणिकभाववेशत्वात् कस्यापि इति-
वृत्तस्य वस्तुनो वा आश्रयग्रहणं विना केवलाया एकस्या
एव भावनाया अभिव्यक्तिः स्वाभाविकी । संस्कृतवाङ्मय
एकभावनाभिव्यक्तिकक्षमाणां रचनानां प्रणयनमभूत्,
किन्तु तासां नामकरणं पृथक् नाभूत् । एतादृशीनां
रचनानां प्रमुखविशेषता गेयतत्त्वं नाम । संस्कृत-
काव्यस्य प्रत्येक पद्यं गेयमस्ति, तेन गेयतत्त्वस्य
सद्भावः सर्वत्र सञ्जायते । परं सर्वाणि काव्यानि
गीतिकाव्यसंज्ञया नाङ्कृतानि । गीतिकाव्यकृते
त्वावश्यकः सिद्धान्त आत्मनिष्ठतावाम् । यामु रचनामु
गेयतया रसपेशलतया च सह आत्मनिष्ठता भवति,
ता एव गीतिकाव्य-श्रेणीषु गण्यन्ते ।

आधुनिका आङ्गल-हिन्दीसाहित्य-समालोचकाः
गीतस्य गीतेर्वाऽर्थं हृदयस्य रागात्मिकाया भावनायाः
छन्दोबद्धस्वरूपेण प्रकटीकरणमिति मन्यन्ते । तन्मते
गीतिकाव्ये वही धूमस्येव दध्नि घृतस्येव वा
रागात्मकतायाः ध्वन्यात्मकतायाः सत्ताऽऽवश्यकी ।

एतेनायाति यत् कापि रचना या कवेरात्मा-
नुभूतिजन्यभावात्मकविचारस्य भावस्य वा कृते युक्ता,
सा गेया आत्मनिष्ठतायुक्ताऽपि वा चेत्तर्हि गीतिकाव्येषु
परिगण्यते । शास्त्रदृष्टौ केवलं गेयत्वमेव न गीति-
काव्यस्य मूलतत्त्वम्, परं सधनजीवनानुभूतेरभिव्य-
ञ्जनैवास्य प्राणतत्त्वम् । गीतिकाव्यस्य महत्त्वे नहि
तस्य सङ्गीतात्मकत्वं कारणम्, अपितु रागात्मकत्वमेव
तदुत्कर्षाधायकम् ।

अत्रानेकान्तमाश्रित्येदं वक्तव्यं यन्नादसौन्दर्य-
भावसङ्गीतयोः संसृष्टिरेव गीतिरिति । गीतिकाव्ये
सान्द्रभावानुभूतिरभिव्यज्यमाना दरीदृश्यते । कोमलानु-
भूतिर्यदा परं काष्ठमधिगच्छति, तदा स्वत एव गीतं
प्रकटीभवति । भावस्य मार्मिकत्वं हि काव्यस्य मूल-
भूतम्, परं गीतिविषये तु समधिको भावामिनिवेशो-
ऽपेक्षितः । गीतिकाव्यस्य किल भावकृतत्वमेव
परिगणनीयमिति न विस्मर्तव्यं भवेत् । भावातिरेको
गीतेऽस्मात् । गीतिकाव्यकारा हि रागात्मिकानुभूत्या

कल्पनाशक्त्या च विषयवस्तूनि भावात्मकानि कुर्वन्ति । एतेन स्पष्टं भवति यद् गीतिकाव्ये विषयो वस्तु वा अनुभूतिसाधनमात्रमिति नैतावता गीतिकाव्ये बुद्धितत्त्वं सर्वथोपेक्ष्यत इति मन्तव्यम् । बुद्धेः समुचितनियन्त्रणप्राप्त्यनन्तरमेव काव्ये भावाभिव्यक्तेशो भवति । संस्कृते भावानुभूतेः प्रचुरता कारणत्वात् गीते स्वतःपूर्णताः स्वयंसंवेद्यता गुणौ सुलभप्रवेशौ । वस्तुन आधारभूमौ अङ्कुरिता स्वयंसंवेद्यता-भावस्योन्मुक्तपरिसरे विकसिता भूत्वा स्वमधुरसौरभं विकिरति । अत एव स्पष्टमस्ति यत् भावान्वितिः गीतिकाव्यस्यैका प्रमुखा विशेषता । संस्कृतस्य अलङ्कारशास्त्रिभिः भावान्वितये विशेषबलं दत्तम् । गीतिविषये संस्कृतगीतरसिकानाम् आचार्याणामभिमतमिदं दृश्यते—

स्वर - ताल - ग्रामभेद - राग - रागाङ्गभूषितम् ।
संस्कृतं वा प्राकृतं वा गीतं गीतविदो विदुः ॥

गीतिकाव्यविषये लिखितमिदमपि विचारणीयम्—
“गीति - कविता मूलतः स्वरवाण्योरेकः सन्तुलितः समन्वयः । सङ्गीतमिदं सदैव काव्यात्मकवाण्याः काव्यञ्च सदैव नादसौन्दर्यस्य आग्रही वर्तते । किन्तु गीतं सङ्गीततत्त्वप्रधानं काव्यं च वाणीप्रधानमेव भवति । यतः गीति-कविता सङ्गीतापेक्षया काव्यकुलीना, अतस्तस्यां वाण्या एव मुख्यता समपेक्षिता ।”
(आलोचना : राजकमल-प्रकाशन, जन० १९५६, अंक ६ पृ० १०) ।

एतेन स्पष्टं भवति यत् काव्यक्षेत्रे शास्त्रीयसङ्गीत-पद्धतेः प्रश्रयविरहितत्वेऽपि सङ्गीतरहितं काव्यं नहि कदापि संस्कृतकवेः कल्पनापथमवतरति । परञ्च काव्यानुषक्तं सङ्गीतशास्त्रात् किञ्चिद्भिन्नपद्धत्या छन्दः शास्त्रतया विकासं प्रपेदे । अतो नैतद्वक्तुमुचितं यदाधुनिकेऽर्थे स्वात्मनिष्ठत्व - गेयत्व - स्वतःस्फुरित-सहजानुभूतित्वादि - गुणसंवलितानां ‘गीतिकाव्य’-

संज्ञितानां रचनानां संस्कृतवाङ्मये सर्वथाऽभावोऽस्ति । वेदोपनिषदादिरचनानां गीतिकाव्यस्य भावसमत्वं सिद्ध्यत्येव । आदिकाव्यं रामायणन्तु महर्षेर्वाल्मीकेः क्रौञ्चद्वन्द्व-विरहोदीतस्य उद्दामशोकस्येव श्लोकत्वभूतं गीतिरूपम् । अस्मिन् काव्ये प्रगाढानुभूतितरलानां रसपेशलानाञ्च उक्तीनां प्रकृष्टं प्राचुर्यम् । लव-कुशाभ्यां गीतमिदं काव्यं गीतिसंज्ञामावहति । महाभारते चैतिहासिकविषयसत्त्वेऽपि नास्ति गेयसन्दर्भशून्यता ।

थेरगाथा-गाथाः सप्तशती-वज्रजालगं-मेघदूत-पवनदूत-पाश्वर्वाभ्युदय-नेमिदूत-शतकत्रय-मयूरशतक-भल्लाटशत-कचौरपञ्चाशिका-भार्यासप्तशती-शृङ्गारतिलक-अमरक-शतक-गीतगोविन्द-रामगीतगोविन्द-गीतवीतराग-गीत-गौरी-गीतगिरीशादि-गीतिकाव्यानि समुत्कृष्टा निसन्त्येव ।

संस्कृतसाहित्ये गीतिकाव्यस्य प्रादुर्भावो लोकगीतादेवाऽभवत् । अत एव संस्कृतकाव्यशास्त्रे गीतिकाव्यस्य विवेचनपरम्परा पृथक् काव्याङ्गत्वेन नैवोपलभ्यते । आबाल्यादन्तर्पर्यन्तं भारतीयजीवने गीतानामस्तित्वं सिद्ध्यति । नैकोऽपि जीवनस्यैतादृशः पक्षो यः गीतशून्यो वर्तते । विविधोत्सव-पर्व युद्ध-विवाह-उपनयनाद्यवसरेषु गीतगायनप्रथा प्रचलिता दृश्यते । ग्रामीणा जनाः अपि श्रम-क्लान्ति-क्लेशापनोदनार्थं गीतानि गायन्ति चित्तमनुरञ्जयन्ति च । लोकगीतानां प्रभावमादाय गीतगोविन्दादिकाव्यानां रचना-जाता । अत एव स्पष्टमस्ति यत् शिष्टगीतिकाव्यस्य संरचना लोकगीतिकाव्याश्रयेणैव पल्लविता विकसिता च बभूव ।

अत एव स्पष्टमेतद् यद् हृदयतारल्यं काव्याधीनम् । तच्च लोककण्ठेऽपि मिलति । तेन गीतिकाव्यस्य प्रमुख-स्रोतांसि लोकगीतकाव्येष्विति स्वीकरणे न कोऽपि विवादः । लोकभाषायां सुन्दरतमा गीतय उपलभ्यन्ते । विक्रमोर्वशीयनाटके लोकगीतानां रसपूर्णः समावेशो दृश्यते । यथा—

चिन्तादुष्प्रियमाणसिआ सहअरिदंसणलालसिआ ।
विजसिअकमलमणोहरण विहाइ हँसी सखर ए ॥
(विक्र. ४.४)

सहचरीदर्शनलालसा-चिन्ता-व्याकुलितमानसा हंसी
विकसितमनोहरकमलसंयुक्तसरोवरे विहरति ।

अग्रे कविः वर्णयति यत् सरोवरे हंसीयुगलं
प्रियसहचरी दुःखालोढमविरलवाष्पजलार्द्रं भूत्वा
ताम्यति । यथा—

सहअरि दुखल्लिद्धअं सरवरअंभि सिणिद्धअं ।
अविरलबाहज लोल्लअं तम्मइ हँसी जुअलअं ॥
एकस्मिन् गीते पुरुरवा मेघं उपालभ्यगायति—
जलहर संहार एहु कोपइं आढत्तओ
अविरलधारासार दिसामुहकंतओ ।
ए मइं पुहवि भमंते जइ पिअ पेक्खिमि
तव्वे जं जु करीहिसि तं तु सहीहिमि ॥

(४.१९)

भो जलधर ! अधुना त्वं स्वक्रोधं संहर, यतः
मम प्रिया मन्त्रिकटे नास्ति । अनेन कारणेनैव मम महती
वेदना सम्भवति । यदाऽहं पृथिव्यां भ्रमित्वा स्वप्रियां
लप्स्ये, तदा त्वं यत्करिष्यसि तत् सर्वमहं सहिष्ये ।

अस्मिन् गीते नृपस्य आन्तरिकभावनायाः चरमो-
त्कर्षः दृश्यते । अत एव लोकगीतेषु गीतितत्त्वस्य पूर्ण-
तया विद्यमानत्वात् शिष्टगीतिकाव्यस्य विकासस्रोतो
लोकगीतिकाव्यमिति समीक्षकाणां न तिरोहितम् ।

पञ्चाध्यायेषु विभक्तमिदमनुचिन्तनं गीतिकाव्य-
विवेचनात्मकमेव । प्रथमाध्याये गीतिकाव्यस्य स्वरूप-
विश्लेषणम्, गीतितत्त्वानि, तेषामन्वयनम्, गीति-
काव्यप्रक्रिया, गीतिकाव्यभेदाः गीतिकाव्यस्य
विकासात्मकमिति वृत्तञ्च निबद्धम् ।

द्वितीयाध्याये संस्कृतगीतिकाव्यस्य प्रादुर्भा-
वरूपणानन्तरम् ऋग्वेदे समाहितानां गीतानां विवेचनं
कृतम् । अस्मिन्नेवाध्याये महाकाव्य-गीतिकाव्ययोः

अन्तरं प्रतिपादितम् । गीतिकाव्यस्य तुलना गिरि-
निर्झरेण भवति, नाटकस्य प्रवहमाणया समतलसरिता,
महाकाव्यस्य च गुरुगम्भरेण सागरेण तुलना क्रियते ।
यथा गम्भीरसागरेऽपि यदा-कदा उत्तुङ्गतरङ्गाणाम्
उन्मुक्तनृत्यं गिरिनिर्झरस्य अदम्यप्रवहणशीलतां
तिरस्करोति, तथैव क्वचित् महाकाव्यकलेवरेऽपि
तादृशानां स्थलानां समावेशो जायते, यानि शक्ति-
मत्याः अन्तःप्रेरणायाः प्रतीकानि भवन्ति । प्रबन्ध-
काव्यापेक्षया गीतिकाव्यस्य अधिकनिकटवर्तीनीति च
वक्तुं शक्यते ।

तृतीयाध्याये अन्यविधासु समाहितानां गीतानां
विवेचनानन्तरं प्रमुखगीतिकाव्यानामध्ययनं सम्पा-
दितम् । संस्कृतनाटकेषु भाषादृष्टौ द्विप्रकाराः गीतयः
समुपलभ्यन्ते—(१) संस्कृतगीतयः, (२) प्राकृत-
गीतयश्च । नाटकेषु गीतानां योजना रूपककथा-
प्रसङ्गानुकूला क्रियते । परमनेकाः गीतयः पुनः
स्वतन्त्ररूपेणापि प्रयुज्यन्ते । रसाभिव्यञ्जिका एता-
दृश्यो गीतयः प्रसङ्गनिरपेक्षाः भवन्ति । कुशल-
नाटककारः स्वनाटकेषु गीतानामवतारणं तूतं
विधाते । अन्यथा तस्य स्थापत्यं त्रुटिपूर्णं जायेत ।

कलात्मकगीतिकाव्येषु मेघदूत-गीतगोविन्दराम-
गीतगोविन्द - गीतवीतरागादीनामनुचिन्तनं विहितम् ।
अत्र काव्यमूल्यं सङ्गीतमूल्यञ्च समुद्धाटितम् ।

चतुर्थाध्याये संस्कृतगीतिकाव्यस्य आदान-
विचारान्तरं प्रदानस्यानुचिन्तनं विहितम् । हिन्दी-
भाषायाः प्रबन्धात्मकगीतयः संस्कृतगीतिभ्यः प्रभा-
विताः । हिन्दीभाषाया रौतिकालीनकविभिः
कालिदास-अमरक-भवभूति - जयदेव-गोवर्धन-जिनसेन-
प्रभृतिभ्यः शृङ्गार-प्रेम्णोः भावसामग्री गृहीता ।
छायावादयुगीन-हिन्दीगीतिकाव्येषु संस्कृतगीति-
काव्यस्य पर्याप्तः प्रभावो दृश्यते । काव्येऽस्मिन्
भावदृष्ट्या आध्यात्मिक-मिलन-विरहयोः, संसारस्य

नित्यताऽनित्यतयोः, जीवनदर्शनस्य, लौकिकप्रणयस्य चाभिव्यञ्जना जाता । निराला-पन्त-महादेवीषु सङ्गीत-चेतनायाः वैशिष्ट्यं तालाधीनम् । परमिदं वैशिष्ट्यं संस्कृतगीतिकाव्यादेव समागतम् । सङ्गीतपारिजात-रागतरङ्गिणी - सङ्गीतरत्नाकर - सङ्गीतसमरसारादि-सङ्गीतग्रन्थानां प्रभावो नूनं हिन्दीकविनिबद्धेषु काव्येषु परिदृश्यते ।

पञ्चामाध्याये सांस्कृतिकं मूल्याङ्कनं निबद्धमस्ति । यतः संस्कृतगीतिकाव्यस्य पूर्णतो मूल्याङ्कनं तदैव सम्भवि, यदा काव्येन गीतिमूल्यैश्च सह सांस्कृतिक-मूल्याङ्कनमपि क्रियेत । काव्येषु भारतीयसंस्कृते-रविरलधारा प्रवाहिता भवति । तस्या धाराया अध्ययनाभावे संस्कृतकाव्यानामनुशीलनमपूर्णमेव ।

जीवनमूल्यानां तन्मूल्यदृष्टीनाञ्च विवेचनं पर-मावश्यकम् । संस्कृतिरेव असत्यात् सत्यं तिमिरात् प्रकाशं मृत्योः अमृतत्वम्, अनैतिकतायाः नैतिकतां भौतिकताया अध्यात्मवादं शारीरिकसौन्दर्याद् आत्मिकसौन्दर्यं मानवं गमयति । अत एवास्मिन्नध्याये संस्कृतगीतिकाव्यानां प्रवृत्तिमूलकं वर्गीकरणं विधाय, तत्क्रमेण विश्लेषणं विवेचनञ्च कृतम् । संस्कृत-काव्याध्ययनार्थम् अस्याध्यायस्य अतीवावश्यकता उपयोगिता च वर्तते ।

इत्थं यथाशक्त्या सङ्कलितं विचारितं चेदमनुचिन्तनं सहृदयानां पुरतः समीक्षणाय समुपस्थाप्यते । अनेन तेषां चेतसि प्रमोदस्य खद्योतोऽपि प्रकाशितः स्यात्तदा ग्रन्थकर्ता स्वात्मनः श्रमसाफल्यं मन्येतेत्यलं पल्लवितेन ।

(१०४ पृष्ठस्य शेषांशः)

रेभिः नगरामहापालिकाया आयवृद्धौ, भ्रष्टाचारनिवारणे नगरसौन्दर्यवर्धने च यावत् प्रयतितम्, सर्वं वाराणसीवासिनां न तिरोहितम् । सत्यपि एतादृशे बहुलाधिकारे मण्डलनगरगतानामसामाजिकतत्त्वानां नियन्त्रणस्याधिकारस्तेषु नासीत् । राज्यशासनेन मण्डलाधीशपदे नियोज्य तेभ्योऽद्यसोप्यधिकारः प्रदत्तः । आशास्महे यत्ते स्वीयपूर्वकार्यकर्तृत्वानुरूपमेव आदर्शमयं चित्रं क्षेत्रेऽप्यस्मिन्नूनं समुपस्थापयिष्यन्ति । साम्प्रतं तु मण्डलेऽस्मिन् हत्यायाः नग्नं

ताण्डवं प्रसृतमास्ते । तन्निरोधे तत्रभवतां शक्तिः सम्पूर्णा उपयुज्येत इत्येवास्माभिः काम्यते । श्री महेश-प्रसादा न केवलं संस्कृतप्रणयिनः, संस्कृत भाषाया अस्वलितवक्तारो विद्वांसो भारतीयसंस्कृतिपक्षपातिनो विनोताश्चेति विद्वद्भिरस्माभिस्तेषां सान्निध्येन सुस्पष्ट-मनुभूतम् । अतो नवपदस्यास्य लाभावसरे तेषां हार्दिकं स्वागतं व्याहरन्तो वयं भगवन्तं तेभ्य एतादृशं बलं दातुं प्रार्थयामहे ।

सूर्योदयस्य नियमाः

पत्र-संहिता

१. 'सूर्योदय'-मासिकपत्रस्य वार्षिकं शुल्कं रूप्यकपञ्चकं वर्तते । धनादेश (मनीआर्डर) द्वारा तत्प्रेषणीयम् । वी० पी० द्वारा प्रेषणे ५० पणाः पृथक् प्रदेयाः स्युः ।
२. आवर्षं गम्भीरसाहित्यसमन्विताः १२ अङ्काः प्रकाश्यन्ते । नवीनग्राहकत्वं प्रथमाङ्कतः (जनवरी-अङ्कतः) एव स्वीक्रियते । माध्यमिकेन केनापि अङ्केन ग्राहकत्वं न स्वीक्रियेत ।
३. आंग्लमासस्य २६ दिनाङ्के 'सूर्योदयः' प्रकाशितो भवति । वारद्वयं संशोध्य ग्राहकेभ्यः सः प्रेष्यते । अतस्तदलाभे पूर्वं स्वकीय-पत्रालयतस्तदनागमनस्य निर्णयं कृत्वैव १० दिनाङ्कानन्तरं वयं सूचनीयाः ।
४. लेख-कवितादीनां भाषा संयता, सरला, शुद्धा च भाव्या । प्रकाशनीय-लेखादीनां स्पष्टाक्षरैः कर्गजस्यैकपृष्ठे एव लेखनमावश्यकम् । अस्वीकृता लेखादयः पोस्टविभागीय-चिटिका (टिकट) प्राप्त्यनन्तरं परावर्तयितुं शक्यन्ते ।
५. सम्पादकीय-विषयसम्बद्धे पत्र-व्यवहारे 'सम्पादकः' इति, व्यवस्थाविभागीय-पत्रव्यवहारे च 'व्यवस्थापकः' इति च स्पष्टं लेखनीयम् । तेन उत्तरलाभे मुधा विलम्बो न भवेत् ।

विज्ञापन-शुल्कम्

सूर्योदये सुरुचिपूर्णं विज्ञापनं प्रकाश्यते । एकवारं तस्य प्रकाशनस्य शुल्कक्रमश्च अधोलिखितोऽस्ति ।
सार्वकालिकस्य दीर्घकालिकस्य च विज्ञापनस्य कृते विशेष-सौविध्याय पत्र-व्यवहारः कार्यः ।

साधारणस्य प्रतिपृष्ठस्य	१००) रु०	साधारणस्य प्रत्यर्धपृष्ठस्य	६०) रु०
साधारणस्य चतुर्थांशपृष्ठस्य	३५) रु०	आवरण-चतुर्थपृष्ठस्य	२००) रु०
आवरण-द्वितीय-तृतीयपृष्ठयोः	१५०) रु०	प्रथमावरणपृष्ठे विज्ञापनं न स्वीक्रियेत ।	

—सङ्केतः—

'सूर्योदय'-कार्यालयः, भारतधर्म-महामण्डलम्, जगतगंज, वाराणसी ।

सम्पादकः, प्रकाशकः, मुद्रकश्च—गोविन्द नरहरि वैजापुरकरः,
श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, जगतगंज, वाराणसी कैण्ट ।
मुद्रण-स्थलम्—आनन्दकानन प्रेस, सी० के० ३६/२०, वाराणसी ।

सूर्योदयः

23-1 पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

भारतधर्ममहामण्डलस्य

मासिकं मुखपत्रम्

वर्षम् ४०

❀

अङ्कः ६

❀

सम्पादकः

गो० न० वैजापुरकरः

❀

जून

१९७१

❀

वार्षिक-मूल्यम्

५) रूप्यकाणि

❀

प्रत्येक-मूल्यम्

अर्धरूप्यकम्

❀

पठेयुः सदा संस्कृतं देवभाषाम्

युवानो भवन्तः सदा भद्रकामाः सदा दुर्गतानां जनानां सहायाः ।
सदा देवभक्ताः सदा सन्यवाचः सदा न्याय्यमार्गेषु सक्ता भवेयुः ॥
सदा मातृदेवाः सदा पितृदेवाः सदाचार्यदेवाः सदाऽऽतिथ्यदेवाः ।
सदा वृद्धसेवापरा देशभक्ताः सदाचारचर्यैकगर्वा भवेयुः ॥
भवेयुः सुशिष्टा न रुष्टा भवेयुर्न देशस्य हानिं विदध्युर्विवादैः ।
निहन्युर्न रक्षान् न नष्टा भवेयुर्न चौरा भवेयुः परीक्षागृहेषु ॥
सदा तुष्टचित्ताः सदा सौम्यवक्त्राः सदा शान्तकामाः सदा धृतरौषाः ।
सदा सस्पृहा चोन्नतौ मातृभूमेः सदालोककल्याणकामा भवेयुः ॥
वदान्या भवेयुर्विनीता भवेयुः सुशीला भवेयुर्विशिष्टा भवेयुः ।
सदा सङ्गताः पण्डितानां भवेयुः सदाज्ञानविज्ञानशीला भवेयुः ॥
सुवीरा भवेयुः सुधीरा भवेयुः सुविद्या भवेयुः सुधन्या भवेयुः ।
कुलीना भवेयुः सुवृत्ता भवेयुर्भवेयुर्भवन्तो यशःपूरिताशाः ॥
अधीयुश्चरेयुर्भजेयुर्धरेयुरूपेयुः सृजेयुर्यजेयुर्विदध्युः ।
स्वाभाषां स्वधर्मं स्वदेवं स्ववेषं स्वजातिं स्वरागं स्वनीतिं स्वकर्म ॥
सुवर्णां सुशब्दां सुवाक्यां सुवादां सुबोधामदीर्घां महार्थां सुमिष्टाम् ।
सुभावां सुभूषां सुरीतिं सुवृत्तिं पठेयुः सदा संस्कृतं देवभाषाम् ॥

—श्रीवैद्य रामस्वरूप शास्त्री

अ नु क्र मः

प्रधानकः	पत्रपुटम्	परिवेषकः
भारते वस भारती	१२१	श्री यादवेन्द्रनाथ राय
महर्षि-ज्ञानानन्द-चरितम्	१२२	श्री स्व० विन्ध्येश्वरीप्रसाद शास्त्रिणः
भारतेन ब्राह्मं क्षात्रं च तेजः	१२३	सम्पादकीयम्
भारतीयदर्शनेषु योगवासिष्ठरामायणम्	१२४	श्री रामभिलाष त्रिपाठी
मानस-भारती	१२८	श्री जनार्दन गङ्गाधर रटाटे
अद्वैतसिद्धीयम् अहमर्थानात्मत्वोपपादनम्	१२९	श्री परवक्त्रे सुब्रह्मण्यभट्टः
आन्तरं मनः कथं बाह्यैः पूजादिभिः		
पवित्री क्रियेत	१३०	श्री अखण्डानन्द स्वामिपादाः
श्री नारायणतीर्थ पादाः	१३१	श्री ति० गो० अनन्त सुब्रह्मण्यम्
मुह्यन्ति कायेषु नवा युवानः	१३४	श्री रामस्वरूप शास्त्री
प्राचीनन्यायशास्त्रविषये किञ्चित्	१३५	कु० कमला पाण्डेयः
आयुर्वेद-माहात्म्यम्	१३७	श्री चन्द्रदत्त त्रिपाठी
मदनदूत-गीतम्	१३८	डा० हरिहर त्रिवेदी
वैदिकाऽवैदिकदर्शन-मीमांसा	१४०	श्रीजगन्नाथ श्रीधरशास्त्री पदे
तुलसी-स्मृति-सन्दर्भः	१४२	श्री रामानन्द सरस्वतिपादाः

सूर्योदयः

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्,
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्,
सज्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र सूर्योदयः ॥

४७ वर्षे]

वाराणसी, ज्येष्ठः २०२८ वै० : जून, १९७१ ई०

[६ अङ्कः]

भारते वस भारती

मातर्भारति ! भारतादपसृते ! पाश्चात्यदेशाश्रिते ! तत्रैवावस पूज्यते यदवनौ पुण्यं महाभारतम् ।
व्यासस्यैव कृति स्मरन्त्यनुदिनं तज्जन्मभूमिं प्रति स्यात् प्रीतिर्विमला शिवा न जननी दोषान् सुते पश्यति ॥१॥
शस्ये धूलिकणान् वचःस्वनृततां द्रव्यान्तरं भेषजे तैले स्निग्धरसं न मिश्रयति वा दुग्धे च तोयादिकम् ।
नोत्कोचः परिगृह्यते जनगणाद् राष्ट्रे च कार्यार्थिनस्तत्र त्वं वस भारति ! प्रतिदिनं सन्तुष्टचित्ता सती ॥२॥
मिथ्यासाम्यवचो न यत्र परिषद्वक्तिस्वदेशोत्तमः श्रेष्ठत्वप्रतिपादनाय कुरुते दुष्कर्म नो ज्ञानतः ।
ऐशीशक्तिमयान् जनान् विगणयन् संसेवते यत्र भूस्तत्र त्वं वस भारति ! प्रणयतः स्निग्धात्मना शोभने ॥३॥
गायत्री समुपास्यते द्विजगणैराचारपूतैर्मुदा शास्त्रं यत्र विचार्यते विमलया दृष्ट्या बुधैर्यत्नतः ।
आहारे व्यवहारशुद्धमतिभिः संत्यज्यतेऽभ्यक्षकं तत्र त्वं वस भारतीन्दुवदने ! निष्कम्पबुद्ध्या चिरम् ॥४॥
अश्लीलं न च लोकरञ्जनधिया काव्येषु संयुज्यते शास्त्राचारविगर्हितं श्रुतिमुखं नाट्यं न वास्वाद्यते ।
पूज्यन्ते गुरवश्च ते सुतनयैर्वृद्धाश्च सम्मानितास्तत्र त्वं वस भारति त्रिभुवने स्वछन्दचित्ता स्वयम् ॥५॥
हंसस्ते सितपङ्कजं च रुचिरं शुद्धासनं कल्पितं तद्देशेष्वतिदुर्लभं भवति चेद् देशं स्मरे भारतम् ।
पश्यन्तस्तनयाः स्वमातरमहो ! नूनं वरिष्यन्ति ते स्वान् दोषान् परिप्रश्यतां च विशदा जागर्ति चेच्छेमुषी ॥६॥
इत्येषा मृदु षट्पदी विलसताद् भक्ताननाम्भोरुहे ग्लानिं नैतु च तत् समाविकचता पूर्णा सदा राजताम् ।
पादाब्जान् मधुभृङ्गवत् सुमधुरं पेयीयतां मे मनो मोदन्तां प्रणताः स्वभावनिरताः शान्तिप्रियास्ते सुताः ॥७॥

— श्रीयादवेन्द्रनाथराय न्याय-तर्कतीर्थ देवशर्मा —

गुरुदेव-स्मृतिः

पूर्वतोऽनुवृत्तम्

श्रीमहर्षि-ज्ञानानन्द-चरितं महाकाव्यम्

—श्रीमन्तः स्वर्गीयाः विन्ध्येश्वरीप्रसाद शास्त्रिणः—

६१. अघ्युष्य पण्डितनिवासममुं प्रकामं श्रीमन्महर्षिचरणाब्जमुपासमानः ।
आतिथ्यमर्चनमवाप्य सुसत्कृतः सन् बोभूयतेऽप्यहरहो नितरां कृतार्थः ॥
६२. धर्मप्रचारकबुधाः शतशो वरेण्या व्याख्यान-दान-पटवो भरतस्य भूमौ ।
अस्मादधीत्य वरवैदिक-धर्मतत्त्व-सञ्चारणे समभवन् विधिवत्प्रवृत्ताः ॥
६३. आकर्ण्य सत्पथजुषामुपदेशकानां विज्ञानवद् विविधयुक्तिसमन्वितां ताम् ।
शास्त्रार्थतत्त्वभरितामुपदेशवाणीं नैच्छन् सुधामपि बुधाः परितृप्तिमाप्ताः ॥
६४. शिष्यप्रशिष्यनिवहेष्विह यस्य साधोः सज्ज्ञानराशिसुचमत्कृतसर्वलोकाः ।
अद्यापि हिन्दुभुवनेऽप्यथ तद्बहिश्च लक्ष्यन्त इद्वयशसः शतशः सुधीन्द्राः ॥
६५. बह्वचः स्त्रियः प्रकृतितो जडतामुपेता विज्ञानबोधलवलब्धिसु दुर्विदग्धाः ।
यद्वन्दनीयचरणाम्बुजरेणुसिक्ता गार्गीर्हसन्ति नितरां निजबोधदृप्ताः ॥
६६. सद्-ब्रह्मतत्त्वविमलीकृत-मानसस्य ज्ञानप्रमोदघन-कीर्तिमतश्च सत्यम् ।
कः कीर्तयेत् कविरमुष्य यशःप्रकर्षं हेमायतेऽधममयोऽपि यदङ्घ्रिजुष्टम् ॥
६७. तत्तद्विभागपरिचालनहेतुभूता अर्थाः पदं यतिपतेरुपतस्थिवांसः ।
लोकोपकारनिरतस्य नरस्य साधोः सामीप्यमञ्चति परं स्वयमेव लक्ष्मीः ॥
६८. सर्वैर्नृपैः सुमतिभिर्वसुदानपत्रा व्यालिख्य योगिचरणाम्बुजमर्पितानि ।
हेतोरतो निखिलकार्यविभाजकानां सञ्चालने यतिपतिः ससुखं प्रवृत्तः ॥
६९. खैरीगढस्य वरधार्मिकराजलक्ष्मी-नाम्ना बभूव सुरथस्य कुमारिका या ।
लक्षाणि यानि च ददौ गुरुदक्षिणायां तान्यर्पितानि यतिना किल धर्मकृत्ये ॥
७०. सर्वज्ञतामुपगतस्य सुदुर्लभस्य योगीश्वरस्य चरणाम्बुजमाप्रपन्नाः ।
राज्ञो नृपाश्च बहवोऽपि च मन्त्रदीक्षां शश्वद् विनीतमतयो जगूहुः प्रसन्नाः ॥

(क्रमशः)

भारतेन ब्राह्मं क्षात्रं च तेजः प्रकाशनीयम्

विगतेऽङ्के अस्मिन्नेव स्तम्भेऽस्माभिः 'बांगला देशे' पाकिस्तानद्वारा क्रियमाणस्य नरमेघस्य विशेषतो विवेचनं कृतम् । तस्मिन्नेव प्रसङ्गे शरणार्थिनां यः किल पुरो भारते सुयोजितस्तेन प्रवाह्यते, तस्याऽपि मीमांसा कृता । अद्य स पुरः सीमामतिक्रामते । तेन भारतस्य समग्रा व्यवस्था विशकलिता जायते, यस्य कुपरिणामः कियान् भवेत्, स कल्पयितुमपि अशक्यः । भारतराष्ट्रशासनतः विदेशमन्त्रिणः, शिक्षामन्त्रिणोऽन्ये च शासनबाह्या राष्ट्रभक्ताः श्रीजयप्रकाशनारायणसदृशाः प्रभावशालिनो जनाः विश्वजनमतं विषयेऽत्र समार्कषितुं भारते पाकद्वारा समानीयमानस्य शरणार्थिपूरस्य दुर्भरत्वं स्फुटं परिचाययितुं विश्वस्मिन् भ्रमन्ति । एतेषां भ्रमणेन वैश्विका जना नूनं महद्भयस्यास्य स्वरूपं स्फुटमवगतवन्तः । अमेरिका ब्रिटेन सदृशाणि राष्ट्राण्यपि सर्वमेतत् जानन्ति । परं लोकतन्त्रस्य गीतगायकास्ते स्वयमेव पाकिस्तानतोऽपि मानवतालज्जाकरं कृत्यं कुर्वाणाः कथं नाम पाकिस्तानं दुष्कृत्यमिदं निरोधितुं बलात्प्रेरयेयुः । अमेरिका-राष्ट्रेण वियतनाम देशे कीदृशं मानवताविपरीतं कार्यं सुनियोजितं कृतं क्रियते, सर्वस्यास्य विषयस्य भेदकानि तेषामेव गुप्तपत्राणि वृत्तपत्रसञ्चालकैरचिरात् जनताजनार्दनस्य पुरतः स्थापितानि । पाकिस्तानद्वारा यद्यं बांगलादेशे क्रियते, ततोऽधिकमेव अमेरिकादेशेन वियतनामप्रदेशे कृतमित्यत्र गुप्तपत्राण्येतानि पठित्वा साधारणबुद्धिरपि अवगन्तुं शक्नुयात् । अमेरिका साम्प्रतं चीनदेशेन सह व्यापारसम्बन्धं दृढीकर्तुमपि यतते । सत्येवं भारतस्यानुरोधं स्वीकृत्य तद् राष्ट्रं यदि किमपि मानवतानुरूपं कर्तुं प्रयतेत, तदा चीनदेशस्य तस्मिन् रोषः स्पष्टमेव वर्धेत । तेन च तदीयं स्वार्थं हतं स्यात् । अतोऽमेरिका

राष्ट्रं किमपि कर्तुं न शक्नुयादत्र । भारतराष्ट्रेणैव केवलं भगवन्तमेव निर्बलानां बलं समाश्रित्य स्वीय-पौरुषेण निरोधनीयोऽयं समुत्पातः । तथा क्रियमाणे केवलं पाकिस्तानराष्ट्रेण सह स्वार्थोल्लुपैः कैरपि राष्ट्रैः सह विरोधो जायेत चेत्, तस्यापि चिन्ता न कार्या । न्याय्ये पथि स्थितवन्तं जनं राष्ट्रञ्च भगवानेव रक्षति ।

अतो भारतशासनेन अचिरात् 'बांगला' देशाय मान्यता प्रदेया । भारते च प्रतिवयस्कस्तरेण सैनिक-शिक्षाव्यवस्थादिसन्नद्धता सङ्कलनीया । निखिला भारतीया ऐकमत्येन भारतशासनस्य सक्रियसमर्थका भवेयुः । अस्माकं भारतराष्ट्रमेव सर्वथा सङ्घटितम् उन्मार्गगामिनं विश्वस्य महत्तममपि राष्ट्रमवतमयितुं प्रभवेदित्यत्र मनागपि सन्देहो न विधेयः । वीरभोग्या किल वसुन्धरा भवति । भारतेन समयेऽस्मिन् स्वीयं क्षात्रं ब्राह्मञ्च उभयविधं तेजः प्रकाशनीयमित्येवास्माकं साग्रहं निवेदनम् ।

साम्प्रतिकमध्ययनं परीक्षाव्यवस्था च

अचिरादेव देशस्य विभिन्नेषु प्रदेशेषु वार्षिक्यः परीक्षाः सम्पन्नाः । एतासां परीक्षाणां यादृशं रूपमुत्तरोत्तरं दृश्यते, तत्र च परीक्षार्थिभिः भाविराष्ट्रनिर्मातृभिः यादृशं नग्नताण्डवं विधीयते, तद्दृष्ट्वा लज्जया शिरो नतं जायते । रोगोऽयं संस्कृत शिक्षार्थिष्वपि भूयसा संक्रमितो दृश्यते । एतादृशपरीक्षानां प्रचालनम्, तथाकेचित्तमध्ययनञ्च सर्वमेतत् राष्ट्रस्य मूलमुन्मूलयितुमेव प्रयोजकं भवेत् । राष्ट्रस्यायं महानपव्यय एव वक्तव्यो भवेत् । देशस्य शिक्षाविद्भिः शासकैश्चात्र सावहितं विचार्य समुचित उपायो विधेयः । केवलमायोगसङ्गठनेन तत्प्रतिवेदनासादनेन न किमपि सेत्स्यतीति ।

आलोचनानुसन्धानम्**भारतीयदर्शनेषु योगवासिष्ठरामायणम्****— श्रीरामाभिलाषत्रिपाठी विद्यावारिधिः —**

योगवासिष्ठमहारामायणम्, महारामायणम्, आर्ष-
रामायणम्, वासिष्ठं, ज्ञानवासिष्ठं, वासिष्ठरामायणम्,
इत्यादिभिर्विविधैर्नामभिरभिहितोऽयं योगवासिष्ठाभिधो
ग्रन्थः सर्वत्र भारतीयदार्शनिकानां मनीषिणां विदुषां
च मनांसि रमयति । ज्ञानिभिस्तु अयं ग्रन्थस्तथैवादृतो
यथा भगवद्गीता, रामचरितमानसं, श्रीमद्भागवतं
च । रुचिवैचित्र्योपेतानां लोकानां कृतेऽत्र तत्तदस-
विशिष्टा सामग्री सहजतयैव प्राप्यते । कथाख्यायिका-
व्याजेनैवातीवोत्कृष्टानि दार्शनिकतत्त्वान्यत्र विदुषामपि
विचारसरणिं प्रबाधयन्ति । ग्रन्थोऽयमेतादृशो यत्र काव्यो-
पाख्यानदार्शनिकतत्त्वानामानन्दो युगपदेवोपलभ्यते ।
भारतीयदर्शनेषु सर्वोत्तमेयं कृतिर्ब्रह्मज्ञानोपलब्धये
समाकल्पिता ।

भारतीया बहवो विद्वांसो दार्शनिकाश्च अस्य
ग्रन्थस्य मुक्तकण्ठैः प्रशंसां कृतवन्तो यथा—स्वामी
रामतीर्थः, डा० भगवान्दास, लालाबैजनाथप्रभृतयश्च ।
ग्रन्थकारेणैवात्रवर्णितं ग्रन्थविषयकं मन्तव्यं द्रष्टव्यम्—
‘शास्त्रं सुबोधमेवेदं सालंकारविभूषितम् ।
काव्यं रसमयं चारु दृष्टान्तैः प्रतिपादितम् ॥’
अस्मिन् श्रुते मते ज्ञाते तपोध्यानजपादिकम् ।
मोक्षप्राप्तौ नरस्येह न किञ्चिदुपयुज्यते ॥^१
सर्वदुःखक्षयकरं परमाश्वासनं धियः ।^२

सुखदुःखक्षयकरं महानन्दैककारणम् ॥^३

य इदं शृणुयान्नित्यं तस्योदारचमत्कृतेः ।

बोधस्यापि परं बोधं बुद्धिरेति न संशयः ॥^४

माण्डूक्यकारिका - आत्मबोध - विवेकचूडामणि-
स्वात्मनिरूपण - शतश्लोकी - अपरोक्षानुभूति - वाक्य-
पदीय - वैराग्यशतक—प्रभृतिग्रन्थानामनुशीलनेनेदं
स्पष्टं प्रतीयते यत् मध्यकालीनानां वेदान्तग्रन्थलेखका-
नामुपरि योगवासिष्ठस्य महान् प्रभावो विद्यते । जीव-
न्मुक्तिविवेक-पञ्चदशी-भक्तिसागर-वेदान्तसिद्धान्तमुक्ता-
वली - शिवसंहिता - हठयोगप्रदीपिका-रामगीतेत्यादिषु
ग्रन्थेषु योगवासिष्ठस्योक्तयः पर्याप्तमुद्धृताः दृश्यन्ते ।
बहुषूपनिषत्स्वपि योगवासिष्ठस्य श्लोकास्तादृशा एवो
लभ्यन्ते । यथा—महोपनिषद्-अक्षयुपनिषद्-याज्ञवल्क्यो-
पनिषद्-योगकुण्डल्युपनिषद्-पैङ्गलोपनिषद्-शाण्डिल्यो-
पनिषद्-वराहोपनिषद्-वृहत्संहितोपनिषद्-मुक्त्युपनिष-
प्रभृतिषु । एतदतिरिक्ता अप्युपनिषदः प्राप्यन्ते यत्र तु
योगवासिष्ठसिद्धान्त एव सम्यग्रूपेण स्वीकृतो यथा—
तेजोबिन्दूपनिषद्-योगशिखोपनिषद्-त्रिपुरातापिन्युपनि-
षद्-सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषद्-अमृतबिन्दूपनिषद्-मैत्रायण्यु-
पनिषद्-जाबालोपनिषद् इत्याद्याः । एषामुपर्युक्ततथ्या-
नामवलोकनेनेदं स्पष्टं प्रतीयते यत् भारतीयदर्शनेषु
योगवासिष्ठस्य स्थानमुच्चतमम् । तथापि प्रमादवशा-

१. यो० वा० २।१८।३३।

२. यो० वा० २।१८।३५।

३. यो० वा० २।१०।१।

४. यो० वा० २।१०।७।

५. यो० वा० ३।८।१३।

देव भारतीयदर्शनेतिहासलेखकैरयं ग्रन्थः उपेक्षितः इत्येव महत्वेदजनकं प्रतीयते । किञ्चित् पूर्वमिदानीं भीषणलाल आत्रेय प्रभृतिभिर्विद्वद्भिः योगवासिष्ठस्योपरि अनुसन्धानं कृत्वा अस्य ग्रन्थस्य विषये पर्याप्तः प्रकाशः कृतः इत्येव सन्तोषास्पदम् ।

केचिद् विद्वांसः योगवासिष्ठं साम्प्रदायिकं स्वीकुर्वन्ति । यथा डा० विटरनित्ज,^१ फर्क्युंहर,^२ राधाकृष्ण^३ प्रभृतयः । परन्तु योगवासिष्ठस्य सम्यगध्ययने कृते सत्येतादृशी धारणा निर्मूला प्रतीयते । न किञ्चिदपि साम्प्रदायिकतागन्धलेशोऽप्यत्र । अयं तु सर्वथा शुद्धदार्शनिको ग्रन्थः यत्र विशिष्टासु भाषासु रसमयकाव्यरूपासु आख्यानोपाख्यानदृष्टान्तादिभिः गूढातिगूढदार्शनिकसिद्धान्तानां प्रतिपादनं दृश्यते । अद्वैतदर्शनेतिहासपरिचयार्थमस्य ग्रन्थस्याध्ययनमतीव महत्त्वास्पदम् ।

योगवासिष्ठरचनाकालः—

यथा संस्कृतसाहित्यस्य अन्यग्रन्थानां रचनाकालनिर्धारणस्य समस्या दुरूहतरा भवति तथैव योगवासिष्ठविषयेपि । ग्रन्थेऽस्मिन् रचनाकालविषयकमत्यधिकं वैमत्यं दृश्यते । अस्मिन् विषये पूर्वमतस्त्वयं यदयं ग्रन्थः रामायणकारस्य महर्षेर्वाल्मीके-रचना । आधुनिकास्त्वयं मन्यन्ते यदयं ख्रिष्टत्रयोदश-चतुर्दशशताब्दिमध्ये निर्मितः । निर्णयसागर-मुद्रणालयात् प्रकाशितस्य योगवासिष्ठस्य प्रारम्भे

उल्लेखः—‘श्रीमद्वाल्मीकिमहर्षिप्रणीतः योगवासिष्ठः’ तथा सर्वत्र सर्गान्ते ‘इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु’ इत्युल्लेखः प्राप्यते । इण्डिया-आफिस पुस्तकालयस्य हस्तलिखितपुस्तिकास्वपि एतादृश एवोल्लेखः ।^४ किन्तु फर्क्युंहरमहोदयस्यायं मतः यदयं ग्रन्थः ख्रिष्टीय त्रयोदश-चतुर्दशशताब्दीकः^५ । फर्क्युंहरमहोदयेन स्वकथनप्रामाण्ये काचिद्युक्तिस्तत्र न निरूपिता । प्रोफेसर शिवप्रसादभट्टाचार्यः स्वलेखे अस्य रचनाकालविषये कथयति—‘एभिर्विचारविमर्षेण सिद्धयति यत् अयं ग्रन्थः १०-१२ शताब्दि-मध्ये निर्मितोऽभूत्’^६ ।

किन्तु डा० भीषणलाल आत्रेयस्यापि मतमत्र विचारणीयं भवति । सः शिवप्रसाद भट्टाचार्यस्य तथा फर्क्युंहरमहोदयस्य मतं खण्डयति^७ । विद्यारण्यरचित-पञ्चदशीग्रन्थे योगवासिष्ठात् बह्व्यः उक्तयः संगृहीताः । अपरः जीवनमुक्तिविवेकग्रन्थस्तु योग-वासिष्ठाधारेणैव रचितः । विद्यारण्यसमयः ख्रिष्ट चतुर्दश-शताब्दः ।

कश्मीरदेशस्येको विद्वान् अभिनन्दगौडः लघुयोग-वासिष्ठनामकं ग्रन्थं रचितवान् । इदं तथ्यं प्रायेण सर्वे विद्वांसः स्वीकुर्वन्ति^८ । डा० विटरनित्ज महोदयः कथयति—‘योगवासिष्ठस्य सारसंस्करणम्’ ‘योगवा-सिष्ठसार’ नामकः ग्रन्थः गौड अभिनन्दनरचितः । अभिनन्दगौडः नवमशताब्दीकः, अत्र नास्ति

१. गेशिस्ते डेर इण्डिशन लिट्राटुर मा० ३ पृ० ४४३ ।
२. एन आउट लाइन आफ रिलीजस लिट्रेचर आफ इण्डिया पृ० २२ ।
३. इण्डियन फिलॉसफी, भाग २, पृ० ४५२ ।
४. एगर्लिगकी सूची भाग ४ पृष्ठ ११२, संख्या २४०७-२४१४ ।
५. रिलीजस लिट्रेचर आफ इण्डिया, पृष्ठ २२८ ।

६. मद्रास द्वितीय ओरिएण्टल कान्फेन्स रिपोर्ट, पृष्ठ ५५४ ।

७. योगवासिष्ठ और उसके सिद्धान्त पृ० ९ ।

८. कोनो साहब-कर्पूरमञ्जरी, पृ० १९७; कीथ-वोडलियन पुस्तकालयस्य पुस्तकसूचिका-नं० ८४०; विटरनित्ज-भारतीय साहित्य का इतिहास (जर्मन गेशिस्ते डेर इण्डिशन लिट्राटुर मा० ३, पृ० ४४४); हालमहोदयस्य ब्रिलियोग्राफी (वेदान्त, नं० ११४) ।

सन्देहलेशः यदयं ग्रन्थः नवमशताब्दीतः पूर्वकालिकः किन्तु शङ्कराचार्येण न कुत्रापि चर्चितोऽयं ग्रन्थः, अत एवेदं वक्तुं शक्यते यत् शङ्कराचार्यसमकालीनोऽयं ग्रन्थः^१ ।

किन्तु विंटरनित्जस्य शिवप्रसादस्य च मतं आत्रेय-महोदयेन स्वकीये ग्रन्थे तर्कपूर्णयुक्तिभिः निरस्तम् ।^२ डा० आत्रेयमतेनायं ग्रन्थः शङ्कराचार्यात् भर्तृहरेश्च पूर्वकालिकः । शङ्कराचार्यात् पूर्वकालीनः इत्यत्र षड्युक्त्यस्तेन प्रतिपादिताः ।

१. यद्यपि योगवासिष्ठः अद्वैतसिद्धान्तस्य औपनिषदस्याद्वैत-सिद्धान्तस्य च प्रतिपादकस्तथाप्यत्र तेषां पारिभाषिकशब्दानामभावः येषां प्रयोगः शंकराचार्येण प्रायेण कृतः तथा पश्चात्कालीनाः सर्वे वेदान्तिनः प्रयोगं कृतवन्तः ।

२. योगवासिष्ठस्याद्वैतवादः न तथा निश्चिता-र्थायां दार्शनिकभाषायां यथा शंकराचार्यस्य तेषां मनुयायिनां च । योगवासिष्ठे प्रायः सर्वाः दार्शनिकसंज्ञाः बह्वर्थद्योतकाः ।

३. शंकराचार्येण तदनुयायिभिश्च ये सिद्धान्ताः प्रतिपादितास्तेषां सिद्धिः श्रुतिप्रमाणद्वारा पुष्टीकृता । किन्तु योगवासिष्ठे श्रुतेः न क्वचिदपि प्रामाण्यं प्रतिपादितं अपितु अनुभवस्यैव सर्वत्र प्राधान्यं प्रामाण्यं चास्ति ।

४. शंकराचार्यप्रभृतिभिस्तदनुयायिभिश्च स्वस्व-ग्रन्थेषु परमतनिरसनपूर्वकं श्रुतिप्रमाणद्वारा स्वमतस्यैव उत्तमं स्थापनं कृतम् । किन्तु योगवासिष्ठे ईदृशं नास्ति । तत्र स्वसमकालीनानां सर्वेषां दर्शनानां समन्वयः आदरदृष्टिश्च प्रतिपादिता ।

५. शंकराचार्यस्य ग्रन्थेषु योगवासिष्ठस्य सिद्धान्तः,

विशेषसंज्ञाः, श्लोकाश्चापि प्राप्यन्ते, यथा विवेक-चूडामणिः, अपरोक्षानुभूतिः, शतश्लोकी इत्यादिषु ।

६. स्वामीभूमानन्देनापि इदं स्वीक्रियते यत् शंकराचार्यस्य योगवासिष्ठस्यास्तित्वज्ञानमासीत् । यथा श्वेताश्वतरोपनिषदोऽपरभाष्ये शंकराचार्योक्तिः— 'तथा च वासिष्ठयोगशास्त्रे ।'^३

माण्डूक्यकारिकायाः योगवासिष्ठस्य च तुलनात्म-काध्ययनेनेदं स्पष्टं भवति यत् माण्डूक्यकारिकायां प्रतिपादितः सिद्धान्तः शांकरसिद्धान्तापेक्षया योगवा-सिष्ठसिद्धान्तस्यैव नैकट्यं प्राप्नोति । द्वयोरपि ग्रन्थयोर्भाषाविचारसाम्यं प्रतीयते । यथा माण्डूक्य-कारिका—

अव्यक्ता एव येऽन्यस्तु स्फुटा एव च ये बहिः ।
कल्पिता एव ते सर्वे विशेषस्त्विन्द्रियान्तरे ॥

(२।२५)

योगवासिष्ठः—'समस्तं कल्पनामात्रमिदम् ।'
(६।२।२१०।११)

माण्डूक्य०—'मनोदृश्यमिदं द्वैतं यत्किञ्चित्-सचराचरम् ।' (३।३१)

योग०—'मनो मनननिर्माणमात्रमेतज्जगत्त्रयम् ।'
(४।११।२३)

कल्पनावादः, भ्रमवादः, अजातवादः, मनोनाश-वादश्च, द्वयोरपि ग्रन्थयोर्मन्यः । किन्तु माण्डूक्य-कारिकायां येषां ('वेदान्तेषु विचक्षणाः,' २।३१; 'तत्त्वविदः' २।३४; 'नायकाः' ४।९८; 'बुद्धाः' ४।८८) सिद्धान्ता निरूपिताः ते सर्वे योगवासिष्ठे वसिष्ठसिद्धान्तरूपेणैव स्थिताः । माण्डूक्य-कारिकायां अन्यमतनिरसनपूर्वकं अद्वैतमतस्थापनं कृतम् । किन्तु योगवासिष्ठे न कस्यापि मतस्य

१. गेसिल्टे डेर इण्डिशन लिट्राटुर, तृतीय भाग, पृ० ४४४ ।

२. योगवासिष्ठ और उसके सिद्धान्त पृ० १०-११ ।

३. " " " " पृ० १२-१९ ।

खण्डनं दृश्यते अपितु सर्वेषां यथास्थिति समन्वयः कृतः । अतएवेदं प्रतीयते यत् योगवासिष्ठः उपनिषद्-भगवद्गीतासदृश एव ग्रन्थः ।

भवभूतेः उत्तररामचरिते ईदृशः विचारः उपलभ्यते यस्य प्रचारः शङ्कराचार्येण गौडपादेनापि च कृतः । अतएव भवभूतेः समयः शङ्कराचार्यात् पूर्वं भवति ।^१ उत्तररामचरिते द्वौ श्लोकौ अद्वैतवेदान्तस्य विशेषसिद्धान्तप्रतिपादकौ । यथा—

‘एको रसः करुण एव निमित्तभेदात्’

भिन्नः पृथक् पृथगिवाश्रयते विवर्तान् ।

अम्भो यथा सलिलमेव हि तत् समग्रम् ॥

(३१४७)

विद्याकल्पेन मरुता मेघानां भूयसामपि ।

ब्रह्मणोव विवर्तानां क्वापि प्रविलयः कृतः ॥

(४१६)

एतेनेदं प्रतीयते यदेतौ सिद्धान्तौ शङ्कर-गौड-पादयोः पूर्वकालिकौ । योगवासिष्ठे चैतौ प्रचुरतया तेष्वेव शब्देषूपलभ्येते ।^२ एतेनापीदं सिद्ध्यति यत् भवभूतेरपि पूर्वकालिकः योगवासिष्ठः ।

वाक्यपदीय-वैराग्यशतकयोस्तुलनात्मकाध्ययनेनेदं अधिकं दृढं भवति । उपर्युक्तयोः ग्रन्थयोः योगवासिष्ठ-सिद्धान्तः प्राप्यते । तथा च विचारसाम्यमपि दृश्यते । यथा वैराग्यशतके—

भोगा मेघवितानमध्यविलसत् सौदामिनीचञ्चला ।

आयुर्वायुविघटिताभ्रपटली नीलाम्बुवद् भङ्गुरम् ॥

लोला यौवनलालना तनुभृतामित्याकलय्य द्रुतम् ।
योगे धैर्यसमाधिसिद्धिसुलभे बुद्धिं विदध्वं बुधाः ॥
योगवासिष्ठे—

आयुर्वायुविघटिताभ्रपटली-

लीलाम्बुवद् भङ्गुरम् ।

भोगा मेघवितानमध्यविलसत्-

सौदामिनी चञ्चला ॥

लोला यौवनलालनाजलरयः

कालः क्षणापायवान् ।

पुत्र त्रासमुपेत्य संसृति-

वशान्निर्वाणमन्विष्यताम् ॥

वाक्यपदीये—‘विवर्ततेऽर्थभावेन (११११)

योगवासिष्ठे—‘विवर्ततेऽर्थभावेन । (६१२९३१४६)

वाक्यपदीये च शब्दब्रह्म विशेषेण प्रतिपाद्यः

विषयः । किन्तु योगवासिष्ठे शब्दब्रह्मसिद्धान्तस्य चर्चा नास्ति । अत एवेदं प्रतीयते यत् योगवासिष्ठः वाक्यपदीयपूर्वकालिकः । वाक्यपदीयकर्तुर्भर्तृहरेः समयः ६५० ख्रिष्टीयवत्सरः विद्वद्भिः स्वीकृतः । अत एवेदं स्पष्टं भवति यत् ख्रिष्टीय सप्तमशताब्दारम्भात् पूर्वं योगवासिष्ठस्य स्थितिः आसीत् । डा० आत्रेयेनेदं मतं स्थापितम् । शिवप्रसाद भट्टाचार्यः, विण्टरनित्रज महोदया अपि एनं मतं स्वीकृतवन्तः । सर वाटस्की, सरशेड, कीथ प्रभृतयो पाश्चात्यविद्वांसोऽपि एनं मतं समादृतवन्तः ।

(क्रमशः)

१. भाण्डारकर कृत मालतीमाधव अंग्रेजी भूमिका ।

२. योगवासिष्ठ ६१२१११४०-४१; ३११००१२८;

११११८-१९; ३१११४१९ ।

मानस-भारती — देवगिरा गुम्फितं मानसम्

— श्री जनार्दन गङ्गाधर रटाटे, एम०ए० साहित्याचार्यः —

रामेति नाम वन्देऽहं रघुवंशमणेः प्रभोः ।
हेतुभूतं जातवेदो दिवाकर - कलाभृताम् ॥
तत् वेदानां प्राणरूपं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।
निधानं सद्गुणानां तन्निर्गुणञ्चातुलं मतम् ॥
महेश्वरो महामन्त्रं यं नित्यं जपतीश्वरः ।
यस्योपदेशो हेतुश्च मुक्तेः काश्यां तनुत्यजाम् ॥
महिमानं तस्य सर्वं जानाति द्विरदाननः ।
यस्य नाम्नः प्रभावेण प्राप्तवानादिपूज्यताम् ॥
जानात्यादिकवि - नमिन्ः प्रतापं यस्य भासुरम् ।
विपरीतजपेनापि शुद्धतां स हि लब्धवान् ॥
सहस्रनाम - सदृशमिदं श्रुत्वा शिवात् पुरा ।
गौरी ततस्तेन साकं जपतीदं निरन्तरम् ॥
प्रीतिं दृष्ट्वा नाम्नि तस्याः प्रसन्नः सन् हरस्तदा ।
स्त्रीभूषणं तां स्वाङ्गेषु चकाराभिन्नभूषणम् ॥
नाम्नः प्रभावं जानाति सम्यग्रूपेण शङ्करः ।
प्रभावाद् यस्य गरलं प्रायच्छदमृतं फलम् ॥

वर्षर्तुरूपा रघुनाथभक्तिः

शालिः सुदासस्तुलसीमतेन ॥

रामेति नाम्नोऽक्षरयुग्ममेतन्

मासौ स्थितौ श्रावण-भाद्ररूपौ ॥१९॥

रामेति मधुरे चित्तमोहके गदितेऽक्षरे ।
वर्णदेहस्य नेत्रे द्वे भक्तानां जीवनञ्च ये ॥
स्मरणे सुलभे सर्वजनेभ्यः सुखदायके ।
इहलोके तथाऽप्ये च लोके निर्वाहके परे ॥
सुन्दरेऽतीव कथने श्रवणे स्मरणे तथा ।
राम सौमित्रि - सदृशे तुलसीकाय - सुप्रिये ॥
प्रत्यक्षरं वर्णने तु प्रीतिभिन्नाऽनयोर्मता ।
जीवब्रह्मसमे एते तथापि संस्थिते ॥
नरनारायणसमौ वर्णौ सुभ्रानराविमौ ।
जगतः पालकौ किन्तु विशेषं भक्तरक्षकौ ॥
भक्तिनार्या इमौ वर्णौ मञ्जुले कर्णभूषणे ।
निर्मलौ पुष्पवन्तौ च हिताय जगतो मतौ ॥
सुधाया मुक्तिरूपायाः स्वादतोषसमौ स्थितौ ।
वसुधाया धरो कूर्मशेषाहीश्वर - भासुरौ ॥
भक्तचित्तारविन्दान्तर्विहारौ मञ्जुषट्पदौ ।
रसानाख्ययशोदायै हलि - कृष्ण - स्वरूपिणौ ॥

छत्रन्तु रेफो मुकुटस्थरत्नं

मकारवर्णो - ऽखिलवर्णमूर्ध्नि ॥

वर्णौ सुवर्णौ रघुनाथकस्य

नाम्नो लसन्तौ तुलसीमतेन ॥२०॥

(क्रमशः)

वारिवाहः

श्यामः कामान् भक्तिभाजां प्रवर्षन्

वृन्दारण्य - व्योमवाटी-विहारी ।

राधा - विद्युद् - विश्रमाऽऽलिङ्गिताङ्गो

वाधां भिन्धात् कोऽपि मे वारिवाहः ॥१॥

आपूरयन्त्यतितरां तटिनीः पयोभिः

सिञ्चत्यमन्दमभितो वसुधाप्रदेशान् ।

सान्निध्यतोऽपि जगतां परितापहारी

किं वा सुखं न तनुते भुवि वारिवाहः ॥२॥

सन्मार्गमेव कलुषीकुरुते जलौघै-

र्मण्डूक-सर्पनिवहान् समदान् विधत्ते ।

शीतज्वरेण मनुजान् विकलीकरोति

श्रेयः किमर्जयति संप्रति वारिवाहः ॥३॥

— श्री बटुकनाथ शास्त्री खिस्ते —

वादे वादे जायते तच्चबोधः

एकं समीक्षणम्

अद्वैतसिद्धीयम् अहमर्थानात्मत्वोपपादनम्

— श्री परकजे सुब्रह्मण्यभट्टः —

(२)

२. अपि च—अहमंशे परामर्शाभावे 'एतावन्तं कालं सुप्तोऽहमन्यो वा' इति संशयः स्यात्. न तु 'अहमेवे'ति निश्चयः। न च सुषुप्तिकालानुभूतात्मैक्याध्यासाद् अहमेवेति निश्चयः, यथा पूर्वदिनानुभूत-देवदत्तादिभिरनुभूते चैत्रे 'सोऽयं न वा' इति न संशयः, किन्तु स एवेति निश्चयः इति वाच्यम्; सुषुप्तिकालेऽहमर्थाभावस्य अद्याप्यसिद्धत्वेन आत्मैक्याध्यासादिति वक्तुमशक्यत्वात्। आत्माहमर्थयोरेकत्वादेव "अहमेव सुप्त इति निश्चय" इत्यपि वक्तुं शक्यत्वात्।

एतेन दृष्टान्तोऽपि व्याख्यातः; भवत एव प्रति-कूलत्वात्। यथा देवदत्तैक्याध्यासात् चैत्रे देवदत्त-शब्दप्रयोगः, एवमात्मैक्याध्यासाद् अनात्मनि अहं-शब्दप्रयोग इत्यापत्त्या अहंशब्दस्य आत्मवाचकत्वस्यैव दृढीकारापत्तेः। न हि अन्यैक्याध्यासादन्यशब्दोल्लेखो भवति। न च अहंशब्दस्य अन्तःकरणवाचित्वादहं-मुल्लेखः; अहंशब्दस्य अन्तःकरणवाचित्वे प्रमाणाभावात्। 'न चाहं कामये' इत्यादिप्रतीतिः प्रमाणम्; भवन्मते अहमर्थे आत्मनोऽपि प्रविष्टत्वेन आत्मवाचित्वेऽपि 'अहं कामये' इति प्रतीतिसम्भवात्। 'अहं गच्छामी'त्यादिप्रतीत्या देहादिवाचकत्वस्याप्यापत्तेश्च। अतोऽहंशब्द आत्मवाची एव, नान्तःकरणवाची।

ननु केवलात्मवाचित्वमहंशब्दस्य न दृष्टम्। न वा केवलान्तःकरणवाचित्वमपि दृष्टम्, हर्षादिशब्दवदुभयवाचकत्वं त्वावयोरुभयोरपि असम्मतम्। समुदाय-वाचकत्वं चेदानीमप्यसिद्धम्। अतोऽवश्यं कल्पयितव्ये-

न्यतरवाचकत्वे आत्मवाचकत्वमेव युक्तं कल्पयितुम्, नान्तःकरणादिवाचकत्वम्। 'कामये, गच्छामी' त्यादीनां व्यावर्तमानत्वेऽपि अहमोऽनुवर्तमानत्वात्। तस्मादात्मैक्याध्यासादहमुल्लेखाङ्गीकारे अहंशब्दस्यात्मवाचकत्वमेव बलादापततीति भवत एवानिष्टप्रसङ्गः। अतो नात्मैक्याध्यासात् परामर्शोऽहमुल्लेखः। किन्तु सुषुप्ते अहमर्थसद्भावादेव। अतोऽहमंशे परामर्शत्वाभावे 'एतावन्तं कालं सुप्तोऽहमन्यो वा' इति भवेदेव संशय इत्यतोऽहमंशेऽपि परामर्शत्वमकामेनापि भवता अभ्युपगन्तव्यमेव। ततश्च अहमर्थ आत्मैवेति विषये किमर्थं संशयः क्रियते?

३. अथ यदुच्यते—सुषुप्तावहमर्थप्रकाशे 'एतावन्तं कालमहमित्यभिमन्यमान एवासम्' इति परामर्श-पत्तिरिति। तदप्यानुपपन्नम्; निर्विकल्पानुभवस्याऽभिलाषायोग्यत्वात्। अन्यथा भवन्मतेऽपि 'आत्मेत्य-भिमन्यमान एवासम्' इति परामर्शपत्तेः।

न चाऽहङ्कारस्य तत्र तन्त्रतया तदभावे तत्र तथापादनमशक्यमिति वाच्यम्; 'सुषुप्तावात्मानुभव आसीत्' इति परामर्शपत्तेर्दुर्वारत्वात्। न त्वेवं परामर्शः कस्याप्यनुभवसिद्धः। 'सुषुप्तौ कश्चिदप्यनुभवो (आत्मा अस्तीत्यनुभवोऽपि) नासीत्' इत्येव परामर्शस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात्।

अपि च—सुषुप्तौ अहमर्थप्रकाशेऽपि 'अहमित्यभि-मन्यमान आसम्' इत्यापादनमशक्यम्। अभिमानस्य अहमर्थातिरिक्तविषयकत्वात्। वस्तुस्वरूपज्ञानस्य

आन्तरं मनः कथं बाह्यैः पूजादिभिः पवित्रीक्रियेत?

नूनं प्रश्नोऽयमापातरमणीयः । विचारेण तेजसा तम इव क्षणात् विलीयेत । यतो हि बाह्यानि वस्तून्त्येव मनसि भूयो भूयः स्फुरणमासाद्य तद् अशुद्ध्यन्ति । अतो यदा बहिः पवित्र-वस्तुभिः सम्पर्कः स्याज्येत, तदा तान्येव मनसि स्फुरेयुः, फलतश्च मनः पवित्रमेव तिष्ठेत् ।

पवित्र-स्फुरणमेव मनसः पावित्र्यम् । अपवित्र-स्फुरणमेव च तस्य अपावित्र्यम् । मनः किल ज्ञानरूपम् । न च तत् कुत्रचन गच्छति, कुतो वा समागच्छति । अन्यसम्बन्धो नूनं भ्रममूलक एव ।

अपवित्रसंसर्गकृतमेव एतत् चेत्, पवित्रेण संसर्गो विधेयः । इदमेव जपतपादे-रहस्यम् । यदि अन्येन केनचन संसर्ग एव नो चेत्, किमपि कर्तव्यं तावशिष्यते । विकृतिं वर्जयितुमेव संस्कृतिरपेक्षते । स्वरूपं किल अविकृतम् असंस्कृतं चेति शास्त्रकृतां डिण्डिमघोषः ।

— पूज्याः श्रीअखण्डानन्दसरस्वति स्वामिपादाः —

अभिमानरूपत्वाभावात् । न हि रज्जौ 'इयं रज्जुः' इति ज्ञानं रज्ज्वभिमान इत्युच्यते । किन्तु 'अयं सर्पः' इत्य-यथार्थज्ञानमेवाभिमान इत्युच्यते । न हि 'रज्जुं सर्पं इत्यभिमन्यते' इतिवत् 'रज्जुं रज्जुरित्यभिमन्यते' इति व्यवहारो विद्यते लोके । किन्तु 'रज्जुं रज्जुरित्येव मन्यते' इत्येव । एवं 'आत्मानं अहमिति मन्यते' इत्येव व्यवहारः, न तु 'आत्मानमहमित्यभिमन्यते' इति ।

न हि भाष्ये कुत्रापि आत्मन्यहंप्रत्ययः अभिमान इति निर्दिष्टं दृश्यते । किन्तु आत्मव्यतिरिक्तेषु देहेन्द्रि-यादिष्वेव अहं-मम-प्रत्ययः अभिमानत्वेन निर्दिष्टो दृश्यते 'देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानरहितस्य' इति ।

विशिष्य च 'आत्मेति तृपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च' इत्यस्मिन्नधिकरणे 'शास्त्रोक्तविशेषणः परमात्मा अहमिति ग्रहीतव्यः' इत्येवोक्तं दृश्यते, न तु 'अहमित्य-भिमतव्यः' इति । अतोऽवगम्यते—आत्मन्यहंप्रत्ययो वस्तुस्वरूपज्ञानरूपत्वात् यथार्थज्ञानरूप एवेत्याशयो भाष्यकाराणामिति ।

यदि च वस्तुयाथात्म्यज्ञानमपि अभिमान इति व्यपदिश्येत, तर्हि 'अहं ब्रह्मास्मी'ति ज्ञानमपि आत्मनि

ब्रह्मत्वाभिमान इति व्यपदिश्येत । 'ब्रह्मज्ञानान्मोक्ष' इतिवत् 'ब्रह्माभिमानान्मोक्षः' इत्यपि व्यवहार आपद्येत । न त्वेवं दृश्यते उपनिषत्सु भाष्ये वा । अतः सुषुप्तावहमर्थप्रकाशोऽपि तदभिमानायादनं न युक्तम्, अहंज्ञानस्य वस्तुयाथात्म्यज्ञानरूपत्वात् ।

ननु तर्हि 'न किञ्चिदवेदिषम्' इति परामर्शो नोपपद्यते, 'अहमर्थवेदनस्य विद्यमानत्वादिति चेन्न । विशेषविज्ञानाभावपरत्वात् परामर्शस्य । यथा जागरे 'अहं चैत्रः इमे मत्सम्बन्धिनः' इत्यादिरूपं विशेष-विज्ञानं, नैवं सुषुप्ते आसीदित्येवार्थः 'न किञ्चिद-वेदिषमिति परामर्शस्य । न त्वहंज्ञानमपि नासीदिति । अहंज्ञानाभावस्य यो द्रष्टा तस्यैवाहमर्थत्वात् । न हि कश्चिदपि 'सुषुप्ते नाहमासम्' इति परामृशति ।

अथोच्येत—अहमासम्, 'अहंज्ञानं परं नासीदिति । तदिदमत्यन्तं विरुद्धम्, नहि अहंज्ञानाभावे अहमास-मित्यत्र प्रमाणं विद्यते । निर्विकल्पत्वात् अहमुल्लेखो न भवति, यथा जागरे 'अहं मनुष्य' इत्यादिरूपेण । अत एव तत्र अहंज्ञानमपि नास्तीति विभ्रमो बहूनाम् । सम्यग् विचार्यमाणे तु सुषुप्तौ निर्विकल्पकोऽहंप्रत्ययो न केनचित् प्रत्याख्यातुं शक्यः, पूर्वोक्तहेतोः । (क्रमशः)

श्रीवेङ्कटेशं जय जय वराहपुरि श्रीवेङ्कटेश
जय जय इति नटरागतरङ्गं कृत्वा सन्तोषितवान्
असौ तीर्थः ।

तत एषः श्रीकृष्णस्य श्रीरुक्मिण्याश्च विवाह-
विषयमधिकृत्य 'श्रीकृष्णलीला-तरङ्गिणी'ति लघुकाव्यं
राग-तालबद्धं निबद्धवान् । अस्मिन्काव्ये श्रीमद्भागवत-
दशमस्कन्धीयं कथावस्तु दृश्यते । अत्रायं विशेषः—
भगवान् नारायणः तीर्थपादं प्रति स्वप्ने उक्तवान्—
'भक्त ! त्वमेकं वराहमनुसृत्य गच्छ' इति । स तथैव वराहं
दृष्टवान्, तदनुजगाम च । स वराहः एकस्मिन्नालये
प्रविश्य अन्तर्दधे । तदेवालयं अद्यापि भूपतिराजपुरे
दृश्यते । तदनन्तरं तद्ग्रामं वाराहपुरमिति नाम
अलभत । अत्रैव कृष्णलीलातरङ्गिणीं विरचितवान्
तीर्थपादः ।

श्रीनारायणतीर्थस्य प्रभावः

एकस्मिन् दिने काश्मीरदेशादागतः पण्डितम्मन्यः
कश्चित् तीर्थपादं प्रति एकं विरुदपत्रं प्रार्थयामास ।
असौ पण्डितं तम् अपरीक्ष्यैव तद् दत्तवान् । स
तद्विरुदपत्रं स्वीकृत्य निजपण्डितान् अवमत्य राज-
सम्मानितोऽभूत् । एतद्वृत्तान्तं ज्ञात्वा तीर्थपादशिष्याः
तं पण्डितं प्रति नानाविधान् प्रश्नान् कृतवन्तः । तेन
पण्डितेन नोत्तरं दत्तम् । तदा तच्छिष्याः तद्विरुदपत्रं
पारितोषिकानि च समादाय तीर्थपादसमीपं समर्थं
प्रचलितवृत्तान्तं उक्तवन्तः । तीर्थपादः पुनरपि तानि
सर्वाणि वस्तूनि तत्पण्डिताय दत्त्वा आशीर्वचनं च
कृतवान् । एतेन तीर्थस्य असाधारणगुणो ज्ञायते ।

श्रीकृष्णलीला-तरङ्गिण्याः महिमा

तीर्थपादो नानादिगन्तं परिव्रज्य श्रीकृष्णलीला-
तरङ्गिणीं प्रचारयित्वा पुनः वरहूर-ग्रामं प्राप्तवान् ।
तत्र ग्रामे तरङ्गिणीं गात्वा श्रीकृष्ण-रुक्मिण्योः
विवाहोत्सवः कृतस्तेन । तदा तदालयस्था श्रीनिवास-

मूर्तिः श्रीकृष्ण-रुक्मिणोरूपेणास्मै दर्शनं ददौ इति
श्रूयते ।

अपि च, स्वकृततरङ्गिणीकाव्यं भगवता अङ्गीकृतं
न वेति संशयो जातस्तीर्थपादस्य । तत्परीक्षितुम्
एकदाऽयं स्वपूजितं श्रीनिवासबिम्बम् अन्तः स्थाप-
यित्वा चतसृषु दिक्षु वस्त्रेणावृत्य बहिः स्थित्वा
तरङ्गिणीं गीतवान् । तदा अन्तःस्थिता मूर्तिः श्रीकृष्ण-
स्वरूपं स्वीकृत्य गानानुकूलं ननत । तच्छब्दविन्यासं
तालबन्धं च श्रुत्वा महदाश्चर्यं सन्तोषश्च प्राप्तवान्
तीर्थपादः ।

अन्यच्च, एकस्मिन् दिने रात्रौ स्वप्नो दृष्टस्तीर्थ-
पादेन—'हे भक्ताग्रेसर ! त्वं समीपस्थं पुष्पपुरं नाम
ग्रामं प्राप्य तत्र स्थितस्य आम्रवृक्षस्य अधः उपविश्य
तपः कुरु' इति भगवान् समुपदिदेशेति । पुष्पपुरस्य
द्राविडभाषायां अन्यन्नाम 'तिरुप्पुन्तुरुत्ति' इति ।

एकदा कश्चिद्गोपः एकमजं विक्रेतुं ग्रामान्तरं
गतवान् । मध्येमार्गं खलैस्तस्य अजस्य मूल्यं पृष्टम् ।
गोपस्तन्मूल्यमुक्तवान् । खला गोपेन उक्तं मूल्यं श्रुत्वा
तन्मूल्यं अस्माभिः दातुमशक्यमतो मूल्यस्य अल्पत्वं
कुरु इति कथितवन्तः । गोपस्तेषां वाक्यमवमत्य
उपरि गतवान् । खलास्तमजं मृतप्रायं कृतवन्तः ।
गोपालोऽजं स्कन्धे निवेश्य दुःखेन तीर्थपादं प्रति गत्वा
प्रचलितवृत्तान्तमकथयत् । तीर्थपादः स्वकमण्डलुतीर्थं
तदुपरि प्रोक्षितवान् । तदा स अजः जीवित्वा तीर्थ-
पादानां प्रदक्षिणां कृतवान् । ततः स अजो गोपं
अनुगम्य न जगाम । गोपस्य दारिद्र्यं दृष्ट्वा तीर्थपादा
एकमुष्टिमितां सिकतां तस्मै दत्त्वा 'गृहं गत्वा पश्य'
इत्युक्तवन्तः । तथैव गोपो गृहं गत्वा दृष्टवान् । अजस्य
समुचितमूल्यमित-धनरूपेण परिणता सा करे स्थिता
सिकता । तद् दृष्ट्वा गोपः परं मुमुदे ।

असत्यात् सत्य-रक्षणम्

एकस्मिन् दिने केचन दुष्टाः सम्भूय एकं नरं

श्रीजयदेव-नवावताराः नारायणतीर्थ पादाः

— श्री ति० गो० अनन्त सुब्रह्मण्यम् —

[व्याकरणशिरोमणिः, विद्वान्, सङ्गीतभूषणम्, डी० इन्० टीच्०, तिरुपति]

कलौ धर्मस्तिरोभूत्वा अधर्मश्च महत्त्वं प्राप्य
जनान् सत्कार्यान्निवर्त्य पापकर्माणि कर्तुं प्रवर्तयति ।
जनाः वृथा कालक्षेपादिकं कृत्वा यागादिकर्माणि,
नित्यानुष्ठानकर्माणि च परित्यज्य राजन्मानि विफल-
यिष्यन्ति कलौ युगे इति भगवता विचिन्त्य तत्परि-
हारार्थं गोविन्दकीर्तनमेव मोक्षोपयोगो निर्दिष्टः । यथा-
कलौ कल्मषचित्तानां पापद्रव्योपजीविनाम् ।
विधिक्रियाविहीनानां गतिगोविन्दकीर्तनम् ॥

अतः कलौ गोविन्दकीर्तनमेव सर्वेषां गतिः ।
गोविन्दकीर्तनस्य किल सन्ति नानाविधा मार्गाः । तेषु
आपण्डितपामरैः सर्वैः कर्तव्यं कर्म नामसङ्कीर्तनमेव ।
कुत इति चेत् ? नामसङ्कीर्तने नाधिकः श्रमः । यदा
यदा समयो लभ्येत तदा स्वस्वकार्यानुगुणेन तत् कर्तुं
शक्यते । भगवन्तं स्तोतुं जाति-कुलादिभेदो नास्ति ।

मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद ।
इति नारायणवचनमेव साधनस्यास्य सफलसाधनत्वे
प्रमाणं दरीदृश्यते । भगवन्नामानि सङ्गीतेन नृत्येन
च गीयन्ते चेत् भगवान् सन्तुष्य सकलानि फलानि
ददाति । अत एव कलौ नामसङ्कीर्तनमेव वरं साधनम् ।

अथ भगवतः कथं नामसङ्कीर्तनं कर्तव्यमिति
जिज्ञासायां समये समये भगवान् स्वांशरूपेण भागवतो-
त्तमान्, ज्ञानिनश्च सृष्ट्वा प्रेरयति, ते एव भगवन्ना-
मानि कथं कर्तव्यानीति उपदिशन्ति । तदवलम्ब्य
अस्माभिः साधनमिदमनुष्ठेयमिति समाधानम् ।
एतादृशभागवतोत्तमेषु बहुषु ईशवीये एकादशशताब्दे
'जयदेव' इति भागवतोत्तमः अवततार । स किल 'गीत-
गोविन्द' नाम काव्यं विरच्य भगवन्नामसङ्कीर्तनं

कृतवान् । तत्काव्यं 'अष्टपदी' नाम्ना व्यवह्रियते ।
तमेव पन्थानमनुसृत्य 'श्रीनारायणतीर्थ' - नामभिः
भागवतोत्तमैः 'श्रीकृष्णलीला-तरङ्गिणी' इति लघु-
काव्यं सङ्गीतरूपेण कृतम् ।

असौ नारायणतीर्थः आन्ध्रप्रदेशे 'गुण्टूर'-जनपदे
मङ्गलगिरि-क्षेत्रसमीपे 'कानू'-नाम्नि ग्रामे एकस्मिन्
विप्रकुले जन्म अलभत । अयं किल ईसवीय १६७५
वत्सरतः १७४५ ईसवीय वर्षपर्यन्तम् अजीवदिति
ऐतिहासिकानां मतम् । अस्य पारिवारिकं नाम
'तिल्लवन्ना' इति, व्यावहारिकञ्च पूर्वाश्रमनाम
'गोविन्दशास्त्री' इति आसीत् ।

गोविन्दोऽसौ बाल्यं वयः कृष्णभजनेनैव यापित-
वानिति ज्ञायते । असौ वामुदेवशास्त्रिनामानं द्विजश्रेष्ठं
गुरुमवृणोत् । तन्निकटे द्वादशवर्षपर्यन्तं साङ्गवेदा-
ध्ययनं कृत्वा ततः 'वेदात्तिरि'-नाम्नि प्रदेशे द्वादश-
संवत्सरं यावत् तपश्चकार ।

योगान्निवृत्य असौ काशेक्षेत्रं गत्वा तत्र श्रीरामा-
नन्दस्वामिनं शरणं जगाम । कञ्चित्कालं तत्र
उषित्वा तदुपदेशं च परिगृह्य दक्षिणापथमाजगाम ।
तत्र स्वकुटुम्बभारं सर्वं स्वभ्रातृपुत्राय दत्त्वा
बहिर्जगाम ।

असौ दक्षिणापथे गोदावरीतीरे 'कुन्चिमञ्चि'-
क्षेत्रे त्रीणि वर्षाणि यापितवान् । अनन्तरं कृष्णानदी-
तीरे कांश्चन संवत्सरान्नीत्वा पुनः दक्षिणापथ-
माजगाम । मध्येमार्गं तिरुपति-क्षेत्रे श्रीवेङ्कटेशं
ध्यात्वा तञ्जावर - जनपदस्थिते वराहपुरे [अस्य
ग्रामस्य अन्यन्नाम 'भूपतिराजपुरम्' इति] स्थितं

मृतवत्कृत्वा श्रीतीर्थपादसमीपं प्रापय्य 'एनं मृतं मनुष्यम् उपजीव्य ददत्वि'ति प्रार्थयामासुः । तीर्थपादाः किञ्चिदालोच्य 'मृतो मृत एव, स कथं जीवयितुं शक्यः?' इत्युक्तवान् । मृतवत्कृतो नरः सत्यं मृत इति दृष्ट्वा सर्वे खलाः तीर्थनारायणस्य चरणौ परिगृह्य स्वापराधस्य प्रायश्चित्तं प्रार्थयामासुः । नरोऽसौ पुनस्तीर्थपादप्रसादेन चैतन्यं लेभे ।

एकदा तञ्जावर - नरेशः उदररोगेण पीडितः । बहुभिः वैद्यकैः चिकित्सितोऽपि न किमपि स्वास्थ्य-मलभत । अत्रान्तरे कश्चिद्दरिद्रो विप्रः तीर्थपादनिकट-मागत्य दारिद्र्यं परिहर्तुं याचितवान् । तीर्थपाद एकां मूलिकां दत्वा उक्तवान्—'एषा मूलिका अतीव श्रेष्ठा कार्यकारिणी च । एनां स्वीकृत्य तञ्जावरनरेशसमीपं गत्वा तस्मै देहि । सोऽनया मूलिकया उदररोगा-न्निवृत्तः सन् तुभ्यं बहुमानं बहुधनञ्च दास्यति । तद्गृहीत्वा सुखेन जीव' इति । तथैव तेन द्विजेन कृतम् । राजा पृष्ठवान् विप्रं प्रति—'कुत्र लब्धा एषा मूलिका?' इति । स प्राह—'अत्रैव समीपे कश्चिन्-महात्मा वसति । ततो मया मूलिकैषा लब्धा ।' अथ राजा सपदि तीर्थपादं प्राप्य प्रार्थयामास—'भो महात्मन्, अहमनुग्राह्यो रक्षितव्यश्च' इति । तीर्थ-पादा भूपं दृष्ट्वा 'किमपेक्ष्यते त्वया, किमर्थमत्र समागतस्त्वम्?' इति पृष्ठवान् । भूपालः सकलं वृत्तान्तम् अवादीत् । तच्छ्रुत्वा तीर्थपादो मौनमवाप । अनन्तरं भूपः प्रार्थयामास—'भगवन् भवते एकमालयं निर्माय दातुं वाञ्छामि, तदर्थं भवदाज्ञां प्रतीक्षे' इति । एतद्वचनं श्रुत्वा तीर्थपादो जहास । समीपस्थमेव अजं साकूतं दृष्ट्वान् तीर्थपादः । अजश्च कञ्चित्-प्रदेशं लक्ष्यीकृत्य भ्रान्त्वा च राजसमीपं समागतः । तद् दृष्ट्वा तीर्थपादाभिप्रायं च सङ्केतेन विज्ञाय तस्मिन्नेव प्रदेशे आलयं निर्मापितवान् भूपालकः । तदालयः अद्यापि द्योतते तद्ग्रामे ।

तीर्थपादानां प्रारब्धकर्म

जन्मान्तरीण - पापवशात् तीर्थपादा उदररोगेण पीडिता अभवन् । एकस्मिन् दिने भूपालस्तान् द्रष्टुं समागतः । तदा तीर्थपादः स्वनिकटस्थम् एकं तृणं गृहीत्वा तस्मिन् स्वरोगं आवाह्य राजा सह अभाषत । तत्तृणम् उदररोगपीडितं सन्नितस्ततो-ऽभ्रमत् । तद्दृष्ट्वा राजा पृष्ठम्—'किमेतत्? कथं तृणं इतस्ततो भ्रमती'ति । तीर्थपाद उक्तवान्—'भो ! राजन् ! भवदागमनं श्रुत्वा उदररोगः एतस्मिन् तृणे आवाहितो मया । अतः एतत्तृणं नृत्यति । एतेन उदररोगस्य प्रभावः अस्माभिः ज्ञायते खलु ।' राजा तीर्थस्य अमानुषशक्तिं साक्षात्कृत्य आश्चर्यान्वितः भक्त्या स्वनगरम् जगाम ।

पुत्रदान-प्रभावः

कश्चिद् धनिकः पुत्रार्थं तीर्थपादं प्रार्थयामास । श्रीतीर्थपाद आह—'भो ! धनिक ! तव त्रयः पुत्राः जनिष्यन्ते । तेषु अन्तिमः पुत्रो जटामण्डितशिरस्को भवेत् । स मदाश्रमसेवार्थं प्रेष्यताम्' इति । 'बाढमि'ति अङ्गीकृत्य गतो धनिकः । किञ्चित्कालानन्तरं तीर्थपादानुग्रह-प्रभावेण त्रीन् पुत्रान् प्राप्तुं तद्धार्या । तीर्थपादवचनानुसारम् अन्तिमं पुत्रं आश्रमसेवनाय दत्तवान् स धनिकवरः ।

अमानुषप्रभावेण लोकान् रञ्जयन्तः श्रीनारायण-तीर्थस्वामिनः माघमासे शुक्लपक्षाष्टमीतिथौ कृत्तिकानक्षत्रयुक्ते गुरुवासरे शुभे पुष्ये दिने तञ्जावर-समीपे अष्टक्रोशदूरस्थिते पुष्पपुरनाम्नि तिरुप्पुन्तुरुत्ति ग्रामे जीवितसमाधिं प्रापुः ।

अधुनापि तद्ग्रामे जीवितसमाधिः प्रकाशते । प्रतिवर्षं तत्स्थैः भक्ताग्रेसरैः तज्जीवितसमाधि-प्राप्तिदिने विशेषतया आराधनामहोत्सवः परिचाल्यते ।

श्रीनारायणतीर्थस्वामिभिः कृतानि काव्यशास्त्राणि

इत्थम्—

१. श्रीकृष्णलीला-तरङ्गिणी (संगीतलघुकाव्यम्) । (सद्भारती भाण्डारः) नाम्नि तालपत्रकोशालये
 २. शाण्डिल्यभक्तिसूत्र-व्याख्यानम् । आन्ध्रभाषायां सुरक्षितमास्ते ।
 ३. भक्त्यादिगणमाला । श्रीजयदेवकृत-गीतगोविन्दकाव्यवत् श्रीकृष्णलीला-
 ४. हरिभक्ति-सुधारणवः । तरङ्गिण्यपि भागवतसम्प्रदाये अतीव प्रसिद्धिं जगाम ।
 ५. हरिभक्ति-सुधोदयः । श्रीकृष्णलीला-तरङ्गिण्यां श्रीकृष्णस्य बाल्यलीला-
 ६. पारिजातापहरणम् (यक्षगानम्) । मारभ्य रुक्मिणीस्वयंवरपर्यन्तं कथावस्तु मधुरसंस्कृत-
 एतद्यक्षगानं तज्जावरस्थे सरस्वतीमहाल भाषया, सरलया शैल्या रागतालबद्धं च विलसति ।

मुह्यन्ति कायेषु नवा युवानः

— वैद्य श्री रामस्वरूप शास्त्री, 'बालसंस्कृतम्'-सम्पादकः —

(१)

उल्लङ्घ्य शास्त्रं वचनं गुरुणां
 स्वाध्यायसंस्थां च विहाय सर्वाम् ।
 अहेतुकोवादहिता युवानः
 देशस्य हानिं न विचारयन्ति ॥

(२)

मलीमसाऽश्वाशुचयो नृशंसाः
 सदाऽनृतं भाषणमाचरन्तः ।
 पापान् निजार्थाय समाचरन्तः
 लाभेषु लोभेषु च दत्तचित्ताः ॥

(३)

अधर्मतः सम्पदुपैति वृद्धि-
 मधर्मतः सर्वजनोऽग्रमेति ।
 अधर्मतः सन्ति सुखानि नृणा-
 मधर्म एकः पुरुषार्थ आस्ते ॥

(४)

त एवमित्यादिकया कुयुक्त्या
 निरन्तरं पापविधौ प्रवृत्ताः ।
 स्त्री प्राण-वित्तादि-हतिं परेषा-
 मिच्छन्ति दुर्वारितरेन्द्रियार्थाः ॥

(५)

अधर्मके धर्मधिया प्रवृत्ताः
 धर्मात् तटस्थैकतया निवृत्ताः ।
 साधूनसाधून् कथयन्ति मूढाः
 वदन्त्यसाधूनपि साधुवृत्तान् ॥

(६)

येषां न जातिर्न समाजबन्धो
 धर्मो न विद्या न कुलं न वृत्तम् ।
 स्वच्छन्दचर्याः कुटिल - प्रचाराः
 षण्डा हि ते पुच्छ-विषाण-हीनाः ॥

(७)

अमेध्यकोच्छिष्ट - विगन्धि - दग्ध-
 विस्वादवत् - पयुर्षिता - शताश्च ।
 सदा कुवृत्ता मलिनस्वभावाः
 प्रदर्शनीयं बहु मानयन्तः ॥

(८)

ते चेन्द्रियार्थेष्वति लोलुपत्वात्
 निर्यातलज्जाविषयेषु सक्ताः ।
 चिन्ताभिरन्तः परिशुष्यमाणाः
 मुह्यन्ति कायेषु नवा युवानः ॥

प्राचीनन्यायशास्त्रविषये किञ्चित्

— कु० कमला पाण्डेयः, एम० ए० —

[शोधच्छात्रा—हिन्दू-विश्वविद्यालयस्य]

भारतीय-सनातनधर्मस्य आधारभूमिः वेदाः । विषयदृष्ट्या वेदानां त्रिविधो विभागः—उपासनाकाण्डम्, कर्मकाण्डम् ज्ञानकाण्डञ्च । उपासनाकाण्डे संहिताः, कर्मकाण्डे ब्राह्मणग्रन्थाः ज्ञानकाण्डे च आरण्यका (उपनिषदश्च तदन्तर्गता एव) अन्तर्भवन्ति ।

सर्वप्रथमम् आत्मसिद्धान्तस्य प्रस्फुरणं आरण्यकेष्वेवाऽभवत् । तदनु तदन्तर्गते उपनिषद्भागे विस्तृतिं प्राप्नोत् । ततः इयमेका पृथक्शाखारूपेण स्थिता या आत्मविद्येति नाम्ना प्रसिद्धा । कालान्तरेण इयं शाखा आन्वीक्षिकीपदेन व्यपदिष्टा, यस्या आधारभित्तिः तर्कशास्त्रमासीत् । एवमान्वीक्षिक्याः द्वौ अंशौ—आत्मसिद्धान्तः, तर्कशास्त्रञ्च । आत्मसिद्धान्तेन सह सम्बद्धा आन्वीक्षिकी 'दर्शन'रूपेण विकसिता । तथा च यदा इयमान्वीक्षिकी तर्कसिद्धान्तैः समन्विता तदा तर्कशास्त्ररूपेण परिणता । एतौ द्वौ विभागौ पूर्वत एव निष्पन्नौ, किन्तु मेधातिथि-गोतमद्वारा तर्कशास्त्रस्य प्रतिष्ठापनानन्तरं विशेषरूपेण पल्लवितौ ।

इयमान्वीक्षिकी 'न्यायशास्त्रम्' इत्यपरनाम्नापि अभिधीयते । अस्य शास्त्रस्य प्रतिष्ठापकः महर्षिः गोतमः । तत्कालनिर्णयोऽद्यापि सन्दिग्धः । अनेके सुधियः तस्य कालं स्व-स्वमतमभिमन्यमानाः भिन्नं भिन्नं निश्चिन्वन्ते । प्रो० जैकोबी महोदयो बौद्धानां शून्यवादञ्च आधृत्य तत्कालं निश्चिनोति । पूज्यपाद सतीशचन्द्र विद्याभूषणमहाभागानां मते तस्य कालः ५५० ई० (550 B. C.) अस्ति । महर्षिः न्यायसूत्रं रचयित्वा न्यायसिद्धान्तान् पुञ्जीभूतान् कृतवान् । अयं ग्रन्थः पञ्चाध्यायेषु विभक्तः । प्रत्येकस्मिन् अध्याये

द्वौ द्वौ आह्निकौस्तः । यद्यपि न्यायशास्त्रस्य धारा प्राचीनकालादेव प्रवाहिता, किन्तु न्यायसूत्रानन्तरं तस्याः निश्चितः विकासक्रमो दरीदृश्यते ।

न्यायसूत्रेषु बहवः टीकाकाराः भिन्न-भिन्नप्रकारेण टीकाः अकुर्वन् । भाष्यम्, टीका, तट्टीका इति क्रमेण तेषां परम्परा निर्मिता । गोतमकृतस्य न्यायसूत्रस्योपरि वात्स्यायन-विरचितं भाष्यम् (400 A. D.) उपलभ्यते । तदुपरि उद्योतकरस्य 'न्यायवार्तिकम्' (600 A. D.) । तदुपरि वाचस्पतिना कृता (841 A. D.) 'तात्पर्यटीका' । तात्पर्यटीकाया टीका उदयनाचार्यस्य 'तात्पर्यपरिशुद्धिः' प्राप्यते । परिशुद्धेः उपरि वर्धमानोपाध्यायकृतः 'प्रकाशः', प्रकाशे पद्मनाभस्य 'वर्धमानेन्दुः' तथा वर्धमानेन्दोः टीका शंकरमिश्रकृतं 'न्यायतात्पर्यमण्डनम्' लभ्यते । एतदतिरिक्ता अपि बहवो ग्रन्थाः न्यायसाहित्ये सन्ति । प्राचीनन्यायस्य साहित्यमेवंविधं दर्शयितुं शक्यते—

१. न्यायसूत्राणि	अक्षपादो गोतमः
टीकाः—	
२. न्यायभाष्यम्	वात्स्यायनः
३. न्यायवार्तिकम्	उद्योतकरः
४. न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका	वाचस्पतिमिश्रः
५. न्यायवार्तिकतात्पर्यपरिशुद्धिः	उदयनाचार्यः
६. न्यायनिबन्धप्रकाशः	वर्धमानोपाध्यायः
७. वर्धमानेन्दुः	पद्मनाभमिश्रः
८. न्यायतात्पर्यमण्डनम्	शंकरमिश्रः
९. न्यायालङ्कारः	श्रीकण्ठः

१०. न्यायवृत्तिः	अभ्यतिलकोपाध्यायः	वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्थे 'सरस्वतीभवने'
११. न्यायसूत्रोद्धारः	वाचस्पतिमिश्रः	हस्तलिखितविभागे प्राप्यते । द्वितीयमाह्निकं
१२. न्यायरहस्यम्	रामभद्रः	मद्रासस्थितात् अड्यार-पुस्तकालयात् आनीतं मया ।
१३. न्यायसिद्धान्तमाला	जयरामः	अवशिष्टांशः तृतीय-चतुर्थीध्यायः लन्दनस्थात् इण्डिया
१४. न्यायसूत्रवृत्तिः	विश्वनाथः	ऑफिस पुस्तकालयात् प्राप्यते वङ्गलिप्याम् । एवं
१५. न्यायसंक्षेपः	गोविन्द सन्ना	सम्पूर्णग्रन्थस्य एकत्रीकरणं कृतम् । एतदतिरिक्ता
१६. न्यायसूत्रविवरणम्	राधामोहनः	ग्रन्था अपि दुर्लभाः । वर्धमानस्य 'प्रकाशः' हस्त-
१७. न्यायमंजरी	जयन्तभट्टः	लिखितः सरस्वतीभवने प्राप्यते । लीलावतीवृत्तिः तथा
१८. न्यायकुसुमाञ्जलिः }	उदयनाचार्यः	लीलावतीप्रकाशश्च लन्दने प्राप्यते । एवमन्येऽपि
१९. आत्मतत्त्वविवेकः }		ग्रन्था हस्तलिखितेषु पुस्तकालयेषु प्राप्यन्ते ।
२०. कुसुमाञ्जलिप्रकाशः	वर्धमानोपाध्यायः	एतावद्विस्तृतं न्यायशास्त्रम् । इतोऽन्येऽपि साधा-
२१. मकरन्दः	रुचिदत्तः	रणा असाधारणाश्च न्यायशास्त्रोपाय ग्रन्था भवितुं

विश्वनाथ-न्यायपञ्चाननकृतो 'भाषापरिच्छेदः' केशवमिश्रकृता, 'तर्कभाषा' वरदराजस्य 'तार्किकरक्षा' माधवदेवस्य 'न्यायसारः' शशधरमिश्रस्य 'न्याय-सिद्धान्तदीपः' एतेऽपि ग्रन्थाः सन्ति प्राचीनन्यायसा-हित्यस्य अमूल्यनिधयः ।

वाचस्पतेः न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां उदयना-चार्यस्य 'न्यायवार्तिकतात्पर्यपरिशुद्धिः' इति टीका वर्तते । बौद्धनैयायिकाः वाचस्पतेः सिद्धान्तानां खण्डन-पुरस्सरं तस्य ग्रन्थमालोचयन् । तेषामाक्रमणेन न्याय-सिद्धान्तानां रक्षणाय उदयनाचार्येण 'परिशुद्धिः' प्रस्तुता । अतिमहत्त्वयुक्तोऽयं ग्रन्थः, किन्त्विदानीमल-भ्यावस्थायां वर्तते । पुस्तकालयेषु सम्पूर्णः क्वचिदपि न प्राप्यते । पञ्चसु अध्यायेषु विभक्तस्य अस्य ग्रन्थस्य प्रथमोऽध्यायः मुद्रितः, शेषश्चामुद्रितः । अमुद्रितांशे द्वितीयाध्यायस्य प्रथममाह्निकम्, पञ्चमोऽध्यायश्च

जीवनभृतिदानेन च शास्त्रस्यास्य परिरक्षणाय प्रेरणीयाः । अन्यूनं तात्कालिकञ्च कर्तव्यं तस्येदं वर्तते यदद्यावधि सुख्यातनिबन्धकाराणां ये ग्रन्था अपूर्णा उपलभ्यन्ते, मुद्रिताश्च सन्ति, ते यत्र यत्र पूर्णा मिलेयुस्ततस्ते आनीय प्रकाशनीयाः । 'उत्पत्स्यते कोऽपि समानधर्मी', 'कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी' इति च सुप्रथिताः सूक्तयः । यदि नाम एते ग्रन्थाः सम्पूर्णतया मुद्रिता उपलभ्येरंस्तदा कालान्तरे तेषामुप-योक्तारो नूनमेवाविर्भविष्यन्ति । अतो भारतशासनेनात्र सावहितं प्रयतनीयमित्यस्माकं द्रढीयानाग्रहः ।

जीवेम शरदः शतम्

आयुर्वेद-भाहात्म्यम्

— श्री चन्द्रदत्त त्रिपाठी, आयुर्वेदशास्त्राचार्यः —

इह खलु चतुर्णां वेदानां मध्ये योऽथर्ववेदस्तस्य उपवेद आयुर्वेदो नाम । आयुर्वेदस्तु विश्वस्य आदिमं चिकित्साविज्ञानम् । सृष्टिप्रवाहेण साकम् अयमपि प्रवाहितः सृष्टिपर्यन्तञ्च प्रवाहितो भविष्यति । एतस्मादेव कारणादयं खलु नित्यः शाश्वतश्च । महर्षिणा चरकेणास्य परिभाषा इत्थं लिखिता—

हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् । मानञ्च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते ॥ अर्थात् हितम्, अहितम्, सुखम्, दुःखम् एतच्चतुर्विधं यदायुः, तस्य हितमहितञ्च, आयुषः प्रमाणं आयुश्च यत्र प्रतिपादितम्, स आयुर्वेदः कथ्यते । आचार्यप्रवरेण भावमिश्रेणापि आयुर्वेदविषये निगदितम्—

अनेन पुरुषो यस्मादायुर्विन्दति वेत्ति च ।

तस्मान्मुनिवरैरेष आयुर्वेद इति स्मृतः ॥

यतस्तु खलु जनाः आयुर्वेदेनैव अर्थात् आयुर्वेदप्रतिपादितमार्गानुसरणेनैव आयुः प्राप्तुवन्ति तथा आयुषः ज्ञानं कुर्वन्ति, तस्मादेव कारणात् महर्षिभिः एषः आयुर्वेदः कथितः । अस्य कीदृक् माहात्म्यं महत्त्वं वैशिष्ट्यञ्च, एतद्ज्ञानस्य साम्प्रतं महती आवश्यकता धरीवति । एतद्ज्ञानं विनैव साम्प्रतं जनाः अस्वस्थाः रोगिणश्च भवन्ति । कथितञ्च—

आयुः कामयमानेन धर्मार्थसुखसाधनम् ।

आयुर्वेदोपवेदेषु विधेयः परमादरः ॥

अर्थात् धर्मार्थसुखसाधनमायुः अभिलषितवता पुरुषेण आयुर्वेदस्य उपदेशेषु सम्यक्तया आदरः करणीयः । आयुर्वेदस्तु चिकित्साविज्ञानमिति पूर्वमेव मयोक्तम् ।

चिकित्साकार्यमिदं कथमपि न व्यर्थम् । तथा चोक्तम्—
कचिदर्थः कचिन्मैत्री कचिद्धर्मः कचिद्यशः ।
कर्माभ्यासः कचिच्चेति चिकित्सा नास्ति निष्फला ॥
अर्थात् ये चिकित्साकार्यमपि कुर्वन्ति, तेषां प्रयासः निष्फलो न भवति । क्वचिदर्थप्राप्तिः, क्वचित् सौहार्दम्, क्वचिद् धर्माचरणम्, क्वचित् कीर्तिश्च भवति । यत्र किमपि न प्राप्यते, तत्र कर्माभ्यास एव भवति ।

सन्निपातार्णवे मग्नं योऽभ्युद्धरति मानवः ।

कस्तेन न कृतो धर्मः कां पूजां न च सोऽर्हति ॥
अर्थादुपरि यत् प्रतिपादितं क्वचित् धर्म एव भवति, तदेवात्र सम्यक्तया प्रकाशयति यत् यः कश्चिद्भिषक् सन्निपातरोगाक्रान्तं रोगिणं रोगमुक्तं करोति, स महान् धार्मिकः पुरुषो मन्तव्यः । स तु सर्वथा सम्माननीयः सम्पूजनीयश्च भवति लोके । एतस्यायं निष्कर्षो यत् यथा आयुर्वेदः सुखप्रदस्तथा चायुर्वेदकार्यमपि सुखप्रदं भवति ।

यद्यपि सन्ति संसारेऽन्या नैकाः चिकित्साप्रणाल्यः, किन्तु भारतीयानां हिताय यथाऽयुर्वेदस्तथा न कापि चिकित्सा प्रणालीति सुनिश्चितम् । अत्र बहूनि कारणानि । यथा—

१. कथितञ्च विद्वद्भिः यत् ये खलु जनाः यद्देशीयाः तद्देशोत्पन्नावेव औषधाहारौ तेषां हिताय भवतः ।

२. आयुर्वेदिकभेषजैः विनष्टाः ये ह्यामयाः भवन्ति, न तेषां पुनरुत्पत्तिः सम्भाव्यते ।

३. सामान्यतः अन्यवैज्ञानिक-भेषजानामपेक्षया आयुर्वेदिकभेषजमल्पमूल्यञ्च भवति ।

(शेषांशः १४४ पृष्ठे)

भदनदूत-गीतम्

—श्री डॉ० हरिहर त्रिवेदी—

दोहयते स्वान्तमथेन्द्रियाणि तन्द्रालुदेहार्तिजडीकृतानि ।
 तीक्ष्णासवः स्वापनको रसो वा सबिन्दुपीतो नु मयाऽधुनैव ॥
 शनैः शनैर्विस्मृतिनिर्भरिण्यां मज्जन्तमात्मानमहं नु मन्ये ।
 नेष्याऽस्ति मे प्रत्युत ते प्रमोदादस्म्युच्छलद्धर्षभरान्तरात्मा ॥
 प्रच्छायशीते सुभगप्रदेशे स्वच्छन्दकण्ठोद्गतकाकलीभिः ।
 निदाघशोभामुपतिष्ठसे त्वं लघूत्पतन्ती वनदेवतेव ॥ १ ॥

मार्द्वीकगण्डूषमहो समीहे निर्वापितं भूविवरे चिराय ।
 आमोदितं पुष्परसायमानं प्रमोदनृत्यादिविलासगर्भम् ॥
 समुत्पतद्-बुद्बुदवर्धिताभं रागोन्मिषत्-कान्तिमुखप्रसन्नम् ।
 ह्रीमन्थराया इव तत्र मग्नचलाक्षिसङ्केतकृतानुकारम् ॥
 आचम्य माध्वीकमहो पतत्रिन्नालोकहीनं च विहाय लोकम् ।
 सार्धं त्वया निष्टिविषि काननेऽस्मिन् विसंज्ञतां गन्तुमहं समुत्कः ॥ २ ॥

विसंज्ञतामेत्य विजीय चैवं विस्मर्तुमीहे क्लम-ताप-शोकान् ।
 अवेदनीयास्तव पर्णकुञ्जे येऽरुन्तुदाः सन्ति नु हन्त भूम्याम् ॥
 पतन्ति यत्र श्रवसोर्जनानामन्योन्यदुःखार्तवचांस्यजस्रम् ।
 जरावलक्षान्तिमकेशशेषाः स्युः पीडिताः केऽपि रुजाभिभूताः ॥
 यस्यां युवानो बत पाण्डुभासः कङ्कालशेषाश्च विशन्ति मृत्युम् ।
 विचार एवाऽऽर्तिकरं च सूते नैराश्यमास्कन्दितनेत्रयुगमम् ॥
 यस्यां च लावण्यमनल्पकालं चक्षुःप्रदीप्ति क्षमते न धर्तुम् ।
 नवानुरागश्च दिनद्वयोर्ध्वं नोत्कण्ठते तत्र तथा यथाऽऽदौ ॥ ३ ॥

आस्तां सूदूरं मधु, नैव तेन, कविप्रबन्धैस्त्वनवेक्ष्यपक्षैः ।
 प्रोत्प्लुत्य ते सन्निधिमाप्तुकामो यद्यप्यहं भ्रान्तधिया निरुद्धः ॥
 एषोऽहमस्म्येव तवान्तिकेऽच्छरात्रौ यदासावमृतांशुलक्ष्मीः ।
 ताराऽप्सरोग्भिः परिसेव्यमाना भाभात्यनन्तासन-सन्निविष्टा ॥
 लतान्तरालात् परितो विसर्पच्छैवालजालस्य तथाऽऽन्तरेण ।
 दिवः प्रविष्टामनिलेन सार्धं ज्योत्स्नां विहायाऽत्र घनोऽन्धकारः ॥ ४ ॥

१. जॉन् कीट्स इत्याख्यस्य कवेः ODE TO A NIGHTINGALE इति कवितायाः संस्कृतभाषायां रूपान्तरम् ।

ऋतावथाऽस्मिन् सुरभिप्रसूनैस्तृणाङ्कुरैर्वन्यफलद्रुमैश्च ।
 विभूष्यते यैः क्षितिपृष्ठमेतत् ते सन्ति मे पादतलेऽवकीर्णाः ॥
 एकैकशस्तापहरेऽन्धकारेऽदृश्यान्पीमान् विविनन् च गन्धात् ।
 यथा ह्यशोकः सितकेतकी च, पर्णवृतं हेमसुमं क्षणाभम् ॥
 परागलुब्धैरलिभिः स्वनद्भिः संसेव्यमानं मधुसीकराढ्यम् ।
 समुन्नतोष्माग्रविकासशील-मामोदपूर्णं च जपाप्रसूनम् ॥ ५ ॥

आकर्णयन् पर्णविहारिणस्ते वाणीमिहाऽभ्यर्णतमोवृतोऽहम् ।
 सुखात्यये सामिकृतानुरागः स्मरामि पूर्वान् कतिचित् प्रसङ्गान् ॥
 शान्तान् ममासून् गगनेऽपनेतुं काव्यप्रबन्धेष्वसकृत् कृतान्तः ।
 मयाऽर्पितः स्नेहमयाभिधानैः, सद्यः पुनर्मृत्युरतिप्रशस्यः ॥
 अथाऽर्धरात्रेऽद्य मनोहरे ते रवैर्मुदा स्रावयतः स्वचेतः ।
 इतः प्रयाणं यदि निर्व्यथं मे भवेदये तर्हि महानयो मे ॥
 ततोऽप्यविच्छिन्नतया प्रवृत्तं वीणा-क्वण-स्पर्धि रतं त्वदीयम् ।
 गतासुमुद्दिश्य वपुर्मदीयं कुर्याद्विषण्णं शववाद्यघोषम् ॥ ६ ॥

अमर्त्यपत्त्रिन्, न तवास्त्यपायो, न चापि पद्भ्यां प्रहृतिः क्षुधातैः ।
 शृणोमि यत्ते क्वणितं श्रुतं तत् पुराप्यधीशैश्च पृथग्जनैश्च ॥
 कदाचन प्रागिदमेव गीतं विषण्णमन्तः प्रविवेश तस्याः ।
 याऽभूत् सबाष्पा स्वगृहं स्मरन्ती बाला विदेशे किल 'रूथ'-नाम्नी ॥
 अथेन्द्रजालप्रसृतान् गवाक्षानभ्युत्तरङ्गाब्ध्यसकृत् श्रितायाः ।
 एतज्जहाराऽप्सरसो नु चेतश्चिन्ताकुलाया विजनप्रदेशे ॥ ७ ॥

एकाक्यहं तावदिति प्रबोधं ददात्ययं मे 'विजने'तिशब्दः ।
 स्वस्त्यस्तु ते, नैव मनोरथोऽलं प्रतारणे, तस्य यथा प्रसिद्धिः ॥
 अहो बत स्वस्ति पुनः पुनस्ते विशीर्यते ते करुणार्द्रगीतम् ।
 विलङ्घ्य केदारमुपान्तभूमौ, सिन्धुं समुत्तीर्य शनैः स्रवन्तीम् ॥
 सम्प्रत्यतिक्रम्य गिरेर्नितम्बं संसक्तदर्यामथ तन्निमग्नम् ।
 मायाऽथवा स्वप्न उतैष आसीज्जाने न जागर्म्यथवा प्रसुप्तः ॥ ८ ॥

धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितम्

वैदिकाऽवैदिक-दर्शन-मीमांसा

—श्री जगन्नाथ श्रीधर शास्त्री पदे—

[बडौदा-विश्वविद्यालयीय-स्नातकोत्तरदर्शनविभागाध्यक्षाणां सुप्रथितविचक्षणानां श्रीमतां जगन्नाथ श्रीधर पदे शास्त्रिणां 'धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितम्' इत्यन्तर्गतोऽयं लेखोऽस्माभिः सूर्योदये...पर्यन्तं क्रमशः प्रकाशितः । ततोऽग्रे शास्त्रिपादैः कार्यव्यस्ततया विषयेऽत्र निबन्धनं चिरकालं यावन्न कृतम् । अचिरादेव तैरमुं विषयं सम्पूर्णं विधाय प्रकाशनाय प्रहितोऽस्माकं सविधे । शेषांशोऽयं फुलिस्केपाकारीय कर्गजस्य १७ पृष्ठेषु वर्तते ।

नूनं विशालतरोऽयं लेखः । साधक-बाधकप्रमाणोपन्यासेन गहनविवेचनेन मनाक् काठिन्यं चापि गतः । अतः कामं साधारणपाठकेभ्यः स नीरसप्रायो भवेत् । तथापि कस्यचन विषयस्य तत्रापि धर्मविषयस्य (यश्च भारतधर्ममहामण्डलस्य एतत्पत्रसञ्चालकसंस्थाया प्राणपदो वर्तते) एतादृशं सर्वाङ्गीणं दार्शनिकदृष्टिसंवलितं समन्वयात्मकं विवेचनं दुर्लभतरं भवति, यश्च शास्त्रिपादैः कृपयाऽस्मभ्यं प्रदत्तम् । अत एव वयममुं विषयं समग्रमेवात्र क्रमशः प्रकाशयितुं प्रवृत्ताः । ततः परं शास्त्रिपादानां स्वल्पकायाः सरसाश्चापि रचनाः पाठकैरवश्यमेवासादयिष्यन्ते । यतस्ते किल 'काव्येषु कोमलधियो वयमेव नान्ये, तर्केषु कर्कशधियो वयमेव नान्ये' इति सूक्तेः सुनिदर्शनभूताः सन्ति ।—सम्पादकः]

स्वाध्यायाध्ययनस्य-नित्यत्वम्

अकामहतानां धर्मवादिनामेकत्विनां वैदिकानां जिज्ञास्यो धर्मी । स च एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । द्वितीयस्य धर्मिणोऽभावात् ।

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ।

येन जातानि जीवन्ति ॥

यत् प्रयन्त्यभि सं विशन्ति ।

तद् विजिज्ञासस्व तद् ब्रह्मेति ॥

(तै० उ० ३।१०)

इति तैत्तिरीयोपनिषद्वचने ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामि इत्यारभ्य हृदि सर्वस्य विष्ठितम् (गीता १३.१२-१७) इत्यादिगीतावचनेषु च ब्रह्मण एव केवलस्य जिज्ञासाकर्मत्वं दर्शितम् । अत एव अथातो ब्रह्मजिज्ञासा (ब्र० सू० १.१.१) इति सूत्रे जिज्ञास्यान्तरानिर्देशः । धर्मिणः सर्वधर्मज्ञानेनैव तस्य तत्त्व-

ज्ञानं सम्पद्यत इति अथातो धर्मजिज्ञासा (पू० मी० १.१.१) इति धर्मविचारेणैव आरब्धं मीमांसा-शास्त्रम् ।

ब्रह्मधर्मो हि ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः, भगवती परब्रह्मणो महाविद्या चितिशक्तिः, ईश्वरः, सगुणं ब्रह्म, सर्वभूतस्थितमात्मैकत्वं वा । इदमेव सर्वभूतस्थितमात्मैकत्वं धर्मशब्देन वेदशब्देन वा व्यपदिश्यते । निरुपाधिकस्य परब्रह्मणो धर्मरूपत्वाद् चिद्रूपत्वाच्च । धर्मधर्मिणोरभेदः सम्बन्ध इति अखण्डमेकमद्वितीयं ब्रह्म ।

अस्यैव सगुणब्रह्मणो धर्मस्य वेदस्य वा लक्षणं चोदना । चोदनैव तस्यास्तित्वं प्रतिष्ठापयति । वैदिकानां क्रियाः सनातनस्य धर्मस्य, वेदस्य, सर्वभूतस्थितात्मैकत्वस्य, सगुणब्रह्मणः ईश्वरस्य वा

चोदनानुसारमेव भवन्ति । सा च चोदना सर्वैः श्रूयते ।
तथापि आनन्दमयकोशस्थैः भक्तियोगनिष्ठैः संस्कृतैः
विज्ञानमयकोशस्थैः प्राकृतैः श्रुतिमनुसृत्यैव व्यव-
ह्रियते । मनोमय-प्राणमयाऽन्नमयकोशस्थैः वैकृतैः सा
श्रुतिः अवज्ञायते । प्रकृतितन्त्रः अर्थकामतन्त्रो वा
तेषां व्यवहारः । प्रकृतिर्हि अर्थः कामश्च पुरुषस्य ।

इदमेव सगुणं ब्रह्म वैदिकानामर्थो भवति ।
आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-
ध्यासितव्यः (मा० वृ० उ० २.४-५।४.३.६) ।

इति श्रुतेः । अत एव

चतुर्विधा भजन्ते मां नराः सुकृतिनोऽर्जुन ।

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥

इत्यत्रोक्तेषु चतुर्षु भक्तेषु अर्थार्थिनः पूर्वमीमांसकाः
ज्ञानिनो वेदान्तिनः ।

उत्तरमीमांसायाः प्रथमसूत्र-प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थमेव
द्वैतिभिरभ्युपगतानां ब्रह्मातिरिक्तानां नित्यपदार्थानां
नित्यत्वस्य द्वैतिनामेव प्रक्रियया प्रत्याख्यानं तर्कपादे ।
ब्रह्मातिरिक्तानां नित्यपदार्थानां प्रत्याख्यानेनैव ब्रह्मणो
धर्मित्वेन अद्वितीयत्वं प्रतितिष्ठति ।

जिज्ञास्यस्य धर्मिणो ब्रह्मणः एकत्वात् अद्वितीयत्वाच्च
तस्य प्रतिपादकं प्रतिष्ठापकं च शास्त्रमपि एकमेवा-
द्वितीयम् । तच्च अभेदोपचयान् ब्रह्मेति वेद इति वा
व्यपदिश्यते । वेदाध्ययनं ब्रह्मयज्ञ इत्येव श्रूयते । तथा हि-

अथ ब्रह्मयज्ञः । स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञः ।

तस्य वा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य वागेव जुहूर्मन
उपभृच् चक्षुर्ध्रुवा मेधा स्रुवः सत्यमवभृथः
स्वर्गो लोक उदगयनं यावन्तं ह वा इमां
पृथिवीं वित्तेन पूर्णां ददन् लोकं जयति
स्त्रिस्तावन्तं जयति भूयासं चाक्षय्यं य
एवं विद्वानहरहः स्वाध्यायमधीते तस्मात्
स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ।

(मा० श० ब्रा० ११.५.६.३.)

कृत्स्न आम्नायो भेदप्रपञ्चविलयमुखेन ब्रह्म-
प्रतिपादनपरः । तत्र वेदबाह्यानां वेदविरुद्धानां आत्म-
बाह्यानामात्मातिरिक्तानां वा

महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥

(गी० १३.५.) इत्यत्रोक्तानां चतुर्विंशतिपदार्थानां
संसर्गेण अविद्योत्पत्तौ आत्मैकत्वग्लानी द्वैताभ्युत्थाने
आत्मबहुत्वाभ्युत्थाने वा अष्टाचत्वारिंशत् - संस्कारै-
रात्मैकत्वविद्योदयपरः । सनातनस्य धर्मस्य प्रतिष्ठा-
पनपरत्वात् वेदोऽपि सनातन एव । वेदोक्तैः संस्कारै-
रात्मैकत्वविद्योदये ब्राह्मी स्थितिः प्राप्यते ।

अस्यैव एकस्याद्वितीयस्य शास्त्रस्य तात्पर्य-
निर्णयार्थं मीमांसाशास्त्रं प्रवृत्तम् । तथा चोक्तं भगवत्-
पूज्यपादैः—

१. तथा हि शास्त्रतात्पर्यविद आहुः । दृष्टो हि
तस्यार्थः कर्मावबोधनम् इति । चोदनेति क्रियायाः
प्रवर्तकं वचनम् । (शाब० भा० १.१.२) तस्य ज्ञान-
मुपदेशः । (जै० सू० १.१.५) तद्भूतानां क्रियार्थेन
समाम्नायः (जै० सू० १.१.२५) आम्नायस्य क्रिया-
र्थत्वात् आनर्थक्यमतदर्शानाम् (जै० सू० १.२.१)
इति च । (शा० भा० १.१.४)

२. यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रमणम् । दृष्टो हि
तस्यार्थः कर्मावबोधनम् । (शाब० भा० १.१.१)
इत्येवमादि । (शा० भा० १.१.४)

३. यद्यपीदं वेदान्तवाक्यानामैदम्पर्यं निरूपयितुं
शास्त्रं प्रवृत्तं न तर्कशास्त्रवत् केवलाभिर्युक्तिभिः
कञ्चित् सिद्धान्तं साधयितुं दूषयितुं वा प्रवृत्तम् ।
इति । (ब्र० सू० शा० भा० २.२.१)

तात्पर्यार्थो हि शास्त्रस्य श्रवणमनननिदिध्यासान-
न्तरमध्यवसीयते । न पुनर्वाच्यार्थ-लक्ष्यार्थ-व्यङ्ग्यार्थवत्
सकृत् श्रवणमात्रेण । मीमांसकैश्च वेदानामद्वितीये

(शेषांशः १४४ पृष्ठे)

पूर्वतोऽनुवृत्तः—२

तुलसी-रमृति-सन्दर्भः—खण्डकाव्यम्

—श्रीमन्तो रामानन्दसरस्वतिपादाः—

५१. आयातो रसचेन्द्रषड्विधुसमे श्रीसूरदासो ब्रजात्
श्रीमद्गोकुलनाथ एनमधुना प्रैषत् कविं चोत्तमम् ।
कृष्णे मक्तिपरत्वमीप्सितुमनाः सूरौ ममाप्यस्त्विति
चातुर्यं त्ववबुद्धय तस्य तुलसीदासस्तयोरेकताम् ॥
५२. मत्वा तेन स सूरसागरपदे गीते च शुश्राव वै
प्रीत्या सागरपुस्तकं हृदि तदालिङ्ग्य प्रसन्नाननः ।
कृष्णे प्रीतिमदर्शयच्च तुलसीदासोऽथ सूरस्तदा
नत्वा तच्चरणाभिवन्दनपरश्चालिङ्ग्य मुग्धोऽभवत् ॥
५३. एवंस्पष्ट दिनानि सूरतुलसी-सत्सङ्ग आसीत् तदा
रामेऽनन्यगतिश्च कृष्णरतिमान् ह्यासीत्तयोः सम्मतिः ।
याते सूरकवौ च पत्रसहिते दूतेऽथ संप्रेषिते
मीरा ते हरिभक्तिरेव परमा मान्या भवेत् सर्वदा ॥
५४. इत्येवं च विलिख्य चोत्तरविधौ पत्रं सुगीतैः पदैः
मीरा भक्तिपरायणाऽभवदतो गीतैर्हरेस्तोषदा ।
पत्रे पद्यविलेखनेन तुलसीदासः कवित्वे रुचिः
ह्यासीत् पद्यविनिर्मितिः प्रचलिता रामे पराप्रीतिदा ॥
५५. प्रातस्तस्य समीपगः प्रतिदिनं बालः सुगीतस्वरः
आयाति स्म विरच्य पद्यममलं प्रादाच्च तस्मै मुनिः ।
अभ्यासोऽनुदिनं कृतश्च बहुशो गीतं च बालेन वै
एवं काव्यकृतिस्ततः प्रचलिता काले निबद्धा पदैः ॥
५६. ग्रन्थत्वं समभूत् पदैः सुललितै रामस्य गीतावली
कृष्णस्यापि च तद्वयं हनुमते स श्रावयामास च ।
श्रुत्वोक्तस्तुलसी मुनिः पुनरयं गन्तुं त्वयोध्यां प्रति
आदिष्टो मकरे रवौ स गतवान् पूर्वं प्रयागं प्रति ॥
५७. अस्थासीदसवासरं त्वथ वरच्छाये स्थितौ द्वौ मुनौ
आस्तामेकतरेण तत्र मुनिना सङ्केतितश्चागतः ।
दत्ते तेन शुभासनेऽपि भुवि तिष्ठन्नेव शुश्राव यद्
ईशानो प्रति शम्भुना निगदितं रामायणं मानसम् ॥
५८. पश्चात् काकभुशुण्डिना च गरुडं गोतं पुनर्थोगिना
भारद्वाजमुनिं प्रयागवसता श्रियाज्ञवल्क्येन तद् ।
बाल्ये सूकरतीर्थेन गुरुणा सम्बोधितं मे पुरा
तस्मिन्नेव सुमानसे च चरिते संवाद आसीत्तयोः ॥
५९. श्रुत्वा तत्तुलसीमुनिः स परमाह्लादेन युक्तोऽभवत्
अन्यस्मिन् दिवसे गतेन न मुनी दृष्टौ वटाऽधस्तले ।
शून्यं तत्र विलोक्य विस्मितधिया संस्मृत्य रूपं तयो-
ध्यात्वा तौ हृदये शुचा पुनरयं काशीं प्रतस्थे ततः ॥
६०. गङ्गातीरमवाप्य तीरपथतो मध्ये विरामान् व्यधात्
श्रीसोतामठमध्यवर्तिनि शुभे सीतावटाधस्तले ।
तस्थौ तत्र दिनत्रयं च निवसन् रम्यं कवित्वं व्यधात्
तस्माद् विन्ध्यनृपस्य बन्धनहरः काशीमवाप्तस्ततः ॥
६१. घट्टे भक्तशिरोमणेर्द्विजगृहेऽस्थासीत् सुवृत्तं शुभं
श्रीरामस्य विशुद्धभक्तिविमलं निर्माय मोदं गतः ।
गीर्वाण्या रचितं दिनप्रतिदिनं लुप्तं च रात्रौ हि तं
चिन्तायां निशि शम्भुना निगदितं स्वप्ने भवान्या सह ॥
६२. प्रत्यक्षं च सरूपतामुपगतेनाऽनेन तज्जागरे
भाषायां कुरु मानसं सुरचितं रामस्य मे निर्मितम् ।
लोके तदध्युपयुज्यते सुरगिरा नात्रोपयोगोऽधुना
श्रीरामस्य जनिस्थले त्वमधुना गच्छेत्ततः सोच्चरत् ॥

६३. प्राप्तो रामपुरीं यदा स तुलसीदासः स साम्नां कलाः
लब्ध्वा शम्भुशुभाशिषा च सकलास्तस्थौ सरय्वास्तटे ।
स्तात्वा साधुसहायकोऽतिविशदे स्थाने सुवृक्षावृते
मध्ये चास्य विशालवाटविटपाऽधोवेदिकाशोभिते ॥
६४. कश्चित् सिद्धमुनिः स्थितेऽथ तुलसीदासो जगामाऽन्तिकं
स्थातुं तत्र मनो दधे पुनरिमं दृष्ट्वा स सिद्धो नरः ।
त्यक्त्वा स्वासनमुज्जगाम जयतीत्युच्चैर्जुघोषाऽधुना
आदिष्टो गुरुणा यदत्र तुलसीदासो पदाऽऽयातु सः ॥
६५. वाल्मीकेरवतार एव तु कलौ रामायणं मानसं
भाषायां रचयिष्यते हनुमतः साहाय्यतोऽस्मिन् स्थले ।
आयाते तुलसीमुनौ निजकुटीं दत्त्वा तनुं स्वं तत-
स्त्यक्त्वा भेऽन्तिकमागमस्तव भवेदित्येष तं तत्यजे ॥
६६. तत्रेन्दुत्रिरसेन्दुवैक्रमशके चैत्रे नवम्यां सिते
मौमे मारुतिनाऽभिषिक्त-तुलसीदासो गणेशाम्बिके ।
शम्भुं शैवसनातनं नरहरिं शेषं गिरं नारदं
नत्वा मानसगं च रामचरितं प्रारब्धवान् भाषया ॥
६७. काण्डैः सप्तमिरत्र मानससरःसोपानतुल्यैः शुभैः
तद्वेदस्मृतिदर्शनाऽऽप्तपुरुषाचाराऽविरुद्धं मतम् ।
मर्यादापुरुषोत्तमस्य चरितं रामस्य सद्ब्रह्मणः
शाकेऽग्नित्रिरसेन्दुके शरतिथौ मार्गे सिते पूरितम् ॥
६८. आरब्धं रघुनाथजन्मतिथिके काले विवाहस्य यत्
संपूर्तिं त्वगमद् द्विवर्षमुनिमासैर्वासरे. षड्विकैः ।
पोतं संसृतिसागरोत्तरणहेतुं प्राक्तनं दर्शितं
तच्छ्रुत्वा हनुमान् प्रसन्नमनसा सिद्धिं ददौ विस्तरे ॥
६९. भक्तश्रीरसखानिरेतदाखिलं श्रुत्वा प्रचारं व्यधात्
एवं श्रीतुलसीकविर्बहुजनैरालेखयामास तत् ।
आसक्तो हनुमांश्च तस्य हितमाधातुं हि वाराणसीं
यातुं प्रेरितवांस्ततः स तुलसीदासो ययौ सत्वरम् ॥
७०. श्रीरूपाकणमैथिलो हि मिथिलाधीशेन सम्मानितो
योऽयोध्यामगमत् स तत्र निवसन् शुश्राव पूर्वं त्विदम् ।
पश्चाच्छिष्यवरोऽलिखत् प्रथमतः श्रीनन्दलालस्य तत्
शुश्रावास्य गुरुस्ततः स यमुनातीरे दिनानां त्रयम् ॥
७१. एवं तोषयितुं शिवं स्वरचितं तच्छ्रावयामास ताः
रात्रौ पुस्तकमस्य सम्मुखमवस्थाप्याऽमुना शोधितुम् ।
ईशोनाऽलिखितं च तत्र जनता 'सत्यं शिवं सुन्दरम्'
अद्राक्षीद् बहुधूर्तका विमनसोऽभूवंस्तदा सर्वथा ॥
७२. मानध्वंसविमोहिताश्च कतिचिद् धूर्ताः पुनः शोधितुं
स्वामिश्रीमधुसूदनस्य विदुषोऽयाचन्त तत्स्वीकृतिम् ।
दृष्ट्वा सोऽप्यथ सावधानमनसा ब्रह्मादिगीतं पुरा
तस्मै श्रीतुलसीबुधाय महते प्रैषच्च पत्रं त्विदम् ॥
७३. आनन्दकानने ह्यस्मिन् तुलसी-जङ्गमस्तरुः ।
कविता - मञ्जरी यस्य राम - भ्रमरभूषिता ॥
७४. एवं स्वामिसमर्थनेन सुजना विश्वासमाप्ताः परं
धूर्तानां च पराजयेन तुलसीदासेन हृष्टात्मना ।
दृष्ट्वा श्रीमधुसूदनस्य विदुषः सत्यात्मकं वीक्षणं
सम्मानाय च तस्य तेन लिखितं पद्यं त्विदं शोभनम् ॥
७५. मधुसूदनसरस्वत्याः पारं वेत्ति सरस्वती ।
सरस्वत्या, परं पारं मधुसूदन-सरस्वती ॥
७६. एवं दुर्जनपण्डितैः प्रहितचौरौ मानसं पुस्तकम्
आहर्तुं च गतौ कुटीं प्रति यदा रात्रौ कुमारबुभौ ।
रक्षार्थं परितश्च शस्त्रसहितौ दृष्ट्वा सुबुद्धिं गतौ
चौर्यात् खेदमवाप्य लब्धमखिलं दत्त्वा सुभक्तिं गतौ ॥
७७. एवं चौरमयाच्च टोडरगृहे न्यस्याऽऽत्ममित्रस्य तं
ग्रन्थं रक्षयितुं च तत्र तुलसीदासः सुचित्तोऽभवत् ।
धूर्तो मिश्रवटेश्वरश्च कुधिया तन्त्रेण हन्तुं त्वमुं
तन्त्रप्रेषितभैरवेण निहतः श्रीमास्तेराज्ञया ॥
७८. द्वेषाद् धूर्तजनास्तथापि यतमाना विश्वनाथालये
ग्रन्थस्यास्य परीक्षणाय पुनरिमे वेदादिराशेरधः ।
संस्थाप्यापि निशिप्रभातसमये सर्वोपरिस्थं च ते
दृष्ट्वा लज्जितमानसैः क्षमयितुं संप्रार्थितस्तैस्तदा ॥

(क्रमशः)

(१४१ पृष्ठस्य शेषांशः)

ब्रह्मणि तात्पर्यं मीमांसितम् । धर्मविचारश्चारब्धः
ब्रह्मणो नित्यत्वात् अनुच्छित्तिधर्मत्वात् तस्मिन्
अधर्मो नास्ति । अत एव अनित्यपदार्थवत् धर्माधर्मयो-
र्विचारो नास्ति । इति अथातो धर्माधर्मयोजिज्ञासा
इति मीमांसाशास्त्रं नोपक्रान्तम् ।

वैदिकानां धर्मी ब्रह्म एकमेवाद्वितीयं अखण्डमात्म-
तत्त्वं आत्मैकत्वं वा । तच्च अप्रमेयम् । तथा चोक्तं
भगवद्गीतासु (२.१८) आत्मैकत्ववादसमाप्तिसूचके
श्लोके—

अन्तवन्त इमे देहाः नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।

अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद् युध्यस्व भारत ॥

अत्र शरीरिण एकत्वाद् देहानां च अनेकत्वात्
आत्मैकत्ववादः । आत्मैकत्वस्य अप्रमेयत्वात् अप्रमेय-
स्येति विशेषणं सङ्गच्छते । अत एव पुरुषसूक्ते
सहस्रशीर्षा पुरुषः (मा० सं० ३१.१) ईश्वर-
गीतासु च—

प्रकृतिं पुरुषं चापि विद्ध्यनादी उभावपि ।

(गी० १३.१९) इति पुरुषस्य एकत्वमेव धर्म उक्तः ।

(१३७ पृष्ठस्य शेषांशः)

४. देशान्तरैः साकं युद्धं यदा भविष्यति तदा
विदेशीयभेषजस्योपलब्धिः एव आदौ न भविष्यति,
भवेत् चेत् तदा तद्भेषजं बहुमूल्यं भविष्यति ।

५. सामान्यतः आयुर्वेदिकभेषजानां निर्माणं
वनस्पतिभिरेव भवति । तथा चेमाः वनस्पतयः सर्वत्रैव
सरलतया प्राप्यन्ते । फलस्वरूपम् आयुर्वेदचिकित्सा सुख-
साध्या सर्वसाध्या च भवति । सहायहीना अपि सरलतया
गुडूचीं, तुलसीदलं, वासां, घृतकुमारों, निम्बवृक्षादिद्रव्यं
च सर्वत्र सम्यक्तया सम्प्राप्य चैभिः द्रव्यैः स्वचिकित्सां
कुर्वन्ति । किन्तु अर्थहीनाः बहुमूल्यत्वात् विदेशीयैः
औषधैः स्वरोगं दूरीकर्तुं न समर्थाः भवन्ति ।

६. सन्ति बहवः शारीराः रोगा येषाम् आयुर्वेदिक-
भेषजैरेव दूरीकरणं सम्भवति । यतस्त्वायुर्वेदे एव
तेषां चिकित्सा परिकीर्तिता ।

७. रसादिचिकित्सा यादृशी आयुर्वेदे वर्तते, न
खलु तादृशी कुत्रापि । रसानामल्पमात्रायामेव प्रदानात्
असम्भवमपि सम्भवति । इयं चिकित्सा आयुर्वेदस्य
महती सम्पत्तिः । अद्य देशान्तरेऽपि आयुर्वेदीयानां
मुक्ताऽभ्रक-मकरध्वजः भेषजानां सम्प्रयोगो भवति ।

८. अस्याः चिकित्सायाः मुख्यवैशिष्ट्यमेतत् यत्
त्रिदोषसिद्धान्तमाश्रित्येयं चिकित्सा प्रचलति । नूनमियं
पूर्णवैज्ञानिकी ।

९. सन्ति बहवो रोगाः येषां विनाशाय आयुर्वेदे
बाह्यप्रयोगाः प्रतिपादिताः । अथत्ति सन्ति बहूनि द्रव्याणि
येषां बाह्यधारणेनैव रोगाः विनश्यन्ति । शरीरस्य
कायाकल्पोऽनयैव चिकित्सा सम्भवति । आयुर्वेदस्यैव
रसायनं वाजीकरणञ्चौषधं वृद्धमपि युवकदशायामपि
परिवर्तयति ।

णः ।

रत ॥

कत्वात्

प्रमेय-

षसूक्ते

ईश्वर-

र ।

उक्तः ।

ते, न

शानात्

वेदस्य

ध्यानां

।

त् यत्

नमियं

युवेदे

ज्याणि

ेरस्य

दस्यैव

तामपि

सूर्योदयस्य नियमाः

पत्र-संहिता

१. 'सूर्योदय'-मासिकपत्रस्य वार्षिकं शुल्कं रूप्यकपञ्चकं वर्तते । धनादेश (मनीआर्डर) द्वारा तत्प्रेषणीयम् । वी० पी० द्वारा प्रेषणे ५० पणाः पृथक् प्रदेयाः स्युः ।
२. आवर्षं गम्भीरसाहित्यसमन्विताः १२ अङ्काः प्रकाश्यन्ते । नवीनग्राहकत्वं प्रथमाङ्कतः (जनवरी-अङ्कतः) एव स्वीक्रियते । माध्यमिकेन केनापि अङ्केन ग्राहकत्वं न स्वीक्रियेत ।
३. आंग्लभासस्य २६ दिनाङ्के 'सूर्योदयः' प्रकाशितो भवति । वारद्वयं संशोध्य ग्राहकेभ्यः सः प्रेष्यते । अतस्तदलाभे पूर्वं स्वकीय-पत्रालयतस्तदनागमनस्य निर्णयं कृत्वैव १० दिनाङ्कानन्तरं वयं सूचनीयाः ।
४. लेख-कवितादीनां भाषा संयता, सरला, शुद्धा च भाव्या । प्रकाशनीय-लेखादीनां स्पष्टाक्षरैः कर्गजस्यैकपृष्ठे एव लेखनमावश्यकम् । अस्वीकृता लेखादयः पोस्टविभागीय-चिटिका (टिकट) प्राप्त्यनन्तरं परावर्तयितुं शक्यन्ते ।
५. सम्पादकीय-विषयसम्बद्धे पत्र-व्यवहारे 'सम्पादकः' इति, व्यवस्थाविभागीय-पत्रव्यवहारे च 'व्यवस्थापकः' इति च स्पष्टं लेखनीयम् । तेन उत्तरलाभे मुधा विलम्बो न भवेत् ।

विज्ञापन-शुल्कम्

सूर्योदये सुरुचिपूर्णं विज्ञापनं प्रकाश्यते । एकवारं तस्य प्रकाशनस्य शुल्कक्रमश्च अधोलिखितोऽस्ति । सार्वकालिकस्य दीर्घकालिकस्य च विज्ञापनस्य कृते विशेष-सौविध्याय पत्र-व्यवहारः कार्यः ।

साधारणस्य प्रतिपृष्ठस्य	१००) रु०	साधारणस्य प्रत्यर्धपृष्ठस्य	६०) रु०
साधारणस्य चतुर्थशपृष्ठस्य	३५) रु०	आवरण-चतुर्थपृष्ठस्य	२००) रु०
आवरण-द्वितीय-तृतीयपृष्ठयोः	१५०) रु०	प्रथमावरणपृष्ठे विज्ञापनं न स्वीक्रियेत ।	

—सङ्केतः—

'सूर्योदय'-कार्यालयः, भारतधर्म-महामण्डलम्, जगद्गंज, वाराणसी ।

सम्पादकः, प्रकाशकः, मुद्रकश्च—गोविन्द नरहरि वैजापुरकरः,

श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, जगद्गंज, वाराणसी केण्ट ।

मुद्रण-स्थलम्—आनन्दकानन प्रेस, सी० के० ३६/२०, वाराणसी ।

16/7/71
गुरुकुल
कैंगड़ी

सूर्योदयः

भारतधर्ममहामण्डलस्य
मासिकं मुखपत्रम्

वर्षम् ४७

❀

अङ्कः १०

❀

सम्पादकः

गो० न० वैजापुरकरः

❀

अक्तूबर

१९७१

❀

वार्षिक-मूल्यम्

५) रुप्यकाणि

❀

प्रत्यङ्क-मूल्यम्

अर्धरुप्यकम्

❀

का वीरायां विजयेऽस्ति कुशङ्का शूराणाम् ?

(पञ्चनदप्रदेशे प्रसिद्धे 'भृङ्गि'-नृत्ये प्रयोज्यम्)

१. भुवि सन्ति यदा भृगुवंशीया नृपगाधिसुता रघुवंशीयाः ।
गतिरेव तदा का हीनानां दुरितद्रुवि पाकिस्तानानाम् ॥ हर ३ हरे
२. गुरुनानकशिष्य-परम्परया यदि भाति घरा सुमनोहरया ।
गणनैव तदा का क्षुद्राणां हतभाग्यहताखिलभद्राणाम् ॥ हर ३ हरे
३. यदि शङ्करनीलजटाजूटाद् जनिताः किल भीमघटाकूटात् ।
विलसन्ति सुधीरा जाटसुता रिपुरत्र तदा नः को भविता ॥ हर ३ हरे
४. यदि राजस्थानगता वीरा रणमूर्धनि सन्ति सदा धोराः ।
तृणतूलसमानः को जीवेद्, अरिमण्डलमध्यगतो दीव्येत् ॥ हर ३ हरे
५. जय वीर रणे शिवराज ! सदा इति घोषणयाऽवतरेद्दि यदा ।
मरहट्टचमूः सा सङ्ग्रामे रिपवो न भवन्ति तदा ग्रामे ॥ हर ३ हरे
६. यदि सिद्ध महीपमहाकुलजा यदि नागर-भार्गव-गुर्जरजाः ।
विलसन्ति तदा का वीराणां विजयेऽस्ति कुशङ्का शूराणाम् ॥ हर ३ हरे

—श्री मणिशङ्कर व० उपाध्यायाः

अ नु क्र मः

३

प्रपातकः	पत्रपुटम्	परिवेपकः
धवले जय जय जय कमले जय जय	२१७	श्री कमलाप्रसाद अवस्थो 'अशोक'
श्री महर्षि-ज्ञानानन्द-चरितम्	२१८	श्री स्व० विन्ध्येश्वरीप्रसादशस्त्रिणः
उत्तिष्ठत, जाग्रत, प्राप्य वरा त्रिबोधत	२१९	सम्पादकीयम् (अग्रलेखः)
प्रदेशशासनस्य द्वे नैतिके समस्ये	२२२	सम्पादकीया टिप्पणी
कालिदासस्य काव्य-कौशलम्	२२५	श्री डॉ० गजाननशास्त्री मुसलगाँवकरः
(२) प्राचीन-भारते मल्लविद्या-विज्ञानम्	२२८	श्री डा० नरेश झा शास्त्री
वैदिकाऽवैदिक-दर्शन-मीमांसा	२३३	श्री जगन्नाथ श्रीधरशास्त्री पदे
अम्लान-पङ्कजबन्धः	२३५	श्री करमरकर शास्त्री
(६) अद्वैतसिद्धीयम् अहमर्थनात्मत्वोपपादनम्	२३६	श्री परवकजे सुब्रह्मण्यभट्टः
परीक्षा-फलम् १९७१ वत्सरयः	२३७	परीक्षामन्त्रिणः

सूर्योदयः

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्,
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानतिषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्,
सज्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र सूर्योदयः ॥

४७ वर्षे]

वाराणसी, आश्विन-कार्तिकौ २०२८ वै० : अक्तूबर, १९७१ ई०

[१० अङ्कः]

धवले जय-जय कमले जय-जय !

अमल - कमल - दल-वासिनि, कमले !

कमले जय जय कमले जय जय !!

ज्योतिष - किरणावलि - अवतंसे व्यास - तिमिर - धाराधर - ध्वंसे ।

जीवन - ज्योत्स्नामयि मृदुहासिनि नवले जय जय कमले जय जय ॥

कमल-नयन - कर-कमल - कमलयुत चरण-कमल - रस-याचक अच्युत ।

आनन - दीप्त - प्रदीप - प्रभासिनि धवले जय जय कमले जय जय ॥

अहम्भाव - मातङ्ग - प्रपूजित गुणगण - भक्त - विहङ्ग - निकूजित ।

सुरधि - निपूरित - सलिलविलासिनि विमले जय जय कमले जय जय ॥

कृपाकटाक्ष - अभय - वरदायक क्षमामूर्ति भव - विभव - विधायक ।

मञ्जुल - मङ्गल - मोद - विकासिनि अमले जय जय कमले जय जय ॥

—श्री कमलाप्रसाद अवस्थी, 'अशोक'—

(राष्ट्रभाषीय-प्रख्यातकविवरेण निबद्धां संस्कृतप्रायां गीतिरिमां समास्वादयन्तु भावुकाः । —सं०)

गुरुदेव-स्मृतिः

पूर्वतोऽनुवृत्तम्

श्रीमहर्षि-ज्ञानानन्द-चरितं महाकाव्यम्

—स्वर्गीयाः श्रीबिन्ध्येश्वरीप्रसाद शास्त्रिणः—

(सप्तदशसर्गे)

१०१. रामानुजीय - वरपीठमधिष्ठतो यः, चार्यो मतोऽस्ति विदुषामपि सत्तमो यः ।
आचार्यवर्य - प्रतिवादिभयङ्कराख्यो वेदान्तविप्रवर - वैष्णवधर्ममान्यः ॥
१०२. श्रीमञ्जुभाषिणि गिरो विबुधस्य पत्रे, साप्ताहिके निजमतं प्रकटीचकार ।
ज्यष्टाङ्कभूमियुत - वैक्रमहायने तत्, सूर्योदये समुदितं किल मासि मेघे ॥
१०३. अन्तर्द्वेष महनीयविदां वरिष्ठो योगीश्वरः स मनुते स्म विधर्मशुद्धिम् ।
खाष्टाङ्क - भूमिमितवैक्रमवत्सरेऽस्याः श्रीमण्डलाब्दविवृतो मिलिता व्यवस्था ॥
१०४. वङ्गीयलोकवसतिस्तु चकास्ति काश्यां, राज्ञाऽर्यधर्म - परिसेविकया भवान्या ।
संस्थापितं लसति, रम्यविशालरूपं, गोपालमन्दिरमिदं शुचि दर्शनीयम् ॥
१०५. ज्यष्टाङ्कभूपरिमिताब्द - कुलीरमासे, कृष्णे दले हरितिथावभवत् सभैका ।
पञ्चाननेन सुधियाऽप्यथ लक्षणेन, वामनदाचरण - विज्ञवरैरनैकैः ॥
१०६. मोहाद् बलाद् विविधलोभभवशाद्वा वा, हेत्वन्तराच्च निजकान्मतिविभ्रमाच्च ।
स्त्रीणां नृणामखिलहिन्दुजसन्ततीनां, वैधर्म्यदूषणजुषां कथिता विशुद्धिः ॥
१०७. षड्द्वयङ्कभूमिमितखृस्तसमाह्वयेऽब्दे, सत्पञ्चविंशतितमेऽह्नि शुभेऽद्रिमासे ।
वङ्गीयभूसुरसभा कलिकान्त-संस्था, सा स्वीचकार विधिवद्धि विधर्मशुद्धिम् ॥
१०८. सम्मेलनं पशुयुगाङ्कशशाङ्कवर्षे खृस्ते च सप्तमतिथौ हि नवम्बरेऽस्याम् ।
काश्यां महत् समभवद्भुवनामराणो तन्मुख्यतामधिगतो मिथिलाधिनाथः ॥
१०९. भूदेववंशतिलको महतो महीयान् राजाधिराजपदवीं परमां दधानः ।
शास्त्राटवी - विहरणोरुयशा मृगेन्द्रः श्रीमान् बुधेश्वर-रमेश्वरसिंहदेवः ॥
११०. धर्मे दिवाकरपदेन विभूषितो यस्तस्मिन् सभापतिपदे सुविराजितः सन् ।
माहम्मदानपि च खृस्तकधर्मभाजो हिन्दून् विधातुमिह सोऽपि समुज्जुघोष ॥
(क्रमशः)

सम्पादकोयम्

उत्तिष्ठत, जाग्रत, प्राप्य वरान् निबोधत !

सुवर्णपुष्पितां पृथ्वीं विचिन्वन्ति नरास्त्रयः ।
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥
वीरभोग्या वसुन्धरा इत्याद्या नैकाः सूक्तयो-
ऽस्माभिः प्रतिदिनं श्रूयन्ते । परं प्रयोगानुष्ठानद्वारा
तदीयतात्त्विकता-प्रत्यायनस्य कालोऽद्य समुपागतः ।
वीरत्वं नाम कस्मिंश्चिदपि काले स्थले च कर्तव्यकर्म-
परिपन्थीनामन्तरायजातानां निर्दलनाय प्राणानपि
हुत्वा कर्तव्यकर्मविषयकोऽखण्डितः समुत्साहः । अय-
मुत्साहः कियत्पूर्वम् एकदा शतकव्यापिनि स्वातन्त्र्य-
सङ्ग्रामे निखिलै-भारतीसन्तानैः परमया गरिमया
प्रकटीकृतः । पर्यन्ते च समुद्दिष्टं समासाद्यैव स समुप-
संहृतः । किन्तु तत्र कियान् मक्षिकापातोऽप्यजायत ।
साधनवैगुण्यं साधयेऽपि प्रतिफलतीति न्यायाद् अस्माक-
मनावरणीयस्वातन्त्र्यलिप्सावशात्, अस्मदीयानमेव
कतिपयेषां कष्टसहिष्णुता-राष्ट्रप्रेमदाढर्य-विहितानाम्
आपातरमणीय-परकीयामिषजालपतितानामनतिमोहाद्
विषवृक्षबीजावापकल्पं महत्तरं वैगुण्यं धर्मसम्प्रदाया-
धारेण राजनीतेः परिणामनरूपं राष्ट्रियस्वातन्त्र्य-
समकालमेवास्माभिः समनुगृहीतम् । तेन च सर्वाङ्ग-
सम्पन्नस्य अखण्डितस्य स्वराष्ट्रस्य विभाजनमुखेन
स्वतन्त्रपाकिस्तान - राष्ट्रात्मा विषवृक्षस्तदाप्रभृत्येव
अस्माकं पुरः समुल्लसति । भ्रातृव्योऽयं जन्मत एवा-
स्मान् खड्गहस्तो युद्धाय समाह्वयतीति समनुभूयत
एवास्माभिः ।

सर्वप्रथमं राष्ट्रव्यापि-रक्तपातमुखेन देशस्य शिरो-
रत्नायमाने काश्मीरप्रदेशे लुब्धकोऽयं दृष्टं निक्षिप्त-
वान् । तत्रास्माभिः स्वीयमिदमभ्रातृणां वीरत्वं समुप-

दर्शितम् । किन्तु अस्मन्नेतृणामकाण्डे एव प्रज्ञावादा-
भासपल्लवितेन अनपेक्षितकरुणाप्रवाहेन भारतीयं
तद्वीरत्वं कियद् वैकल्यं भेजे । तत्कटुफलरूपेण शिरो-
रत्नस्य तत्प्रदेशस्य कियान् सामरिकमहत्त्वपूर्णो भागो-
ऽद्यापि अस्माकं शासनाद् बहिः अस्माकं प्रतिपक्षिणा-
माधिपत्ये विराजते । मध्ये पुनरपि तेनैकवारं 'कंचडरन'-
संग्रामः कृतः, भारतेन च शौर्योदार्यतानुरूपं तत्रापि
स्वरूपं दर्शितम् ।

ततः परं चीनराष्ट्रेण साम्राज्यवादविस्तारलिप्सया
भारतराष्ट्रस्य स्वभावसिद्धेन जगद्गुरुत्वेन विशेषतश्च
एशियाखण्डीय-तदीयप्रभावातिशयेन सह अनपेक्षितया
ईर्ष्याया च प्रभावितेन भूत्वा पूर्वमस्मत्प्रतिवेशिभूत-
स्त्रिविष्टपः प्रदेशः (तिब्बत) समाक्रान्तः । कल्पित-
भ्रातृभाववशंवदैरस्माभिः सामरिकमहत्त्वाधायकस्य
स्वभावतः स्वराष्ट्रपक्षपतिनः स्वतन्त्रराष्ट्ररूपस्य
(बफर स्टेट) प्रदेशस्य तस्य अस्तित्वप्रविलापने प्रवृत्तस्य
चीनराष्ट्रस्य निरोधने स्वीयं वीरत्वं विगुणीकृतम्,
तस्यैव कटुफलरूपेण भारत-चीनसङ्ग्रामोऽस्माकं पुरः
समुल्लसितः । सङ्ग्रामेऽप्यस्मिन् अस्माकं राष्ट्रेण
स्वगौरवानुरूपमेव वीरत्वं प्रदर्शितम् । किन्तु अन्ततो-
ऽत्रापि पारिचमात्यराष्ट्रप्रवर्तिते आदर्शवादाभासजाले
निमज्ज्य स्वीये वीरत्वे वैगुण्यमेवासादितमस्माभिः ।
देशस्य बहुलो भागस्तस्यैव आक्रामकस्य हस्ते संस्थाप्य
ततो वयं विरताः ।

ततः परमचिरादेव पुनरस्मदीयेन भ्रातृव्येन तेन
(पाकिस्तानेन) काश्मीरे आक्रमणं विहितम् । प्रसङ्गे-
ऽप्यस्मिन् अस्माभिर्यावच्छीर्यं वीरत्वं च प्रदर्शितम्,

तत्र विस्मरणोऽयं वस्तु । किन्तु अन्ते अस्मिन्नपि प्रसङ्गे-
ऽस्माकं नेतृणामकाण्डे दयाभावो जागरितः । अत एव
स्वायत्तीकृतोऽपि परस्य बहुलः सामरिकमहत्त्वपूर्णो
भागोऽस्माभिस्तस्मै प्रत्यावर्त्य स्वीयं वीरत्वं न्यूनी-
कृतम् । 'ताशकन्द-सन्धि'नाम्ना वैदेशिकैः प्रसारिते
जाले निमज्ज्यास्माभिः स्वीयममूल्यं देशरत्नमेप्येक-
मपहारितम् ।

अस्मद्-भ्रातृव्यभूतं पाकिस्तानराष्ट्रमिदं कामं
स्वतन्त्रां राष्ट्रियां सत्तां बिभरेत् । यदि नाम तत्
स्वीयस्वतन्त्रमत्या वैश्विकन्यायानुगृहीतया स्वकीयदेश-
बान्धवानां सर्वविधं हितं संसाधयत् समुन्नतं सद्
विश्वस्मिन् विराजेत, तदा भारतराष्ट्रस्य कृते न कापि
विप्रतिपत्तिः । अन्ततस्तद्राष्ट्राभिजना अपि अस्माकमेव
बान्धवाः । स्वतन्त्रराष्ट्ररूपेण वयं कियतां देशबान्ध-
वानां सर्वविवसमुन्नति-सुखाधानाय प्रयत्नामेहे चेत्
सोऽपि तथा कुर्यात् । अखण्डभारतराष्ट्रदृष्ट्या तदीय-
मिदं कार्यमस्माकं ज्येष्ठभ्रातृणां कृते शेषपूरकमेव
भवेत् । वैदेशिकराष्ट्रसंभाव्यविपत्तिकाले 'वयं पञ्चो-
त्तरं शतम्' न्यायेन परस्परं संभूय विपदस्तस्याः परि-
मार्जनाय प्रयतिष्यामः । इत्थं समस्ताः जन्मतो भारती-
सन्तानाः सर्वे सुखेन विश्वस्मिन् जीवेरन्निति भारत-
राष्ट्रस्य साम्प्रतमपि मङ्गलमयी आकाङ्क्षा वर्तते ।
किन्तु पाकिस्तानराष्ट्रस्य अद्यावधि ये शासकाः सम-
भवन्, ते जन्मत एव राष्ट्रस्यास्य केवलं स्वात्मनः स्व-
कक्षानिविष्टानां वा कतिपयानां लक्ष्मीपुत्राणामेव
हिताय प्रयतन्तः स्वशासितानां दुर्बलानां प्रगतिविर-
हिताञ्च जनानां हितान्यपि स्वार्थसाधनाय कृन्तितुं
मनाग्न सङ्कुचन्तीति दर्शदर्शं कस्य नाम तदस्थस्य सचे-
तसश्चेतो दूनं न भवेत् ? प्रकारान्तरेण विचार्यमाणे किं
कुर्वन्तु वराकास्ते, यदा किल तेषां राष्ट्रस्य जन्म एव
स्वाभिजनहितकृन्तनपूर्वकं व्यक्तिविशेष-समाजविशेष-
हितसाधनायैव समभूत् । स्वभावपुल्लुङ्गुद्वारितक्रान्ते

भवति ! अस्माकमेतत्कथनस्य ज्वलत्प्रमाणमेतदेव पुरः
स्थापयितुं शक्यं यत् प्रायः पञ्चविंशतिवर्षेभ्यः (पाद-
शताब्दितः) स्वातन्त्र्यमासादितेऽपि राष्ट्रे तस्मिन्
अद्यावधि वास्तविकं संविधानानुगृहीतं लोकतान्त्रिकं
शासनमप्रतिष्ठितमेव, अधिनायकता - चरमकोटिकं
सेनाधिकारिशासनमेव प्रचलति ।

सेनाधिकारिणामनेन दुरभिसन्धिसंपृक्त-शासनेन
समये समये तत्र राष्ट्रे जनक्षोभः स्वभावतः परि-
स्फुरति । तमेव जनक्षोभं प्रवाहमन्यतो दिशि प्रत्या-
वर्त्य निरोद्धुं ते शासकाः तदा तदा प्रतिवेशिनि भारते
राष्ट्रे आक्रमणाय सन्नद्धा भवन्ति । ते जानन्ति यदा-
क्रमणे विजयो नास्माकं हस्तगतो भवेत् । तथापि
तानेव शस्त्रीकृत्य भारतराष्ट्रं कूटनीत्या जेतृणां वरद-
हस्तस्तु तेषु अखण्डं प्रतिष्ठित एव भवति । ते किल
तस्मिन्काले माध्यस्थं कृत्वाऽन्ततः आक्रमणकारिणा-
मेव स्वविधेयानां हितमाचरन्ति शान्तिवाद-कल्पना-
जालं प्रसार्य । इत्थमन्ततो लाभोऽस्माकमेव भवेदिति
ते नूनमवगच्छन्ति । अत्रान्तरे स्वराष्ट्रियजनक्षोभोऽपि
कियान् शान्तिमुपयातीति उभयतो लाभदृष्टिरेवेति
एतेषां सैनिकशासनाधिकारिणामाक्रमणस्योपनिषत् ।

किन्तु साम्प्रतिकी स्थितिः पुनरन्या संवृत्ता ।
पाकिस्तानराष्ट्रेण स्वीयस्वभावानुरूपमेव स्वशासित-
प्रदेशानामतितरां दोहनं क्रियते । तत्प्रतिक्रियारूपेण
सोमान्त-पख्तूनिस्तानाभिजनानां क्षोभोऽपि वृत्तपत्र-
पाठकैः श्रुतपूर्वं एव । तस्यैव राष्ट्रस्य महत्त्वपूर्णोऽङ्ग-
भूतः प्रदेशो 'बाँगला देशो' नाम । अमुमेव देशं मुख्यतो
लक्ष्यीकृत्य भारतराष्ट्रस्य अपरे राष्ट्रगीते क्रान्त-
दर्शिना कविना 'सुजलां सुफलां सस्यश्यामलां मातरम्'
इति ग्रथितमास्ते । नूनमयं प्रदेशो विभाजनात्पूर्वम्
अखण्डभारतस्य कृषिप्रधानराष्ट्रस्य, तदुत्तरञ्च
पाकिस्तानराष्ट्रस्य प्राणपदम् । यदि नाम सस्यसम्पदा
विस्तारपदा च शीघ्रसम्पदा च सम्पन्नोऽयं देशो जन्म-

कालतः पाकिस्तानराष्ट्राधिकृतो न स्यात्तदा राष्ट्रस्य तस्य गर्भपात एव स्यात् । समासतः पाकिस्तानराष्ट्रस्य अद्यावधिकः सर्वविधोऽपि मौलिक उत्कर्षः अनेन बांग्लादेशेनैव कृत इति कथने नातिशयोक्तिलेशोऽपि । एवं सत्यपि पाकिस्तान-राष्ट्रशासकैः अद्यावधि एतेषां बांग्लादेशाभिजनानां बहुसंख्यकानां सर्वदा सर्वविध-मुत्पीडनमेव समाचरितम् । पश्चिमपाकिस्तानीय-जनानां पुरतः सर्वेष्वपि विषयेषु एते सदैव न्यक्कृताः ।

अन्ततस्तेषां क्षोभश्चरमां कोटिं गतः । वङ्ग-बन्धुना मुजीब-महाशयेन 'अवामी-लीग' - सङ्घटन-माध्यमेन एतेषां सर्वेषां बांग्लादेशाभिजनानां-मुत्पीडितानां नेतृत्वं निर्व्यूढम् । फलतो लोकतान्त्रिक-शासन-विधौ तेषाम् 'अवामी-लीग' सदस्याः समुल्लेख्यबहुमतेन लोकनिर्वाचनविधिना विजयमासादितवन्तः । चिरात् तत्र देशे लोकतान्त्रिक-शासनस्थापनस्य स्वप्नास्तद्देशीयैर्विलोकिताः । किन्तु हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ! सैनिकशासनाधिकारी यदि नाम लोकतन्त्र-मनुगृह्णीयाच्चेत्, तमःप्रकाशयोः सामानाधिकरण्यमेव जगति विलोक्येत । याहिया-शासनेन वङ्गबन्धोस्तस्य हितं वचो नादृतम् । ततश्च तेन स्वतन्त्र 'बांग्लादेश'स्य घोषणा कृता, तत्संसिद्धयै च प्रयतितम् । याहिया-शासनेन स वङ्गबन्धुनिगृह्य अज्ञातप्रदेशे स्थापितः, बांग्लादेशीयजनानां लक्षशः कर्तनं-बलात्कार-धन-सम्पदाद्यपहरणं च प्रारब्धम् । विगतैः षड्भिर्मासैः प्रवर्तितेऽस्मिन्नातङ्के विंशतिलक्षमिताः बांग्लादेशाभि-जनाः कतिता याहिया-शासनेन । एककोटिपरिमिताश्च शरणार्थिनो भूत्वा अतिथिरूपेण भारतराष्ट्रे समायाताः । आर्थिकेयं भारतराष्ट्रं स्वागतपुरस्सरं तेषां दैनिकान्न-वस्त्रपूतौ न्यूनातिन्यूनं कोटिद्वयमद्य अहरहो व्ययी-कुरुते । अस्माकं राष्ट्रेण वैश्विकानि राष्ट्र-णि विषयेऽत्र अर्थसाहाय्यार्थमनुरुद्धानि, तथापि तेषां समुल्लेख्या सहायताद्यापि अस्माकं राष्ट्रेण न भवति ।

अन्यतश्च स्वयंसमुद्धोषित-सार्वभौमस्वातन्त्र्याः बांग्लादेशाभिजनाः स्वतन्त्रबांग्लादेशशासनञ्च 'मुक्ति-वाहिनी'नामकं सैन्यं सङ्घटय्य उत्तरोत्तरं महता शौर्येण अनन्वयालङ्कारपदानां पाकिस्तानीय-सैनिक-शासनद्वारा क्रियमाणानामत्याचाराणां प्रत्युत्तरं ददतः तस्य युद्धोन्मादं दूरीकर्तुं तदधिकृतां स्वराष्ट्रभूमिं च मोचयितुं प्राणपणेन संलग्नाः प्रतिदिनं साफल्यं लभन्ते । निखिलेऽपि विश्वस्मिन् याहिया-शासनस्य घोरतरात्या-चाराणां मुक्तिवाहिन्याः अदम्यशौर्यस्य च कथा प्रसृता । तथापि राष्ट्रसङ्घः, अमेरिकाशासनम्, नवचीनराष्ट्रम्, मध्यपूर्वगतानि यावनराष्ट्राणि च न केवलमत्र विषये उपेक्षामेव भजन्ते, प्रत्युत आक्रामकाय याहिया-शासनाय युद्धोपयोगि-सामग्रीसाहाय्यमपि ददति । सत्यप्येवं मुक्तिवाहिनी-परिचालित-स्वराष्ट्रमुक्त्यभियानेन आन्त-रिकेण सर्वविधराष्ट्रियाव्यवस्थानिकरेण च याहिया-शासनमद्य अस्तव्यस्तं सत् पतनोन्मुखं संवृत्तम् । नैके तदीया विभिन्नराष्ट्रस्था राजदूताद्याः भूयस्या मात्रया अहरहो याहिया-शासननियन्त्रणेन स्वात्मानं मोचयित्वा स्वतन्त्र-बांग्लादेश-निष्ठां घोषयन्तः श्रूयन्ते ।

स्वयमेवाऽऽमन्त्रितां स्वराष्ट्रस्य दुर्दशाभिमां दृष्ट्वा याहिया - सैनिकशासनमद्य - स्वकीयपूर्वस्वभावानुसारं भारतराष्ट्रं समाक्रम्य स्वात्मनो रक्षणं कामयते । अत एव तच्छासनमहरहो भारतराष्ट्राय युद्धविभीषिकां दर्शयति । भारतीयसीमाप्रदेशेषु च तेन युद्धोद्योग-कुशलं सर्वविधसामग्रीसम्पन्नं प्रभूतं सैन्यमपि सङ्घ-टितमास्ते । नैतावदेव, भारतराष्ट्रे स्वीयान् गुप्तवरान् पञ्चमाङ्गयुपपदभूतः प्रवेश्य नैकविधमहत्तेत्पात-परम्भरा अपि सम्प्रति परिचालितास्तेन ।

अस्माकं भारतराष्ट्रस्य कृतेऽभूतपूर्वं उभयतो महतरसङ्घट्टाद्रिपातोऽयम् । स्वकीयानां नैकासा-मसुविधानां निवारणाय अव्यवस्थाश्च सुव्यवस्थासु प्रतिष्ठेः समुदात्तस्य भारतराष्ट्रस्य कृते महानयं निकषः

समुत्पादितः पाकिस्तानराष्ट्रेण । एकतः कोटिपरिमितानां शरणार्थिनां संगोपनस्य महत्तरो भरः, अपरतश्च तत्संभाव्याक्रमणतो देशस्य परित्राणप्रयासः ! सर्वथा ऐतिहासिकोऽयं परीक्षावसरोऽस्माकं देशस्य कृते । तथापि राष्ट्रमिदं कथमपि विचलितं नास्ति । तद् दृढं विश्वसिति यद्—

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।

तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्भुवा नीतिर्मतिर्मम ॥

श्रीकृष्णापरपर्यायो धर्मोऽस्माकं पक्षे सुस्थितः । स्वत्वप्राप्त्यै विपदद्विपातं सहतां वीराणां बाँगलादेशाभिजनानां शरणार्थिनां जीवननिर्वहणभर आतिथेयस्य भारतराष्ट्रस्य कृते रन्तिदेवादि - महापुरुषानुगृहीतो धार्मिकादर्शः । तमादर्शमस्माकं राष्ट्रं परमया भक्त्या पालयतीति नूनं भगवान् कृष्णोऽस्माकं पक्षे । पार्थकल्पाः पुनर्नैके वीरा अस्माकं राष्ट्रे विलसन्ति । स्वातन्त्रसङ्ग्राम-कालतोऽद्यावधि सम्पन्नेषु नैकेषु विग्रहेषु समासादितविजयश्रीका अस्माकं प्रतिरक्षाधिकृता वीरा निर्विचिकित्सं पार्थकल्पा एव । अतोऽस्माकं पक्षमेव श्रीः, विजयः, भूतिश्च वरिष्यन्तीत्यत्र न संशयलेशः ।

किन्तु आवश्यकता वर्ततेऽस्माकं सर्वेषां भारतीयानां सर्वविधक्षेत्रे सावधानतायाः । अत एव अस्माकं प्रधानमन्त्रिणा श्री इन्दिरा गान्धि महोदयया विदेशयात्रा - प्रस्थानसन्देशे निखिलाः भारतीयसन्तानाः निमन्त्रिताः यत्सर्वे भवन्तः स्व-स्वकर्तव्ये अप्रमत्ता भवत, निखिलस्य प्रजाजनस्य, राष्ट्रस्य ऐकमत्यमत्र भवतु, निखिलानि च राजनीतिक - सङ्घटनानि भारतराष्ट्रसञ्चालक - शासनसंस्थासंवादीनि भवन्तु । सङ्घटनकांग्रेस - भारतीयक्रान्तिदल - सोशलिस्टपार्टी - कम्यूनिस्टपार्टी - प्रधानैः अनेकैः राष्ट्रभक्त - मुसलिम-नेतृभिश्चापि निर्विशेषं भारतराष्ट्र - प्रधानमन्त्रिणा माह्वानमिदमनुमतमास्ते । तेषामाह्वानस्य सदुत्तरं ददद्भिः भारतीय-जनसङ्घप्रधानैः श्री अटलबिहारी

वाजपेयी महाभागैः साधूक्तं 'यदस्माकं समग्रं सङ्घटनं निर्विशेषं भारतशासनस्य भुजबलपोषणाय विषयेऽत्र सन्नद्धमास्ते । परं भारतशासनेनाऽपि राष्ट्रस्य मानबिन्दु - प्रतीपात्मकं किमपि कार्यं कीदृशोऽपि निर्णयो वचनदानं वा न विधेयमित्यपि प्रसङ्गेऽस्मिन् कामयामहे ।' मन्ये, अयमेव भारताभिजनस्य कस्यापि देशभक्तस्य व्यक्तेः सङ्घटनस्य वा प्रतिसन्देशः स्यात् । काश्मीर-तिब्बत-चीन-पाकाद्याक्रमणेषु भूतपूर्वेषु अस्माकं राष्ट्रनायकैः सूचनेऽस्मिन् नूनं किञ्चित्प्रमदितमिति अकामेनापि सङ्केतितव्यं भवति तत्रभवत्यै इन्दिरा गांधी महोदययै वर्तमान-भारत-प्रधानमन्त्रिण्यै । ताः किल दुर्दम्यं सत्त्वं बिभ्रति, सर्वक्षेत्रेषु च प्रगतिशीलमेव पदमादधाते । अतोऽत्र विषये नूनं ताः पूर्वशासकक्षुण्णपथं परित्यज्य देशगौरवानुरूपमेव सर्वं निर्णयं करिष्यन्तीति दृढमाशास्महे । सौभाग्यदद्यास्माकं प्रतिरक्षाविभागः पूर्वतोऽतितरां परिपुष्टः सम्पन्नश्च वर्तते । पाकिस्तानराष्ट्रस्य त्रयोदशशताब्दो प्रपूर्यते । यदि नाम पाश्चिमात्त्यानां राष्ट्राणां कूटनीतेर्वयं सर्वथाऽनभिभूताः स्याम तदा संभाव्यमानं युद्धं त्रिवेणीधारेव स्वतन्त्रपाकिस्तान-स्वतन्त्रभारत-स्वतन्त्रबाँगलादेश - स्रोतस्विनीनां सम्मिलितां धारां परिकल्प्या तेन विश्वस्मिन् शान्ति - सौमनस्याधानेऽपूर्वं विक्रमं प्रदर्शयिष्यति । अद्य तु वयं प्रधानमन्त्रिणः स्वरे एव संवादिनो भूत्वा निखिलान् भारतीयसन्तानानाह्वयामः—

उत्तिष्ठत, जाग्रत, प्राप्य वरान् निबोधत !

प्रदेशशासनस्य द्वे नैतिके समस्ये

विगताङ्कद्वययोरस्माभिः सम्पादकीये क्रमशः प्रादेशिक-संस्कृतपाठशालाध्यापकान् वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयञ्च समुद्दिश्य स्वकीया विचाराः प्रकटीकृत्या । अमेरिकासमस्ये प्रादेशिकशासनस्य

कृते नैतिके । ते यावत् शीघ्रं समाहिते भवेतां तावदेव शासनस्य कृते श्रेयोवहम् । नैते समस्ये 'ट्रेड-यूनियनादि-समस्यावत् शासनस्य प्रत्यक्षं गतिरोधाय प्रभवन्त; तथापि नैतिकदृष्ट्या शासनस्य मूलं क्रमशो निरुन्तत एव । प्रादेशिकसंस्कृतपाठशालाध्यापकानां विषये उत्तर-प्रदेशशासनद्वारा समाचर्यमाणस्य घोरतमार्थिक-समुपेक्षणस्य विषये यावदस्माभिर्लिखितम्, ततः परं सभ्यजन-परम्परायां किमपि लेखनीयं नावशिष्यते ।

वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य कार्यकारिणा उपकुलपतिना डॉ० सत्यव्रतसिंहेनापि अचिरादेव एकस्मिन् वक्तव्ये एतेषां प्रादेशिकसंस्कृत-पाठशाला-ध्यापकानां शासनकृतार्थिकघोरतम-समुपेक्षणविषये यद्युक्तं तत्सर्वं तात्त्विकमेव । कामं ते कार्यकारिपदे एव तिष्ठन्तु, वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य उपकुलपति-पदतः सर्वथा तदङ्गभूतानां संस्कृतपाठशालानां विषये एतादृशं वक्तव्यमभूतपूर्वमेव । तदर्थं डॉक्टर महोदयेभ्यो धन्यवादप्रदानं तु औपचारिकमेव भवेत् । वस्तुतस्तैः अद्यावधि स्वीयेऽस्मिन् कर्तव्ये प्रमादमाचरताम् उप-कुलपतीनां प्रत्यवायस्य मार्जनद्वारा स्वीयमपि कर्तव्यं प्रामाणिकतया निर्व्यूढम् । एतदर्थं यदि ते धन्यवादा-र्हाश्चेद् दीयन्तेऽस्माभिस्तेभ्यो धन्यवादाः । किन्तु धन्य-वादानामेषां फलश्रुतिस्तदैव पूर्णा भवेत् यदा ते वक्त-व्यानुसारं यत्र कुत्रापि तिष्ठन्तस्तत्साफल्याय स्वात्मान-मपि होतुं सन्नद्धा भवेयुः । अन्यच्च, भविष्यति यः कोऽपि वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य पूर्ण उप-कुलपतिर्भवेत्, तस्यापि सर्वप्रथमं कर्तव्यमिदमेव भवेद्

यत्प्रादेशिक-संस्कृतविद्यालयाध्यापकाः सत्वरं शासनद्वारा महर्घताभृति (महंगाई भत्ता)-समानवेतनक्रम-भविष्यनि-ध्यादिसर्वसेवकमुलभसौविध्यभाजो विधेयाः । तदैव तस्य उपकुलपतित्वं सुस्थिरं तत्त्वतो वैधं च वक्तुं शक्नुयात् । शास्त्रेषु 'मुनीनां दशसाहस्रमि'त्यादिकं कुलपतेः, उप-कुलपतेश्च लक्षणमुक्तम् । यदि नाम वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य उपकुलपतिः स्वाङ्गभूतानां पाठ-शालानां तत्र पाठयतां पठताञ्च हितमेवानादृत्य केवलं विश्वविद्यालय-परिसररक्षणदायित्वेनैव स्वात्मानम् उपकुलपतिं मन्येत, तदा इतोऽधिका संस्कृतक्षेत्रे संस्कृत-प्रदत्तोपकुलपतिशब्दस्य का विडम्बना स्यात् ?

डॉ० सिंहमहोदयैस्तस्मिन् वक्तव्ये एकं महत्त्वपूर्णं नूतनं सूचनं कृतं यत् संस्कृतं सदैव राज्यशासनपोषितम् । पूर्वं राजानो भूमिपतयश्च तेषां पोषणं कुर्वन्ति स्म । तेषां विलयेन संस्कृतरक्षणाय संस्थापितः सर्वोऽपि निधी राज्यशासनेनाधिकृतः । अतः संस्कृतस्य संस्कृत-सेविनां च रक्षणं तेषामनुपेक्ष्यं कर्तव्यम् । तदर्थं तेऽधर्मणा एव । सत्येवं कथं प्रादेशिकशासनमत्र प्रमाद्यतीति न जानीमः । संस्कृतविद्यालयाध्यापकानां समस्येयं वर्तत एव । संस्कृतविश्वविद्यालये सुव्यवस्था-धानमपि शासनस्यापरा नैतिकी समस्या । उभे अपि समस्ये प्रदेशशासनेन सत्यपि देशसङ्कटे कथमपि न समुपेक्ष्या । यतो हि, अन्ततो भोजनाच्छादनसमस्ये तु सर्वे समाधीयेते एव । संस्कृतसम्बन्धिन्यो एते समस्ये अपि तथैवेत्यत्र न विचिकित्सावसरः । आशास्महे यदत्र शासनमवधानं दास्यतीति ।

हेमन्त-शिशिरर्तु-वर्णनम्

—महाकविः श्री हरिश्चन्द्रः—

[दिगम्बर-जैनमतानुयायिना महाकविना हरिश्चन्द्रेण (१०० तः १३४४ ईशवीयवत्सरान्तरालिकेन) 'धर्मशर्माभ्युदयम्' नाम एकविंशतिसर्गात्मकं महाकाव्यं विरचितं यत्र पञ्चदशतीर्थङ्करस्य श्रीधर्मनाथस्य वृत्तं पञ्चमहाकाव्यसुलभशैल्या चित्रितमास्ते । वैदर्भीरीतिप्रथितस्य महाकाव्यस्यास्य दशमे सर्गे तीर्थङ्करोऽसौ यौवराज्यं प्राप्य विदर्भाधिपस्य प्रतापराजस्य निमन्त्रणमासाद्य तद्दुहितुः स्वयंवराय प्रस्थितः । अस्मिन्नेव प्रसङ्गे मार्गस्थविविधदृश्यानां वर्णनव्यतिकरे एकादशसर्गे महाकविः उत्प्रेक्षयाऽनया षड्भूतान् वर्णयामास—

‘नमसि दिक्षु वनेषु च सञ्चरन्तुगणोऽथ गुणाढ्यमियाय तम् ।

समुपभोक्तुमिवैतदुपासना - रसमयं समयं स्वमदन्निव ॥’

षड्भूतवर्णनेऽस्मिन् अत्र सामयिकौ हेमन्त-शिशिरर्तु महाकवेः शब्दैरेवात्र समुपस्थाप्य सहृदयानां चेतस्सु कम-
प्याह्लादोन्मेषं वितरितुं प्रयत्नामहे ।—सङ्कलनकर्ता : ‘अङ्गारः’]

१. मरुति वाति हिमोदयदुःसहे सहसि संततशीतभयादिव ।

हृदि समिद्धवियोगहुताशने वरतनोरतनोद् वसति स्मरः ॥

२. पतितमेव तदा हिममङ्गिनां वपुषि कीर्तिहरं शरदत्यये ।

शरणमुद्धतयौवनकामिनीस्तनभरो न भरोपचितो यदि ॥

३. बहलकुङ्कुमपङ्ककृतादरा मदनमुद्रितदन्तपदाधराः ।

तुहिनकालमतो घनकञ्चुका निजगदुर्जगदुत्सवमङ्गनाः ॥

४. अपि जगत्सु मनोभवतेजसां प्रवणयन्त्यतिरेकमनेकशः ।

हिममयानि तदा सवितुर्महो महिमहानिमहानि वितेनिरे ॥

५. स महिमोदयतः शिशिरो व्यधादपहतप्रसरत्कमलाः प्रजाः ।

इति कृपालुरिवाश्रितदक्षिणो दिनकरो न करोपचयं दधौ ॥

६. विघटयन्नखिलेन्द्रियपाटवं भृशमुरीकृतधर्मदिगाश्रयः ।

वपुषि विश्रदसौ तपसा महः कृशमिनः शमिनः समतां दधौ ॥

७. मृगदशामिह सीत्कृतकम्पिताधरपुटस्फुटदन्तसमद्युतः ।

विदधिरे नवकुन्दलता दलत्सुमनसो मनसो धृतिमङ्गिनाम् ॥

८. सुरभिपत्त्रवतः कुसुमेष्वभून्मरुबकस्य जनो विगतस्पृहः ।

सुभगरूपजुषो मृगचक्षुषः प्रथिममान्यतमान्यगुणेष्विव ॥

९. इह हि रोध्रजांसि यशांसि वा विशदभांसि जगज्जयशालिनः ।

विदधिरे न मनोभवभूपतेः सममनन्तमनन्तरितं भुवा ॥

१०. करणबन्धविवर्तनसाक्षिणीः समधिगम्य निशाः सुरतक्षमाः ।

तपसि कामिगणस्तरुणीजनैररमतारमतामसमानसैः ॥

१. सिक्यकः । २. महः-महिम-हानिम्-अहानि । ३. प्रथितमान्यतम-अन्यतमगुणेषु ।

कालिदासस्य काव्य-कौशलम्

—डॉ० गजाननशास्त्री मुसलगांवकराः—

[मीमांसा-प्राध्यापकाः—काशी-हिन्दू-विश्वविद्यालयस्य]

[मासेऽस्मिन् कार्तिक-शुक्ल-प्रतिपदि कविकुलगुरोः कालिदासस्य जयन्ती निखिले भारते महता समारोहेण समायोज्यते । वयमपि महाकवेरस्य पदपाथोजयोः सश्रद्धं सुमनाञ्जलिं समर्पयन्तोऽत्र विद्वद्वरस्यास्य कालिदासस्य कला-कौशलं पाठकेभ्यः सादरमुपायनीकुर्मः । —सम्पादकः]

उपक्रमः

महाकवेः कालिदासस्य काव्यसृष्टिर्नूतनं कल्पना-शक्तेर्विविधविलासानां मातृसदनम् । नैजया सर्वतो-मुखीनप्रतिभया सा किल विश्वसाहित्ये निरतिशयं पदमाससाद । महाकविना सर्वत्र वैदर्भीरीतिरेवाऽनु-गृहीता । तस्यामस्य विशिष्टोऽधिकारः स्पष्टं परि-लक्ष्यते—

वैदर्भीरीति - सन्दर्भे कालिदासो विशिष्यते । कोमलकान्तपदावलि-विन्यासजनितेन माधुर्येण, अल्प-स्वल्प-समास-सन्निवेशेन, कृत्रिमता-विलम्बता-परिवर्ज-नेन च तदीया रचना सरला, सुबोधा स्वाभाविकी च प्रतीयते । यथैते गुणास्तदीये श्रव्यकाव्ये आपाद्यन्ते, तथैव दृश्यकाव्येऽपि समुपलभ्यन्ते । कवेरस्य दृश्ये श्रव्ये चोभयविधे काव्ये समानोऽधिकारः परिलक्ष्यते । इतोऽप्यधिकम् अभिज्ञानशकुन्तलनाटके दृष्टिपथे समधिष्ठिते कवेरस्य कुशलता अनुपमा छटा च ततो दृशमेव न प्रत्यावर्तयति । यथोक्तम्—

काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्या शकुन्तला ।

तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम् ॥

एतन्नाटकविषयिणी सम्मतिरियं नाद्यतनीया ।

प्रत्युत मन्दाकिन्या अविरलप्रवाह इव परम्परया विपश्चितां कर्णकुहरेषु अविच्छिन्नं प्रवहन्ती दरी-दृश्यते । कवेरस्याम् अनुपमकृतौ तदीया नाट्यप्रतिभा, कल्पना-नैपुण्यम्, भाषायाः पेशलता, उच्चता, परि-

पक्वता, मानवीय-मनोविकाराणां मार्मिकविश्लेषणस्य विलक्षणा विस्मयावहा क्षमता च नितान्तप्राञ्जलेन सुविशदेन च रूपेण प्रकाशते । शृङ्गाररसप्रधान-मपीदं नाटकं सर्वानपि रसान् मनोहरया मार्मिक्या च व्यञ्जनयाऽभिव्यक्ति । विभिन्नघटनानां समन्वयस्तथा कौशलेन समायोजितो येन पाठकानां द्रष्टृवणां वा औत्सुक्यमान्तं यावत् प्रतितिष्ठते । विविध-घटनाना-मुत्तरोत्तरो विकासः परमया स्वाभाविकतया चित्रितः । प्रत्येकं दृश्यम्, प्रत्येकः प्रसङ्गश्च सोद्देश्यकः किल । नैकोऽपि शब्दोऽत्र अनावश्यकोऽनुपयुक्तश्च वा । भारतीयानि तत्त्वानि पुनर्यथास्थानं सन्निवेशितानि । शाकुन्तल-विहगावलोकनम्

शाकुन्तलस्य आरम्भ एव राजोचितेन मृगया-दृश्येन जायते—

कृष्णसारे ददच्चक्षुस्त्वयि चाधिज्यकामुकम् ।

मृगानुसारिणं साक्षात् पश्यामीव पिनाकिनम् ॥

अग्रे च तपोवनदृश्यं कियन्मनोरमं चित्रितं कविना—

नीवाराः शुकगर्भ - कोटर मुख-

भ्रष्टा - स्तरूणामधः

प्रस्निग्धाः कचिदिद्गुदीफलभिदः

सूच्यन्त एवोपलाः ।

विश्वासोपगमाद - भिन्नगतयः

शब्दं सहन्ते मृगाः

स्तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखा-

निष्यन्द - रेखाङ्किताः ॥

तिसृणामपि मुनिकन्यकानाम् आमोद-प्रमोदः, सरलः स्वभावः, कन्यानुरूपः शिष्टाचारश्च कविना महता कौशलेन चित्रितः । शकुन्तलाया हृदि प्रणय-भावनोद्भूतेश्चित्रणं महत्या मार्मिकतया कृतं यस्य चरमं दृश्यं वल्कलस्य वृक्षकण्टके ग्रन्थनघटनया दर्शितम्, यदवसरमादाय शकुन्तला राज्ञि सप्रणयां दृष्टिमावर्जयन्ती मन्ये साकूतसङ्केतमेव ददती परिलक्ष्यते ।

द्वितीयेऽङ्के प्रणयपरवशस्य राज्ञो मुखतः प्रथमाङ्क-गतायाः शकुन्तलायाः शारीरिक-मानसिकयोरवस्थयोः आभास आसाद्यते । स्वकीय-मित्राय माधव्याय (विदूषकाय) स्वीयां प्रणयपरवशतां प्रकटयन्नपि तां गोपायितुं राजा इदमपि वदति—

परिहास-विजल्पितं सखे

परमार्थेन न गृह्यतां वचः ।

तृतीयेऽङ्के प्रणयपीडितायाः शकुन्तलाया स्तीव्रः परितापः परिचीयते । सा प्रियतमाय पत्रं लिखति । प्रियतमश्च प्रत्यक्षं समुपस्थाय प्रियतमायै स्वीयं हृदयं समर्पयति । उभयोः प्रेमविकासोऽङ्कान्तं यावद् अविच्छिन्नं प्रसरति ।

चतुर्थेऽङ्के भाविनी विपद् संसूच्यते । प्रभातवर्णन-मधिकृत्योच्यते—

यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीना-

माविष्कृतोऽरुणपुरस्सर एकतोऽर्कः ।

तेजोद्वयस्य युगपत्पतनोदयाभ्यां

लोको नियम्यत इवाऽऽत्मदशान्तरेषु ॥

रवि-शशिनोः सहैव उदयास्तद्वारा ध्रुवं सांसारिकाणां प्राणभृतां भाग्यचक्रं नियन्त्र्यते—अनेनेदं सूच्यते यत् जीवनं प्रेम वा न जातु वेवलमानन्दमयमेव । पतिगृहे शकुन्तलायाः प्रस्थानस्य वर्णनम्, तत्कालीनपितृ-हृदयस्थितेः भावात्मकं चित्रणं स्थले स्थले सामा-जिक-नैतिकदर्शानां निरूपणञ्च वस्तुतोऽनुपमेयं

वर्तते । महर्षेः कण्वस्य व्याकुलता, अनसूया-प्रियंवदयोः आनन्द-परिणता चिन्ता, कुलपतेः कण्वस्य राज्ञे सन्देशो भाविन्याः गृहलक्ष्म्याश्च कृते उपदेशः, आश्रमस्य च नीरवे परिसरे विविधा भावाः घटनाश्च भावपक्षस्य कलापक्षस्य च उभयविधसृष्ट्या नितान्तं सुन्दराः संवृत्ताः । सौन्दर्यमेतद् दर्शदर्शं प्रतीयते यदङ्गोऽयं शब्दमयं मानव-हृदयमेव स्यात् ।

पञ्चमाङ्के शकुन्तलायाः प्रत्याख्यानात् नाटकस्य कथावस्तु चरमसीमानमधिरोहति । दुर्वाससः शापस्य कार्यरूपेण परिणमनात् प्रेमी पतिः स्वीयां प्रणय-पीडितां पत्नीं पूर्णतो विस्मरति । प्रेमपोषितायाः पत्न्याः सर्वा आशास्तपोवने समुपस्थितात् राज्ञः प्रस्थानकाले प्रेमोपहाररूपेण प्रदत्ते अङ्गुलीयके एव केन्द्रिता आसन् । परं ताः सर्वाः परं नैष्फल्यं भजन्ते । एकत्र पत्युः स्मृतेर्जागरणाय शकुन्तलायाः करुणः प्रयासः, अपरत्र च राज्ञो राजोचितो गर्वो निर्ममो व्यवहारश्च ! ततः परं तपस्विभिः राज्ञः ओजः पूर्णमुद्रोधनं भर्त्सनञ्च ! अन्ते च शकुन्तलाया अज्ञातज्योतिषा ततो नयनञ्च ! सर्वमेतत् वारुण्य-पृष्ठभूमौ नूनं सहृदयहृदयमावर्जयति ।

षष्ठेऽङ्के अङ्गुलीयकस्य समुपलब्ध्या राज्ञः सर्वाः स्मृतयो जाग्रति । तेन हि प्रियतमायाः पूर्वप्रत्याख्यान-जनितेन तापेन स सन्तप्यते । कस्यचन सामुद्रिक-वणिजो मृत्युघटनया राज्ञश्चेतः पुत्राभावेन नितरां दूयते । प्रेम्णोऽभावज्ञानेन चैव प्रियतमायाः प्रत्यभिज्ञा प्रेम च जागरितं भूत्वा दृढीभवति ।

सप्तमाङ्क-दृश्यं भूतलाद् उपरितनलोकवर्ति । सप्तविधवायुमण्डलानि समुत्तीर्य राजा स्वर्गात् प्रत्या-वर्तते । षष्ठे वायुमण्डले मारीचाश्रमस्य अलौकिकी पवित्रता नैसर्गिकी च सुन्दरता परिदृश्यते । अस्मिन्ने-वावसरे नाटकीयचरमावस्थायाः शनैः शनैरुद्घाटनं भवति । राज्ञः स्वपुत्रेण पत्न्या च सह मिलनं जायते ।

महर्षिः मारीचो राज्ञे राज्यं च आशीर्वादं प्रददाति ।
इत्थं पवित्र-प्रशान्तपृष्ठभूमौ नाटकमिदं समाप्यते ।

मुल्याङ्कनम्

नाटकस्यास्य सूक्ष्मविहङ्गमदर्शनेन स्फुटं परि-
लक्ष्यते यदेतेषु सप्तसु अङ्केषु साम्य-विरोधौ क्रियन्चारु-
तरौ प्रदर्शिताविति । तदेवैकेन समद्विभुजत्रिकोणेन
बोधनायाञ्च प्रयत्यते ।

अस्य त्रिकोणस्य अङ्कसंख्या नाटकस्याङ्कान्
सङ्केतयति । त्रिकोणस्यास्य शिरोभागो बिन्दु-
स्तुरीयोऽङ्कः । १-७, २-६, ३-५ अङ्काः त्रिकोणस्य
परस्परं सम्मुखीनाः ।

प्रथमे सप्तमे चाङ्के यथा साम्यं तथैव विरोधोऽपि ।
अङ्केऽस्मिन् प्रथमेऽङ्के दुष्यन्त-शकुन्तलयोर्यथा तपोवने
मिलनम्, तथैव सप्तमे तयोरपरस्मिन् तपोवने पुनः
परस्परमिलनम् । प्रथमेऽङ्के तयोः प्रेम राजसं चेत्, सप्तमे
वर्णतोः परं निर्मलायाः सरित इव स एव प्रेमप्रवाहो
विशुद्धो दृग्गोचरो जायते । प्रथमेऽङ्के शकुन्तला मुग्धा
चेत् सप्तमे सैव तपस्विनी परिलक्ष्यते । प्रथमेऽङ्के राजा
मृगस्य मृगयां कुर्वन् तपोवने प्रविशति, प्रसङ्गोऽयं
तदीयं चञ्चलं प्रेम सूचयति । सप्तमेऽङ्के पुनः राजा
राक्षसान् हत्वा समायातीति श्रवणमात्रेण समस्त-
तामसमनोविकारेषु तस्य विजयलाभः संसूच्यते ।
प्रथमेऽङ्के शकुन्तलाया उद्वेजको भ्रमरश्चेत् सप्तमे
सर्वदमनकं स्वीयदन्तावल्लिगणनाकारकः सिंहः—
अन्तरमिदं रसिकान्तरङ्ग-रञ्जनाय नालम् ?

द्वितीय षष्ठ-समाङ्कयोस्तुलनाऽप्येतादृशी एव ।

द्वितीयेऽङ्के—

कामं प्रिया न सुलभा

मनस्तु तद्भावदर्शनाश्वासि ।

इति वदन् राजा मनस्येव आकुल-सङ्कुलो भूत्वा
उद्विग्नतामनुभवति । उभयोरवसरयोः सल्लेखेता

विदूषक एक श्रोता प्रदर्शितः । अङ्कस्यास्य समाप्तौ
इष्टेः (यज्ञस्य) रक्षायै आश्रमे राज्ञो निवासः प्रदर्शित-
श्चेत् षष्ठाङ्कसमाप्तौ स देवेन्द्रस्य साहाय्याय स्वर्गं
प्रस्थितो दरीदृश्यते । उभावपि प्रसङ्गौ शकुन्तलायाः
प्राप्तिदृष्ट्या समानमहत्वावहौ ।

तृतीयेऽङ्के—

जाने तपसो वीर्यं सा बाला

परवतीति मे विदितम् ।

अलमस्मि ततो हृदयं

तथापि नेदं विवर्तयितुम् ॥

इत्यादि-चिन्तानिमग्नो राजा पञ्चमाङ्के समाश्रयं
याचन्तीं शकुन्तलामुपालभते—

व्यपदेशमाविलयितुं किमीहसे

जनमिमं च पातयितुम् ।

कूलङ्कषेव सिन्धुः प्रसन्न-

मग्ध - स्तटतहञ्च ॥

अस्मिन्नेवाङ्के प्रदर्शिते उभयोः प्रणयपूर्णसंलापे
पञ्चमे च अङ्किते तयोः परस्परं सम्भाषणे परिलक्ष्य-
माणो विरोधो नितरां मर्मस्पर्शी । इत्थं कवेः उज्ज्वल-
प्रतिभाया निदर्शनस्य प्रकृतिसन्देशस्य च मार्मिकमुद्घा-
टनं नाटकेऽस्मिन् कृतमस्ति । मानवीयभावना-
श्चित्रयता कविना तत्प्रकृत्या सह मञ्जुलः सम्पर्कः
प्रकामं स्थापितः ।

प्रथमाङ्के एव नगरस्य वासनामय-विलासस्य
तपोवनस्य च अकृत्रिम-वैभवस्य तारतम्ये कीदृशः
प्रकाशः प्रसारितो महाकविना—

शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य ।
दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता-वनलताभिः ॥

इन्द्रियवासनायास्तात्कालिकस्य समुद्रेकस्य शान्ति-
समकालमेव वयं प्राकृतिका-ऽऽध्यात्मिक-सौन्दर्यस्य
(शेषांशः आवरण-तृतीयपृष्ठे)

प्राचीन-भारते मल्लविद्या-विज्ञानम्

—डॉ० नरेश झा शास्त्री—

(२)

मल्लानामनिवार्यत्वम्

मल्लेभ्यो विशेषतः शिक्षणकाले ब्रह्मचर्य-सेवन-
मनिवार्यमावश्यकमासीत् । यतो हि ब्रह्मचर्यरक्षणेनैव
मल्लविद्यायाः कोऽप्यधिकारी भवति । विशेष-
नियमश्चात्र—

योषितां दर्शनात्स्पर्शात् संल्लापात् सङ्गमादपि ।

संरक्षया यत्नतो मल्ला विशेषेण भविष्णवः ॥^१

एतेनानुमीयते यद् भविष्णूनां (शिक्षार्थिनां)
मल्लानां नियन्त्रितजीवनमासीत् । अद्यापि मल्लाः
ब्रह्मचर्यपालने विशेषबलं संयोजयन्ति ।

मल्लयुद्ध-शिक्षण-प्रक्रिया

मल्लानां शिक्षण-प्रक्रिया पद्धतिर्वा द्वेधाऽऽसीत्—

१. मल्लयुद्धकलाशिक्षणेन शरीरपुष्ट्यर्थम्, २. व्यायाम-
श्रमेण च । यद्यपि मानसोल्लासेऽयमेव क्रमः सुक्रमो
निरूपितस्तथापि क्रमसौविध्याय प्रथमं मल्लव्यायाम-
श्रम एव निरूप्यते । श्रमो नाम नृत्ताध्वव्यायामात्
नरस्य सञ्जायते ।^२ तत्रादौ

भारश्रमः—शौचादिना निवृत्तो भूत्वा प्रातःकाले
वालुकापूरितां गोणीं (बोरी) बाहुभ्यां पादाभ्याञ्च
वारंवारं यथाशक्त्या उत्क्षिपेत् । अनेन भारश्रमेण
शरीरस्य स्वासस्य च विवर्धनं भवति । अतः भार-
श्रमोऽयं ज्येष्ठैर्मल्लैर्विशेषतः कर्तव्यः । श्रमस्यास्य अनु-
कृतिरधुनापि प्रस्तरादेरुत्थापने दरीदृश्यते ।^३

भ्रमणश्रमः—भारश्रमानन्तरं भ्रमणार्थं पुराद्वह्निः

१. मानसोल्लासे ६.४ पृ० ८९०-८९१ ।

२. नाट्यशास्त्रे ७.४७ ।

३. मानसोल्लासे, पृ० ९४४-९४५ ।

न्यूनातिन्यूनं क्रोशमेकं गच्छेत्, पुनः शीघ्रमेव जवेन
निवर्तेत । एष भ्रमणाभिधः श्रमो निगदितः । एष भ्रमण-
श्रमो विशेषतो जङ्घाबलवर्धक उक्तः । आयुर्वेदशास्त्रा-
नुसारेणापि भ्रमणमिदं सदा पथ्यं विशेषतः
स्वास्थ्यप्रदञ्च भवति ।^१

सलिलश्रमः—भ्रमणश्रमानन्तरञ्च किञ्चि-
द्विश्रम्य पार्श्ववर्तिन्यां पुष्करिण्यां (बापिकायां) तडागे
नद्यां वा यथोपलब्धे जलाशये कण्ठदघ्ने जले प्रविशेत् ।
प्रविश्य च तोयं बाहुभ्यामवलोडयेत् । एष बाह्वोः
प्राणस्य च शक्तिविवर्धकस्तृतीयः सलिलश्रम उक्तः ।^२

बाहूपेल्लणकश्रमः—द्वौ मल्लौ स्थितौ भूत्वा
कराभ्यामन्योऽन्यं बाहुयुग्मकं तुदेताम् । परस्परं बाह्वोः
क्षेपणेन उरसो बाह्वोः बाहुमूलयोश्च बलवृद्धिर्भवति ।
अस्य श्रमस्य पर्यायो बाहुव्यायामो भवितुमर्हति ।
सोमेश्वरमतेनैष बाहूपेल्लणकः श्रमः सायङ्काले
मल्लैः विधातव्यः ।^३

स्तम्भश्रमः—स्तम्भसाहाय्येन विधीयमानः
श्रमः स्तम्भश्रम इति कथ्यते । मल्लानां व्यायामाय
मल्लस्तम्भः (मलखंज) सुप्रसिद्ध एव । एष स्तम्भः
कीदृग् भवितव्यः, केन रूपेण च श्रमो विधेय इत्यस्मिन्
विषये मानसोल्लासे सोमेश्वरेण स्पष्टमुक्तम्—
आश्लेषयोग्यं सुश्लक्ष्णमूर्ध्नि बाहुतलोलतम् ।
दृढं निखानितं स्तम्भं चर्चितं चन्दनादिना ॥
उत्प्लुत्याक्रम्य सक्थिभ्यां बाहुभ्यां चैव वक्षसा ।
दृढं सम्पीड्य तं स्तम्भं पद्भ्यामूर्ध्नि समाश्रयेत् ॥

१. मानसोल्लासे, पृ० ९४५ ।

२. तत्रैव, पृ० ९४६-९४७ ।

३. तत्रैव, पृ० ९४८-९४९ ।

बाहुभ्याञ्च ततोरुभ्यामावर्तन - विवर्तनैः ।
अधश्चोर्ध्वं च संश्लेष्य स्तम्भेन श्रममाचरेत् ॥^१

मल्लस्तम्भोच्चता इयती स्याद्यया ऊर्ध्वबाहुर्मल्लः
आयासेन तस्योर्ध्वभागस्य स्पर्शं कुर्यात् । अपि च,
स्तम्भः चिक्कणो भाव्यः । सहैव तत्स्थूलता इयन्मात्रया
स्याद्येन परिरम्भणे काठिन्यं न भवेत् । तथा च सुष्ठु
निखानितं स्तम्भं चन्दनादितैलेन चर्चयेत् ।

अत्र आदिपदेन तिल-सर्पपैरण्डतैलानां ग्रहणम् ।
'चर्चितं चन्दनादिना' इत्यत्र 'चन्दनादिना' इत्यनेनैव
चन्दनातिरिक्तवस्तुनामाक्षेपः । तत्र च चन्दना-
तिरिक्तानां तैलानामावश्यकता भविष्यत्येव । अतोऽत्र
चन्दनं घर्षयित्वा लेपस्य चर्चैव अनौपचारिको
अप्रासङ्गिकी च । ग्रन्थलेखको दाक्षिणात्यः, दक्षिणे
चन्दनवृक्षबाहुल्यात् तत्तैलस्याप्याधिक्यं भवितुमर्हति ।

अपि च, यत्र सर्वाः व्यवस्थाः राजकीयाः, तत्र
चन्दनतैलस्य यदि प्रयोगो भवेत् तन्नाश्चर्यकारि ।
एवं चर्चितं मल्लस्तम्भं उत्प्लुत्यक्रम्य जङ्घाभ्यां
हस्ताभ्यां वक्षसा दृढं सम्पीड्य पदभ्यामूर्ध्वं
समाश्रयेत् । ततोः बाहुभ्यामूरुभ्यामावर्तन-
विवर्तन-संश्लेष - संपीडनादिभेदैः नैकविधो व्यायामो
मल्लैः विधेयः ।

अत्र निखानितस्तम्भस्यैव चर्चाऽस्ति । परमधुना
मल्लशालासु त्रयः स्तम्भश्रमा उपलभ्यन्ते । ते च
निखातस्तम्भः, अवलम्बितस्तम्भः, वेतसस्तम्भश्चेति ।
एतेषु य एव उपलभ्येत तेन व्यायामकार्यं साधयेत् ।
मानसोल्लासे एष श्रमः एकान्तरेण निर्दिष्टः । तत्र
कारणं चान्यस्मिन् दिवसे नियुद्धाभ्यासः । अपि च,
निजैः गोपालकैः सह पृथक् पृथक् श्रमो विधीय
नियुद्धाभ्यासोऽपि तैरेव सह कर्तव्यः ।

मल्लपुराणे तु—

१. मानसोल्लासे, पृ० ९४९-९५२ ।

इत्येवं पञ्चदशधा प्राणस्तम्भश्रमस्तथा ।
अभ्यस्तेन सदा युक्तो नियुद्धविजयी भवेत् ॥^१
इत्येवं स्तम्भश्रमस्य आवश्यकता प्रतिपादिता ।

मल्लयुद्धस्य शास्त्रीयं शिक्षणं

विज्ञानानि गुणाश्च

उपर्युक्त-विभिन्नश्रमातिरिक्तं नियुद्धस्य शास्त्रीयं
शिक्षणमपि दीयते स्म । तत्रादौ वाल्मीकीये रामायणे
तन्निर्देशो यथा—

वाहूत्तमैर्वारणवारणाभैर्निवारयन्तौ परवारणाभौ ।
चिरेण कालेन भृशं प्रयुद्धौ सञ्चेरतुर्मण्डलमार्गमाशु ॥
तौ परस्परमासाद्य यत्तावन्योन्यसूदने ।
मार्जाराविव भक्षार्थेऽवतस्थाते मुहुर्मुहुः ॥

मण्डलानि विचित्राणि स्थानानि विविधानि च ।

गोभूत्रकाणि चित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥^२

अत्र रावण-सुग्रीवयोर्मल्लयुद्धस्य विवरणम् ।
'सञ्चेरतुर्मण्डलमार्गमाशु' इत्यनेन मल्लानां चक्राकार-
श्रमणस्य निर्देशः संसूचितः । वर्तमानकालेऽपि मल्लाः
चक्राकारमार्गेण परिभ्रमन्ति । 'मार्जाराविव भक्षार्थे-
ऽवस्थाते' इत्यनेन सूच्यते यच्चक्राकाररूपेण परिभ्रम्य
मल्लौ निश्चलं तिष्ठतः स्म । नैतावदेव, 'मण्डलानि
विचित्राणि' मल्लयुद्धे प्रयुक्तान्यासन् ।

मण्डलानि च चारि-करण-खण्ड-महामण्डलभेदै-
श्चतुर्विधानि भवन्ति । चार्यादिप्रत्येकैः शब्दैर्मण्डल-
सम्बद्धता रामायणटीकाकर्तृणां सम्मता । एतदपि
भरतमुनेर्नाट्यशास्त्रप्रामाण्येनैव ते स्वीचक्रुः । परञ्च
नाट्यशास्त्रे तु—

एवं पादस्य जङ्घया ऊर्वोः कट्यस्तथैव च ।

समानकरणे चेष्टा चारीति परिकीर्तिता ॥

चार्यश्च—

विधानोपगताश्चार्यो व्यायच्छन्ते परस्परम् ।

यस्मादङ्गसमायुक्तास्तस्माद् व्यायाम उच्यते ॥

१. मल्लपुराणे १०.२१ ।

२. वाल्मीकीयरामायणे ६.४०.२१-२२ ।

तत्र—

एकपादप्रचारो यः सा चारीत्यभिसंज्ञिता ।
द्विपादक्रमणं यत्तु करणं नाम तद्भवेत् ॥
करणानां समायोगो खण्ड इत्यभिधीयते ।
खण्डैस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा संयुक्तं मण्डलं भवेत् ॥^१

एभिश्चार्यादिमण्डलानि न संसिद्ध्यन्ति, न चापि
महामण्डलं सिद्ध्यति । अत्र प्रचारस्योपचारत्वात्
चार्यादिमण्डलानि निगदितानि । चारीणां प्रयोगो
नियुद्धे भवति इति तु तत्रैव संसूचितम् । यथा—
चार्यो युद्धे च कीर्तिताः ।

अत्र युद्धपदेन नियुद्धस्यापि ग्रहणमिति अभिनव-
गुप्तपादाचार्यविवृतौ । तथा च रामायणे 'स्थानानि
विविधानि चे'त्यस्मिन् विषये षड् स्थानानि वर्णितानि
सन्ति । तानि च चारीणामेव गतिरूपाणि पूर्व-
पश्चाद्भावीनीति वा संसूचयन्ति । यथा नाट्यशास्त्रे—

स्थानान्येषां प्रवक्ष्यामि सर्वशास्त्रविमोक्षणे ।
वैष्णवं समपादञ्च वैशाखं मण्डलं तथा ।
प्रत्यालीढमथालीढं स्थानन्येतानि षण्णृणाम् ॥^२

विष्णोरधिदैवतत्वेन किञ्चिदञ्चितजङ्घं सौष्ठ-
वाङ्गपुरस्कृतं वैष्णवस्थानमित्युक्तम् । समपादञ्च—

समपादे समौ पादौ तालमात्रान्तरस्थितौ ।
स्वभावसौष्ठवोपेतौ ब्रह्मा चात्राधिदैवतम् ॥^३

वैशाखस्थानन्तु व्यायामनिर्गमस्थलपक्षिनिरूपणा-
त्मकं स्कन्दाधिदैवतमुक्तम् । तत्र त्र्यश्रौ पक्षस्थितौ
पादौ प्रयोजयेत् । एवमेव मण्डलेश्वरविषयत्वात्
मण्डलम् । तत्र—

१. नाट्यशास्त्रे (गायकवाङ् ओरि० सीरीज्) १०.१-४ ।

२. तत्रैव १०.५०-५१ ।

३. तत्रैव १०.५३ ।

४. तत्रैव १०.५८-५९ ।

ऐन्द्रे तु मण्डले पादौ चतुस्तालान्तरस्थितौ ।

त्र्यश्रौ पक्षस्थितौ चैव कटि-जानू समौ तथा ॥^४

आलीढञ्च रुद्राधिदैवतं दक्षिणं पादं पञ्चताल-
प्रसरणात्मकं मल्लानां सफेदे संघर्षे प्रयुज्यमानमुच्यते ।
आलीढपरिवर्तस्तु प्रत्यालीढमिति स्मृतम् ॥^२

अपि च—मण्डलानि 'पादयोः पूर्वापरविक्षेप-तिर्यग्-
विक्षेपादि-विन्यासविशेषरूपाणीति तीर्थः ।^३ केचन
व्याघ्रसिंहादितुल्यावस्थानानिवैष्णवादिस्थानानीत्याहुः ।

मानसोल्लासे तु अर्धाङ्गिकैकपादक-करवल-जठर-
स्थानक-पृष्ठस्थानकानीति चत्वारि स्थानकानि उक्तानि ।
तेषां लक्षणानि यथा—

कक्षे पूर्वापरे धृत्वा प्रोत्तानपतितस्य हि ।
तत्कपोलं स्वपार्श्वेन सम्पीड्यार्धाङ्गिकं भवेत् ॥
पुरः कक्षं समादाय पूर्ववत्पातितः स हि ।
मूर्ध्नि कूर्मासनं बद्ध्वा भजेद्राप्येकपादकम् ॥
उत्तानप्रतिमल्लस्य निवार्य चरणद्वयम् ।
उदरस्योपरिस्थानं स्थानं करवलं स्मृतम् ॥
स्वयमुत्तानपतितो जठरागमनोद्यतम् ।
पादाभ्यां पीडयन् मध्ये जठरस्थानकं भवेत् ॥
पराङ्मुखस्य मल्लस्य स्थितस्य पतितस्य वा ।
कक्षामाक्रम्य पार्श्वार्थां पृष्ठस्थानकमाचरेत् ॥^४

आशयोऽयमत्र यदेकस्य मल्लस्य प्रोत्तानपतिते
सति कक्षे पूर्वापरे धृत्वा स्वपार्श्वेन तत्कपोलं सम्पीड्य
तदार्धाङ्गिकं स्थानम् । तथा च पूर्ववत्पातितस्य प्रोत्तान-
मल्लस्य कक्षं पुरः समादाय तस्य शिरसि च कूर्मासनं
बद्धा तं पीडयेत्, अथवा प्रतिपक्षिमल्लस्योदरोपरि

१. नाट्यशास्त्रे १०.६५-६६ ।

२. तत्रैव १०.६७-७१ ।

३. वा० रा० ६.४०.२३ (तिलके) ।

४. तत्रैव (गोविन्दरा०) ।

५. मानसोल्लासे ६.४., पृ० ८९४-८९९ ।

घातयेत्, तदेतत् करवलं नाम स्थानम् । जठरस्थानकञ्च स्वयमुत्तानपतितः सन् जठरागमनोद्यतस्य तस्य मध्ये पादानां पीडनम् । अपि च—अन्यस्य मल्लस्य पराङ्मुखस्य स्थितस्य पतितस्य वा पार्श्वभ्यां कक्षामाक्रामेत्, तत्पृष्ठस्थानकमिति ।

अपि च मल्लयुद्धे विविधगतीन् परिदर्शयन्नाह—
'गोमूत्रिकाणीति' । गोमूत्रसरणिसदृशानि गमनानि । गोमूत्रिकाणां चित्रत्वं गमनागमनादिभेदत्वम् । गतप्रत्या-
गतानि तु उपसर्पणापसर्पणानि । अन्यच्च—

तिरश्चीनगतान्येव तथा वक्रगतानि च ।
परिमोक्षं प्रहाराणां वर्जनं परिधावनम् ।
अभिद्रवणमाप्लावमवस्थानं सविग्रहम् ।
परावृत्त - मपावृत्त - मपद्रुत - मवप्लुतम् ।
उपन्यस्त-मपन्यस्तं युद्धमार्गविशारदौ ॥^१

अयमाशयः—तिर्यग्गमनानि, सव्यापसव्यसञ्चर-
णानि, स्थानचालनेन प्रहाराणां मोक्षकारणं, प्रतिप्रयोगेन
परिहरणं, एकस्य तिष्ठतः समन्तादन्यस्य गमनागमनम्,
अभिमुख्येन शीघ्रगमनम्, अल्पाङ्गत्वानल्पाङ्गत्वादिभि-
र्विनम्य गमनमीषद्गमनं मण्डूकवद् गमनं वा विग्रह-
सहितमास्थानं विगृह्य केवलासनं प्रगृह्य निर्भया-
वस्थानं, पराङ्मुखगमनं, स्थित्वैव पश्चाच्चलनं,
जिघृक्षया शरीरं संकुच्यावनम्य गमनं, प्रतियोधिनं
पादेन प्रहर्तुमधोमुखेन प्लवनं, प्रतियोधिबाहुग्रहणार्थं
स्वबाहुप्रसारणं, प्रतियोधिग्रहणवञ्चनार्थं स्वबाह्वो-
रपक्षेपणमिति खड्गविद्याप्रचलितानि गमनानि मल्ल-
विद्यायामपि तच्छिक्षार्थिनां कृते उपयुक्तानि भवन्ति ।^२

अस्याः मल्लविद्यायाः वैदिककाले उद्गमः,
रामायणकाले च परिवृद्धिः, विकासः पुनर्महाभारत-
कालेऽभूत् । अस्मिन् काले मल्लविद्याविज्ञानस्य
चरमोत्कर्षः सञ्जातः । येषु मल्लविद्याविज्ञानेषु यासु

कलासु^३ वा भीम-जरासन्धौ शिक्षितौ तयोः निरूपणं
महाभारते यथा—

चित्रहस्तादिकं कृत्वा कक्षाबन्धश्च चक्रतुः ।
गलगण्डाभिघातेन सस्फुलिङ्गेन चाशनिम् ॥
बाहुपाशादिकं कृत्वा पादाहतशिराबुधौ ।
उरोहस्तं ततश्चक्रे पूर्णकुम्भौ प्रयुज्य तौ ॥
सर्वातिक्रान्तमर्यादं पृष्ठभङ्गश्च चक्रतुः ।
सम्पूर्णमूर्च्छां बाहुभ्यां पूर्णकुम्भं प्रचक्रतुः ॥
तृणपीडं यथाकामं पूर्णयोगं समुष्टिकम् ।
एवमादीनि युद्धानि प्रकुर्वन्तौ परस्परम् ॥^२

चित्रहस्तादिकमिति । हस्तस्यातिवेगेन आकुञ्चन-
प्रसारणोपपर्यधश्चालनमुष्टीकरणानि चित्रहस्ताः । आदि
पदात् पादस्याप्याकुञ्चनादीनि ग्राह्यानि । कक्षाबन्धं
परस्परकक्षायां हस्तौ कृत्वा बन्धनम् । गले
गण्डेन भालदेशेन अभिघातः । पाषाणसदृशाङ्गत्वात्
तयोरभिघातेन विस्फुलिङ्गोत्पत्त्या अशनिमिव वज्रमिव
ससृजतुरित्यर्थः । बाहुपाशादिकं चरणपाशादिशब्दार्थः ।
पादाभ्यामाहताः शिराः स्नायवो याभ्यां तौ, दृढप्रहारेण
नाडीपर्यन्तमपि वेदनावन्तावित्यर्थः । उरोहस्तं
उरसि चपेटाप्रहारम् । पूर्णकुम्भौ ग्रथिताङ्गुलिभ्यां
हस्ताभ्यां परशिरसः पीडनं पूर्णकुम्भः ।

पृष्ठस्य भूसम्बन्धेन जातभङ्गं पराभवम् ।
बाहुभ्यामुदरादिनिपीडने सम्पूर्णमूर्च्छाम् । तृणपीडं
रज्जूकरणे तृणमिव यत्र बाह्यादिकं व्यावर्त्यते तद्युद्धं
तृणपीडम् । पूर्णयोगं योगो विश्रब्धघातनं, तच्च
पूर्णम् । अन्यत्र मुष्टेः पातं प्रदर्श्य अन्यत्र पातनमित्यर्थः ।
एवमादीनि पादाकर्षण-शीर्षकक्षीकरणादीनि ।^३

१. 'सन्ध्याघाताकृष्टिभेदेर्मल्लयुद्धं कला स्मृता ।'
—शुक्रनीती ४.३१८ ।

२. महाभारते समापर्वणि जरासन्धपर्वणि २३.१३-१४;
१९-२० ।

३. तत्रैव, नीलकण्ठीय-भारतभावदीपिका-टीकायाम् ।

१. वाल्मीकीय ० ६.४०.२४-२६ ।

२. तत्रैव, गोविन्दराजीय-टीकायाम् ।

अपि च तत्रैव विराट्पर्वणि भीम-जीमूतयोर्बाहुयुद्ध-
(मल्लयुद्ध) प्रसङ्गे केषाञ्चन विज्ञानानामुल्लेखः ।
तानि विज्ञानानि च यथा—

कृतप्रतिकृतैश्चित्रै - बाहुभिश्च सुसङ्कटैः ।
संनिपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथनैस्तथा ॥
क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धूतनिःस्वनैः ।
तलैर्वज्रनिपातैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च ॥
शलाका - नखपातैश्च पादोद्धूतैश्च दारुणैः ।
जानुभिश्चाश्मनिर्घोषैः शिरोभिश्चावघटनैः ॥^१
कृतं क्वचिद्देशे निर्भीडनम् । प्रतिकृतं तस्य मोचनम् ।
सुसङ्कटैः मुष्टिग्रहणेन कृशीकृतैः । सकण्टकैरिति पाठे
सकवचैः सकिणैर्वा 'कण्टको बाहुचरणकवचे कठिने
किणे' इति विश्वः । संनिपातः अङ्गसङ्घटनम् । अवधूतं
तैनेव करणम् । प्रमाथादय उक्ता मल्लशास्त्रे—

निपात्य पेषणं भूमौ प्रमाथ इति कथ्यते ।
यत्तूत्थायाङ्गमथनं तदुन्मथनमुच्यते ॥
क्षेपणं कथ्यते यत्तु स्थानात्प्रच्यावनं हठात् ।
उभयोर्भुजयोर्मुष्टिरूर्ध्वोर्मध्ये निपात्यते ।
मुष्टिरित्युच्यते तज्जैर्मल्लविद्याविशारदैः ॥
अवाङ्मुखं स्कन्धगतं ध्रामयित्वा तथैव यः ।
क्षिप्तस्य शङ्खः स भवेद्गराहोद्धूतनिःस्वनः ॥^२

१. महाभारते विराट्० १३.२७-२९ ।

२. तत्रैव, नीलकण्ठीय-भारतभावदीपिकायाम् ।

तलैर्वज्रनिपातैः वज्रवद् दृढपातैश्चपेटैः—

अङ्गुल्यः प्रसृता यास्तु ताः प्रसृष्टाः उदीरिताः ।
ऋज्वी दृढा रूपाक्षिता शलाका साङ्गुली स्मृता ॥
तरयाः नखपातैः शलाकायाः पादोद्धूतैः पादप्रस जे-
नाक्षेपैः, जानुभिः शिरोभिश्च कृतैः अवघटनैरास्फालनैः
अश्मनिर्घोषैरित्युभयविशेषणम् ।^१

इत्थं महाभारतकाले मल्लयुद्ध-विविधकलाभिः
शिक्षिताः मानवाः मल्लविद्यायां नैपुण्यं प्रापुः । तस्मा-
दन्यतश्च संगृह्य हम्मीर-समसामयिकेन शाङ्गधरेण
कविना 'आकर्षण - विकर्षण-बाहुमूल-ग्रीवाविपरिवर्त-
पृष्ठभङ्ग - सुदारुण-पर्यासन-विपर्यास-धशुमारा-ऽजाविक-
पादप्रहारा-ऽस्फोट-कटिरेचितक-गात्राश्लेष - स्कन्धगत-
महीव्याजनोरो - ललाटघात - विस्पष्टकरणोद्धूतावधूत-
तिर्यङ्मार्गगत-गजस्कन्धावक्षेपा-ऽपराङ्मुख-देवमार्गधी-
मार्गमागानाकुल-यष्टिधातावक्षेप-वसुधादारण-जानुबन्ध-
भुजबन्ध-गात्रबन्ध-विपृष्ट - सोदक-शुभ्रभुजावेष्टितकाद्याः
अष्टात्रिंशद्भेदाः कलात्मकाः उक्ताः ।^२

एवमेव धरणिपाता-ऽसुर-नारयुद्धानि चतुर्विधानि
नियुद्धानीति मल्लपुराणे विस्तरेणोक्तानि ।^३ (क्रमशः)

१. महा० विरा० १३.२७-२९ नीलकण्ठीयटीकायाम् ।

२. बृहच्छारङ्गधरपद्धति, लीथो सं० १९३१ वं०
पृ०, ४३५ ।

३. मल्लपुराणम् १६. १-११ ।

धर्मं सर्वं प्रतिष्ठितम्

पूर्वतोनुवृत्ता

वैदिकाऽवैदिक-दर्शन-भोभांसा

—श्री जगन्नाथ श्रीधरशास्त्री पदे—

इयं जिज्ञासा धर्मिजिज्ञासेति व्यपदिश्यते भोगवादिभिः । धर्माधर्मरूप - शक्तिद्वयेन युक्ताः सर्वेऽप्यनित्याः पदार्था इति शक्तिरेव धर्म इति धर्म-लक्षणं विधाय अधर्ममपि धर्ममभिमन्यन्ते अनित्यं च पदार्थं धर्मीति व्यपदिशन्ति तार्किकाः । अत एवोक्तं भगवता गीतायाम् (१२.३२)—

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।

सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥

अधर्मिजिज्ञासेति धर्मवादिभिः । अनित्यपदार्थेषु धर्माधर्मयोर्द्वन्द्वस्य विद्यमानत्वाद् अधर्मसंपृक्तो धर्मोऽप्यधर्मो भवति । अधर्मस्याभ्युत्थानेन धर्मस्य ग्लानिर्भवति, पदार्थश्च विनश्यति ।

पदार्थस्य तत्त्वज्ञानं प्रमितिर्वा ईप्सितव्यो जिहासितव्यो वा भोग्यः अपवर्जनीयो वेति निर्णयः पदार्थस्य सर्वधर्मज्ञानानन्तरं भवतीति धर्मिजिज्ञासा धर्मिजिज्ञासामपेक्षते । धर्मिजिज्ञासया प्रेरितो जिज्ञासुः पदार्थदर्शनानन्तरं तस्य नामधेयं संज्ञां वा तस्य असाधारणधर्मं सामान्यधर्मान् विशेषधर्माश्च पदार्थाभि-ज्ञातारं यथोपदेष्टारं श्रद्धेयं गुरुं परिपृच्छति । अत एवोक्तं गीतासु (४.३६-४०)

श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाऽधिगच्छति ॥

अन्नश्चाश्रद्धधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥

श्रद्धा सत्ये प्रतिष्ठिता, अश्रद्धा च असत्ये । तथा च मन्त्रवर्णः (मा० सं० १९.७७)—

दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत् सत्यानृते प्रजापतिः ।

अश्रद्धामनृतेऽदधात् श्रद्धां सत्ये प्रजापतिः ॥

आप्तवाक्यात् शब्दप्रामाण्यात् श्रुत्या वा पदा-र्थस्य सर्वधर्मज्ञानं तत्त्वज्ञानं वा सम्पद्यते । पदार्थो भोग्यो वा अपवर्जनीयो वेति निर्णीयते । गुरोः सकाशात् श्रुतानां भोग्यपदार्थधर्माणां मननं निदि-ध्यासनं च विधाय तेषां शान्तोदिताव्यपदेश्यानां सर्वधर्माणामस्तित्वं क्रमेण तस्मिन् पदार्थे साक्षात्-क्रियते । सर्वधर्मसाक्षात्कारानन्तरमेव धर्मिजिज्ञासा धर्मिजिज्ञासा च परिसमाप्यते । अपवर्जनीयत्वेन श्रुतानां पदार्थानां धर्मसाक्षात्कारार्थं न कश्चित् प्रयतते । शब्द-प्रामाण्येन श्रद्धयैव ते संन्यस्यन्ते । नहि विषयस्य मारकत्वधर्मसाक्षात्कारार्थं कश्चिद् व्याप्रियते । इयमेव रीतिराबाल्यात् सर्वैः सर्वत्राऽऽस्थीयते ।

अनेन अविच्छिन्नेन लोकव्यवहारेण शब्दप्रामाण्यस्य प्राबल्यं प्रस्थाप्यते । कामं

द्वैतिनः प्रामाणिकास्तार्किकाः प्रत्यक्षमनुमानं

शब्दश्चेति क्रमेण प्रामाण्यवादं व्यवस्था-

पयन्तु । तेषां व्यवस्था प्रत्यक्षसिद्धेन लोक-

व्यवहारेण बाध्यत एव । शब्दनिरपेक्षेण

केवलेन प्रत्यक्षेण अनुमानेन वा जीवनव्यवहार

एवाऽऽशक्यप्रायः, दूरे पुनर्ब्रह्मज्ञानम् । अनेन

लोकव्यवहारेण गुरोरावश्यकता गुरुपरम्प-राया अविच्छिन्नत्वं च प्रतिष्ठाप्यते ।

गुरुपरम्पराया आरम्भस्तु ईश्वरात् परब्रह्मणो वा भवति । तथा च श्रुतिः—

प्रजापतिर्ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भुब्रह्मणे नमः ।

—(शतपथ १०.५.५.९ ; १४.५.५ २२ ; १४.७.३.२८)

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं

यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।

तं देवमात्मबुद्धिप्रकाशं

मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥

(श्वेताश्व० ६.१८) । स्मृतिरपि—

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥

(गीता ४.१)

पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ।

(योगसूत्रम् १.२६)

एवं परिदृश्यमानस्य जगतो विषयाणां जिज्ञास्यस्य वा जिज्ञासायाः फलं स्वार्थः आत्मार्थः पुरुषार्थो वा । स द्विविधः—१. भोगः, २. अपवर्गश्च । अत एवोक्तं योगशास्त्रे (यो० सू० २.१८)—

प्रकाशस्थितिक्रियाशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम् ।

अत्र 'दृश्य'-शब्देन आत्मतिरिक्ताः साङ्ख्यसिद्धान्तोकाश्चतुर्विंशतिपदार्थाः सङ्गृह्यन्ते । सुखप्रदः पदार्थो भोगार्थमुपादीयते, दुःखप्रदश्च संन्यस्यते । भोग्यस्य प्रकृतेस्त्रैगुण्यानुरोधेन भोगस्य त्रैविध्यं सम्पद्यते—१. सात्त्विकः, २. राजसः, ३. तामसश्चेति । स एव क्रमेण धर्मः, अर्थः, कामश्चेति व्यपदिश्यते स्वार्थवादिभिः आत्मार्थवादिभिः पुरुषार्थवादिभिर्वा द्वैताचार्यैः । इत्थं स्वार्थस्य आत्मार्थस्य पुरुषार्थस्य वा चत्वारो भेदा भवन्ति—१. धर्मः, २. अर्थः, ३. कामः, ४. मोक्षश्चेति ।

कामस्यैवेदं चतुर्विधं स्वरूपम् । तत्र निज्ञाति-प्राप्येष्टार्थप्रार्थना अर्थः । अनिज्ञातिप्राप्येष्टार्थप्रार्थना च कामः, इत्यर्थकामयोर्भेदः । तत्र निज्ञानार्थज्ञात-प्राप्येष्टार्थस्य प्राप्तिर्दृष्टसाधनैरनायासेन भवति । अनिज्ञातिप्राप्येष्टार्थप्राप्तिस्तु सर्वैरपि दृष्टप्रयत्नैः कदाचिन्नैव भवति । तेन विषयिणो विषयणा इष्टप्राप्त्यर्थ-मार्ता भवन्ति । लौकिकानामुपायानामभावात् अलौकिकानुपायात् काममोहितान् अर्थवादविमोह्य अधिकारानुसारेण वैदिकान् तान्त्रिकान् पुराणोक्तान् उपायान् विधीन् वा बोधयन्ति । विधयश्चैते कामहर्तृनिष्ठा-पूर्वकमितिकर्तव्यतानुसारं साङ्गा अनुष्ठीयन्ते । एते विधयो भोगवादिभिः इहामुत्रार्थभोगार्थमनुष्ठीयन्ते । ते च धर्मशब्देन व्यपदिश्यन्ते ।

धर्मोऽयं सात्त्विकः स्वार्थः पुरुषार्थो वा । अत्र भोग-प्राप्त्यर्थं त्यागः कर्तव्यो भवति । अस्यैव धर्मस्य भोग-रूपफलप्रदानार्थम् अपूर्ववादो मीसांसकानाम् । ईश्वरस्य च फलदातृत्वमुत्तरमीमांसायाम् । कर्तृगामिक्रियाफल-वादस्य स्वार्थमूलकत्वात् अविद्यानिबन्धनत्वात् अशास्त्रीयत्वात् अन्यथासिद्धत्वाच्च क्रियाफलं कदाचिद् भवति, अङ्गवैकल्ये कदाचिन्नैव भवति । एवं क्रिया-फलस्य अनिश्चितत्वेऽपि भोगवादिनस्त्यागे प्रवर्त्यन्ते अनेन प्रकारेण । प्रकारोऽयं नीतिरिति व्यपदिश्यते धर्मवादिभिः । अयमेव शास्त्रीयो भोगवादः । स च लौकिकाद् भोगवादादिभिः । अयमेव दूषणार्थमुप-पादितो गीताशास्त्रे सप्तदशाध्याये (श्लोकः १)—

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः । तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥

(क्रमशः)

अभिलान-पङ्कजबन्धः

—रचयिता : श्री करमलकरशास्त्री, षड्दर्शनतीर्थः—

स्म ति म ति प्र ति गां हा धी य ते को म हा त्मा

प्र	त्वं	घाद्	य्य	न्तून्	या
	म्नो			ज	
	हाद्			त्वं	
	इ			यं	
र	ह	हि	स	व	तु
	ठात्			व	
	स्वान्			नो	
स्व	न्	रा	शु	चं	का
	भ्रान्			वा	
	त्वं			त्यो	
स्य	दा	वो	न्द	न्	हा
	रु			त्वं	
	ण्य			सि	
ति	स	ति	स	र	व
	दा			न	
	ते			तु	
ह्य	जि	ता	मं	क्	स्त्वं
	ह्य			ए	

त्वं मोघान्मोग्रमोहादिह हि हर हठात्स्वान्नरान्नस्वनभ्रान्
त्वं दावो दास्यदारुण्यसि सति ... सदा ते जिता जिह्मजिह्वा ।

एकस्त्वं कर्म कर्तुं नरवर सरसि त्वं महामन्दमर्त्यः

वाचं काचं शुचं नो वद तुद सदयं त्वं जयाजयजन्तून् ॥

भावार्थः—हे करमचन्दज मोहनदास गांधे । त्वं नम्यान् निष्कञ्चनान् भारतवासिनः सदैव भयङ्करात्
अत एव व्यर्थाद् मोहात् निवारितवान् । दास्यदारुणस्त्वं न शको दावानलोऽसि । तथा त्वया जिह्मजिह्वा जिता ।
अर्थात् जितं सर्वं रसे 'जिते' इति न्यायेन समये यल्लभ्येत तदेव खादितवान् । तथा वाचा न कमपि तुदितवान् । हे
नरश्रेष्ठ, त्वं महोत्साही सर्वत्र कर्मकर्ता प्रवर्तमानोऽसि । काचमिव भेदिकां वाचं नोक्तवान् । तथा काचमिव शुद्धां
सुखदां वाचं समुदितवान् । यावच्चन्द्रदिवाकरो अस्मनः अजय्यान् मन्यमानान् अत एव पशुतुल्यान् आंगलप्रतिनिधीन्
जितवान् । अर्थात् भारताद् अहिंसादिकल्याणं निष्पन्नं तान् स्वदेशं प्रापितवान् ।

वादे वादे जायते तत्त्वबोधः

अद्वैतसिद्धीयम् अहमर्थाऽनात्मत्वोपपादनम्

—श्री परकजे सुब्रह्मण्यभट्टः—

(६)

यदप्युच्यते—“न विजानात्ययमहमस्मी”ति सुषुप्ति-
विषया श्रुतिरपि तदानीन्तनाहमर्थाज्ञाने प्रमाणमि”ति ।
तदप्यनुपपन्नम् ; ‘अयमहमस्मी’त्ययंशब्दप्रयोगेण
‘मनुष्योऽहमस्मि, देवदत्तोऽहमस्मि’ इत्यादिरूपविशेष-
विज्ञानाभावमात्रपरत्वावगमाच्छ्रुतेः । अन्यथा ‘अह-
मस्मी’ति ‘न जानामी’त्येव ब्रूयात्, न तु ‘अयमह-
मस्मी’ति ।

ननु ‘अहमस्मी’ति ज्ञानमपि नास्ति सुषुप्ताविति
चेत् ; ‘अहमस्वाप्समि’ति सुषुप्त्यनुभवं व्याचक्षाणेन
भवता सुषुप्तौ अहंज्ञानं नासीदिति स्वानुभवविरुद्धं
व्याहृतं वचो वक्तुं न युक्तिमिति दत्तोत्तरत्वात् ।
निर्विकल्पत्वात् सौषुप्ताहंज्ञानस्य नाभिलाषयोग्यत्वम्
‘एवमाकारमिदं ज्ञानमि’ति । न त्वहमनुभवोऽपि सुषुप्तौ
नास्ति । एवं च सुषुप्तौ निर्विकल्पानुभव एव अहमर्थः,
अहमर्थ एव च निर्विकल्पानुभव इत्यकामेनापि अभ्यु-
पगन्तव्यमेव भवता । ‘अहमस्वाप्समि’ति परामर्शस्य
गतिश्चेत् काचिद्वक्तव्या । न च तत्कालीनान्तःकरणव्या-
ध्यासात् परामर्शोऽहमुल्लेखः ; इदमपि असकृदुक्तो-
त्तरमेव, अहमर्थाध्यासस्य अद्याप्यसिद्धत्वादिति ।

अत एव नात्मानं न परांश्चैव इति श्रुतिरपि
विशेषविज्ञानाभावपरैव, न त्वात्मरूपाहमर्थविज्ञाना-
भावपराऽपि, ‘आत्मानं विलक्षणम्, अविद्याबीजप्रसूतं
वेद्यं बाह्यं द्वैतं प्राज्ञो न किञ्चन संवेत्ति, यथा विश्व-
तैजसी’ इति भाष्यात् । विलक्षणमित्यस्य इतरविलक्षणं
देवदत्तादिविशेषरूपमित्यर्थः । ‘यथा विश्वतैजसी’ इति
दृष्टान्तेन च विस्पष्टमवगम्यते विशेषरूपेणैवाऽऽत्मानं न
विजानातीति ।

न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविना-
शित्वात् इति श्रुत्यन्तराच्च । या सा विज्ञातुर्विज्ञातिः
द्रष्टृदृष्टिः, श्रोतुः श्रुतिः, मन्तुर्मतिः, इत्यादिरूपा ‘अह-
मज्ञासिषम्, अहमद्राक्षम्, अहमश्रीषम्, अहममंसि’,
इत्यादिप्रतीती अहमिति प्रकाशमाना, सैव परमार्थत
आत्मा साक्षिरूपः, तस्य अपलपितुमशक्यत्वात्, अप-

पि रेवात्मत्वात् । न ह्यात्मानं कश्चिदपलपेत् मूढोऽपि
नाहमस्मीति ।

‘सर्वो ह्यात्मास्त्वित्वं प्रत्येति न नाहमस्मीति’ इति
च भाष्यम् । अन्यत्र च ‘अहमेवेदानीं जानामि वर्तमानं
वस्तु, अहमेवातीतमतीततरं चाज्ञासिषम्, अहमेवाना-
गतमनागततरं च ज्ञास्यामि, इति अतीतानागतवर्त-
मानभावेन अन्यथा भवत्यपि ज्ञातव्ये न ज्ञातुरन्यथा-
भावोऽस्ति । सर्वदा वर्तमानस्वाभाव्यात्’ इति अहमर्थ-
भूतस्यैव ज्ञातुः सर्वदा वर्तमानस्वभावत्वमुक्तम् ।

ननु ‘अहं जानामी’ति प्रमाता प्रकाशते, न साक्षी ।
तत्कथमुच्यते अहमिति साक्षी प्रकाशत इति । सत्यम् ;
प्रमाता प्रकाशते । किन्तु साक्षित्वेन प्रकाशते, न तु
प्रमृत्वेनैव केवलम्, साक्ष्यात्मतां विहाय प्रमातुः
कदाप्यप्रकाशात् । अयमेव ह्यध्यासो नाम यत्साक्षि-
प्रमात्रोरितरेतरात्मताप्रतीतिः ।

ननु साक्षिणो नित्यत्वात् भूतकालसम्बन्धो न
युक्तो ‘नाज्ञासिषम्, नाद्राक्षम्’ इत्यादिरूपः । तथा हि
वार्तिकम्—‘न भूतकालस्पृक् प्रत्यङ् न चागामिस्पृगी-
क्ष्यते’ इति । सत्यम् ; न हि ‘अज्ञासिषमिति साक्षिणो
भूतकालसम्बन्धः प्रतीयते । किन्तु ‘इदमज्ञासिषम्,
इदमपश्यम्’ इति विषयसम्बन्ध एव भूतकालिकत्वेन
प्रतीयते दृष्टिरूपस्य साक्षिणः । साक्षी तु ‘योऽहमश्रीषं
स एवेदानीं पश्यामी’ति, ‘स एव च परस्ताद् गमिष्या-
मी’ति च भूतभवद्भविष्यत्कालेष्वेक एव प्रकाशत इति
न तस्य कालपरिच्छेदः । वार्तिकवचनं तु चिन्त्यमेव-
त्यस्मदाशय इत्यन्यत्र विस्तरेण निरूपितमस्माभिः ।
अतो ‘नात्मानं न परांश्चे’ति श्रुतिरपि न सुषुप्तावह-
मर्थाज्ञानपरा, किन्तु विशेषविज्ञानाभावपरैव । अत एव

‘द्वैतस्याग्रहणं तुल्यमुभयोः प्राज्ञतुर्ययोः ।’

इत्युत्तरस्यां कारिकायां प्राज्ञस्य द्वैताग्रहणमेवोच्यते,
न त्वात्माग्रहणमिति । अतो ‘नात्मानम्’ इति वचनम्
आत्मनो विशेषरूपेणाज्ञानमेवाऽऽचष्टे, न त्वहमिति
सामान्यरूपेणाज्ञानमपि । अथवा आत्मानं सति
सम्पन्नं न जानातीत्यर्थाङ्गीकारेऽपि न कश्चिद् दोषः ।

(क्रमशः)

अखिल-भारतीय-धार्मिकाध्यात्मिक-संस्कृतविद्यापीठस्य

परीक्षा-फलम् : १९७१ वर्षस्य

श्रीभारतधर्म-महामण्डलद्वारा सञ्चालितस्य अखिल-भारतीय-धार्मिकाध्यात्मिका-संस्कृतविद्यापीठस्य
१९७१ ईशवीयवत्सरस्य परीक्षाफलं तदीयपरीक्षामन्त्रिणा प्रेषितं निम्नलिखितं वर्तते ।

प्रथमा परीक्षा

क्रमांकः	नाम	क्रमांकः	नाम	क्रमांकः	नाम
	प्रायुर्वेदः	२०१	चन्द्रिकाप्रसाद त्रिपाठी	१९२	चैननाथसिंहः
	प्रथम श्रेणी	२००	विमलप्रसाद पंकजः	१९४	शंकर झा
१५	रामकुमार मिश्रः		द्वितीय श्रेणी	१९५	महेन्द्रकुमार जोशी
१६	श्रीपत शुक्लः	१९९	धर्मवीर सक्सेना	१९६	जगन्नाथप्रसाद शर्मा
२२	मेवासिंहः	२१३	प्रमोदराय उमियाशंकर भट्टः		कर्मकाण्डम्
३८३	बलदेवसिंह निरंकारी	२१८	प्रवीणचंद्र चुनिलाल पंड्या		द्वितीय श्रेणी
	द्वितीय श्रेणी		तृतीय श्रेणी	२३६	रामेश्वर पुजारी
१	यमुनाप्रसाद पाण्डेयः	२०९	हिमांशुशेखर पाठकः		वेदः
१०	कृष्णकुमारः	२०८	रीता रानी		तृतीय श्रेणी
१२	जगदीशसिंहः	२१०	कमला पाण्डेयः	२३९	महेशपुरी गोस्वामी
१९	अम्बिकाप्रसाद तिवारी	२१४	कनैयालाल गभरूभाई	२४१	रूपपुरी गोस्वामी
	तृतीय श्रेणी		व्याकरणम्		हिन्दी
३	शंकरलाल गोयलः		प्रथम श्रेणी		द्वितीय श्रेणी
११	लक्ष्मीनारायण खत्री	१८७	वंशीधर शर्मा	२६९	हरवंशप्रसाद त्रिपाठी
३९९	चरनसिंह लोधी	१९८	आत्मारामः	२२५	नर्मदाकुमारी
	साहित्यम्		द्वितीय श्रेणी	२२२	विजयप्रसाद मिश्रः
	प्रथम श्रेणी	१८४	चन्द्रशेखरप्रसादः		तृतीय श्रेणी
२०७	अनिलकुमार मिश्रः	१८५	तेजभानप्रसादः	२२६	शारदानन्द मिश्रः
२०६	सुनिलकुमार मिश्रः	१८६	नन्दकुमार द्विवेदी	२२३	मुनिराज कुर्मी
२०३	माधवप्रसाद चतुर्वेदी	१९०	कृष्णमुरारी दीक्षितः		
२०२	राजेन्द्रप्रसाद मिश्रः	१९१	प्रभापुरारी द्विवेदी		

मध्यमा परीक्षा

क्रमांकः	नाम	क्रमांकः	नाम	क्रमांकः	नाम
आयुर्वेदः		व्याकरणम्		२८२ भरतकुमार जयन्तकुमारः	
द्वितीय श्रेणी		प्रथम श्रेणी		द्वितीय श्रेणी	
२० कृष्णदत्त वाजपेयी		२८६ बलभद्र पाठकः		२५६ खुशीलालप्रसाद द्विवेदी	
२६६ रामनिवास शर्मा		२८७ रामजीलाल सैनी		२६८ रामधारी द्विवेदी	
२६७ रामपाल तिवारी		२६३ लालबिहारी शुक्लः		२७३ रामबाबू रायः	
५३ रामनाथ सैनः		२६४ वंशीधर त्रिपाठी		२७४ रामसिफत रायः	
३६ नाथलाल मूदरजी		२६५ लालमणि शर्मा		२७८ महेन्द्रकुमार पाण्डेयः	
४१ मेहता भूपतरायः		३९८ कृष्णप्रसाद चौबे		२७९ उच्छरंग रायः	
४२ लक्ष्मीकान्त दुर्गाशंकरः		तृतीय श्रेणी		तृतीय श्रेणी	
३२ गोर प्राणः		३८३ रामचन्द्र शर्मा		२७५ पुरुषोत्तम पाण्डेयः	
२८ उकाणीकरणदासः		कर्मकाण्डम्		२७६ कौशलकिशोर पाठकः	
५१ कढ़ोरीसिंह दाहिया		द्वितीय श्रेणी		हिन्दी	
५० कैलाशप्रसाद तिवारी		२९१ राधेश्याम तिवारी		प्रथम श्रेणी	
५२ रामदेवप्रसाद मिश्रः		ज्योतिषम्		२५५ कृष्णदत्त पाण्डेयः	
४९ रामेश्वरप्रसाद शुक्लः		द्वितीय श्रेणी		२४५ सुभाष उपाध्यायः	
४६ जगन्नाथ ओझा		२९२ रामेश्वर पाण्डेयः		२४६ मुंशीलालः	
२१ कमलनयन द्विवेदी		पुराणम्		द्वितीय श्रेणी	
६४ सावनदास सोडानी		द्वितीय श्रेणी		२४४ अमिताभ पाण्डेयः	
४८ दामोदरशरण श्रीवैष्णवः		२८३ शंकरलाल शर्मा		२४३ विजयकुमारप्रसादः	
४७ रामनारायणदासः		साहित्यम्		२५४ नन्दकुमार पाण्डेयः	
२७ सुरेशचन्द्र द्विवेदी		प्रथम श्रेणी		२५३ रामवल्लभ सहायः	
२५ जगन्नाथप्रसाद सूर्यः		२५९ पुष्पादेवी श्रीवास्तवः		२५२ सुवरन सिंहः	
२४ विजयनारायण मिश्रः		२६० गोपालप्रसाद श्रीवास्तवः		२५१ त्रिभुवनप्रसाद गर्गः	
२६ गोकर्णनाथ शुक्लः		२७० मालती देवी		२५० ललिताकुमारी वर्मा	
२०५ सुखनन्दनप्रसाद तिवारी		२७१ माधुरीकुमारी		२४९ शारदाकुमारी	
आयुर्वेदः		२७७ रामकिशोर मिश्रः		२४८ सोहनानन्दः	
प्रथम श्रेणी		२८० हरिलाल मणिशंकर पंड्याः		२४० चन्द्रभान मिश्रः	
५९ श्रीमती कृष्णादेवी		शास्त्री परीक्षा		२५७ पुरुषोत्तमदास द्विवेदी	
		१०४ गौरीशंकर खरे		८६ सूर्यदेव पाण्डेयः	
		१०५ रामनाथ मुंडेले वैद्यः		१०१ अहिवरन सिंह शाक्यः	
		२९५ योगेन्द्रप्रसाद त्रिपाठी			

परीक्षा-फलम्

२३९

क्रमांकः	नाम	क्रमांकः	नाम	क्रमांकः	नाम
११९ ओम्प्रकाश मिश्रः		११५ शशिकुमारी शर्मा		१३३ मनसुखलालः	
१०२ रामप्रसाद शर्मा		१३४ वल्लभदास भोवानभाई		१३२ लक्ष्मीदासः	
१२५ सुरेशचन्द्र भूदरजी पंड्या		१३६ त्रिवेदी प्रह्लाद भाई		१३१ लालजी हरिभाई जोशी	
द्वितीय श्रेणी		१३९ महेन्द्रकुमार केशवलालः		१३० जनानी नलिनी बहन	
१४६ महेन्द्रकुमार शर्मा		१४४ सांजी तारमादः		१२९ चन्द्राणी मोहनलालः	
१४७ बदरुद्दीन जमालः		१४५ गोविन्दलाल सोलंकी		१२८ सुखदेवगर भयागरः	
१४८ लाखाणी युसव डोसा		८८ श्रीकृष्णदास सिंहः		१२७ रतिलाल छगनलालः	
१४९ बडसरिया जीन्नत अली		९९ ओम्प्रकाशः		१२६ फल्दुपुंजा लालः	
१५१ बाघेला ललितता बहन		७३ ओम्प्रकाश पंड्या		१२४ अरविन्द देवप्रसाद पंड्या	
१५२ केशवलाल मथुरादासः		६९ मेस वणिया बालकदासः		१२३ निम्बार्क वसन्तरायः	
१५३ अकबर कानजी		९० लालचन्द नाहड़ीया		११४ प्रेमशंकर शर्मा	
७८ मोहनसिंह रघुवंशः		९१ रामकृष्ण वर्मा		१२२ नांदा आणंदभाई	
७४ बालकृष्ण त्रिवेदी		६८ शिवनाथ शुक्लः		१२१ देशाई देवजी प्रेमजीभाई	
७५ जानकीवल्लभ शर्मा		६६ ओम्प्रकाश कटियारः		११२ बुवारिया अमृतलाल भावजी	
७९ रामचन्द्र राधदेवः		६७ राजेन्द्रबाबू पालः		१०६ बगथरिया सवजी	
८० केशवशंकर जोशी		३७७ विश्वनाथ मिश्रः		७७ शिवेन्द्र मिश्रः	
७६ शिवप्रसाद चतुर्वेदी		६० सरदार सुजानसिंहः		१११ अब्दुल रावजी भारावडिया	
८१ रामेश्वरलाल वर्मा		५८ शिवलाल वर्मा		१९८ भट्ट शामलजी	
८२ कान्तिलाल जोशी		७१ यशवंतराय सुन्दरजी रूवाणी		१०७ भट्ट गट्टलाल मनसुखलालः	
७२ बटुकशंकर जोशी		८९ सूर्यनाथ पाण्डेयः		९५ पशुपतिनाथ मिश्रः	
९२ श्याम राम भिडे		३७९ दयारामः		तृतीय श्रेणी	
९३ अशोककुमार राजपुरोहितः		३८० सुखपालः		१०९ भद्रा नरसी हरिरामः	
९४ बमशंकर जोशी		६१ छेदालाल दिवाकरः		साहित्यम्	
८५ सुरेन्द्रनिवास गोयलः		६२ संकठाप्रसाद दिवाकरः		प्रथम श्रेणी	
१०० वीरेन्द्रकुमार गुप्ताः		६३ देवीप्रसाद अवस्थी		३०२ बद्रीप्रसाद शुक्लः	
८४ सत्यपाल शर्माः		३८१ जशवंतसिंह कुशवाहा		३१६ सूर्य विक्रमसिंहः	
९८ शिवओम् गुप्तः		५४ राजेन्द्रसिंह राणाः		३१४ सुरेन्द्रनाथ चौबे	
११८ ओम्प्रकाश गुप्तः		५५ धनीराम राजपूतः		३१३ रामनगीना द्विवेदी	
९७ भागवतदासः		५६ राजपालसिंह राठीरः		९६ गौरीशंकर तिवारी	
११७ स्वर्णसिंह चौहानः		५७ रनवीर सिंह सिसौदियः		३१९ नन्दलाल पाण्डेय	
१२० श्यामबाबू मिश्रः		११६ सोहनदास भारद्वाजः		३२१ अंशुधर द्विवेदी	

क्रमांकः	नाम	क्रमांकः	नाम	क्रमांकः	नाम
३२२	नजरुद्दीन अहमदः		द्वितीय श्रेणी	३३३	शिवकुमार मिश्रः
३२४	जितेन्द्रमुनि जैनः	३०१	कृष्णप्रकाशः	३३४	जगन्नाथ तिवारी
३२५	राजेन्द्रमुनि जैनः	३००	त्रिलोकीनाथ मोहिला		व्याकरणम्
३०७	कुमारी शमीम अख्तर	३०४	जे० एल० द्विवेदी		द्वितीय श्रेणी
३०६	श्रीमती श्यामा शर्मा	३०९	सुधीन्द्रकुमारः	२६२	सीताराम त्रिपाठी
३१२	युगलकिशोर मिश्रः	३२०	कैलासप्रसादः	३३७	श्यामदेवप्रसादः
३११	सुशीला देवी		ज्योतिषम्		वेदः
३१०	नीलिमा देवी		द्वितीय श्रेणी		द्वितीय श्रेणी
३०३	शेषमणिप्रसादः	३३५	प्रेमकुमार दीक्षितः	१०३	नाथूराम तिवारी
	आयुर्वेदः		आचार्य परीक्षा		
	प्रथम श्रेणी	१७१	रामकृष्ण द्वे		व्याकरणम्
१८३	गरीबदास वर्मा	१७२	सुरेशचन्द्र पालः		प्रथम श्रेणी
३८६	दामोदरस्त शास्त्री	३७६	रामसेवक सिंहः	३६४	हीरालाल शर्मा
३८४	प्रद्युम्न सारस्वत	१५४	ऋषिराज पाण्डेयः		द्वितीय श्रेणी
	द्वितीय श्रेणी	३७५	सुरेशचन्द्र श्रीवास्तव	३६३	विजयशंकर पाण्डेयः
१६२	ऋषिबाबू गुप्ताः	३७८	रामसहाय पाण्डेयः		ज्योतिषम्
१५६	गुरुदेव सिंह बराड़ः	३७४	रामकिशोर सैनी		प्रथम श्रेणी
१५७	हनुमानप्रसाद जोशी	१६९	प्रेमचन्द्र त्रिपाठी	३६५	लक्ष्मीकान्त त्रिपाठी
१५८	चम्पालाल जैनः		साहित्यम्		द्वितीय श्रेणी
१५९	वीरबलदत्त जोशी		प्रथम श्रेणी	३६६	शिवशंकर पाठकः
१६०	चरणलाल जोशी	३५४	विष्णुपद मिश्रः		कर्मकाण्डम्
१८१	मेहता महाशंकर अम्बाशंकरः		द्वितीय श्रेणी		द्वितीय श्रेणी
१६८	विश्वदेव गुप्तः	३४८	कामेश्वरीप्रसाद ओझा	३६७	रामनाथशर्मा छकड़े
१८२	मनुशंकर प्रभाशंकरः	३४७	आद्याप्रसाद मिश्रः	३६८	इन्दुशेखर पाण्डेयः
३७२	भक्तिराम धिमिरे	३४४	रमेशचन्द्र शर्मा		वेदः
१६४	रामचन्द्र गणेश परचूरे	३५१	शिवकुमार पाण्डेयः		द्वितीय श्रेणी
१६५	अनन्त शंकर जोशी	३५३	हरिशंकर शर्मा	३६९	वृजमोहनः
१७६	रामजी गोवर्धन झाला	१६१	द्वीपचन्द्र कौशिकः	३७०	देवकरण सारस्वतः
१७८	पण्ड्या उमियाशंकरः		तृतीय श्रेणी		साहित्यरत्नम्
१७९	भाणवडिया हासम	३५०	रामचन्द्र प्रसादः		द्वितीय श्रेणी
	जाफर अली		दर्शनम्		
१८०	मेहता प्रवीणचन्द्रः		द्वितीय श्रेणी	३५९	रामाधीन श्रीवास्तवः
१७४	उमाशंकर द्विवेदी	३५५	कामताप्रसाद शर्मा	३६०	राजमंगल सिंहः
१७०	अशोककुमार राजपूतः	३५६	कृष्णदत्त पौराणिक	३६१	रूपनारायण सिंहः
१७३	मधुसूदनलाल चतुर्वेदी	३५७	रामनारायण शर्माः	३६२	मोहनानन्द मिश्रः

(२७ पृष्ठस्य शेषांशः)

समुत्तुङ्गे शिखरे आरोहामः । भूलोक-स्वर्लोकयोरन्तराले
स्थिते हेमकूटपर्वते महर्षेः मारीचस्य पावने तपोवने
न केवलं प्रियतमयोः पुनर्मिलनं जायते, प्रत्युत अन्त-
र्वाह्यप्रकृतेश्चिरन्तनसंयोगोऽपि पुनःप्रतिष्ठो भवति ।

महाकवेरस्य कृतिषु प्रत्येकस्मिन् स्थले कलाजन्य-
सौन्दर्यस्य अतितरां समुज्ज्वल आदर्शः समुपस्थापितो
दृश्यते । ये किल कालिदासकृतिषु भ्रमवशात् केवलं
वासनामयं शृङ्गारमेव पश्यन्ति, तैर्नूनं कवेः सूक्ष्म-
सङ्केतानामाकलनायापि प्रयतितव्यम्—

मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य संभवः ।

न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ॥

पद्येऽस्मिन् कविना उच्चतर आदर्शो मार्मिकतया
अभिव्यञ्जितः । शकुन्तलाया रूपवर्णनव्यजेन कविना
प्रकारान्तरेणेदं संसूचितं यत् कलात्मकसौन्दर्यस्य
सृष्टिः सर्वथा अलौकिकी, रजोमय्याः पार्थिवपृष्ठभूमितः
परवर्तिनी, वासनामयधरातलत उच्चतरा । सहैव
तेनेदमपि उक्तं यत् कलाजन्यस्य आनन्दस्यानुभूतिः न
जातु तर्कबुद्धिसाध्या ।

चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशति बहुशो वेपथुमतीं
रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः ।
करो व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं
वयं तत्त्वान्वेषान् मधुकर हतास्त्वं खलु कृती ॥

अत्र कविना एको मार्मिकः सिद्धान्तः सूक्ष्मतया
सङ्केतितः । जीवनमधुनो लाभः अर्थात् कलाजन्या-
नन्दोपलब्धिः तत्त्वान्वेषणबुद्ध्या अर्थात् तार्किक-
विश्लेषणात्मकपद्धत्या असम्भविनी । तन्मधुनः समा-
स्वादनाय सहृदयता भावप्रवणतापरपर्याया आव-
श्यकी या किल कलासुन्दर्याश्चञ्चलान् प्रतिक्षणं
परिवर्तमानाश्च कटाक्षकोटीन् स्पृष्टुं शक्नुयात्,
तदीयं मार्मिकं रहस्यं समुद्घाटयितुं प्रभवेत्, तदीयं
रतितुं सर्वस्वं रसं समास्वादयितुं शक्नुयात् ।

कालिदासकृतिषु सर्वत्र अतितराम् उदात्तता,
नैतिकता, उदारता, भारतीयमर्यादाया आदर्शोन्मुखता
च सर्वाङ्गपूर्णा चित्रिता दरीदृश्यते ।

विकारहेतौ सति विक्रियन्ते

येषां न चेतांसि त एव धोराः ।

कालिदासस्य उक्तिरियम्, शैक्सपीयरस्य उक्त्याऽनया—

“ O opportunity the guilt is great ”
स्पष्टं साम्यमादधाति । भारतस्य नैतिक्याः
कलात्मिकायाश्च संस्कृतेर्यत् चित्रणं कालिदासेन
स्वीयरचनासु कृतं तत्सर्वस्य जगतः कृते आदर्शभूतो
मानदण्ड एव—

स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ।

सूर्योदयस्य नियमाः

पत्र-संहिता

१. 'सूर्योदय'-मासिकपत्रस्य वार्षिकं शुल्कं रूप्यकपञ्चकं वर्तते । धनादेश (मनीआर्डर) द्वारा तत्प्रेषणीयम् । वी० पी० द्वारा प्रेषणे ५० पणाः पृथक् प्रदेयाः स्युः ।
२. आवर्षं गम्भीरसाहित्यसमन्विताः १२ अङ्काः प्रकाश्यन्ते । नवीनग्राहकत्वं प्रथमाङ्कतः (जनवरी-अङ्कतः) एव स्वीक्रियते । माध्यमिकेन केनापि अङ्केन ग्राहकत्वं न स्वीक्रियेत ।
३. आंग्लमासस्य २६ दिनाङ्के 'सूर्योदयः' प्रकाशितो भवति । वारद्वयं संशोध्य ग्राहकेभ्यः सः प्रेष्यते । अतस्तदलाभे पूर्वं स्वकीय-पत्रालयतस्तदनागमनस्य निर्णयं कृत्वैव १० दिनाङ्कानन्तरं वयं सूचनीयाः ।
४. लेख-कवितादीनां भाषा संयता, सरला, शुद्धा च भाव्या । प्रकाशनीय-लेखादीनां स्पष्टाक्षरैः कर्गजस्यैकपृष्ठे एव लेखनमावश्यकम् । अस्वीकृता लेखादयः पोस्टविभागीय-चिटिका (टिकट) प्राप्त्यनन्तरं परावर्तयितुं शक्यन्ते ।
५. सम्पादकीय-विषयसम्बद्धे पत्र-व्यवहारे 'सम्पादकः' इति, व्यवस्थाविभागीय-पत्रव्यवहारे च 'व्यवस्थापकः' इति च स्पष्टं लेखनीयम् । तेन उत्तरलाभे मुधा विलम्बो न भवेत् ।

विज्ञापन-शुल्कम्

सूर्योदये सुरुचिपूर्णं विज्ञापनं प्रकाश्यते । एकवारं तस्य प्रकाशनस्य शुल्कक्रमश्च अधोलिखितोऽस्ति । सार्वकालिकस्य दीर्घकालिकस्य च विज्ञापनस्य कृते विशेष-सौविध्याय पत्र-व्यवहारः कार्यः ।

साधारणस्य प्रतिपृष्ठस्य	१००) रु०	साधारणस्य प्रत्यर्धपृष्ठस्य	६०) रु०
साधारणस्य चतुर्थांशपृष्ठस्य	३५) रु०	आवरण-चतुर्थपृष्ठस्य	२००) रु०
आवरण-द्वितीय-तृतीयपृष्ठयोः	१५०) रु०	प्रथमावरणपृष्ठे विज्ञापनं न स्वीक्रियेत ।	

—सङ्केतः—

'सूर्योदय'-कार्यालयः, भारतधर्म-महामण्डलम्, जगतगंज, वाराणसी ।

सम्पादकः, प्रकाशकः, मुद्रकश्च—गोविन्द नरहरि वैजापुरकरः,
श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, जगतगंज, वाराणसी कैण्ट ।
मुद्रण-स्थलम्—आनन्दकानन प्रेस, सी० के० ३६/२०, वाराणसी ।

12-1-72
भारतधर्ममहामण्डलस्य
मासिकं मुखपत्रम्

सूर्योदयः

वर्षम् ४०

❀

अङ्कः ११

❀

सम्पादकः

गो० न० वैजापुरकरः

❀

नवम्बर

१९७१

❀

वार्षिक-मूल्यम्

५) रूप्यकाणि

❀

प्रत्यङ्क-मूल्यम्

अर्धरूप्यकम्

❀

द्रुतमुत्तिष्ठ विजयलाभाय भैरवनादं कृत्वा हे !

निद्रां त्यक्त्वा जागृहि शीघ्रं बन्धो ! निशा व्यतीता हे !

१. परम - पावनी प्रभातवेला युक्ता नैतस्या अवहेला ।
अभिषेकार्थ-मागता प्राची मुदिता कुङ्कुम-हस्ता हे ॥
२. बालारुणोऽभियातीदानीं भीतं विशति तमोऽरण्यानीम् ।
नीडेभ्यो निर्यान्ति शकुन्ताः कर्मपथे रवयुक्ता हे ॥
३. किरति सुगन्धं विकसितपुष्पा वनराजि-धृतलताकलापा ।
जनमानस-मुकुलान फुल्लतां नय निजदीप्ति दत्त्वा हे ॥
४. वेलेयं नोचिता शयार्थम्, पुरुषोऽसि त्वं भज पुरुषार्थम् ।
द्रुतमुत्तिष्ठ विजयलाभार्थं भैरवनादं कृत्वा हे ॥

—श्री डॉ० शिवशरणशर्माणः

अ नु क्र मः

•

प्रपातकः	पत्रपुटम्	परिवेषकः
दत्ताय ते सत्कृते !	२४१	श्री पूज्यः श्रीधरस्वामी
श्री महर्षि-ज्ञानानन्दचरितम्	२४२	श्री स्व० विन्ध्येश्वरीप्रसादशास्त्रिणः
सावधाना अमोघसङ्कल्पाश्च भवत !	२४३	सम्पादकीयम् (अग्रलेखः)
अजेय-भारतम् (ध्वनि-रूपकम्)	२४५	श्री शिवप्रसाद भारद्वाजः
गीत-गिरीशं गीतिकाव्यम् (समालोचना)	२४८	श्री गणेशराम शर्मा
वैदिकाऽवैदिक-दर्शन-मीमांसा	२४९	श्री जगन्नाथ श्रीधरशास्त्री पदे
(३) प्राचीन-भारते मल्लविद्या-विज्ञानम्	२५१	श्री डा० नरेश झा शास्त्री
प्राचीना अध्ययन प्रणाली तल्लाभाश्च	२५७	श्री राधाकान्त बोझा
शृङ्गार-सप्तशती	२६०	श्री कविवरः परमानन्द
स्वास्थ्यसंरक्षणे प्राणायामस्योपयोगः	२६१	श्री ब्रह्मचारी याज्ञवल्क्य
करोति भद्राय विधिर्जनानाम्	२६३	श्री वैद्यः रामस्वरूप शास्त्री
(७) अद्वैतसिद्धीयम् अहमर्थाऽनात्मत्वोपपादनम्	२६४	श्री परवक्त्रे सुब्रह्मण्यभट्टः

•

सूर्योदयः

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्,
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्,
सज्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र सूर्योदयः ॥

४७ वर्षे]

वाराणसी, मार्गशीर्ष-पौषौ २०२८ वै० : नवम्बर, १९७१ ई०

[११ अङ्कः]

दत्ताय ते सत्कृते !

माला-कण्डलु-लसद्-विधिरूपमेतद् विष्णुस्वरूपमिति यदधृतशङ्खचक्रम् ।
शैवं तथैव मुखतोऽपि हि यत्त्रिरूपं दृष्टिं पुनातु स हि दर्शनतोऽद्य दत्तः ॥ १ ॥
सद्भक्तपञ्जरशुकं सुगुणाब्जभृङ्गं वेदान्तरम्यवनसक्तपिकं मनोज्ञम् ।
शुद्धान्तरङ्ग-वरमानस-राजहंसं दत्तावधूतममलं मुनिगेयमीडे ॥ २ ॥
ॐकार-सुस्वनविलीनमिति कुरङ्गं निष्कामकल्पतरुमध्यचरं मयूरम् ।
कामादिमत्त-गजगण्डविभेदशीलं दत्तं निवृत्ति-वनराजमहं प्रपद्ये ॥ ३ ॥

वेदानुद्धरते भवं विधरते पृथ्वीं स्वदन्ते भृते
भक्तं पालयते बलिं शमयते निःक्षत्रियं कुर्वते ।

रक्षः संहरते वरं प्रददते गीतामृतं तन्वते
नानारूपवते नमोऽस्तु सुकृते दत्ताय ते सत्कृते ॥ ४ ॥

स्वभक्तजन - चातक - स्वन - निपीड्यमानं मुहुः
स्वबोधजलवर्षिणं सुखघनात्ममेघं परम् ।

अनेक - भवदाहभृज्जनचकोरचक्रं शिवं
भवाब्धिजनतारकं विबुधवन्द्य - दत्तं भजे ॥ ५ ॥

—समर्थानुगृहीत महात्मा श्री श्रीधरस्वामी—

गुरुदेव-स्मृतिः

पूर्वतोऽनुवृत्तम्

श्रीमहर्षि-ज्ञानानन्द-चरितं महाकाव्यम्

—स्वर्गीयाः श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसाद शास्त्रिणः—

(सप्तदशसर्ग)

१११. काश्यां महामहिमवानुपदेशकानां विद्यालयो यतिवरेण विनिर्मितो यः ।
अध्यक्षकेण विदुषाऽपि च तस्य साध्वी प्राकाशि तद्विषयसंवलितव्यवस्था ॥
११२. संदृश्यते खलु भविष्यपुराणमध्ये नैके नृपाः समुपगम्य च मिश्रदेशम् ।
तत्रत्यनृन् परिविशोध्य सहस्रशस्ते प्रावेशयन्नसकृदर्हित - वर्णधर्मे ॥
११३. खृस्तेऽद्रियुग्मनवभूमिमिते च वर्षे मास्यादिमे तिथिषु षड्गिरिवासवीषु ।
यो मण्डलेन विहित स्वमहाधिवेश - स्तस्याधिपत्यमकरोत् किल काशिराजः ॥
११४. धर्मान्तरं गतवतामिह मानवानां हिन्दूपदेन भुवने व्यपदेशभाजाम् ।
शास्त्रानुकूलमुपकल्प्य शुभां व्यवस्थां संशोधनं पुनरसावापि निश्चिकाय ॥
११५. काश्मीरराङ्गनरवरो जयसिंहदेवो यः प्रादुरास शतहायनतोऽपि पूर्वम् ।
द्वारा वरेण्यविदुषां विदधद्व्यवस्था - मङ्गीचकार किल सोऽपि विशुद्धधर्मम् ॥
११६. श्रीराममिश्रविबुधोऽपि महामहोपाध्यायोऽस्ति यो निखिलशास्त्रपयोधिमन्थः ।
व्रात्यत्वमाश्रितवतां बहुवंशतोऽपि मीमांसनं च विरचय्य जगौ विशुद्धिम् ॥
११७. आप्तैरनेकविध - मान्यसुधी - प्रकाण्डैर्धर्मान्तरं गतवतां च बहिष्कृतानाम् ।
अज्ञान-पूर्वजन - वंशपरम्पराणां शुद्धिर्मता गणयितुं नहि सात्र शक्या ॥
११८. भूम्याः सुरत्वपरिरक्षणतो हि नूनं संरक्षिता भुवि भविष्यति हिन्दुजातिः ।
तस्माद् विशुद्धतम - भूसुररक्तधारा - शुद्धिर्नितान्तमुचितेति यतिर्जगाद ॥
११९. आसीत् कदाचिदखिलं जगदार्यदेशः सङ्कोचनं ह्यधिगतः पुनरेशियाऽभूत् ।
तस्मात् परं भरतभूः, अधुना तु पाकिस्तानं तदर्धमभवद् बत शोच्यमेतत् ॥
१२०. हंहो संख्या ह्रसन्ती सततमिह सतामार्यजातीयनृणां

वासक्ष्मा सङ्कुचन्ती श्रुतिमतनिरतस्वान्तभाजां च तेषाम् ।

विद्वद्भिर्दूरदृष्ट्या परिणतिमसकृत् तां समालोचयद्भिः

स्वीया जातिश्च देशः समुचितविधिना ह्रासतो रक्षणीयौ ॥

॥ इति श्री ज्ञानानन्दचरिते सप्तदशः सर्गः ॥

सम्पादकोयम्

सावधानाः अभोध-सङ्कल्पाश्च भवत !

नवम्बरमास्य द्वाविंशतितमदिनाङ्के भारतराष्ट्र-सौमामतिक्रम्य समागतेषु चतुर्षु पाकराष्ट्रिय 'सैबरजेट'-विमानेषु त्रीणि विमानानि भारतीय-'नेट'-विमानै-स्त्रिभिः परमेण कौशलेन भूमिसात् कृतानि : शिष्टमेकं विमानमपि विमानवेधि - भुशुण्डि (तोप)-शस्त्रेण ग्राह्य पाकक्षेत्रे एव पातितमित्यपि अवगम्यते । वृत्तिमिदं श्रुत्वा भारतराष्ट्रभक्तेषु एकत्र 'नेट'-विमान-सञ्चालकानां सैनिकवीराणां विषयेऽतितरां गौरवमय उत्साहभावः समुल्लसति, अपरत्र च प्रकारान्तरेण भारत-पाक युद्धस्य नवावतारमालक्ष्य चेतश्चिन्ता-कुलं भवति । पाकिस्तानराष्ट्रद्वारा पुनरिदं निर्हेतुकं स्वराष्ट्रे 'आपातकालीनस्थिति'-समुद्घोषणं निशम्य स चिन्ताज्वरस्तीव्रात् तीव्रतरो जायते ।

वस्तुतः सैनिकं पाकिस्तानराष्ट्रमेव 'बांगलादेशे' षड्भिर्मासैः महासंहारमाचरयन्नास्ते । भारतराष्ट्रमपि प्रायो बहुशः समतिक्रम्य धन-जन-क्षतिं राष्ट्रस्यास्य स एव समाचरति । नवतिलक्षमितान् शरणार्थीन् अस्त्री-कृत्य तेषामत्र प्रवाहप्लावनेन अभिवनवमार्थिकं समाक्रमणमपि तेनैव प्रारब्धम् । शरणार्थीनामस्मिन् प्रवाहे प्रचलन्तान् विध्वंसकान् पञ्चमाङ्गीन् सङ्गो-प्याञ्च संप्रेष्य अस्माकं राष्ट्रं सर्वथा उपप्लवपराहतं कर्तुमपि तेनैव बद्धपरिकरेण बोभूयते । भारतेन तु केवलं स्वसीमारक्षणस्य अप्रमदितः प्रयासोविधीयते । तदर्थञ्च सर्वविधरक्षासाधनानि तत्र सङ्घट्टितानि । सत्येवं किमिति पाकिस्तानराष्ट्रेण स्वराष्ट्रे आपात-कालीनस्थितेर्घोषणा कृतेति कोऽपि विचारशीलो राज-नयिको निर्णेतुं न प्रभवति । किं बांगला-देशीयाः

सैनिकास्तेषां पश्चिमपाकिस्तानराष्ट्रं समाक्रामितुं प्रवृत्ताः ? तपस्विनस्ते स्वजन्मभुवमेव समासादयितुं सुखेन शयितुं प्राणान् जुह्वति ! अतः स्पष्टमेतद् यदनेन अभिनवक्रमन्यासेन तद्राष्ट्रमस्माकं देशं सर्वथा समाक्रम्य सः क्षत-विक्षतं विधातुं समभिलषति । यावांश्च विधावत्र भारतीयो भागः पुरस्काररूपेण हस्तगतो भवेत्, तावान् स्वायत्तीकृत्य स्वीयं विशृङ्खलितं राष्ट्रं सुदृढीकर्तुं कामयते ।

किं भारतराष्ट्रे पाकिस्तानस्य अभिनवस्यास्य कोपस्य हेतुः किल स्वकीयं न्याय्यभागं समभिलषतां बांगला-देशीयानां न्याय-धर्म-समनुगृहीतं समर्थनं नाम ? यद्येतदेव, तदा समूलमात्मानमपि हुत्वा त्रैकालिकं भारतेन ते समनुग्राह्याः । भारतस्यायं सहजः स्वभावः । अस्मत्पूर्वजैः रन्तिदेव-जीमूतवाहनप्रभृतिभिः पुरुषपुङ्गवैरयमेव पन्था अस्माकं प्रदर्शितः । भारतस्य भारतीयत्वमेतदेव यद् 'अतिथिदेवो' भवति । शरणार्थीनां तेषां स्वात्मानमपि व्ययीकृत्य रक्षणमस्माकं कृते श्रुतिनिर्दिष्टम् । तत्र पाकिस्तानमेव किम्, साक्षाद् अन्त-कोऽपि परिपन्थी स्यात्तदापि मनागपि न भेतव्यम् ।

सुस्पष्टमेतद् यद् भारतराष्ट्रमेतदर्थमेव बांगला-देशीयानां स्वशक्त्यनुरूपं जीवननिर्वाहसाहाय्यं स्वीयं सर्वविधमसौविध्यं सोद्वापि प्रयच्छति । अस्माकं प्रधानमन्त्रिमहोदयाः श्री इन्दिरा गान्धि महाभागा एतदर्थमेव सर्वथा विपरीतेऽप्यवसरे सप्ताहत्रयं यावत् विश्वस्मिन् यात्रां विधाय शरणागतानामेतेषां साहाय्य-करणाय तान् प्रेरितवत्यः । प्रकरणेऽस्मिन् स्वीय-मसाधारणं राजनयिक-कौशलं प्रकाशयन्तीभिस्ताभिः

जगति सडिण्डिमघोषं समुदघोषितं यद् भारतीया अबला अपि कियत् नैतिकं बलं स्वात्मनि विभर्तीति । शरणागतरक्षणमेव लक्ष्यमनुगृह्य बाँगला-देशीयानां पक्षग्रहणस्य स्पष्टतरमेतन्निदर्शनं यदखिलराष्ट्रजनानां चिराद् बाँगला-देश-य स्वतन्त्रराष्ट्रत्वमान्यताविषयके प्रबलतरे आग्रहेऽपि भारतराष्ट्रेणाऽत्र नाद्यावधि अभिक्रमो विहितः, यद्यपि सः तेषां जीवननिर्वाहाय प्रतिदिनं लक्षरूप्यकाणि व्ययीकरोति । अतो न जातवत् पाकिस्तानराष्ट्रेण सह भारतस्य किमपि द्वेषविलसितं शङ्कनीयम् ।

इदं त्वन्यद् यदक्ष-कपटेन धर्मराजमिव भारत-विभाजनेन अखण्डराष्ट्रशोभां तादृशे राष्ट्रे स्वर्णमय-जीवनस्तरवतां कोटि-कोटि जनानां सौख्यलक्ष्मी-मपहृत्य, विवसनां विधाय परप्रत्ययनेयबुद्ध्या अधर्म-राज्यं व्यक्तिविशेष-स्वार्थसाधनाय प्रवर्तयतां पुरत-स्तदीयेरेव बान्धवैः लोकतान्त्रिकप्रणमल्या 'अवामी-लोग'-सदस्याः बहुमतेन बाँगलादेश-शासनं परिचाल-यितुं प्रस्ताविताः । परं तदधर्मराज्यं—येन किल पूर्वं स्वीयेभ्यो बहुसङ्ख्यकेभ्यो भ्रातृभ्योऽन्यायेन साम्प्रदा-यिताधारेण तद्राज्यं विभज्य स्वायत्तीकृतम्—युद्धमन्तरा सूच्यग्रदाननिषेधवत् पञ्चग्रामकल्पस्य बाँगलादेशस्यापि स्वायत्तशासनं स्वभ्रातृभ्यो दातुं यदा नानुमतम्, तदैव 'मुजीब'-महाशयं वासुदेवकल्पं सारथीकृत्य सहस्रशः पार्थाः वीर्येण वसुन्वरां जननी-मासादयितुं प्रवृत्ताः । नूनमस्य सङ्ग्रामस्य तथैव फल-श्रुतिर्भवेद् यथा महाभारतस्य समभूत् । वासुदेवस्य चेदं वचः पुनरेकवारं प्रमाणितं स्यात्—

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।

तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्धुवा नीतिर्मतिर्मम ॥

प्रतिदिनं स्वातन्त्र्यमासाद्यमानाः बाँगलादेशस्य विपुला भूप्रदेशा एव संसूचयन्ति यदचिरादेव वीरा वङ्गबन्धवो

नूनं बाँगला-देशं सर्वतः स्वतन्त्रीकरिष्यन्ति । स्वतन्त्र-बाँगला-देशस्य स्वागतं कोऽपि धर्मनिष्ठा महता समुत्साहेन करिष्यति । भारतस्य धर्मनिष्ठा पुन-स्त्रिभुवने विद्योतते ।

किन्तु भारतराष्ट्राभिजनानामपि कठोरतमः परीक्षावसरोऽयं समुपस्थितः । यतो हि सैनिकं पाकि-स्तानराष्ट्रं महत्तरं पापं कृत्वाऽपि सम्प्रति स्वकीयेभ्य एव उत्तरोत्तरं पराजयमासादयति । विश्वजनमतञ्च क्रमशस्तत्पापस्यांशं वोढुं पश्चात्पदं भवति । तेन च याहिया-शासनं हतबुद्धि संवृत्तमास्ते । हतबुद्धेः पुनः को विश्वासः ? अतः सर्वप्रथमं भारताभिजनैः सर्वैः स्वीयाः कीदृशा अपि मतभेदाः कियत्कालं यावत् दूरे स्थापनीयाः । संभूय भारतशासनाय सर्वविधो निखिलोऽपि सहयोगो विधेयः । समर्थाः सर्वेऽपि युवानः सेनानां प्रवेष्टव्याः । शिक्षालयेषु अधीयानैश्छात्रैरपि कियत्कालं छात्राभियानानि निरोद्धव्यानि । कर्मकरैरपि तथैवाऽत्र अवधातव्यम् । प्रत्येकस्य राष्ट्रियवस्तुनः सर्वथा समुपयोगो भाव्यः । विलासिता नियन्त्रणीया स्त्री-पुरुषैः । विभिन्नपक्षसङ्घटनैरपि स्वीयाः प्रस्तावाः स्थगनीयाः ।

सर्वाधिकं वस्तु प्रत्येकेन प्रत्येकक्षेत्रे सावधानेन भाव्यम् । शत्रुणा शरणार्थिव्याजेन भूयशः स्वीयाश्चरा अत्रोत्पातपरम्परासञ्चालनाय प्रेषिताः, सर्वत्र सक्रियाश्चापि इति नैकेराकस्मिकैः उत्पातैरेव सुस्पष्टम् । अतस्तेभ्यः सर्वथा सावधानेन सर्वैः भाव्यम् । भारतं तु आपातकालिकास्थिति-घोषणं न करिष्यति । यतो हि विवादोऽयं पाकिस्तान-बाँगलादेशयोरेव वर्तते । तावेव चास्य राजनैतिकं समाधानं कुर्यास्ताम् । सर्वेषां भारतीयानामयमेव सङ्कल्पो भाव्यो यद्वयं युद्धं तु कदापि न करिष्यामः । किन्तु यदि कश्चिदस्माकं स्वातन्त्र्यं प्रहरिष्यति, तदा तस्य तेजस्विप्रतीकार-करणमुखेन तदीयं प्रहारं शतधा खण्डयिष्याम इति । ●

ध्वनि-रूपकम्

अज्ञेय-भारतम्

—श्री शिवप्रसाद भारद्वाजः—

(संवाद-ध्वनिः श्रूयते)

वाचकः—पुदूरे हिमवतोऽञ्चले तेजःपुरं नाम
नगरं वर्तते ।

वाचिका—असम-प्रदेशे वन्य-कुलानां निवास-
भूमिः सा ।

वाचकः—विविध-धर्मावलम्बनस्तत्र सुखं वसन्ति ।

वाचिका—केन्द्रीय-शासन-सैन्यानामपि तत्र
स्कन्धावारः ।

वाचकः—वर्तते परं सुव्यवस्थायै न त्वाक्रमणाय ।

वाचिका—किन्तु सहसैव तस्य प्रदेशस्य शान्ति-
श्चीनानामाक्रमणेन लोपिता ।

वाचकः—नितरां लोम-हर्षणं काण्डमिदम् ।
(सखेद-गद्गदम्) शान्ति-प्रियं भारतं भीषणम्
आक्रान्तम् ।

वाचिका—मित्र-व्यञ्जनैश्चीनैः विश्वासघातः
कृतः ।

वाचकः—आम्, कदर्यैः पृष्ठदेशे छुरिकाऽऽघातो
विहितः ।

वाचिका—परं भारतीयैरपूर्व-साहसं प्रदर्शितम् ।

वाचकः—(सावेश-स्वरम्) साधारणैरपि शस्त्रै-
रस्त्रैराक्रामक-सैन्ये प्रलय-लीला आमन्त्रिता ।

वाचिका—तस्या एव संस्मरणमिदम् ।

(अनेक-कण्ठानां गायन-स्वर-संयोगः श्रूयते)

जय हे ! जय जय भारत हे !

गंगा-यमुना-सलिल-सुधा-कण-

पूत-पवन-पुलकित-तनु-धारण !

खलरिपु-वारण-कुम्भ-विदारण-मृगपति-धारित हे !

जय जय भारत हे !

सप्त-सिन्धु-लहरी-सरसान्तर,

कुल-गिरीन्द्र-गरिमोर्जित-प्रान्तर,

बहु-विभूति-संभृत-देशान्तर, प्रकृति-सुलालित हे !

राम-कृष्ण-गोतम-जनि-दातृ

महावीर-गांधि-व्रत-रातृ-

पञ्चशील-मधुर-वनि-गातृ-

शान्ति-सुधा-रत हे !

दृष्ट-भीष्म-कर्णाजुन-भुज-बल,

चन्द्रगुप्त-विक्रम-लीला-स्थल,

सत्-प्रताप-शिव-चम्पति-सुत-चल-

खड्ग-सुलालित हे !

जय जय भारत हे !

(सङ्गीत-समाप्त्या सहैव कर्कश-स्वरः श्रूयते)

आः ! कोऽयं भारतस्य जयं मानयति ? अस्माकं
जयं वदत ।

(सहसा कलकलः, निस्तब्धे सति)

पुरुषः—अये ! मित्र-व्यञ्जनाः शत्रवश्चीना इमे

पुनः समागता इति मन्ये ।

अनेक-कण्ठेभ्यः—एवमेतत्, एवमेतत् । पुनर्लब्धः

शौर्य-प्रदर्शनस्यावसरः ।

(वीर-घोषाः श्रूयन्ते ।)

अन्यः पुरुषः—परं महाशय ! कथमस्माभिर्योद्ध-
व्यम् ? अब तु सैनिकानां संख्याऽपि अङ्गुलिमेया वर्तते ।

महाशयः—किं तेन ! एक एकोऽपि भारतीयः
पर्वत-शिलैव तेषां कदर्याणां प्रतिरोधं विधास्यति ।

तृतीयः—परं शस्त्राण्यपि अस्माकं न विद्यन्ते ।
यतिष्यसे, तेषां किं भविष्यति ?

अपरः—तेषामेवास्त्राणि किं नाच्छिद्य युध्याम है ?

तृतीयः स्वरः—यावत् तेषां शस्त्राणि आहर्तुं तावत् गुलिकाभिर्गलितो न भविष्यसि ?

(यान-सीत्कारः (हानं) चक्राणां च शब्दः)

अनेके—पलायध्वम्, पलायध्वम् । एते शत्रु-सैनिकाः समागताः ।

(पलायमानानां पादध्वनिरिव श्रूयते । कोलाहल-मध्य एव)

पुरुष-स्वरः—अरे ! किम् अविका इव पलायध्वे ? साहसम् आश्रयत ।

(कोलाहले शान्ते)

एकः—भ्रातः ! साहसस्य नेयं भूमिः । अत्र साहसे कृते प्राण-संशय एव जायेत ।

(सहसा तैल-यानं स्यावस्थानध्वनिः)

स एव—अये ! अयं नगर-दण्डनायकः^२ किमपि वक्तुमिच्छन् स्थितोऽत्र । शृणुत तावत् ।

(निःस्तब्धता)

दण्डनायकः—बन्धवः । भवन्तो जानन्त्येव यथा अयं भूभागः चीनैराक्रान्तः । अस्माकं वीराः सैनिका रक्षायै आगच्छन्ति । परं नगरे शान्त्या व्यवस्थया च भाव्यम् । युवानो रक्षादलं^३ निर्माय एतत्कार्यं निर्वहन्तु ।

(कलकल उत्तिष्ठति । क्षणेन च निःस्तब्धता)

अनेके कण्ठाः—वयं योद्धुं गमिष्यामः । नगर-रक्षाम् आरक्षणः करिष्यन्ति ।

दण्डनायकः—परं स्त्रीणां किं भविष्यति ?

नारी-स्वरः—(समवेतः) वयम् आत्म-रक्षां स्वयं करिष्यामः ।

(महान् कोलाहलः)

दण्डनायकः—यद्येवम् अजेयं नाम भारतं भविष्यति । न विश्वस्य काऽपि शक्तिरेतद् योधयितुं समर्था । परं वृद्धाः कथं भविष्यन्ति ?

अनेक-स्वरसंयोगः—वयं नगरे गृहं गत्वा शस्त्र-ग्रहण-समर्थान् देशरक्षायै उद्योजयिष्यामः ।

(हर्ष-ध्वनिः, 'जयतु भारत-माता' इति नादः)

दण्डनायकः—साधु ! तावत् परम् अशक्ता वृद्धा बालाश्च इतोऽपवाहनीयाः । एतान् सुरक्षितेषु स्थानेषु नीत्वा भवन्तस्तदा आगच्छन्तु ।

(कोलाहलः, पश्चात् निःस्तब्धता)

वाचकः—एवं लोकेन समुद्योजितं सर्वमपि राष्ट्रम् ।

वाचिका—स्थाने स्थाने यूनानां युवतीनां प्रौढानां च वीरघोषः श्रूयते ।

वाचकः—लक्षशो वीर-सैनिकाः शत्रु-प्रतिरोधाय गच्छन्ति ।

(विमान-गर्जनम्)

वाचिका—हन्त ! वायु-सेनाऽपि त्वरायिता । दुर्गमेषु पर्वतशिखरेषु शैलगोप्तारः^१ सैनिकान् प्रापयन्ति ।

(त्वरक-विश्राम-ध्वनिः)

वाचकः—इमानि त्वरक-यानानि यूनः प्रेषानि अयनानि नयन्ति ।

(सहस्रशः सैनिकानां पाद-ध्वनिः)

वाचिका—अहो ! इमे करतलाहितप्राणा युवानो रण-रङ्ग-रञ्जिताः साटोपं युद्धस्थलाय प्रयान्ति ।

वाचकः—एताः सुकुमार-गात्र-यष्ट्यो बाला अपि शक्ति-तैजः प्रकटयन्ति । धन्या इमा दुर्गाः ।

(दूरे शतघ्नीनां माङ्कारो यन्त्र-मुशुण्डिकानां दर-दरायितं च श्रूयते । क्षणं निःस्तब्धता, पश्चात् तीव्रः कोलाहलः) ।

पुरुष-स्वर-संयोगः—रामसिंह ! किं भ्रान्तोऽसि ? अपि कुशलम् ?

रामसिंहः—(सावेगम्) महेन्द्र ! कुतः कुशलम् ! भग्नानि नः सैन्यानि ।

महेन्द्रः—किमत्र कारणम् ?

रामसिंहः—अग्रेषु अयनेषु सैनिकानां लघु-संख्या
अस्य मूलम् ।

(विमान-वेग-ध्वनिः)

महेन्द्रः—भो ! नास्ति संभ्रमस्यावसरः । सैन्या-
धिकारिणः सैनिकानां साहाय्याय विमानान् त्वरयन्ति
इति जाने ।

रामसिंहः—ननु आवामपि गच्छामः कालानुरूपं
विधातुम् ।

(गतौ, नारी-स्वराः)

एकः—कमले ! लब्धः कोऽपि उदन्तो भर्तुः ?

कमला—नहि तावत् । चित्तं मे विकलम् । न
जाने स कथं वर्तते । अथ त्वया, रमे ?

रमा—भगिनीके ! किं कथयामि, मम प्राणेश्वरेण
परिशोधितं देशस्य ऋणम् ।

कमला—(ससान्वनम्) अहो महद् दुःखम् । न
जाने कदेयं विपद् अपयास्यति ।

रमा—(अश्रुतमिव कृत्वा कठोरस्वरेण) तस्य
मृत्योः प्रतिशोधं चीनानामेव रक्तेन करिष्यामि । स्व-
पुत्रमपि तत्र प्रेषयामि येन न ते अग्रे उपसर्पन्तु । एहि
तावत् ।

(पाद-ध्वनिः)

वाचिका—अग्निरिव प्रसृता सर्वतो देशे !

वाचकः—मुक्ताः कोशा लोकेन दानार्थम् !
कोटिशो मुद्रा अस्त्रसमाहरणाय शासनायार्पिताः !

वाचिका—नार्यस्त्यजन्ति भूषण-मोहम् ! उत्तार्य
उत्तार्य सौभाग्यसूत्राण्यपि अर्पयन्ति ।

वाचकः—धन्यास्ताः । निर्माणागारेषु कर्मकरा
विनैव अतिरिक्तवेतनं द्विगुणम् अस्त्रोत्पादनं कुर्वन्ति ।

वाचिका—मित्र-राष्ट्राणि

आधुनिकतमानि

शस्त्रास्त्राणि त्वरयन्ति ।

वाचकः—देशस्य कोणात्कोणात् सैनिकानां कृते
ऊर्णवस्त्राणि, कम्बलानि हस्तावरणानि च प्रेष्यन्ते ।

वाचिका—सर्वे स्व-वेतनस्यांशं देश-सुरक्षायै
अर्पयन्ति ।

(महान् कलकलः श्रूयते)

वाचकः—एष नव-विजय-मुदितानां सैनिकानां
हर्षनादः श्रूयते ।

वाचिका—विस्मरणीया पराजय-कथा संवृत्ता ।
इत आगच्छन्त्येव ते ।

(कोलाहलो निकटे श्रूयते)

वाचकः—दिष्ट्या विजयेन वर्धन्ते अमी युवानः ।

(महान् कलकलः)

वाचिका—हन्त ! दर्शनीयोऽयं जयोत्सवः ।
आबालवृद्धं जनाः हार्दम् अभिनन्दनं प्रयच्छन्ति
एतेभ्यः सैनिकेभ्यः ।

वाचकः—मृत-सैनिकानां कुटुम्बेभ्यः शासनेन
साधीयसी वृत्तिर्घोष्यते ।

('जयतु भारतम् ! जयतु भारतम् !' इति घोषः)

वाचिका—एते समुपस्थिता विजयिनो युवानः ।
नागरिकास्तैः समेत्य गायन्ति ।

(गीत-ध्वनिः श्रूयते)

जय जय भारत हे !

कोटि-कोटि-जन-कण्ठ-सुभृत-रव-

नित्य-गीत-गौरव ! पुण्यस्तव !

जन्म-भूमि-वत्सल-रिपु-भैरव-

भट-गण-पालित हे !

जय जय भारत हे !

(संगीत-समाप्त्या सह समाप्तिः)

एकं विहङ्गम-दर्शनम्

गीत-गिरीशम् : गीतिकाव्यम्

— श्री गणेशराम शर्मा —

गीतगिरीशम्—रागकाव्यम् । रचयिता—कविनृपती रामभट्टः । संपादकः—श्रीप्रभातशास्त्री । प्रकाशकः—
देवभाषा-प्रकाशनम्, दारागंज, प्रयागः । मूल्यम्—रूप्यकषट्कम् ।

षट्त्रिंशत्पृष्ठाकारस्याऽस्य पुस्तकस्य भूमिका-
भागो बृहत्कायोऽतीव गंभीरचिन्तनाध्ययनविशदः
शोधवेषणानुसन्धानोपबृंहितः सारगर्भो मार्मिकश्च
वर्तते । पुस्तकस्य भूमिकाभागांशे संक्षिप्तं कथावस्तु,
ततो द्वादशसर्गाणां विषयविवेचनपूर्वकं कथावस्तु-
निरूपणम्, तदनु रागकाव्यस्यास्य गीतगिरीशस्य
काव्यत्वमीमांसा, प्रसङ्गतः संस्कृतभाषासाहित्ये
गीतकाव्यानां परम्पराविमर्शः, तत्र च रसतत्त्व-भाव-
विभावालङ्कारभाषासौष्टवादीनां समीक्षा, शोधसूत्रस्रोतः-
संयोजने विविधानां पाण्डुलिपीनामुल्लेखा, भाण्डार-
करशोधसंस्थानात् पुण्यपुरस्थायाः पाण्डुलिपेः पत्रस्यै-
कस्य प्रतिकृतिचित्रम्, पर्यन्ते काव्यस्यैतस्य सम्पादन-
कर्मणि सहयोगसाहाय्यं कृतवतां विदुषां नामोल्लेख-
श्चेति सर्वं सम्पादकस्य, कार्येऽत्र वैदुष्यं शोधकर्मण्य-
त्युत्कटजिज्ञासावृत्ति, साहित्याध्ययनरुचि मर्मज्ञतादि-
गुणान् परिचाययति पाठकेभ्यः ।

काव्यारम्भात् पूर्वं सर्गागतविषयानुक्रमणिका,
ग्रन्थान्ते च श्लोकानामनुक्रमपरिशिष्टं, गीतसूचो,
ग्रन्थेऽस्मिन् प्रयुक्तानां छन्दसां सलक्षणा सूची, गीति-
काव्येऽत्रान्तर्गृहीतानां रागाणां सङ्गीतशास्त्रोक्तः
समुल्लेखः, सर्वमेतत् मूलग्रन्थस्यावगमे महदुपकरोति ।

अथैवंविधस्य दुर्लभस्य प्राचीनग्रन्थस्य सुचारु-
संपादनं कृत्वा संस्कृतसाहित्यस्य श्रीवृद्धौ महदुपकृतं

सहृदयानां पाठकानां सुरभारतीसेवकानामिति स्थाने
खलु असौ पुरुषार्थः साहित्यसेवोद्योगो विद्याभ्यस-
विहितः परिश्रमश्चेति निर्मायं वचमो वयम् ।

ये हीदानीन्तनयुगीनाः पाश्चात्यकाव्यकला-चाक-
चिक्यविस्फारितदृष्टयः पल्लवग्राहिपाण्डित्याः संस्कृते
गीतिकाव्यानामभावो विद्यत इत्याक्षिपन्तो मोहमुद्रा-
मात्मनोऽल्पज्ञतां च विडम्बयन्ति, तेषां पक्षे तु
सोऽयं प्रयासो संस्कृतसाहित्यस्य गरिमाणं, तन्माधुर्यं
तस्य व्यापकत्वं विस्तारं च परिचाययेदेवेत्यपरः
प्रासङ्गिको लाभः संस्कृतसाहित्यस्य ।

मूलग्रन्थस्य महत्त्वविषये तस्य चोपादेयताविषये
च किमपि वक्तव्यमस्माकमत्र भास्कराय दीपदर्शनमिव
स्वात्मनोऽज्ञानविलसितमिवोपहासाय भवेत् । सत्यप्येवं
वयमिह गीतगिरीशकाव्यस्य प्रणेनुः श्रीमत्कविनृपते
रामभट्टस्य काव्यारम्भे नन्वामुखप्रस्तावनायां गुम्फितं
पद्यद्वयमत्रोद्धरामः । तथा हि—

हर्षं श्रीहर्षनामा रचयति वचनैरदभुतार्थैर्दुरुहै-
र्गम्भीरैर्भावितो भारविरपि तनुते चित्रपद्मप्रबोधम् ।
वाग्गुम्फैः सप्रसादैर्मृदुगदितपदैः कालिदासः प्रसीद-
त्युच्चैर्लोकेषु तेषामहमपि वरणाभोजभृङ्गोऽस्मिरामः

हर्यक्षं कपिरनुवर्तते यथाऽयम्,

खद्योतो रविरपि निर्धनो यथाढम् ।

(शेषांशः ६४ पृष्ठे)

धर्मं सर्वं प्रतिष्ठितम्

पूर्वतोऽनुवृत्ता

वैदिकाऽवैदिक-दर्शन-मीमांसा

—श्री जगन्नाथ श्रीधरशास्त्री पदे—

[प्रायो द्वित्रवर्षेभ्यः 'सूर्योदय'स्य प्रत्यङ्गे धारावाहिकरूपेण प्रवहमाना, 'पदे'-पदविनिर्गता, प्रसन्नगम्भीरेयं धर्म-विचार-भागीरथी शास्त्र-संस्कारविधुराणि चेतांसि पावयन्ती शास्त्र-संस्कृतानि च तानि समभूषयन्ती ऐषम-काल-सागरेण सङ्गच्छन्ती नूनं विचार-जगदाभोगे शाश्वतीं प्रतिष्ठामासाद्येतेति संभावयामः । 'धर्मं सर्वं प्रतिष्ठितम्' इति शीर्षकमादाय शास्त्रिपादैर्मव्यया व्यासशैल्या अद्यावधिको भूयसा श्रवण-मनन-निदिध्यासनेन सङ्गृहीतो निधिः प्रकटितोऽत्र महानिबन्धे ।

मादृशाश्च अभ्यासानुरागिणोऽस्य महानिबन्धस्य पृथक् समग्रपुस्तकरूपेण दर्शनं कामयन्ते, 'उत्पत्स्यते कोऽपि समानधर्मा' काङ्क्षामिमां सफलीकर्तुमित्याशास्यन्ते च । गभीरविवेचनव्यसनरसिकैस्तु परीक्ष्येतैवेष निबन्धः । धर्मतत्त्वव्युत्पत्सुभिः पुनरयं सावहितया धिया समभ्यसनीयः । 'सूर्योदय'स्य कृते शास्त्रिपादानामियं निरुपाधिकी कृपेति वयं निर्विचिकित्सं सूचयामः । तदर्थञ्च कार्तज्ञं प्रकटयन्तो वयं तान् सप्रश्रयं प्रार्थयामो यदितः परं तत्र-भवद्भिरेवमेवाक्षुण्णं स्वीयमननसम्पत्फलान्यितैः निबन्धैः पत्रमिदमनुग्राह्यम् । अधीराणां पाठकानां प्रातिनिध्येन पुनस्ते प्रार्थ्यन्ते यदत्रविधौ द्वि-त्राङ्कपरिसमाप्याः स्वल्पविग्रहा एव लेखाः प्रेषणीया इति । —सम्पादकेन]

कामहतेभ्यः कामस्य क्षेत्रधर्मत्वात् देहात्मवादिभ्यो लोकायनमतानुसारिभ्यः इहामुत्रार्थभोगार्थमलौकिक-मुपायमुपदिशतां द्वैतिनामाचार्याणामेव निन्दा विधीयते लोकायतिकैः—

त्रयो वेदस्य कर्तारो भण्डधूर्तनिशाचराः ।
(वृहस्पतिः, स० द० संग्रहे) इति । निन्देयं समग्रो वेदराशिर्हामुत्रार्थभोगार्थमिति येषामभिप्रायस्तेषां द्वैतिनामेव । एकत्विनां तु भोगापवर्गवादो नास्त्ये-वेति भोगार्थम् अपवर्गार्थं वा धर्मानुष्ठानं नास्ति । समग्रो वेदराशिरात्मधर्मप्रतिष्ठापनपर एवेति एकत्विनां मीमांसकानां सिद्धान्तः । अत एव कर्तृत्वं कर्मफलं च संन्यस्यतामेकत्विनां कर्मयोगिनां धर्म-वादिनामियं निन्दा नास्ति ।

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ (गी. ५.२०)
इति लौकिकानामलौकिकानां भोगानां दुःखयोगित्वाद्

धर्मवादिभिः अपवर्गवादिभिश्च भोगवादः परि-
त्यज्यते ।

परिणामतापसंस्कारैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःख-
मेव सर्वं विवेकिनः (यो०सू० २.१५) इति योगसूत्रा-
नुसारेण प्रकृतिपर्यन्तस्य सर्वस्य दुःखरूपत्वाद्
दुःखनिवृत्त्यर्थं प्रकृतिपर्यन्तं सर्वं क्रमेण अपवर्गवादिभि-
रपवृज्यते । प्रकृतिपर्यन्तं संन्यासानन्तरं स्वरूप-
प्रतिष्ठायां न पुनः परिगृह्यते । धर्मवादिभिः कर्मयोगिभिः
शरीरस्य विद्यमानत्वात् क्रियायाः शरीरधर्मत्वाच्च
क्रियार्थं शरीरं परिगृह्यते । क्रियासमाप्तौ संन्यस्यते ।
ज्ञानयोगस्य कर्मयोगस्य च सनातनस्य ब्रह्मणो
धर्मरूपत्वात् । भक्तियोगस्य कर्मयोगस्य च आत्मनो
धर्मरूपत्वात् ।

अयमपवर्गक्रमः, संन्यासक्रमः, आरोहक्रमः, संहार-
क्रमः, प्रलयक्रमः, प्राकृतक्रमो वा प्रोक्तः शास्त्रे उपदिष्टः ।
स एव सर्वैर्मोक्षवादिभिः स्वसम्प्रदायानुसारं परिष्कृत्य

उपयुज्यते । शास्त्रीयोऽयमपवर्गवाद लौकिकाद-
अपवर्गवादाद् भिद्यते ।

एवमपवर्गक्रमेण आत्मबोधो नैकजन्मसाध्यः । अत
एवास्मिन् पक्षे जिज्ञासोस्तत्त्वज्ञानस्य आशैव नास्ति ।
जिज्ञास्यस्य जिज्ञासायाः फलं भोगोऽपवर्गश्च । उभय-
मपि जगतो विनाशायैव भवति, सर्वस्य पदार्थजातस्य
स्वधर्मे प्रतिष्ठितत्वात् । अत एवायमारोहक्रमः,
संहारक्रमः, आदानक्रमः, प्रलयक्रमः, प्राकृतः क्रमो
व्युत्क्रमो वा सर्वथा परित्याज्यः । शास्त्रीयो जिज्ञासाया
अवरोहक्रमः, सृष्टिक्रमः, विसर्गक्रमः, संस्कृतक्रमो वा
स्वीकार्यः । संस्कृतक्रमानुसारेण प्रथमं सच्छास्त्रा-
ध्ययनम्, अनन्तरमसच्छास्त्राध्ययनं कर्तव्यमिति
सिद्धान्तः । अत एवोक्तं मनुना—(१.१६८)

योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥

ब्रह्मातिरिक्तानामनित्यपदार्थानां धर्मप्रतिपादकानि
शास्त्राणि असच्छास्त्राणि । सच्छास्त्राध्ययनं विहाय
केवलमसच्छास्त्राध्ययनं वैदिकधर्मवादिभिरुपातकेषु
परिगणितम् । तथा हि—

अनाहिताग्निता स्तेयमृणानामनपक्रिया ।

असच्छास्त्राधिगमनं कौशलव्यस्य च क्रिया ॥

(मनु० ११.६५)

असच्छास्त्राधिगमन - माकरेष्वधिकारिता ।

भार्याया विक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकम् ॥

(याज्ञ० ३.२४२)

असच्छास्त्राध्ययनेन सच्छास्त्राध्ययनविधुरेण

भोगेषु प्रवृत्तिर्भवति । भोगिभिश्च तेषां ज्ञानं स्वार्था-
यैवोपयुज्यते, न पुनः स्वधर्माय सर्वभूतहिताय वा ।
सच्छास्त्राध्ययनाभावे मानवः कामहतः स्वार्थान्धो
विकृतश्च संपद्यते । तस्य सर्वभूतहिते रतिर्नोत्पद्यते,
प्रत्युत भूतोपरोधो भवति । आत्मसंस्काराभावात्
असच्छास्त्राभ्यासेन संस्कृतिर्नोत्पद्यते । स्वार्थवादिभिः
पुरुषार्थवादिभिः जगतः प्रतिष्ठा कर्तुं न शक्यते, विनाश
एव साधयते । अत एव असच्छास्त्राध्ययनमु-
पपातकम् ।

भोगानां दुःखयोनित्वात् त्रिविधतापतप्तो मानवः
क्रमेण सर्वं परित्यजति । अपवर्गवादाश्रयणेन प्राकृतः
सम्पद्यते । भोगापवर्गवादे संस्कृतेः स्थानं नास्ति ।
अत एव केवलमसच्छास्त्राध्ययनं सर्वैः सर्वथा परित्याज्य-
मेवेति सिद्धान्तः ।

सच्छास्त्राध्ययनेन तत्रोक्तैरात्मसंस्कारैश्च संस्कृति-
रुत्पद्यते । संस्कृतो भवत्यात्मा । तस्मिन् सर्वे ब्रह्मधर्मा
उदिता भवन्ति । स स्वयं ब्रह्म संपद्यते । इयं संस्कृतिः
सनातनपदार्थनिष्ठत्वात् सनातनी प्रतितिष्ठति ।
धर्मेणैव सर्वं प्रतिष्ठापयितुं शक्यते । अत एव अनुग्रहेण
सनातनधर्मस्थापनार्थं ब्राह्मणानां सच्छास्त्राध्ययनमाव-
श्यकम् । निग्रहेण सनातनधर्मस्थापनार्थं क्षत्रियाणाम्,
धर्माचरणार्थं च वैश्यानां सच्छास्त्राध्ययनमावश्यकम् ।
वैश्यानां रजःप्रधानत्वात् तैः कामं सच्छास्त्राध्ययना-
नन्तरं असच्छास्त्राण्यध्येतव्यानि । शूद्राणां सङ्कृष्टाणां
च तमःप्रधानत्वात् सर्वभूतहिताय असच्छास्त्राध्ययने
अधिकारः । तस्मात् जगतः प्रतिष्ठामसिद्ध्यर्थं सच्छास्त्रा-
ध्ययनं सर्वेषामतीव आवश्यकमिति सिद्धान्तः ।

प्राचीनभारते मल्लविद्या-विज्ञानम्

—डॉ० नरेश झा शास्त्री—

(३)

पश्चाच्च ताः कलाः कालान्तरेण बन्ध-मोटन-
कारणैः विज्ञानानीत्युक्तानि । एतद्विज्ञानस्वरूपाणि
मान सोल्लासे सलक्षणानि वर्णितानि । यथा—

मुखदेशकम्

अर्धाङ्गस्थान कच्छे (स्थे) न मल्लेन स्थूलवर्ष्मणा ।

पीडनान्मुखदेशस्य विज्ञानं स्यात्तदेव तु ॥^१

अत्र लक्षणाकृत्या 'मुखदेशक'नाम्नो विज्ञानस्य लक्षणं
प्रतीयते । तच्च श्री विष्णु गङ्गाधरशास्त्री चितले
महोदयेन स्वीये 'संस्कृतसाहित्ये मल्लविद्या-शास्त्र-
मल्लविनोदः' इति शीर्षके निबन्धे स्वीकृतम् । तथापि

मानसोल्लासे 'शिरस्थानक-विज्ञानान्यमुन्येकादशैव
तु' इति निर्दिश्य पादमोटनादारभ्य तुर्यष्टिपर्यन्तं
शिरस्थानकानि एकादश विज्ञानानि प्रकटीकृतानि ।

एतन्मतमेव संपुष्ट्य 'मानसोल्लासः एकमध्ययनम्' नामके
ग्रन्थे उपर्युक्तं पद्यं विज्ञानपरिभाषात्वेन स्वीकृत-
मिति । अस्मन्मते तु 'मुखदेशकं नाम विज्ञानमेव
भवितुमर्हति, पूर्वापरलक्षणतुल्यत्वात्, उत्तर-ढोङ्कर
ढोङ्करयोरैक्यत्वाच्च । अलमतिपर्यालोचनेन ।

पादमोटनम्

स्थित्वैवार्धाङ्गके स्थाने पादस्याकर्षणं बहिः ।

बहिः पणमिति ज्ञेयं विज्ञानं पादमोटनम् ॥^२

अर्धाङ्गके स्थाने एव स्थित्वा पादस्य बहिराकर्षणं
बाह्यः पणः (दाँव) पादमोटनं नाम विज्ञानं भवति ।

बाहुमोटनम्

शिरस्थानकमास्थाय गृहीत्वैकेन मूर्धकम् ।

अन्येन तत्करस्याधः क्षिप्तेन स्वकरे धृते ॥

बहिर्भागे च वलिते विज्ञानं बाहुमोटनम् ।^१

यदा शिरःस्थाने स्थित्वा एकेन हस्तेन मस्तकं गृहीत्वा
अन्येन हस्तेन अन्यप्रतियोगिहस्तस्याधो भागे क्षिप्तेन
स्वहस्ते धृते सति पुनर्वहिर्भागे वलनं बाहुमोटनं नाम
विज्ञानम् ।

बाहुसी

तस्यैव परिद(ह)त्तस्य मोटने बाहुसी भवेत् ।^२

यदि तस्यैव बाहुमोटनस्यैव समन्ततः बाहू प्रसार्य
पाशे लिगृह्य मोटनं कुर्यात्, तदा बाहुसी ।

गुणालम्

जङ्घाभ्याञ्च भुजाक्रान्तौ ताभ्यां शिरसि पीडिते ।

पुरः कक्षां समाकृष्य गुणालं प्राणघातकम् ॥^३

जङ्घाभ्यामाक्रान्तबाहू पुनश्च ताभ्यां जङ्घाभ्यामेव
शिरसि प्रहृते कक्षामग्रे आकर्षणं प्राणघातकं गुणालं
नाम विज्ञानम् ।

उत्तरढोङ्करम्

ग्रीवायाः समुजायाश्च पादेनाक्रमणे सति ।

अन्यजान्ववदधेन कुर्यादुत्तरढोङ्करम् ॥^४

यत्र भुजाक्रान्तायाः ग्रीवायाः एकपादेनाक्रमणे
भिन्नजानुना परस्परं निपातनं स्यात्तत्र उत्तरढोङ्करं
विज्ञानम् । यत्तु केनाचिद्विदुषा शिरसं भुजाभ्या-
मापीड्य अन्यन्यजङ्घाघातपातोर्न तदित्युक्तमिति;
तन्नातुमूलकम् ।

पार्ष्णिकम्

शिरःस्थितेन मल्लेन विक्षेपायोद्यतं पदम् ।

गृहीत्वा सक्थियुग्मेन कक्षे निक्षिप्य पार्ष्णिकम् ॥^५

१. मानसोल्लासः भाग २, मल्लविनोदः, श्लो० १०० ।

२. तत्रैव १०१-२ ।

१. तत्रैव १०२-३ । २. तत्रैव १०४ । ३. तत्रैव १०५ ।

४. मानसो० मल्ल०, श्लो० १०६ । ५. तत्रैव १०७ ।

शिरारूढेन मल्लेन पदं विक्षेपायोद्यतं जङ्घाद्वयेन
गृहीत्वा कक्षे निक्षेपणं पार्श्विकं विज्ञानम् ।
पट्टिशम्

उत्तानजानुदेशस्य कटियन्त्रेण पीडनम् ।
पट्टिशं नाम विज्ञानं जानुसन्धिप्रभञ्जनम् ॥^१

मल्लयुद्धं कुर्वन् यदि कस्यचिद् मल्लस्य उत्तानजानु
तदा कटियन्त्रेण कट्याः यन्त्रमाधारस्तेन पादेन
पीडनम् । जानुसन्धिप्रभञ्जनं पट्टिशं नाम विज्ञानं
भवति । कटियन्त्रन्तु गृह्यन्त्रमिति वत् स्थूणाकारकं
किमपि वस्तु । तत्तु पाद एव भवितुमर्हति ।

छुडुकी

अनेनैव प्रकारेण बाहुसन्धिप्रपीडनम् ।
छुडुकी नाम विज्ञानं प्राह सोमेशभूपतिः ॥^२
एवमेव बाह्वोः सन्धिप्रपीडनं 'छुडुकी' नाम विज्ञानं
प्रथितम् ।

अन्तश्छुडुकी

अथो विधाय तद्बाह्वोः पूर्ववत्पीडनं यदि ।
विज्ञानमन्तश्छुडुकी बाहुसन्धिप्रभञ्जनी ॥^३
यदि च तस्य बाहुमधोभागे कृत्वा पूर्ववत्पीडनं
कुर्यात् तदा बाहुसन्धिप्रभञ्जनी अन्तश्छुडुकी नाम
विज्ञानं भवति ।

ढोङ्करम्

मन्यां कक्षे विनिक्षिप्य भुजेनैकेन संयुताम् ।
गलं प्रकोष्ठेनापीड्य तत्करेण करान्तरम् ॥
सन्धौ प्रगृह्य जठरं सक्थिभ्यां परिपीडयेत् ।
ततस्तद् ढोङ्करं नाम विज्ञानं जीवघातनम् ॥^४

एकेन भुजेन संयुतां मन्यां कक्षे विनिक्षिप्य ग्रीवां
प्रकोष्ठेन बाहुमध्यस्थितेन असेनापीड्य तस्य करेण
चान्यकरमापीड्य सन्धिस्थाने जठरं संग्राह्य जानुभ्यां
परिपीडयेत् । एतत् जीवघातनतुल्यं ढोङ्करं नाम
विज्ञानम् ।

तुर्यष्टिः

अर्धाङ्गस्थानके स्थित्वा बाहुभ्यां मध्यमुन्नयन् ।
पार्श्वेन पीडयन् कण्ठं कक्षामूरं स्वजङ्घया ॥
तुर्यष्टिरिति विज्ञेयं विज्ञानं मध्यभञ्जनम् ।
स्थिरस्थानक - विज्ञानान्यमूनेकादशैव तु ॥^१
अर्धाङ्गके स्थाने स्थिरीभूय भुजाभ्यां मध्यभागमुन्नयन्
पार्श्वेन कक्षाधोभागस्थितेन कण्ठं जङ्घया कक्षामूरञ्च
संपीडय मध्यशरीरभञ्जनं 'तुर्यष्टि'रिति विज्ञानं
विज्ञेयमिति । अनेन प्रकारेण अमूनि एकादश
स्थिरस्थानकानि विज्ञानान्युक्तानि ।

पादमुद्वडम्

स्थाने करवले स्थित्वा वक्त्रे क्षिप्त्वा निजोदरम् ।
पादमुद्वडं नाम विज्ञानं श्वासारोधनम् ॥^२
प्रमुखविज्ञानानि प्रतिपाद्य अधुना करवलस्थानकं
विज्ञानं प्रतिपाद्यते । करवलस्थाने स्थित्वा मुखोपरि
स्वोदरं परिपातयेद् येन श्वासावरोधो भवेत् । एतच्छ्वा-
वारोधकं पादमुद्वडं नाम विज्ञानम् ।

मुखपट्टकम्

उरसा पीडनं तद्वद्विज्ञानं मुखपट्टकम् ॥^३
उपर्युक्तस्थितौ हृदयेन मुखपीडनं मुखपट्टकं नाम
विज्ञानम् ।

मुस्तिका

हस्तद्वयेन वक्त्रस्य पिधानं मुस्तिकाह्वयम् ॥^४
हस्ताभ्यां मुखच्छादनं मुस्तिकानामकं विज्ञानम् ।
कुट्टानम्

स्थित्वा करवले स्थाने मणिबन्धस्य मोटनम् ।
क्रियते यत्र तत्प्रोक्तं कुट्टानं करभञ्जनम् ॥^५
करवलस्थाने स्थित्वा मणिबन्धस्य रक्षासूत्र-

१. मानसो० ९०८ । २. तत्रैव ९०९ । ३. तत्रैव ९१० ।
४. तत्रैव ९१०-९१२ ।

१. मानसोल्लासः, मल्ल० इलो० ९१२-९१४ ।
२. तत्रैव ९१५ । ३. तत्रैव ९१५ । ४. तत्रैव ९१६ ।
५. तत्रैव ९१७ ।

बन्धनस्थानस्य (कलाई इति भाषायाम्) यत्र मोटनं
क्रियते तत्, करभञ्जनं कुट्टानं नाम विज्ञानम् ।

चरणपट्टिशम्

बाहुभ्यां मध्यमाक्रम्य जङ्घामाक्रम्य जङ्घया ।
जानुसन्धिविभागार्थं भजेच्चरणपट्टिशम् ॥^१

यत्र च बाहुभ्यां मध्यभागं गृहीत्वा जङ्घया जङ्घा-
माक्रम्य जानुसन्धिविभाजनार्थं त्रोटनार्थं वा यद्विज्ञानं
भवति तच्चरणपट्टिशं नाम ।

लोलपादकम्

परस्य जानुसन्धौ तु करं निक्षिप्य कञ्चन ।
जङ्घाभ्यामूरुमाक्रम्य विदध्याल्लोलपादकम् ॥^२

परस्यान्यस्य जानुसन्धौ कञ्चन हस्तं निक्षिप्य
जङ्घाभ्यामुर्वाक्रमणं लोलपादकं नाम विज्ञानं विदध्यात् ।
सन्दंशम्

जठरस्थानके स्थित्वा बाहोर्यत्र निपीडनम् ।
सन्दंशाकृतिबाहुभ्यां सन्दंशं नाम तद्भवेत् ॥^३

यत्र मल्लस्य जठरस्थानके स्थिते सति बाह्वो-
निपीडनं भवति, तत्र बाहुभ्यां सन्दंशाकृतित्वात्
सन्दंशं नाम विज्ञानं भवति ।

ढोङ्कारम्

जङ्घां विधाय मन्यायां जानुसन्धिनिपीडिताम् ।
चूडां वा पूर्वकर्षणां(क्षां)वा कर्ष(र्षन्)ढोङ्कारमाचरेत्^४

मन्यायां जानुसन्धिनिपीडितां जङ्घां विधाय चूडां
वा पूर्वकर्षणां वाऽऽकर्षन् ढोङ्कारमाचरेत् ।

जवलशङ्खकम्

ऊरुभ्यां मध्यमाक्रम्य पादौ निक्षिप्य कक्षयोः ।
आविद्ध्य बाहुना जङ्घे कुर्याज्जवलशङ्खकम् ॥^५

ऊरुभ्यां जङ्घाभ्यां मध्यं मध्यभागमाक्रम्य उभयोः
कक्षयोः पादौ निक्षिप्य बाहुना जङ्घे आविद्ध्य जवल-
शङ्खकं नाम विज्ञानं कुर्यात् ।

कक्षवड(ट)म्

साम्याज्जवलशङ्खस्य पादस्यैकस्य पीडनात् ।
उक्तं कक्षवडं नाम विज्ञानं पादभञ्जनम् ॥^१

उपर्युक्त-जवलशङ्खनाम्नो विज्ञानस्य साम्यात्
सदृशत्वात् तत्रैकस्य पादस्य पीडनात् पादविनाशकं
कक्षवडं नाम विज्ञानमुक्तम् ।

सुमुखी

सर्वाङ्गं पीडयेद्यत्र मध्यमाक्रम्य तिष्ठतः ।

सुमुखी नाम विज्ञानं सङ्कोचादङ्गसाधनम् ॥^२

यत्र मध्यभागमाक्रम्य तिष्ठतः स्थितवतः सर्वाङ्गं
पीडयेत्, अतः सङ्कोचात् अङ्गसाधनं 'सुमुखी' नाम
विज्ञानं भवति ।

गूढाङ्गुलिः

ऊरुभ्यां मध्यमाक्रम्य मन्यां कक्षान्तरे क्षिपेत् ।

ज्ञेयं गूढाङ्गुलिर्नाम विज्ञानं कण्ठमोटनम् ॥^३

ऊरुभ्यां जङ्घाभ्यां मध्यभागमाक्रम्य मन्यां कक्षा-
भ्यन्तरे क्षिपेत् । एतत् कण्ठमोटनं गूढाङ्गुलिर्नाम
विज्ञानम् ।

गरुडपक्षकम्

पृष्ठस्थानकमास्थाय बाहू कक्षान्तनिर्गतौ ।

मन्यायां सङ्गतौ कृत्वा करशाखानिवन्धनौ ॥

ताभ्यां सम्पीडयेन्मन्यां कुर्वश्चाधोमुखं शिरः ।

ऊरुभ्यां मध्यमापीड्य युज्याद् गरुडपक्षकम् ॥^४

पृष्ठस्थाने स्थिरीभूय कक्षान्तनिर्गतौ बाहू मन्यायां
सङ्गतौ कृत्वा करशाखाभिरङ्गुलीभिर्निबद्धौ कृत्वा
ताभ्यां मन्यां सम्पीडयेत् । ततोऽधोमुखं शिरश्च कुर्वन्
जङ्घाभ्यां मध्यभागमापीड्य गरुडपक्षकं युज्यात् ।

वेष्टनम्

पृष्ठस्थः प्रतिमल्लस्य पृष्ठपृष्ठे भुजं बलात् ।

आकृष्य वर्तयन् कुर्याद्विज्ञानं वेष्टनाद्बु (ष्टनं) धाः ॥^५

प्रतियोधिनो मल्लस्य पृष्ठभागस्थितस्य पृष्ठपृष्ठे

१. मानसो०, मल्ल० ९१८ । २. तत्रैव ९१९ ।

३. तत्रैव ९२० । ४. तत्रैव ९२१ । ५. तत्रैव ९२२ ।

१. मानसो०, मल्ल० ९२३ । २. तत्रैव ९२४ ।

३. तत्रैव ९२५ । ४. तत्रैव ९२६-२७ । ५. तत्रैव ९२८ ।

बलात् भुजमाकृष्य वर्तयन् वेष्टनं नाम विज्ञानं
बुधमल्लः कुर्यात् ।

अङ्गवलनम्

जानुसन्धौ क्षिपेज्जङ्घां पतितः स्यादवाङ्मुखम् ।
उरसा पीडयेत्पादं तदङ्गवलनं भवेत् ॥^१

अवाङ्मुखमूर्ध्वमुखपतितस्य जानुसन्धौ जङ्घां क्षिपेत् ।
उरसा पादं पीडयेत् । तदङ्गवलनं नाम विज्ञानम् ।

सदुपवेदनम्

मन्यां कक्षान्तरे कुर्याद्वाहुं गरुडपक्षवत् ।
मध्यपीडनयोगेन भवेत् सदुपवेदनम् ॥^२

मन्यां कक्षाभ्यन्तरे कुर्यात्, बाहुञ्च गरुडपक्षवत्
कुर्यात् । मध्यभागपीडनेन सदुपवेदनं नाम विज्ञानम् ।

चतुरङ्गुलम्

एकद्वित्र्यङ्गुलीं मुक्त्वा करशाखाचतुष्टयम् ।
भज्यतेऽङ्गुष्ठवर्ज्यं तद्विज्ञानं चतुरङ्गुलम् ॥^३

यत्राङ्गुष्ठं वर्जयित्वा करचतुष्टयं भज्यते तच्चतुरङ्गुलं
नाम विज्ञानम् । उपर्युक्ते श्लोके यदि 'मुक्त्वा' स्थाने
'युक्त्वा' भवेत् तदैव चतुरङ्गुलविज्ञानस्य समुचितं
स्पष्टीकरणम् ।

[शिरो] वधामिभम्

बाहुना बाहुमाविद्ध्य धृत्वा चान्येन मुद्धकम् ।
मोटयते तु शिरस्तिर्यग् विज्ञानं तद्वधा (दा) भिवम् ॥^४

यत्र मल्लयुद्धे एको मल्लो बाहुना भुजेन द्वितीयस्य
बाहुमाविद्ध्य अन्येन बाहुना मुद्धकं [मूर्द्धकं ?] धृत्वा
पुनः तिर्यग् शिरसं मोटति तद् 'शिरोवध' नाम
विज्ञानं भवति ।

यत्तु 'मानसोल्लासः एकमध्ययनम्' ग्रन्थे^५
विज्ञानमेनं 'मुद्धक' इति नाम्ना संसूचितम् । तन्न
युक्तम्; यतो मूलग्रन्थकर्तुर्नयिमाशयः । मानसोल्लास-

कारेणान्यत्र बाहुमोटन-विज्ञानप्रसङ्गे 'मूर्द्धक' इति
शब्दग्रहणं कृतम् तदेवात्रापि संभाव्यते । 'मुद्धक' पाठ-
स्वीकृत्यात्र नार्थाविगमो भवेदिति ।

डोक्करम्

हस्तौ पादौ च शीर्षं च पद्भ्यामावेष्टय पीडनात् ।
विज्ञानं तत्समाख्यातं डोक्करं सकुटुम्बकम् ॥^६

एवमेव हस्तपादं शीर्षञ्च पद्भ्यां वेष्टयित्वा
पीडनात् 'डोक्करं' नाम सर्वाङ्गीणं विज्ञानं
समाख्यातम् । मल्लपुराणे चैवंविधाः षट्त्रिंशद् घाताः
कथिताः ।^७ विज्ञानानि च चतुःषष्ट्यधिकं शतम् ।^८
एतेषां विज्ञानानां वञ्चनानां परिहारप्रकारान् मल्ल-
शास्त्रानुसारेण सोमेश्वरो भूपतिः वर्णयामास । तदित्यम्-

कोऽपि मल्लो मल्लयुद्धे 'लुडुकी' विज्ञानस्य प्रयोगं
कुर्यात्तदा भ्रमित्वा तां निषेधयेत् । द्वितीयप्रकारश्च
तत्र मुखस्योपरि जङ्घां निक्षिप्य विनिवारयेत् ।
'पट्टिश' विज्ञानेन गृहीतपादः त्रिवृत्त्या तमपनयेत् ।
'बाहुमोटन' विज्ञानं हस्तौ संयोज्य वारयेत् । शिर-
स्थानगतं मल्लं बाहुभ्यां बलादुक्षिपेत् । अथवा
पादाभ्यां बहिर्निष्कासयेद् देहं वा दक्षिणभागे कुर्यात् ।
एवमेव करवलस्थाने स्थितं मल्लं जयेच्छूर्मल्लः
कक्षान्तरेण न्यस्तपादाङ्गुष्ठेन कर्षयेत् । आकर्षणशील-
स्याशक्यत्वात् जङ्घाभ्यां जङ्घां निष्पीड्य मल्लं तथा
घारयेत् यथाऽन्यप्रयोगे स क्षमो न भवेत् । एवमेव
जठरस्थानसंलग्नं मल्लमग्रतः कच्छां धृत्वा कूर्पराभ्यां
(कोहनी अथवा घुटना) ऊरुं (जङ्घां) निपीड्य
(प्रमथ्य) अवसृत्य (अवस्तात्) विमोचयेत् । तेन
प्रकारेण मुच्यमानस्य जङ्घे धृत्वा पादेन नाभिदेशे
आघातं कृत्वा पृथिव्यां पातयेत् । तथा पात्यमानः
मल्लः पश्चात् पादं प्रसार्य तथा स्थैर्ममालम्ब्य तिष्ठेत्,
यथा पुनः क्षितौ न पतेदिति ।

१. मानसो० १२९ । २. तत्रैव १३० । ३. तत्रैव १३१ ।

४. तत्रैव १३२ । ५. पृ० ३६७ ।

१. मानसो० मल्ल० १३३ । २. तत्रैव ७.१२-२६ ।

३. तत्रैव १७.५६ ।

गुणाः

किञ्च, मल्लपुराणे लौकिकमल्लभाषया घात-
पातादयः सप्तत्रिंशत् गुणाः प्रोक्ताः । तथा च उरस्सारः,
स्कन्धसारः, भुजसारः, कर्मसारः, जानुसारश्चेति
मल्लानां पञ्चस्थानानि प्रतिपाद्य तेषां गुणानुसारेण
प्रतियोधतोपायः कथितः ।

तथा चैवं श्रमैः परिपुष्टाः संस्थान-विज्ञानादिभिः
सुशिक्षिताः, अत एव मल्लयुद्धे निपुणाः मल्लाध्यक्ष-
पुरासरा मल्ला महीपालं विज्ञापनां चक्रुर्यत् 'अस्माकं
शैक्षणिकी अवधिः पूर्णा, वयं जितश्रमा शिक्षिताश्च ।
अतः पृथ्वीपते ! अस्मान् नियोधय' इति । विज्ञायमानो
नृपतिः तेषां मिथो गुणगणान् बलानि च विलोक्य
स्वसामर्थ्यानुकूलनियोधनाय द्वादशभिर्भेदैर्मल्लान्
विभाजयामास । ते चेमे भेदाः—

१. भारी—यो मल्लो महाकायो महाशरीरो स
भारीति निगदितः ।

२. प्राणी—विशेषबलयुक्तो यो मल्लः स 'प्राणी'ति ।

३. ऊर्जलः—यः मल्लविद्यायां सुशिक्षितः स ऊर्जलः ।

४. संस्थाननिरतः—स्वस्थाने स्थिरीभूय चतुर्षु
संस्थानेषु यो निरतः, स संस्थाननिरतः ।

५. बाहुयोधी—यो मल्लयुद्धे श्रमं न याति, स
'बाहुयोधी' कथ्यते । शब्दार्थेन तु 'मुष्टियोद्धे'त्यर्थः ।

६. सम्बद्धः—मल्लयुद्धविज्ञानेन (दांवपेचेत्यादिना)
गृहीत आक्रान्तोऽपि किञ्चिदपि न भाषते, न
चापि मुञ्चति यो हस्तेन नास्फालयत्यपि । एवंभूतोऽयः
पतितः सम्बद्धः कथ्यते ।

७. बलनसहः—यः सञ्चरण-परिवर्तने सहते, स
बलनसहः । यत्तु 'बलं सहते' इति व्युत्पत्त्या 'बलने-
सहः' इति व्याख्यातः ; तन्मूलानुसारी न, न चापि
व्याकरणेन सिद्ध्यति ।

८. रक्षणकः—यो हि मल्लो विज्ञानं रक्षति, स
'रक्षणको' मतः ।

९. ढकणः—मल्लयुद्धे शीघ्रप्रयुक्ते विज्ञाने
तन्निरोधाय द्रुतमेव यो विज्ञानकारकः स 'ढकणो' नाम
धन्यो मल्लः ।

१०. दर्शनः—यो मल्लः अन्यमल्लप्रयुक्तं विज्ञानं
तस्य गतिविहीनतया छिद्रञ्च पश्यति, स दर्शनक्रिया-
धर्मित्वात् 'दर्शन' इति नाम्ना उच्यते ।

११. लगनः—[लग् सङ्गे] यः उत्प्लुत्य अन्य-
मल्लस्य कण्ठे लगेत्, स 'लगनो' नाम मल्लः ।

नियतः—यो मल्लयुद्धे मर्यादापालकः, यथोचित-
नियमपरिपालकः, स 'नियतो' नाम मल्लः ।

अस्मिन् विचारक्रमे मल्लपुराणे (१) युवा, (२)
प्राणवान्, (३) ज्येष्ठो, (४) अन्तरज्येष्ठो, (५)
गोपकुलः, (६) मणिष्कः, (७) बालः, (८) वृद्ध
इत्यष्टविधानां मल्लानामुल्लेखः । गुणधर्मितया च—
'गजो वृषो मृगः सिंहो भविष्यः पञ्चमो मतः ।'

मल्लयुद्धे सामान्यनियमाः,

समानवयस्त्वञ्च—

एवंविधगुणान् समकायवयोबलान् मल्लान् मल्ल-
युद्धसंयोजको राजा मल्लाध्यक्षो वा सम्यग् विचार्य
नियुद्धे योजयेत् । अन्यथा आलोचनाविषयो भवि-
ष्यति । यथा ब्रह्मपुराणे—

दैतेयमल्ला - श्चाणूरप्रमुखा - स्वतिदारुणाः ।
नियुद्ध - प्राश्निकानां तु महानेष व्यतिक्रमः ॥
यद् बालबलिनोर्युद्धं मध्यस्थैः समुपेक्ष्यते ॥^२
तथैव विष्णुपुराणेऽपि—

क्व यौवनोन्मुखीभूत - सुकुमारतनुर्हरिः ।
क्व वज्रकठिनाभोगशरीरोऽयं महासुरः ॥
अतः—

नियुद्ध - प्राश्निकानां तु महानेष व्यतिक्रमः ।
यद्बालबलिनोर्युद्धं मध्यस्थैः समुपेक्ष्यते ॥^३

१. मल्लपुराणम् ६. १-१३। २. तत्रैव ५. १-५ ।
३. ब्रह्म० १९३. ४८-४९ । ३. विष्णु० ५. २०. ६०, ६२ ।

अपि च श्रीमद्भागवते—

बाला वयं तुल्यबलैः क्रीडिष्यामो यथोचितम् ।
भवेन्नियुद्धं माधर्मः स्पृशेन्मल्लसभासदः ॥

अत्रावसरे चाणूर उत्तरयति—

न बालो न किशोरस्त्वं बलश्च बलिनां वरः ।
लीलयेभो हतो येन सहस्रद्विपसत्त्वभृत् ॥
तस्माद् भवद्भ्यां बलिभिर्योद्धव्यं नानयोऽत्र वै ।
मयि विक्रम वाष्पेण्य दलेन सह मुष्टिकः ॥^१

अतो मध्यस्थो मतिकारः आत्मकला-परकला-स्थान-
कला-घातककलेत्यादीनां^२ कलानां विज्ञाता भवेत्तदैव
न्यायसङ्गतं मल्लयुद्धम् ।

एतैर्विवरणैर्ज्ञायते यत् यदि समानशरीरावस्था-
बलान्यविलोक्य मल्लयुद्धाय मल्लाः आज्ञाप्यन्ते तदा
तद्युद्धमधर्मयुद्धमिति । यथा हि—

वृद्धो वृद्धेन संयोज्यो बालकेन तु बालकः ।
भविष्योऽपि भविष्येण यो यः स्यादपि धर्मतः ।^३
अतः 'समाने शोभते प्रीतिः ।'
तथा च—

ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम् ।
तयोर्मैत्री विनोदश्च^४ न तु पुष्टविपुष्टयोः ॥
इत्यादि नीतिवद् मल्लयुद्धेऽपि तथैव प्रवृत्तिः श्रेयस्करी ।
उक्तं च हरिवंशे विष्णुपर्वणि—

बालो वा यदि वा वृद्धो मध्यो वापि कृशोऽपि वा ।
बलस्थो वा स्थितो रङ्गे ज्ञेयः कक्षान्तरेण वै ।^५
इत्थं स्वसमानश्रेणिकमल्लानामेव योजनं युक्तम् ।

१. श्रीमद्भागवत० १०.४३.३८-४० । २. मल्लपु०
६.५१-५२ । ३. तत्रैव १३.१४ । ४. क्वचित् 'विवाद'-
स्थाने 'विवाह' इत्यपि पाठः । ५. मल्ल० ३०.१५ ।

मल्लयुद्धे आह्वानम्

तत्रादौ मल्लाः करास्फालनपूर्वकं प्रतिज्ञां जल्पयन्ति ।
तां नराधिपः शृणुयात् । प्रतिज्ञा च यथा—

घटिकाभ्यन्तरे देव मोटयेत् प्रतियोधिनम् ।
मल्लद्वयं मोटयामि जल्पत्येवं तथापरः ॥
मल्लत्रयं भिनद्धीति वदेदन्योऽपि ज्येष्ठकः ।
विज्ञानेनाहमेकेन पातयामीति भाषते ॥
यस्मिन्नेव स्थितः स्थाने तस्मिन्नेव निपातयेत् ॥
इति प्रतिज्ञाः विधाय मल्लाः परावृत्त्य स्वस्थाने
आगत्य रात्रौ च तान् कृतप्रतिज्ञान् विमर्दयन्ति स्म ।

ततश्च राजा राजप्रधानपुरुषं कार्याध्यक्ष-
माहूय आक्खाडालङ्करणाय आज्ञापयेत् । अस्मिन्
काले तु राजानः प्रधाने राज्यसङ्घे सर्वकारे
विलीनाः । अतः एतत्कार्यं मल्लयुद्ध-संयोजकाः
राजकीयाः सामाजिकाः वा कुर्वन्ति । ततो राजाज्ञां
प्राप्य महत्तरो राजप्रधानपुरुषः आक्खाडमण्डपं
रचनानुचरैर्तत्तद्विशेषज्ञैर्वा कारयति स्म ।

इतोऽपि प्राचीने काले मल्लयुद्धप्रदर्शनं समज्यासु
समाजेषु वा वर्णितमस्ति । समज्या नाम 'समजन्ति
तस्यां समज्या ।' यत्रोत्सवे जनानां समूहः एकत्रितो
भवेत्, तन्नाम समज्या । जातकैर्ज्ञायते यत् समज्यास्ताः
सविशेषाः गोष्ठ्य आसन् यासु स्त्री-पुरुषाः आबालवृद्धाः
समुपस्थाय क्रीडा - नृत्य-सङ्गीत - हस्तियुद्ध - मेषयुद्धा-
ऽजायुद्ध - दण्डयुद्ध - मल्लयुद्धादीनि क्रीडन्ति स्म ।
समज्या एव समाजः । अशोकाभिलेखेष्वपि सामजि-
कोत्सवविषये गर्हितागर्हित-समाजयोर्वर्णनमस्ति । विधुर-
पण्डितजातकेऽपि^१ समज्यावर्णनमुपलभ्यते । (क्रमशः)

१. मल्ल ६. २७७ ।

प्राचीना अध्ययन-प्रणाली तत्त्वाभाश्च

—आचार्यः श्री राधाकान्त ओझा—

[प्राच्यविद्या-धर्मविज्ञान-संकायः, का० हि० वि० वि०]

प्राग् वेदध्वनिपरिपूरिते माणवकनित्याभ्यासजनित-
शब्दगुञ्जिते, सर्वत्र ऋषिकुलैः अनुष्ठेयमानयज्ञ-
धूमाच्छादिते, विविधविद्या - विचार - विनयसम्पन्ने,
अरातिसैन्यसिन्धौ मन्दरायमाणैः गोविप्रवृन्दप्रियैः
अखिलप्रजापालनतत्परैः राजन्यैः जुष्टे, वेदबोधित-
धर्मानुसरणशीलैः गृहस्थैः प्रचिते, सकलविद्योपार्जन-
संग्रहैः वेदसूक्त्या नित्यं यशो गायद्भिः ब्रह्मचर्याश्रमस्थैः
ब्रह्मचारिभिः संसेव्यमाने, सर्वशास्त्रपारावारद्वष्टृभिः
विद्वद्भिः समुज्ज्वलितयशसि, वाचस्पतितुल्यतां
प्रापितैः कौटिल्यशास्त्रनिपुणैः जनैः विराजिते, विश्व-
शान्तिविधायके, जगद्गुर्वितिशब्देन अलङ्कृतेऽस्मिन्
भारते प्राचीनेयं प्रणाली प्रचलिता आसीत् यदाचार्य-
चरणाराधनया वंशपरम्परागत-गर्भाधानादि-षोडश-
संस्कारसंस्कृता मनुष्या एव स्वसुप्तानां शक्तीनां
सम्यङ् जागरणे समर्था भवन्ति स्म । षोडशसंस्कारेषु
उपनयनोत्तरं द्विजबालकाः पित्रोराज्ञया गुरुकुलं
गच्छन्ति स्म विद्योपार्जनाय ।

विद्याशब्दोऽयं ज्ञानार्थकाद् विद्धातोः साध्यते ।
यया मनुष्यस्य सुप्ताः स्वाभाविक्यः शक्तयः प्रबोध्येरन्,
लौकिक-पारलौकिक-विषयाणां समुचितज्ञानमासाद्येत
सा विद्येति परिभाष्यते विद्वद्भिः । शास्त्राणां कण्ठस्थी-
करणं अर्थावबोधमात्रो वा न विद्या । केवलकण्ठस्थो-
करणं हास्यास्पदमेव जायते । यतः—

यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दयते ।
अतगनाविव शुष्कैद्यो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥

ईश्वरो हि सहजया स्वदयया
पुरुषकृतेन श्रमेण वा तदन्तः-
स्थितां तदीयां यां शक्तिं बोधयति,
सैव वास्तविकी विद्येति विद्मः ।

मनुष्याणां हृदये अन्धतमसावृताः बहुविधा
विषयाः शक्तयश्च तिष्ठन्त्यो न स्वतः प्रकाशन्ते । गुरोः
प्रसादेन विद्यया दूरीकृतेऽन्धतमसि ताः प्रकाशमासाद्य
पुरुषं प्रतिष्ठापदे आरोपयन्ति । अत एक विद्यामेनां
गुरोः सकाशदेव प्राप्नुवन्ति स्म भारतीया जनाः ।

पुरा द्विजशिशवः गुरोराश्रमं गत्वैव अध्ययनं
कुर्वन्ति स्म । अनेकेषु ग्रन्थेषु भारतीयगुरुणाम् ऋषीणां
चाश्रमवर्णनानि समुपलभ्यन्ते, यत्र कुमारानामध्य-
यनचित्रं सर्वतः प्रभावकरं विलोक्यते । रघुवंशे महर्षेः
वशिष्ठस्याश्रमे राज्ञः दिलीपस्य गमनानन्तरम् आश्रमं
वर्णयन् महाकविः कालिदासो वदति—

एकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्क्षणेऽजिज्ञतवृक्षकम् ।
विश्वासाय विहङ्गानामालवाल्लम्बुपायिनाम् ॥

एतेन इदमपि ज्ञायते यत् न केवलं बालकाः,
अपि तु बालिका अपि ऋषीणामाश्रमेषु अध्ययनं
कुर्वन्ति स्म । अत्यद्भुतास्तेषामाश्रमाः । क्वचित् प्रदेशे
बटवः पठन्ति । क्वचित् मुनिकन्याः आलवालैः वृक्षाणां
सेचने संलग्नाः दृश्यन्ते । केचन द्विजकुमाराः वनात्
पाकार्थं काष्ठानि आनयन्ति । अन्ये नीवारादिसंग्रहणाय
गच्छन्तो दृश्यन्ते । कश्चित् पुष्पाणि अवचिनोति गुरोः
पूजनार्थम् । क्वचित् सद्योजातान् मृगशावकान् सुश्रूष-

यन्ति मुनिपत्न्यः । विश्वस्ताः पक्षिणः उटजाङ्गणे
परिभ्रमन्ति । स्वाचारे पवित्राः निरन्तरव्यायामादि-
क्रियया हृष्टपुष्टाङ्गाः सत्यस्य प्रतिमूर्तयः वैदिककर्म-
निष्ठाः विषयवासनानभिज्ञाः विसर्जितक्रोधाः कुमार्ग-
गमनरहिताः स्वाध्यायदत्त-चित्ताः मुनिकुमाराः
दृष्टिपथं यान्ति । अद्वितीयस्वर्गस्य साकाररूपाः
सत्यस्य निधानानि शान्त्युद्गमभूमयः अशेषविद्याया
कोषाः सर्वेः श्लाघनीया एते आश्रमा आसन् । तेषु
तेष्वेवाश्रमेषु वसन्तच्छात्राः स्वशीलं शोधयन्ति स्म ।
उद्दण्डतां परित्यजन्तः स्वभावे ऋजुतामानयन्ति स्म ।
चरित्रेषु चारुतामञ्चन्ति स्म च ।

अस्माकं भारतीयानां कृते चत्वार आश्रमाः
निर्दिष्टाः । तेषु आश्रमोचिताचारानुष्ठानेन मनुष्याः
धर्मार्थकाममोक्षरूपं पुरुषार्थं चतुष्टयं प्राप्नुवन्ति ।
आश्रमेष्वेतेषु प्रथम आश्रमो ब्रह्मचर्यपालनपूर्वकं
अध्ययनायैव निर्दिष्टः शास्त्रकृद्भिः । अस्मिन् आश्रमे
स्थिताः व्रतिनो 'ब्रह्मचारीति संज्ञां लभन्ते' । ब्रह्म वेदा-
परपर्यायम् । तं वेदमस्मिन्नाश्रमे एते अधीयन्ते । अतः
एवैते ब्रह्मचारिणः । 'ब्रह्म वेद, तदध्ययनार्थं व्रतं
चरतीति ब्रह्मचारी' इति वा । परमार्थतस्तु सम्यक्
ज्ञाने संप्राप्ते यः केवलं ब्रह्मणि स्थितः ब्रह्मभूतश्चरन्
लोके विश्वेषां सत्त्वानां कृते उपदेशान् ददाति, सैव
ब्रह्मचारीति कथ्यते ।

विद्या ददाति विनयम् इति सुप्रचलिता प्रत्या
सूक्तिः । तं विनयं गुरुकुले वसन्त एव छात्राः प्राप्नुवन्ति
स्म । गुरोराश्रमे वसन् छात्रः चित्तप्रसादं साधयति
ज्ञानेन, पठनेन व्यवहारेण च । चित्तप्रसादे च इमे
गुणाः तिष्ठन्ति—सुखितेषु मैत्री, दुःखितेषु करुणा,
पुण्यशिलेषु हर्षः, पापशिलेषु उपेक्षा इत्यादयः । एत
एव राग-द्वेष-निवर्तनोपायाः । विद्याध्ययनेनैव साकं
ब्रह्मचर्यपालनस्यानुष्ठानं फलमेव विनयादिगुणानां
प्राप्तिः । ब्रह्मचर्ये विनष्टे सर्वे आश्रमा निस्सारतां

गच्छन्ति । अत एव पूर्वं ब्रह्मचर्यपालनं कर्तव्यम् ।
तत्पालनं विद्याध्ययने परमावश्यकम् ।

विद्योपार्जनमेतद् उपायत्रयेण साध्यते—१. गुरु-
सुश्रूषया, २. अन्योन्यादान-प्रदानेन, ३. पुष्कलधन-
दानेन च । आद्योपायः सर्वसुलभः सुकरश्च । पुरा
अकिञ्चना अपि जनाः समस्तविद्याविचक्षणा अभवन् ।
यतो हि सर्वसुलभा गुरुसुश्रूषा ।

सर्वविदितमेतद् यद् वरतन्तुशिष्यः कौत्सः सर्व-
विद्योपेतः सकलविद्यानां समस्तकलानां साङ्गानां
सम्यक् अध्ययनं क्रियात्मकज्ञानं चाधिगत्य वारंवारं
दक्षिणाग्रहणार्थं प्रार्थितेन गुरुणा निर्दिष्टाः चतुर्दश-
विद्यापरिमिताः चतुर्दशसहस्रस्वर्णमुद्रा आनेतुं परि-
भ्रमन् विश्वजिद्यज्ञे दत्तसमस्तकोषद्रव्यजातं अवशिष्ट-
मृण्मयपात्रं छत्र-चामरमात्रावशेषराजचिह्नं तपस्तपन्तं
भार्यया सह वसन्तं वीतरागम् उपार्जितषट्सम्पदं वशी-
कृतेन्द्रियं राजानं रघुं प्रपदे । आतिथ्यनिष्ठातेन राज्ञा
अर्घ्यः कौत्सः षोडशोपचारैः पूजनविशेषैः पूजितः सन्
दिग्दिगन्तव्यापिना क्षत्रियशोभिना क्षीरसागरानुका-
रिणा क्षीराब्धिमुप्त-वैष्णवाकृतिना राजहंसपक्षानुका-
रिणा निदाघसूर्यसन्निभेन परैः असह्येन काशसकाशेन
तुषारेण इव निहारेण इव मुक्ताहारेण इव गिरिशदृ-
हासेन इव सुधावर्षिणा शशिना इव शुभ्रेण
प्रसरणशीलेन यशसा युक्तेन भूपतिना प्रदत्तां द्रव्यराशिं
गृहीत्वा गुरोः ऋणान् मुक्तः सन् प्रसन्नतां जगाम ।

एतादृशमपि गुरोरनुशासनं शिरोधार्यमासीत्
छात्राणां कृते । गुरोः समीपे कथं स्थातव्यम्, केन
विधिना गुरुजनानामाज्ञा पालनीया, भ्रात्रा सह मातृ-
पितृभ्यां साकं स्वजनैः सार्धं मित्रैः सहपाठिभिश्च समं
किं कर्तव्यम्, कथं चलितव्यम्, कथं का वार्ता कर्तव्या,
केन विधिना आचरितव्यम्, कथं व्यवहर्तव्यम्, सर्व-
मेतत् खलु गुरोराश्रमे आर्यशिक्षया शिक्षिताः बालाः
बालिकाश्च स्वादर्शचरितं लोके स्थापयामासुः । मातृ-

प्राचीना अध्ययन-प्रणाली तत्त्वाभाश्च

२५२

देवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव इत्याद्यार्ष-
वचसा संमृष्टान्तःकरणा मानवाः स्वदेशे पूजिताः
सन्तः विदेशेऽपि पूज्या भवन्ति ।

पश्यन्तु तत्र भवन्तो भवन्तो मर्यादापुरुषोत्तमस्य
आदर्शचरितम् ! गुरोर्वंशिष्ठस्य सकाशात् सम्यगध्ययनं
विधाय स्वेन चारुचरितेन स जगति मानवान् अशिक्ष-
यत् । कीदृशी पित्रोराज्ञाकारिता, भ्रातृप्रेमादरणीयता,
महती दानशीलता, वीरता, मित्रता चासीत् । अवर्णनीया
खल्वेताः तस्य चरित्रचारुताः । भगवतो रामचन्द्र-
स्यैकस्य त्यागशीलस्योदाहरणं द्रष्टव्यं खलु । रावण-
वधान्तरं रामस्य राज्याभिषेकानन्तरं च गुरुतरगर्भ-
भरालसां, प्रेमसिन्धौ निमग्नां रामस्य बाहुं उपाधानीकृत्य
सुभां च सीतां दुर्मुखनाम्नः सचिवस्य मुखात् सीताया
प्रसृतदोषबहुलं श्रुत्वा मर्यादापालनतत्परः राजा रामः
सीतायाः शिरः स्वैरमुत्रमध्य परित्यजन्नुवाच—

अपूर्वकर्मचाण्डालमपि मुग्धे ! विमुञ्च माम् ।
श्रिताऽसि चन्दनभ्रान्त्या दुर्विपाकं विषद्रुमम् ॥
एतत् दुष्कर्म कोऽपि कर्तुं न क्षमः । एतादृशीं सौन्दर्य-
शालिनीं भार्यां त्यजतः श्रीरामस्य दुःखलेशोऽपि नाभ-
वत् । त्यागस्य पराकाष्ठेयम् !

साम्प्रतं या शिक्षाप्रणाली प्रचलितास्ति सा नितरां
दूषिता मूलक्षयकारिणी च । एषा शिक्षायाः व्यवस्था
अस्मान् भारतीयान् गभीराद् गभीरतरे भ्रष्टाचारगतं
पातयन्ती दरीदृश्यते । इन्द्रियसुखभोग्यवस्तूनां लाभ-
मेव परमपुरुषार्थं मन्यमानानां जडवादप्रधान-
पारचात्यानामेतया शिक्षारीत्या कस्मिंश्चिदपि शास्त्रे
ज्ञानस्य पूर्णता न जायते । केवलं सैद्धान्तिकशिक्षया
शिक्षिता अपि पुमांसः स्त्रियो वा भ्रष्टसदाचाराः वैदिक-

धर्मश्च्युताः केवलं लोकाचारपरायणाः सत्पथे गन्तु-
मक्षमाः वैदेशिकसभ्यतानुकारिणः अनेकधर्मानुसरणे-
ऽप्रेसराः रागैः ओतप्रोताः लोभैः प्लाविताः क्रोधैः
विघातकराः कामैः उन्मत्तकल्पाः मोहैः मूर्छिताः मदैः
मातङ्गायमानाः प्रमादैः कर्तव्यहीनाः कुमार्गे पतिताश्च
दृश्यन्ते । अत एव श्रीमता आचार्य विनोबा भावे
महाभागेनोक्तम्—

“अधुना एम० ए०, बी० ए० इत्याद्युपाधिभिः
अलङ्कृता अपि मनुष्याः पारतन्त्र्यस्वीकरणार्थं
एम० एल० ए० उपाधियुक्तानां महोदयानां
राज्यशासनाधिकारीणां वा द्वारद्वारं गत्वा
अर्गलां खट्खटायन्ते । नास्ति वैचित्र्यमत्र ।
क्रियात्मक-ज्ञानहीनाः सन्तः एते स्वशिक्षायाः
सदुपयोगाय न क्षमन्ते । अत आमुं उपरिवर्तनं
कर्तव्यं शिक्षणे” इति ।

पुरा तु नैतादृशी व्यवस्थाऽऽसीत् । सर्वे स्वतन्त्रता-
भिच्छन्तो वेदनिर्दिष्टधर्माणामनुसरणेन सुखिनः सुमन-
सश्च आसन् । सम्प्रति शिक्षिता अपि जनाः पितरौ
नाद्रियन्ते । गुरोः सम्मुखे अकार्यकार्यम् अविनोतत्वं च
दर्शयन्ति । गुरुजनानां सुश्रूषां नैवाचरन्ति, अपि तु
ताडयन्ति, संभर्त्सयन्ति, रक्तनेत्रे च दर्शयन्ति । इदानीं
का कथा अविनीतानाम् ? किं वक्तव्यम् उच्छृङ्खलानाम्
अपथपथिकानाम् ? अनिर्वचनीयाः खल्वेते । भारते
कथमेतादृशं सामाजिकानां पतनमापतितम् ? सर्वमेतत्
वैदेशिकशासनस्य अननुशासनस्य च फलम् । गुरुकुला-
वासस्य पुनः प्रचारो भवेत् तदैव सर्वे सन्मार्गा-
रोहणे समर्था भवेयुः, नान्यथेत्यस्माकं सुविचारितं
मतम् ।

शृङ्गार-सप्तशती : देवगिरा गुम्फिता 'बिहारी-सतसई'

—श्री कविवरः परमानन्दः—

१६१. मिलितच्छाया - चन्द्रके
हरि राधिके यदैव ।
बभूवतु - न च लक्षिते
संयच्छतः सहैव ॥

१६२. सताम्बूल- रसपक्ष्मया
सकज्जला - धरयैव ।
सालक्तक - रसभालया-
ऽऽभया गतस्त्वधुनैव ॥

१६३. नखरेखा - मेचकतनौ
तनुवसनावृत एव ।
सजलनीलमणि - भाजने
विभाति चन्द्रकलेव ॥

१६४. भुजे विमलवसनावृते
वेणीलक्ष्म तथैव ।
लसति हरे हरिणीदृशा
क्रोडीकृता यथैव ॥

१५५. कपट - वचन - रचनैरलं
चातुरतया तथैव ।
विलसति तव गुणसूचिका-
ऽगुण - मुक्तामालैव ॥

१६६. दहन - शिखारुणतर-नयन-
जतुरस - रञ्जित भाल ।
कन्दर्यानुग-दर्पणं
पश्यसि किं न रसाल ॥

१६७. हृदये गिरिजा - सुन्दरी
लसितभाल नखचन्द्र ।
रचयित्वा शिवरूपमिद-
मा गतोऽसि यदुनन्द ॥

१६१. मिलि परछाहीं जौन्ह सौं
रहैं दुहुन के गान ।
हरि राधा इक संग ही
चले गलीमें जात ॥

१६२. पल न पीक अंजन अधर
धरै महावर भाल ।
आजु निले सुथली करी
भले बनै हौ लाल ॥

१६३. मरकत-भाजन सलिलगत
इन्दुकला की भेष ।
झीन झगा में झलमलत
स्याम गात नख - रेष ॥

१६४. वैसी यै जानी परत
झगाऊ जरे माह ।
मृगनैनी लपटी हियें
बैनी उपटो बाँह ॥

१६५. कहवे काज चलाइयतु
चतुराई की चाल ।
कहौ दैत यह रावरे
सब गुन बिना गुनमाल ॥

१६६. पावक - से नैना लसै
जावक लाग्यौ भाल ।
मुकर होहुगे नैकु में
मुकर बिलोकहु लाल ॥

१६७. प्रानप्रिया हिय मैं बसे
नखरेखा शशि भाल ।
भली दिखायौ आन यह
हरि - हर - रूप रसाल ॥

(क्रमशः)

जीवेमः शरदः शतम्

स्वास्थ्य-संरक्षणे प्राणायामस्य उपयोगिता

—श्री ब्रह्मचारी याज्ञवल्क्यः, उत्तरकाशीवास्तव्यः—

इह तावदार्यावर्ते महर्षिमुनिप्रकाण्डैः कायिक-मानसिकाऽऽरोग्योपलब्धिप्रदानि युकाहारविहारप्रभृति-विविधोपायप्रकाण्डानि योगबलेनाऽनुभूतानि । तेषु समनुभूतोपायेषु स्वास्थ्यलाभकरेषु विलसति तावत् प्राणायामस्य ज्येष्ठता, बौद्धिक-मानसिक-कायिकरोग-घातकत्वात् तस्य । विदितवेदितव्यानां समधिगतशास्त्र-तत्त्वानां ब्रह्म-कपिल-पतञ्जलि-गोतम-कणाद-व्यास-जैमिनिप्रभृतीनां सम्मता तावदाऽऽसीद् योगप्रणाली, लोक-परलोककल्याणकारिणीत्वात् । योगाङ्गानि पुनः खलु यम-नियमा-ऽऽसन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधिपदवाच्यानि विराजन्ते अष्टविधानि योग-दर्शनप्रतिपादितानि । तत्र तावद् योगस्य चतुर्थमङ्गं प्राणायामः । श्रुति-स्मृति-दर्शनादिषु च प्राणायाम-माहात्म्यं बाहुल्येन विलसति । तत्र महर्षिभनुभगवच्चरणैस्तावद् ब्राह्मणस्वास्थ्याय न्यूनातिन्यूनं प्राणायामत्रयं व्याहृति-प्रणवशास्त्रविधिसमन्वितं नितरामनिवार्यतया प्रदर्शितम्, मलशोधने परमौषधत्वात् तस्य । तथा हि-प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत्कृताः । व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः ॥ यथैव लोहकार-स्वर्णकारादिभिः अयः-स्वर्णधातु-मलशोधने भस्त्रिकासाधनमनुष्ठीयते, तथैव सर्वेन्द्रिय-काम-क्रोध-लोभ-मोहादि-दोषपरिशोधने प्राणायामो विज्ञेयः । उपपादितञ्च—

दहन्ते ध्यायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।
तथेन्द्रियाणां दहन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात्

अनेन तावदिन्द्रियदोषस्य प्रशमनकारणमभिहितम् । इन्द्रियाणि कथं सुपथेन इच्छेयुः ? इति प्रश्ने समुत्पन्ने समाधानं ब्रूमः—प्राणायामेन तावदिन्द्रियाणि कुमार्यं विहाय सुमार्गमनुसरन्ति । अविवेकजनित-कुत्सिता-हारा-ऽऽलस्य-भद-प्रमादादिदोषपूगो विनाशतां याति, विवेकसमुत्पन्न-सात्त्विकाहार-लघुत्वज्ञान-विज्ञान-स्मृति-धृति-क्षमा-सत्पादि-दैवीसम्पत्तिप्राप्तिश्च प्रजायते तदनुष्ठानेन । स्मर्यते च—

प्राणायामैर्दहेदोषान् धारणाभिश्च किल्बिषम् ।
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानोश्वरान् गुणान् ॥

श्लोकेनानेन स्वास्थ्यसंरक्षणे अस्वास्थ्यदोषा-पचये च प्राणायामानुष्ठानवैशिष्ट्यं प्रतिपादितम् । अस्मच्छरीरे तावद् विद्यते प्राणवाहिनीनां नाडीनां द्वासप्ततिलक्षाधिक-द्वासप्ततिकोटिपरिमिता संख्या^१ (७२,७२०००००) । एतासु नाडीषु व्यानप्राणश्चरति । तत्र साधारणरूपेण यद्वयं श्वास-प्रश्वासस्वाभाविकगति-मनुसरामः प्राणायामानुष्ठानाद् दृते । सा खलु स्वास्थ्य-संरक्षणे नूनमपरिपूर्णा विराजते । तथा बह्वीषु नाडीषु शुद्धवायुप्रसङ्गाभावात्, तासामशुद्धवायुनिर्गमना-भावाच्च ।

१. अत्रैषा नाडीसंख्या विलसति प्रश्नोपनिषदि—
“अत्रैतदेकशतं नाडीनां तासां शतं शतमेकैकस्या द्वासप्तति-
द्वासप्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि भवन्त्यासु व्यानश्चरति ।

ननु कलियुगे शुद्धाहार-सात्त्विकविचारदौर्लभ्याद् अनुकूलपरिसराऽभावाच्च नहि तदनुष्ठानं शक्यं कर्तुमिति चेत् । न ; सर्वस्मिन् कालेऽपि क्रियासिद्धेः पुरुषार्थायत्तत्वात् । तस्मात् साम्प्रतमपि स्वास्थ्य-लाभेऽस्वास्थ्यकलङ्कपङ्कनिवारणे च तदनुष्ठानमनिवार्य-मेव विज्ञेयम् । इदानीमपि परस्सहस्राणां योग-परायणानां समुपलम्भात् नहि तावदसम्भवता नाम किमपि पुरुषार्थवताम् ।

चित्तशान्तिमन्तरेण नैतल्लभ्यते शारीरिकाऽऽरोग्यं तस्य तदायत्तत्वात् । नहि कश्चित् स्थूलकायोऽपि सन् मानसशान्तिमन्तरा शरीराधीनं गमन-सेवादिकार्य-कलापं सुखेन कुरुते । चित्तशान्तिश्च प्राणायामानुष्ठा-नाधीना विद्यते । अत एव सन्ध्यानुष्ठाने महर्षि-प्रवरैः न्यूनातिन्यूनं प्राणायामत्रयस्य विनियोगः प्रदर्शितः । चित्तसमाधाने च भगवतः श्वेताश्वरमहर्षिणा उप-पादितं प्राणायाममहत्त्वं निम्नाङ्कितप्रकारेण—

प्राणान् प्रपीड्येह संयुक्तचेष्टः

क्षीणे प्राणे नासिकयोच्छ्वसीत ।

दुष्टाश्वयुक्तमिव

वाहमेनं

विद्वान् मनो धारयेताप्रमत्तः ॥

(श्वेताश्वतरो० २.९)

अत्र भगवता आचार्येण प्राणायामानुष्ठानं चित्त-शान्तौ रामबाणेन तुल्यं समुपन्यस्तम् । अपि च शाङ्करभाष्ये—

प्राणायामविशुद्धात्मा यस्मात् पश्यति तत्परम् ।

तस्मान्नातः परं किञ्चित् प्राणायामादिति श्रुतिः ॥

अनेकजन्मसंसारचित्ते पापसमुच्चये ।

तत्क्षीणे जायते पुंसां गोविन्दाभिमुखी मतिः ॥

(श्वेताश्वरो० २.६)

उपर्युक्तश्लोकद्वयविन्यासेन प्राणनिरोधसाधनानुष्ठान-परायणस्य प्रशंसा व्याख्याता । यः खलु मानवो नाच-

रति प्राणायामक्रियां, नूनं स कदापि ब्रह्मनिष्ठत्वं नाधिगच्छति, नापि अध्ययनाध्यापन-यजनयाजनादि-ब्राह्मणनिमित्तानि परिशीलयति । तस्मात् तावद् ब्राह्म-णत्व-ब्रह्मनिष्ठत्व-मानसशान्तिप्रेप्सुभिः विशेषाध्ययन-प्रगतिचिकीर्षुभिः कायिक-वाक्त्रिक-मानसिकाऽऽरोग्य-लिप्सुभिश्च महर्षिप्रवरानुभूते प्राणायामानुष्ठाने नितरां सततं प्रयत्नोऽनुष्ठेयः । अत्र प्राणायामानुष्ठानस्य प्रणाली लिख्यते ।

प्राणायामानुष्ठानस्य विधिः

१. कोष्ठगतस्य वायोर्नासिकापुटाभ्यां शनैश्शनैः प्रयत्नविशेषान्निःसारणं कर्तव्यं पूर्वम् । यदा सर्वो वायुरुदरतो बहिर्गतः स्यात्तदा बहिरेव संस्थापयेत् समीरणम्, नाभिमण्डलञ्च समाकृष्य मेरुदण्डेन सह संयोजयेत् । मनसि तदा इष्टदेवस्मरणं कुर्यात् । यथाशक्ति बहिरेवाऽव्रुद्धय पश्चात् शनैश्शनैर्नासिकापुटाभ्यां वायुमुदरे पूरयित्वा कुम्भवद् तत्रैव धारयित्वा च स्वेष्ट-देवस्मरणपूर्वकं यथासामर्थ्यं श्वासगत्यभावं कुर्यात् । ततश्च शनैश्शनैः समीरणं विरेचयेत् ।

तदित्थं क्रमशो रेचक-पूरक-कुम्भकाख्याः प्राणा-यामभेदाः सुव्यक्ता भवन्ति । सायं-प्रातः सन्ध्यानुष्ठा-नात् प्राक् शौच-स्नानादिक्रियानन्तरं च प्राणायामा-नुष्ठेयाः । अपि च, विशेषनियमानुसृत्य प्राणायाम-परायणः । ते च सन्तीमे—

प्राणायामे सावधानता

सात्त्विकाहारसेवनम्, ब्रह्मचर्यपरिपालनम् अब्रह्मचर्य-परिहारः, समुचितमात्रायां भोजनम्, चलचित्रादर्शनम्, इत्येवमादिव्यवहारे सिद्धे नूनं प्राणायामानुष्ठाने स्वास्थ्यसंरक्षणलाभो भवेन्नात्र सन्देहावसरः प्रसरति । तदेवं प्रबन्धेऽमुष्मिन् स्वास्थ्यसंरक्षणे प्राणायामस्य उपयोगिता तदनुष्ठानप्रणाली च व्याख्यातौ स्तः ।

अद्वैतसिद्धीयम् अहमर्थाऽनात्मत्वोपपादनम्

—श्री परकजे सुब्रह्मण्यभट्टः—

[अनेन लेखाङ्केन निबन्धोऽयं पूर्णतामेति । मट्टपादैरत्र श्रुति-युक्तिभ्यां गूढतरो दार्शनिकः स्वपक्षः कौशलेन प्रस्थापितः । विज्ञैः कश्चिदत्र पक्षस्यास्य समीक्षणपरोऽपरः पक्षः प्रस्तूयेत चेदस्माभिः सोऽपि सादरं प्रकाश्येत । —सम्पादकः]

(७)

ननु 'अहरहर्ब्रह्म गच्छन्ति', 'सति सम्पद्य न विदुः' इत्यात्मवेदनश्रुतिविरोधेन 'नात्मानं न परांश्चे'ति श्रुत्युक्तं विशेषविज्ञानाभावपरत्वम् । 'न विजानात्ययमहमस्मी'ति श्रुतेस्तु न तथा, विरोधाभावादिति चेन्न । वैलक्षण्याभावाद् द्वयोरपि श्रुत्योः यदुच्यते 'नात्मानं न परांश्चे'वेति, तदेवोच्यते 'नाहं खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं विजानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानीति' इति न कश्चिद्विशेषः श्रुत्योः । न हि 'नात्मानं संवेत्ति' 'न विजानात्ययमहमस्मीति' इत्यनयोर्व्याख्ययोः परस्परम्, 'न परांश्च संवेत्ति' 'नो एवेमानि भूतानि' इत्यनयोश्च परस्परं अर्थतो वैलक्षण्यमीषदपि पश्यामः । नापि 'अहरहर्ब्रह्म गच्छन्ति, सति सम्पद्य न विदुः' इति श्रुत्योरात्मवेदनबोधकत्वम् । तादृशस्यार्थस्यास्फुरणात् । न हि उत्थितस्य 'सुषुप्तावात्मानमवेदिषम्' इति परामर्शो भवति । नापि सुषुप्तस्य 'आत्मानं वेद्मि' इति ज्ञानं वा । प्रत्युत 'न विन्दन्ति' 'न विदुः सति सम्पद्यामह इति' इति च वचनेन आत्माज्ञानमेव श्रुती प्रतिपाद्यमानं प्रतीयते । अहमस्वाप्समिति परामर्शान्यथानुपपत्त्या तु साक्षिरूपः केवलोऽनुभवः निर्विकल्पः सुषुप्तावासीदिति प्रतीयते । आत्माज्ञानं तु तदानीं आत्मनो ब्रह्मात्मरूपत्वस्याज्ञानमेव । 'एतं ब्रह्मलोकं न विदन्ति' 'न विदुः सति सम्पद्यामह इति' इति वचनात् ।

यत्तु लघुचन्द्रिकायाम्—ब्रह्मगमन-सत्सम्पत्त्योः कार्यापाधिशून्यतया प्रकाशमानरूपतया उक्तश्रुतेरात्मवेदनबोधकत्वम् । तथा च प्रकाशमाने शुद्धात्मन्यज्ञानस्य मानसिद्धत्वेऽपि प्रकाशमाने साक्षिण्यज्ञानासम्भवात् तदबोधकश्रुतिः 'नात्मानं न परांश्चे' इति श्रुत्या विरुध्यत इति । तन्न साधु लक्ष्यते ; उक्तरीत्या सर्वासामपि श्रुतीनामेकवाक्यत्वसम्भवात् । नापि प्रकाशमानः शुद्धात्मा कश्चित्, प्रकाशमानः साक्ष्यात्मा चापरः इति द्वौ आत्मानौ सुषुप्ती कस्याप्यनुभवसिद्धौ । न वा एकस्यैव शुद्धत्वं साक्षित्वं चेति रूपद्वयम् । 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' इति श्रुतिविरोधश्च शुद्धसाक्षिणोर्भेदे । 'सलिल एको द्रष्टा अद्वितीयो भवति' इति च । 'एकत्वमेवात्र अज्ञानहेतुः' इति भाष्यविरोधश्च ।

एतेन—"परामृश्यमानत्वान्यथानुपपत्तिसिद्धमज्ञानं 'नात्मानमि'ति श्रुत्या अनूद्यते । 'नाहे'त्यादिश्रुत्या तु न साक्ष्यज्ञानमनूद्यते, मानान्तरप्राप्तत्वात्" इत्युक्तं वैलक्षण्यमपि परास्तं वेदितव्यम् ; श्रुतिद्वयेनापि एकरूपस्यैव अज्ञानस्य प्रतीतिः ।

तदेवं श्रुतिप्रमाणादपि न अहमर्थस्यात्मत्वोपादनं कर्तुं शक्यत इति संक्षेपः ।

(२४८ पृष्ठस्य शेषांशः)

औत्सुक्यादहमधुना तथाऽनुकुर्वे,

लालित्यं कविजयदेव - भारतीनाम् ॥ २

अहो कवेरस्य गीतगिरीशकारस्य कविनृपते राम-
भट्टस्य पूर्वोऽसौ आत्मविश्वासानुप्राणितो विनयगुणः ।
अहो, प्रतिभोन्मेषोत्कर्षः, अहो, पाण्डित्यम्, अहो वाक्-
पाटवम्, अहो काव्यकलानैपुणी च ।

वस्तुतो गीतगिरीशस्य काव्यस्य प्रत्येकः सर्ग एक
तावत् स्वतन्त्रं काव्यमिवाकर्षति चेतः सहृदयानां
भावुकानां निर्मलान्तःकरणानां पाठकानाम् ।
सत्यप्येवं नात्र काव्ये क्वचिदपि क्रमभङ्गोऽभिव्यक्ति-
व्यवधानं वैरस्यं वेति महानेव प्रकृष्टो गुणः । सर्गाणां
काव्यस्यास्य पृथक्-पृथक् पाठक्रमेणानुशीलयतां
मुक्तककाव्यस्य सर्वाण्यपि वैशिष्ट्यानि प्रत्यक्षीभवन्ति ।
संहिताक्रमेण अध्ययनात् प्रबन्धकाव्यमिव सफलतयाऽनु-
रञ्जयति हृदयानि सचेतसां विदग्धानाम् । काव्यस्यास्य
सर्गाणामभिधानकल्पनैव कामपि मधुरमधुरां ललितां
मञ्जुलां कवेरनल्पकल्पनाशीलतां मृद्वीमाविष्करोति ।
तथा हि—वसन्तविलासः, मानिनीमनोरथः, उत्कण्ठत-
शितिकण्ठः, गौरीगुस्तरानुरागः, वयस्यारहस्योक्तिः,
दुर्गादशानिर्देशः, प्रतियुतिरतिवर्णनः, शम्भूपालम्भः,
पार्वतीप्रवर्तनः, सरसगिरीशः, शङ्करदर्शनः, सुप्रीति-
पार्वतीपतिः । अत्र प्रत्येकसर्गस्याभिधानरचनायां
कवे रामभट्टस्य साकाङ्क्षपदप्रयोगानुरागोऽनुप्रासप्रियत्वं
विषयगतयथार्थपरिचयाय लाक्षणिकत्वमित्यादयो गुणा-
स्ते ते सर्वे भागिकत्वेन मनो हरन्ति वाचकानाम् ।

काव्यस्यास्यान्तःसौन्दर्यविषये तु किमु वक्तव्यं

मादृशेन मन्दमतिना । तत्र स्वयं रसचर्वणापरभावुकैः
पुण्यशालिभिः पाठकैरनुभवैकगम्यं वर्तते । प्रत्येका गीति-
र्मधुरकोमल-कान्तपदावलिविन्यासकरं गीतगोविन्द-
प्रणेतारं जयदेवकवे रचनावैदग्धीमतिशेते । गीतीना-
मासां रचनानैपुणी सरलापि सरसा सान्द्रधनगम्भीर-
ध्वनिविशदापि सद्यो हृद्या, मनोज्ञानन्दसन्दोहसुधास्वा-
दीयसीं, कमपि सत्यं शिवं सुन्दरं रागमनुरागं च वीथीसु
वीथीसु सर्वानुपुष्यसम्पदं वीणेव सर्वाङ्गसुन्दरीयौवन-
श्रीभारविनम्रा रमणीय रमणीयतां, स्वरलहरीमिव
सुरसरस्वतीलीलालास्यचरणनूपुरकिङ्किणीनां भावयति
भव्यां मुद्रां भास्वतीं भावानुभावपरम्परां सुस्फोतां
मञ्जुरणनां मनोमुग्धकारिणीं मनोवाचामगोचराम् ।

तदेवंविधस्य सरससुन्दरस्य गीतगिरीशस्य गीति-
काव्यस्य संशुद्धं मनोहरं सर्वावयवप्रपुष्टं सर्वजनमनः-
प्रसादकरं सम्पादनं कृतवन्तोऽत्र भवन्तो भवन्तो
निर्मलान्तःकरणवन्तो विद्याकलामर्मज्ञाः प्राज्ञा मति-
मन्तोऽस्माकं सुरभारतीप्रणयिनां हार्दनिकान् धन्य-
वादानर्हन्ति नाम नूनम् ।

अत्र प्रसङ्गे संस्कृतभाषासाहित्येऽद्य यावत् प्राची-
नात् समयाद् गीतिकाव्यानां क्रमविकाशपरम्पराविषयेन
विशेषेण प्रकाशो निःक्षिप्तो नवाधुनातनानां गीति-
काव्यप्रणेतृणां तद्रचनानां बोल्लेखो विहित इति
मनाग् स्मारयति समसामयिकान् संस्कृतगीतिकाव्य-
कवीन् । सति सम्भवे द्वितीयसंस्करणे तेऽपि
स्मर्तव्या इति विरम्यते विस्तरात् ।

करोति भद्राय विधिर्जनानाम्

दिवाकरं चापि निशाकरं च
तारागणं खं सरसां च भूमिम् ।

प्रभञ्जनं चापि धनञ्जयं च
करोति भद्राय विधिर्जनानाम् ॥१॥

श्रुति-स्मृती शिक्षण-दीक्षणं च
रीतिश्च नीतिश्च विधान् निषेधान् ।
द्रव्याणि सर्वं च पदार्थजातं
करोति भद्राय विधिर्जनानाम् ॥२॥

वर्षां वसन्तं शरदं हिमान्तं
ग्रीष्मं च शीतं च दिनं च रात्रिम् ।
भूगोलचक्रं निखिलं खगोलं
करोति भद्राय विधिर्जनानाम् ॥३॥

लतासु पुष्पाणि वनेषु वृक्षान्
फलानि वृक्षेषु रसान् फलेषु ।
रूपाणि पुष्पेषु गुणांश्च गन्धान्
करोति भद्राय विधिर्जनानाम् ॥४॥

जातीर्नराणां विविधांश्च जन्तून्
सोऽश्वान् गजान् गाः महिषीर्मृगांश्च ।
उष्ट्रांश्च मेषान् छगलान् वृषांश्च
करोति भद्राय विधिर्जनानाम् ॥५॥

धनानि धान्यानि पटान् गृहाणि
पापानि दुःखानि सुखानि चापि ।
ज्ञानानि विद्याश्च कलाश्च सर्वाः
करोति भद्राय विधिर्जनानाम् ॥६॥

हरिश्च पुंसां हृदि संप्रविश्य
कर्माणि कर्तुं कुरुते व्यवस्थाम् ।
स संस्कृतं चापि सुसंस्कृतिं च
करोति भद्राय विधिर्जनानाम् ॥७॥

—वैद्यः श्री रामस्वरूपशास्त्री—

उदकमण्डलस्थराजकीयपुरातत्त्वशास्त्रान्तर्गतशासनपरिशोधनविभागपरमाध्यक्षेभ्यः

श्रीयुत् डॉक्टर दीनेशचन्द्र सरकार महाशयेभ्यः कलकत्ताविश्वविद्यालयस्थित कार्मेकल्

प्राध्यापकपदवीस्वयंवृतेभ्यः पूर्वोक्तविभागाद्विरामं स्वीकृतेभ्यः

तत्कार्यालयाङ्गभूतैः सादरं समर्पितम्

अभिनन्दन-पत्रकम्

प्राक्प्रख्यमसारं विश्वं कलयति ससाररसभरितम् । या वाणी बहुरूपा संविद्रूपा सदा जयति ॥ १ ॥
अस्ति स्वस्तिमती पुराणविषया संस्था प्रसिद्धा पुरातत्त्वाख्या बहुमानिता बुधवरैश्चारित्रकाग्रेसरैः ।
यत्रस्थाः खलु सङ्कलय्य विविधं ताम्राश्म-संकुटितं लेखं पूर्वकृतं विचार्य चरितं कुर्वन्ति लोकेप्सितम् ॥ २ ॥
तत्रासन् गतिवैभवास्यशसो भाषास्वभिज्ञाः पुरा हलत्स्कीलहन् कृष्णशास्त्रीत्यनुपमहिमाः प्राच्यपाश्चात्यधुर्याः ।
यन्नाम प्रथितं जगत्सु बहुधा वृत्तानुसंधापर - प्राच्योदीच्यसमस्तदेशविबुधैरद्यापि संस्मर्यते ॥ ३ ॥
व्यासोऽष्टादशसंख्यया परिमितं प्रत्नं पुराणं पुरा निर्माय प्रथितो विशालभुवने पौराणिकाग्रेसरः ।
कालेऽस्मिंस्तदनुकराजचरितं व्याख्यातुमेव स्वयं धात्रा किं न विसृष्ट एष भुवने दीनेशचन्द्राख्यया ॥ ४ ॥
कायस्थान्वयसम्भूतेर्यस्य यज्ञेश्वरः पिता । कुमारी कुसुमाद्या या माता मधुरिमा प्रिया ॥ ५ ॥
प्रकृत्या गम्भीरः कुशलधिषणो वाचि निपुणो यमी कार्यासक्तः सततमनुसन्धानचतुरः ।
परं पारं प्राप्तश्चरितजलधेर्विश्रुतयशा बुधो दीनेशाख्यो विलसति बुधाराध्यचरितः ॥ ६ ॥
येनैकेन परश्शतं बहुविधा ताम्राश्मगा दुर्लभा लेखाः सङ्कलितास्तथा च पठिता नीताः प्रकाशं द्रुतम् ।
किञ्चानेकविधा नवीनविषयप्रख्यापका व्यापका ग्रन्था लोककृते कृताः कृतधियां-सर्वत्र सम्मानिताः ॥ ७ ॥
'श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता ध्रुवं करोत्येव कमप्यनुग्रहम्' ।
आचार्य - दण्डचुक्तमिदं न मिथ्या दीनेशचन्द्रञ्च महत्प्रमाणम् ॥ ८ ॥
निपीय लेखाब्धिमवासगौरवो दं महत्प्राप्य महोन्नते गिरी । दीनेशमेघो हि निसृष्टलेखावर्षः पुनर्गच्छति पूर्वदेशम् ॥ ९ ॥
श्रेयांस्युमाधव - रमाधव - गीर्धवाद्या देयासुरित्यनुदिनं वयमर्थयामः ।
दीनेशचन्द्र ! भवतः सकुटुम्बकस्य पुष्टिं परां सुखमयीं चिरजीविकां च ॥ १० ॥

सम्पादकः, प्रकाशकः, मुद्रकश्च—गोविन्द नरहरि वैजापुरकरः,
श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, जगतगंज, वाराणसी कैण्ट ।
मुद्रण-स्थलम्—आनन्दकानन प्रेस, सी० के० ३६/२०, वाराणसी ।

सूर्योदयः

भारतधर्ममहामण्डलस्य

मासिकं मुखपत्रम्

वर्षम् ४६

❀

अङ्कः १२

❀

सम्पादकः

गो० न० वैजापुरकरः

❀

दिसम्बर

१९७०

❀

वार्षिक-मूल्यम्

५) रुपयकाणि

❀

प्रत्यङ्क-मूल्यम्

अर्धरुपयकम्

❀

जागृहि सखि ! विगता विभावरी !!

(प्रथित-‘प्रसाद’-गीतस्य संस्कृत-रूपान्तरम्)

सखि जागृहि विगता विभावरी !

गगन-सरसि मज्जयति तारिका-

घटं नवीना उपो-नागरी ।

जागृहि सखि ! विगता विभावरी,

सखि जागृहि विगता विभावरी ॥

(१)

कलयति कलकलखे खगकुले ।

चलति चञ्चले किसलयाञ्चले ॥

लोकय ललित-लतिकया भरिता ।

मुकुल-कलशके नव-रस-लहरी ॥

जागृहि सखि ! विगता विभावरी,

सखि ! जागृहि विगता विभावरी ।

(२)

अधरै - विहितं रागममन्दम् ।

अलकै - ग्रथितं मलयज-मन्दम् ।

आलि ! स्वपिष्यधुनाऽपि नयनयो-

भृत्वा राग-विहाग-मरी ॥

जागृहि सखि ! विगता विभावरी,

सखि ! जागृहि विगता विभावरी ।

—श्री रामेश्वरप्रसाद पाण्डेयः, शास्त्री

लक्ष्मणपुरम्

कृपालवो ग्राहका विनिवेद्यन्ते—

'सूर्योदय'स्य षट्चत्वारिंशत्तमं वर्षमनेन अङ्केन परिपूर्णतां गच्छति । अग्रिमाङ्कः सप्तचत्वारिंशत्तमवर्षस्य प्रथमाङ्को भविता । अतः प्रत्नैः ग्राहकैः एतदङ्कप्राप्तेः समकालमेव नववर्षस्य कृते स्वीयं वार्षिकं शुल्कं रूप्यक-पञ्चकम् धनादेश (मनिआर्डर) द्वारा त्वरितं संप्रेष्य स्वीयप्रतयः सुरक्षिता विधेयाः । सहैव प्रत्येकेन प्रत्नेन ग्राहकेण एको नूतनो ग्राहकोऽपि विधेयो येन वयं सुरभारतीप्रणयिनां सेवाविधौ सर्वथा क्षमा भवेम । प्रादेशिक-संस्कृतविद्यालयाध्यापकैः सर्वैः पुनः अन्यूनं स्व-स्वविद्यालयप्रातिनिध्यरूपेण एकैकं ग्राहकत्वमवश्यं स्वीकर्तव्यम् । यतो हि 'सूर्योदये'ण तेषां हिताधाने जायमानानां सर्वासां प्रवृत्तीनां वृत्तं प्रकाशयितुमुपक्रान्तमास्ते । येभ्यो विद्यालयेभ्योऽद्यावधि अमूल्यं पत्रं प्रेष्यते, तैरपि वस्तूनां वर्धमानां महर्घतामालक्ष्य पञ्चरूप्यकात्मकं वार्षिकशुल्कं त्वरितं प्रेषणीयमिति ।—व्यवस्थापकेन

अ नु क मः

प्रपानकः	पत्रपुटम्	परिवेषकः
दशावतार-चरितम्	२६५	श्री स्व० जगन्नाथशास्त्री होशिङ्गः
महर्षि-श्री जानानन्द-चरितम्	२६६	श्री स्व० विन्ध्येश्वरीप्रसाद शास्त्री
विश्वविद्यालयीयानाम् आधि- व्याधिनां सोपपत्तिकं निदानम्	२६७	सम्पादकीयम् (अग्रलेखः)
द्वितीयं विराट्-संस्कृत-सम्मेलनम्	२७३	सङ्कलितम्
संस्कृतमहाविद्यालयैः सह- शासनस्य भेदभावोऽनुव्रितः	२७७	श्री प्रकाशचन्द्र गौडाः
संस्कृत-संस्कृतज्ञ-रक्षणेनैव भारतीय-संस्कृते रक्षा	२७८	श्री कालीप्रसाद मिश्रः
मानस-भारती	२८१	श्री जनार्दन गङ्गाधर रटाटे
दुर्दैव-चेष्टितम्	२७९	श्री रामस्वरूपशास्त्री
प्रादेशिक-संस्कृत सम्मेलनस्य फलश्रुतिः	२८३	सम्पादकीया टिप्पणा
षट्चत्वारिंशद्वर्षीया लेखसूची	२८५	सङ्कलिता
वार्धक-विनोदः	आवरण- तृतीय-पृष्ठे	श्री लक्ष्मीनारायण द्विवेदः

सूर्योदयः

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्,
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्,
सञ्ज्ञातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र सूर्योदयः ॥

४६ वर्षे]

वाराणसी, मार्गशीर्षः २०२७ वै० : दिसम्बर, १९७० ई०

[१२ अङ्कः]

दशावतार-चरितम्

श्रुतिगणं प्रलयार्णवसङ्गतं य इह लोकदयावशतोऽद्भुतम् ।
उदधरद् धृत-मीनतनुः स मे मनसि सन्ततमस्तु रमापतिः ॥ १ ॥
क्षितिमितादुदधावतिपापतो निजतनूचरमेण बभार यः ।
कमठरूपधरो मधुभृत् स मे मनसि सन्ततमस्तु रमापतिः ॥ २ ॥
निजमहारदकोटिधृतां धरामुदवहज् जनविस्मयकारिणीम् ।
धृत-वराहतनुः सुमनाः स मे मनसि सन्ततमस्तु रमाप्रियः ॥ ३ ॥
भुवि हिरण्यपुरःकशिपुं क्षपाचरमुस्स्युदपाटयदङ्गके ।
स्वनखरैर्नरसिंहतनुः स मे मनसि सन्ततमस्तु रमाप्रियः ॥ ४ ॥
त्रिचरणक्षितियाचनदम्भतो बलिमपातयदूढमदं तु यः ।
सदसि वामनरूपधरः स मे मनसि सन्ततमस्तु रमेश्वरः ॥ ५ ॥
पितृवधादतिकोपन एव यः परशुनाऽभुजजां पृथिवीं व्यधात् ।
परशुराम-पदाभिध एष मे मनसि सन्ततमस्तु रमेश्वरः ॥ ६ ॥
दशमुखं समरे विनिपात्य यः पुनरुवाह भुवं भरतेप्सया ।
दशरथाङ्गजनिः सदयः स मे मनसि सन्ततमस्तु रमाधवः ॥ ७ ॥
निजसुरामुसलौ परिगृह्य यो युधि समेति रसादयितासखः ।
हलधरो जगदीशतनुः स मे मनसि सन्ततमस्तु रमाधवः ॥ ८ ॥
सरसबल्लव-यौवतवेष्टितः कुतुकयन् सुजनानपि गोधनम् ।
स मुरलीरसिकः सदयोऽद्य मे मनसि सन्ततमस्तु रमेशिता ॥ ९ ॥
शुभकृतेतरसङ्घपरान् नरान् समबलोक्य दयावशगः प्रभुः ।
उदधरद् भुवि वाजियुतः स मे मनसि सन्ततमस्तु रमेशिता ॥ १० ॥
दशविधाकृतिरूपधरो विभुर्जगति भूतदयां परिदर्शयन् ।
जयति सोऽचलभृन्मम माधवो मनसि सन्ततमस्तु रमाधवः ॥ ११ ॥

—स्वर्गीयाः श्री जगन्नाथशास्त्रि होशिङ्गाः—

गुरुदेव-स्मृतिः

पूर्वतोऽनुवृत्तम्

महर्षि-श्री ज्ञानानन्द-चरितं महाकाव्यम्

—स्वर्गीयाः श्री विन्ध्येश्वरीप्रसाद शास्त्रिणः—

(अथ सप्तदशः सर्गः)

इंग्लैण्ड-देशवसति-ब्रिटिशाख्यजातिः सद्-राजनीतिकुशला विततप्रभावा ।
 साम्राज्यमस्ति भुवनेऽतिमहत् तदीयं सूर्यो न यत्र हि कदाऽप्युपढौकतेऽस्तम् ॥ १ ॥
 तद्देशवासि - कुटिलाशय-मानवानां व्यापारसाधनपटु - बलशालिनां च ।
 'ईस्टैण्डिया'-पदसमन्वित-'कम्पनी' सा वर्षे यदा च भरतस्य समाजगाम् ॥ २ ॥
 तत्काल-भारतदशा नितरां विचित्रा सर्वः परस्परमहो कलहायते स्म ।
 तत्कम्पनी-मनुतनूजनुषाऽजिदुष्टा छिद्रं निरूप्य मशका इव सम्प्रविष्टा ॥ ३ ॥
 छद्मावलम्ब्य कुहचित् क्वचनच्छलं च सर्वत्र भारत इमे शनकैः प्रसृप्ताः ।
 आस्थापयन् प्रबलशासन-मात्मनीनं नैतत् परोक्षमिति वृत्तविदां बुधानाम् ॥ ४ ॥
 वासांस्यशीति-करयुग्ममितानि यानि ढाकाप्रदेशज-कुविन्दविनिर्मितानि ।
 एकत्र वंशलघुपर्वणि रक्षितानि नाम्नाम्बराणि कथितानि न कर्मणाऽपि ॥ ५ ॥
 आंग्ला नराकृतिधरा दितिजा जघन्याः क्षुद्राशया वर-कुविन्द-कराड्-गुलीनाम् ।
 क्रूराः कदर्यहतकाः किल कम्पनीस्थाश्चक्रुः करालकृतयो बत कर्तनाति ॥ ६ ॥
 इंग्लैण्डदेश-वसनस्य समस्तदेशे 'मैञ्चेस्टर'स्थ - निजयन्त्र - विनिर्मितस्य ।
 व्यापारतो बहुधनागम-वाञ्छया ते कर्माण्यकार्षु-रधमेदृश-कुत्सितानि ॥ ७ ॥
 लक्षाधिकान् नरवरान् गुणिनो बहुज्ञान् निर्दोषशान्तसुमतीः शतशः स्त्रियश्च ।
 सन्देहतोऽपि च निजाननुकूलताया हा हन्त हन्त पशुमार-ममारयन्त ॥ ८ ॥
 वृत्तान्तमेतमधिगत्य दयार्द्रचित्ता व्यक्तोरुविक्रमवती ब्रिटिशस्य राज्ञी ।
 तद्वस्ततो वरभुवो भरतस्य राज्य-माच्छिद्य सा निजमधीनमरं व्यधत् ॥ ९ ॥
 'विक्टोरिया' ह्वयवती खलु सैव देवी साम्राज्यसूत्र-परिचालन-दक्षहस्ता ।
 राज्यं समस्तभुवनादृत-सत्स्वभावा वर्षाणि या व्यधिकषष्टिमितान्यकार्षीत् ॥ १० ॥
 (क्रमशः)

सम्पादकीयम्

विश्वविद्यालयस्य आधिक्याधीनां सोपपत्तिकं निदानम्

श्रीमन्तः डॉक्टर कालूराम श्रीमालि महाभागाः देशस्य सक्रिय-शिक्षावित्त्वेन मुख्याताः । तैः किलातीते केन्द्रीय-शिक्षामन्त्रित्वं मैसूर-विश्व-विद्यालयस्य उपकुलपतित्वञ्च स्वीकृत्य शिक्षाक्षेत्रे स्वीयमसाधारणं बुद्धिबलं प्रादर्शित । सम्प्रत्यपि काशी-हिन्दूविश्वविद्यालयस्य उपकुलपतिपदं प्रौढ्या वहन्तस्ते शिक्षाक्षेत्रेण निरतिशयं सुसम्बद्धाः । अतः साम्प्रतिकशिक्षाक्षेत्रीय-गतिविधेस्ते नितरां सुपरिचिताः । सौभाग्यादचिरादेव गुजरातप्रान्तीय-सरदार पटेल विश्व-विद्यालये दीक्षान्तभाषणस्यावसरस्तैः समासादितः । दीक्षान्तभाषणेऽस्मिन् सर्वसाधारण-दीक्षान्तभाषण-कारिणामिव तैर्न केवलं स्नातकेभ्यः शाब्दिकादर्श-शिक्षणोपदेश एव अनुशासितः, प्रत्युत शिक्षाक्षेत्रे सम्प्रति समुपस्थितानां सर्वथा समाधेयानां समस्यानां ताटस्थ्येन विश्लेषणं यथाशक्ति उपायनिर्देशश्चापितत्र स्फुटं प्रतिपादितः । इत्थं तेषां दीक्षान्तभाषण-मिदं शिक्षाक्षेत्रीय-वर्तमान-दुरवस्थातिमिर-व्यपनयते प्रकाश-रोपायितमेव असंशयं वक्तुं शक्यमित्यस्माकं निर्विचिकित्समभिमतम् । अत एवाद्य स्तम्भेऽत्र तदेव समासतो विमृश्यते ।

भारतीयाः खलु पर्यन्ते आशावादिनः । भारतीय-दर्शनान्यपि जीवनदर्शनमन्तत आशासंवलितमेव समुपदिशन्ति, मानवस्य निष्क्रियतारूपं मृत्युं व्यप-नयन्ति । इदमेव पारम्परीणं प्रस्थानमनुसृत्य डॉक्टर श्रीमालि महोदयैरपि इदमेव तत्राशंसितं यत् 'यद्यपि साम्प्रतिकी सामाजिकी राजनैतिकी च स्थितिः सर्वथा निराशाजनिका; तथापि नूनमहं विश्वसिमि यदद्यतनीयं

सङ्कटं युवकान् रचनात्मक-क्रियाकलापदिश्येव प्रेर-यिष्यति । ते च प्रत्यग्रेण समुत्साहेन दृढेन विश्वासेन च वर्तमानाह्वानस्य सफलां प्रतिक्रियां विधास्यन्तीति ।

देशस्य कतिपयेषु भागेषु जायमानान् यूनां क्रिया-कलापान् समुल्लिखद्भिस्तैरुक्तं यत् "कतिपये रष्ट्रा युवका अस्माकं राष्ट्रनायकानां परमहंसरामकृष्ण-विवेकानन्द-महात्मगान्धि - जवाहरलालनेहरू-रवीन्द्र-नाथठाकुरसदृशानाम्, आशुतोष - मुखर्जी-सदृशानां शिक्षाविदामपि मूर्तीः भञ्जयन्ति । साम्प्रतिकाः विश्व-विद्यालयस्नातकाः प्रायो देशस्य स्वातन्त्र्यप्राप्तेः परमेव समुत्पन्नाः । महात्मगान्धिनो गौरवपूर्णं नेतृत्वे सञ्चालिते स्वातन्त्र्यसङ्ग्रामे सक्रियसहयोगतः समासादितेन उत्साहवर्धकेन रोमाञ्चकारिणा चानु-भवेन ते सर्वथा विमुखाः । स्वातन्त्र्यसङ्ग्रामस्य अद्वितीया कथा तेषां कृते विगतेतिवृत्तोत्करे नितरां छन्ना वर्तते । यदि नामाऽद्य तेऽस्मदीयेतिवृत्तस्य सर्वा-धिकमहत्त्वपूर्णं युगं धूमिलं कर्तुं प्रयतेरस्तर्हि तत्र पूर्व-तनीय-नेतृविषये व्यापकोऽसन्तोष एव प्रेरकः स्यात् ।"

असन्तोषः किल वैरस्य अग्रदूतः । वैरञ्च अहिंसा-सत्ययोः यथार्थतः प्रतिष्ठायां कथमप्यसम्भवि । अतीते युगे एतयोर्महानाडम्बरः प्रसृत आसीत् । सत्येवमसन्तो-षस्य कोऽवसर इति क्षणं तटस्थदृशा विमृशन्तु । सूक्ष्मेक्षिकया विचार्यमाणे तदाऽपि व्यक्तिपूजयैव बहूनां तात्त्विकविचारकाणां मतान्युपेक्षितानि तत्कालीनै-नेतृवरैः । न केवलमुपेक्षितानि तन्मतानि, तत्प्रति-पादका अपि स्त्रीयेन व्यापकेन प्रभावेन निष्प्रभाः समापादिताः । हिमालयवत्प्रमदितानि कृत्वा स्वीय-

प्रभावेण तानि राष्ट्रस्य गले पातितानि । वैयक्तिक-गौरवरक्षणाय कूटनीतिज्ञानां वैदेशिकशासकानां विभज्य शासननीतेरप्रत्यक्षं लक्ष्यभूता ये समभवन्, यैश्च महान्तोऽसाधारणप्रभावशालिनोऽपि स्वभावेण यथा-कथमपि नियन्त्रितास्तेषु तेषां वर्गेषु वा स्वतन्त्र-विचारकाणां यूनामसन्तोषश्चेत् किमपराद्धं तैरित्यपि दृष्टेः परं कथमपि नेतुमशक्यमित्यस्माकं मतम् । इदमस्ति साम्प्रतिकानां स्वतन्त्रमतीनां स्नातकानामसन्तोषस्य चिरन्तनं निदानं यस्य विवेचने डॉक्टर श्रीमालि महाभागा ह्यत्र मौनमेवाऽभजन् ।

छात्राणामस्य असन्तोषस्य साम्प्रतिकमपि निदानं मृगयद्भिः डॉक्टर श्रीमालिमहोदययैरग्रे उक्तं यत् “भूर्तीनां भञ्जनम्, स्वात्मनश्च निर्जीवपरम्पराभिः संस्थाभिश्च मोचनं यूनामधिकारः । किन्तु वर्तमान-कालिकोऽयं विद्रोहो न केवलं सत्तारूढजनेभ्यः स्वात्मनो मोचनस्य अभिलाषांभिव्यक्तिमात्रं वक्तुं शक्यः । विद्रोह-स्यास्य मूलानि अस्माकं सामाजिक-राजनैतिका-ऽर्थिकव्यवस्थास्वपि गभीरतले प्रतिष्ठितानि सन्ति । अद्य किल उच्चार-ऽऽचारयोः आदर्श-व्यवहारयोश्च अन्तरं व्यापकरूपेण विस्मृतं वर्तते । प्रतीयते यदस्माकं समाजेन पाखण्डो नितरां महिम्ना मण्डितोऽस्ति इति । समालोलुपैरस्मन्नेतृवरैः सर्वे आदर्शाः, सिद्धान्ताः मूलानि च उत्करे प्रक्षिप्तानि येषां किल ते पूर्वं समुद्घोषणे दत्तावधाना आसन् । यदि कांग्रेसनेतृभिः स्वीयाहन्ता-स्वार्थपरतापेक्षया देशहितमेव सर्वोपरि-तत्त्वरूपेण स्वीकृतं स्यात्तदा समुल्लेख्यैहासिकभूमिका-निर्वहणसमर्थायास्तथा विघटनं कदापि संभाव्यमानं नासीत् । कांग्रेसविघटनेन नेतृभिः जनताया विश्वासः आशाऽभिलाषे च महती क्षतिमापादिताः । अस्यैव दुष्परिणामरूपेण मूलतः परस्परविरोधीन्यपि राज-नैतिक-दलानि परस्परं सङ्घटनाय प्रवर्तन्ते, यानि किल साम्प्रदायिकानि, सङ्घुचितानि, प्रतिक्रियावादीनि

अप्रजातान्त्रिकानि च ख्यातान्यासन् । साम्प्रतिका विधायकाः केवलं तुच्छस्वार्थवशीभूताः स्वीयं दलं परिवर्तयितुं समुत्सहन्ते । भारतस्य राजनैतिकं जीवनमद्य एतावत् सिद्धान्तविहीनं भ्रामकञ्च संवृत्तं यद् यूनां स्वीयनेतृषु मनागपि आस्था न वर्तते, तेषां स्वभावे च महती उद्विग्नता संप्राप्ता” इति ।

शिक्षाविशारदैरपि राजनीतिकौशलाभिज्ञैः श्रीमालि महाभागैश्छात्रविद्रोहस्येदं मार्मिकं मूलं गवे-षितम् । अभियुक्तैः साध्वेवोक्तम्—“यथा राजा तथा प्रजा, राजा कालस्य कारणम्” इति च । साम्प्रतमेते नेतार एव नवा राजानः । जनप्रातिनिधिकं खल्वस्माकं राष्ट्रशासनमुच्यते । उच्चावचदशत्वं गतेष्वेतेषु भावि-राष्ट्रनिर्मातृणादुरवस्थाविषये किमु वक्तव्यम् ? तैरद्यास्य प्रतिक्रियारूपेण यत् क्रियते, नूनं तदल्पमेव वक्तव्यं भवेत् ।

डॉक्टर श्रीमालिभिरग्रे उक्तं यद् “विगत-पञ्च-वर्षीय-योजनाचतुष्टयस्य कार्यान्वयावधौ युवकशक्तीनां सदुपयोगस्य कोऽपि प्रयासो नाभवत् । फलतस्ते राष्ट्रिय-पुनर्निर्माणयत्नेषु सर्वथा उदासीनाः संवृत्ताः । सदैव कार्यक्षेत्राभावस्य पिशाचः सततं तान् संत्रा-सयति । आसीत्तादृशः कालो यदा विश्वविद्यालयो-पाध्यः शासकीयसेवासु पारपत्रकल्पा आसन् । कार्य-क्षेत्रदृष्ट्या भीषणतर-स्नानकसंख्यावृद्ध्या तेषामुपा-धीनामद्य अवमूल्यनं सञ्जातम् । पञ्चवर्षीया योजनाः कार्यविहीन-शिक्षितानां समस्यासमाधाने वैफल्यं गताः, समस्याश्च ता उत्तरोत्तरं जटिलतरा जायन्ते । विश्वविद्यालयेषु प्रवेशार्थिनां संख्या एतावती वर्धमाना न विलोक्येत, यदि प्रवेशिका (हाईस्कूल) शिक्षो-त्तरमेव युवकेभ्यः समुचितस्य उद्योगस्य सौलभ्यं स्यात् । जीवनस्य कटुतरतथ्यतः स्वात्मानं गोपा-यितुमेव ते विश्वविद्यालये प्रवेशं वाञ्छन्ति, तावत्-पर्यन्तञ्च तत्र निवसन्ति, यावत्पर्यन्तं तृतीयश्रेणिक

उपाधिनसाद्यते । अस्यामेव स्थितौ कदाचन ते व्यर्थे शोधकार्येऽपि स्वीयं कालं यापयन्ति । अध्ययन-मननो-दासीन्येन अनिश्चितायतिमन्त एते स्नातका व्यावसायिका अभियानकारिणः (पेशेवर आन्दोलनकारी) जायन्ते, समये समये च विश्वविद्यालयविरुद्धमभियानस्यावसरं मार्गयन्ते । तेषां वैयक्तिकजीवने न कोऽप्यादर्शो न वा कश्चित् सिद्धान्तः । सन्दिग्धैरुपायैस्ते जीवनयात्रामतिवाहयन्ति । तथापि प्राध्यापकानां कठोरतमा आलोचका जायन्ते । भारतीय-शिक्षाव्यवस्थाया घोरतरेयं विडम्बना यत् अध्ययन-मननयोः श्रद्धा-रुचिहीना एव छात्राः शैक्षणिकपरिष्काराणां प्रबलसमर्थकाः संवृत्ताः” इति ।

श्रीमालि महाभागैर्नूनमिदं साम्प्रतिकानां तथा-कथितानां छात्राणां स्वभावस्य युक्ततरं मनोवैज्ञानिक-मध्ययनं कृतमस्ति । अस्याः स्थितेः परिष्काराय प्रवेशिकाध्ययनकालत एव ‘बुनियादी शिक्षा’-नाम्ना प्रथिता कर्मसंवलिता शिक्षाप्रणाली क्षिप्रतरमनिवार्य-रूपेण प्रचालनीया शासनेन । महाविद्यालये तेनैव कार्यविशेषप्रावीण्येन छात्राणां सम्मर्दो निवार्येत । ततः परं कठोरतर-पुनःपरीक्षणेन शिक्षणे स्वाभाविकरुचिमन्तः प्रतिभावन्त एव छात्राः महाविद्यालय-विश्वविद्यालयेषु प्रवेष्टव्याः, अन्येभ्यस्तत्र प्रवेशावसर एव न दीयेत । तेन उपाधीनामवमूल्यनं निवारयितुं शक्येत । शासनेन यावत् स्वतन्त्रभारतीयावश्यकता-नुसारिणी सर्वनियोजिता शिक्षाप्रणाली न परिचाल्येत, तावदेतादृशं छात्राणां विकृतं चित्रमक्षणेः पुरतः कदापि निवारयितुमशक्यमित्यस्माकं निर्विचिकित्सितं मतम् ।

छात्र-सङ्घर्षस्यास्य बीजं मार्गयद्भिः डॉक्टर श्रीमालि महाभागैरेव उक्तं यद् “यदि छात्रा उद्देश्य-विशेषमादाय सङ्घर्षं कुर्युः, तेषामभिययानं वा कयाचन विचारधारया प्रेरितं चेदसंशयं ते स्वागतार्हाः ।

किन्तु दौर्भाग्याद् अधिकतरच्छात्राणां नहि कयाचन विचारधारया सह आकर्षणं न वा तेषां बुद्धि-विवेकाभ्यां सम्बन्धः । अर्धदग्ध-विचारधारया उद्योषैश्च (नारों से) प्रभावितास्ते विश्वविद्यालयीय-परिष्कार-निमित्तं समुचितानुपायान् अनिर्दिशन्तः शैक्षणिक-स्तरावनमनायैव अभियानानि समाचरन्ति, यैः किल तेभ्यः प्रयासमन्तरैव उपाधिर्लभ्येत । विश्व-विद्यालयीयाधिकारिणाम् अध्यापकानाञ्च अवमानने एव तैरात्मनो गौरवो मन्यते । नैव विचारयन्ति च यदेतादृशेन कृत्येन ते स्वीयां संस्कृतिमेव कलङ्कयन्ति । देशस्य एकास्मिन् विश्वविद्यालये कतिपये छात्रा अतिथि-भवनं गताः । तत्र सम्मानितातिथिभ्यः परिवेषितं भोजनञ्च उदरस्थं कृतवन्तः । विस्मयेन प्रतिहत-वचना अतिथयस्ततो निर्गताः, छात्रैश्च सर्वं शील-सङ्कोचजातं नागदन्ते संस्थाय अन्नेन तेन स्वोदरपूर्ति-रकारि । एतादृशानां कुलाङ्गाराणामेतादृशस्य अभद्रा-चारस्य नियन्त्रणं न क्रियेत तदा विद्यार्जनमेव न भवेत्, संस्कृतिश्च विलयं गच्छेत् । एतेन न स दूरतरः समयो यदा छात्रा एते कस्यचन अराजकसम्मर्दस्य रूपं विभरेयुः” इति ।

स्वतन्त्रे भारते प्रचलितायाः शिक्षाप्रणाल्या विषये डॉ० श्रीमालिमहाभागैरुक्तं यत् “शिक्षाप्रणाल्या अस्याः परिष्काराय नैके प्रयासा अभवन्, किन्तु सर्वा अपि तद्विषयिण्यो योजनाः विफलतां गताः । यतो ह्यस्माकं देशे शैक्षणिकपरिष्काराय अद्याप्यनुकूल-परिस्थितेः पूर्णतोऽभावात् । शिक्षणव्यवसायेऽद्य, बहवः शिक्षकाः स्वोद्यविषम-परिस्थिति-प्रेरिता एव सङ्गताः, न पुनरध्ययनाध्यापनस्य उदात्तभावनया प्रेरिताः । तेषां किल न स्वीयान्तेवसत्सु छात्रेषु रुचिः, छात्राणाञ्चापि न तेषु विश्वासः । छात्राऽध्यापकयोः इत्थं सर्वथा परस्परं विश्वास-सद्भावयोरभावे शैक्षणिकः कोऽपि परिष्कारः सर्वथाऽसम्भवी ।

अचिरादेव कतिपयेषु विश्वविद्यालयेषु 'सेमेस्टर'-प्रणाली आन्तरिकाकलनव्यवस्था च प्रारभताम् । शिक्षापद्धत्याः परिष्कारदिशि उभयमपीदं वाञ्छितमेव । किन्तु कतिपयेषु अध्यापकेषु छात्राणामेतावान् अविश्वासो यत् कतिपये विश्वविद्यालयाः योजनाया अस्यास्त्यागाय विवशा अभवन् । कतिपयेषु स्वीय-शिक्षकेषु पक्षपातस्य प्रतिशोधभावस्य च आरोपं कुर्वन्तश्छात्राः परीक्षोत्तरपुस्तिकानां पुनर्मूल्याङ्कनमपि अभ्यर्थयन्ते । यदा कदा छात्राणां विरोध एतावानुग्रो जायते यत्ते इदमपि न वाञ्छन्ति यत् तेषामध्यापकाः परीक्षामण्डलेन सम्बद्धा न स्युः । यतो हि ते विभ्यति यत्ते बाह्यान्पि परीक्षकान् प्रभावितान् विधास्यन्तीति । दौर्भाग्यात् तादृशाणामुदाहरणानामपि न विद्यते-ऽल्पीयसी संख्या, येषु अध्यापकैः पक्षपातो दुर्भावना वा नियतमनुसृताऽऽस्ते । अविश्वास-कलहमय्यामस्यां स्थितौ शिक्षा-दीक्षे न कथमपि सम्भवतः" इति ।

डॉ० श्रीमालि महोदयानामनेन निरूपणेन साम्प्रतिकाः शिक्षका अपि विषमपरिस्थितेरस्याः न किल साधारणतमा दायादाः । अस्माकन्तु द्रढीयसीयं श्रद्धा यदध्यापयितुः सर्वथा आदर्शमये सति कीदृशा अपि छात्रास्तद्वशंवदा नूनं भाव्याः । अन्यथा "गुरोस्तु मौनं व्याख्यानं शिष्यास्तु च्छिन्नसंशयाः" इत्युक्तिरेव वितथा स्यात् । गुरोरहिंसा-सत्यप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ उपप्लवकारिणां छात्राणां वैरत्यागाभावे वराको पतञ्जलिरपि वितथभाषी भवेत् । अतः शिक्षकैरत्र विशेषतोऽवधेयम् । एतादृशाध्यापकानां नियोजकैरपि विषयेऽत्र विवेकवद्भिर्भाव्यमित्येव नो मतम् ।

अध्यापक-छात्रसम्बन्धं समुल्लिखन्तः डॉ० श्रीमालि महोदया अग्रे प्राहुः—"कतिपयेऽध्यापकाः भूतकालवत् छात्रेभ्यो विनम्रताम्, आज्ञापालनशील-ताञ्च आशासते । ते च यदा कार्यरूपां न

परिणमेते तदा गम्भीरदुष्परिणामस्य ते भीतिं प्रदर्शयन्ति । नैतावदेव, न्यूनतमलब्धाङ्कदाने तेषां विफलीकरणे चापि ते स्वशक्तेर्दुरुपयोगं समाचरन्ति । प्रहारानेतान् युवको मौनमास्थाय सहते । किन्तु यदा कदा अध्यापकानां दुर्नीतिविरुद्धं विद्रोहमपि कर्तुं प्रवर्तते । उत्तर-स्वातन्त्र्यकाले विकसितानां साम्प्रतिकानां युवकानां मूल्यानि प्राचीनकालीन-युवकमूल्यतः सर्वथा भिन्नानि । ते किल क्षमाः स्वतन्त्राः, कामपि तादृशीं सत्तामवहेलयितुं पश्चात्पदा न भवन्ति या तेषां स्वातन्त्र्यं नानुमनुते । वरिष्ठाः प्राध्यापकाश्छात्राणां मार्गदर्शनाय प्रभवन्ति, किन्तु तेभ्यः छात्रसम्पर्काय अवकाश एव न मिलति । तेषां भूयान् कालस्तु विभिन्नसमितिषु विचारगोष्ठी-प्रभृतिषु च समुपस्थितौ व्यावहारिक-परीक्षा-सञ्चालनेषु वा व्यत्येति । यदा च ते स्वीये कुलाङ्गणे निवसन्ति, तदा शोधकार्येभ्यः पाठ्यपुस्तक-लेखनाच्चापि अवकाशमेव नासादयन्ति । तेषां दृष्ट्या अध्ययनं किल गौणकार्यं यस्य भरः कनिष्ठाध्यापकेष्वेव तैर्निक्षिप्यते । यैश्चाध्यापकैरवसरो लभ्यते ते स्वार्थ-साधने छात्रानुपयुञ्जन्ते । सन्त्येतादृशानि उदाहरणानि यत्र किलाऽध्यापकाः स्वार्थसाधनाय छात्रान् न केवलमधिकारिणामेव, प्रत्युत सहयोगिनामपि विरुद्धं प्रोत्साहयन्ति" इति ।

मान्यैरुपकुलपतिभिः श्रीमालि महोदयैरस्यां समी-क्षायां विभागाध्यक्षाः प्रवाचकाश्चापि विषमाया अस्याः स्थितेर्युक्त्या उत्तरदायिनो निरूपिताः । नूनं तत्पदमासाद्य बहवस्तथाकथिता विचक्षणाः स्वात्मान-मिन्द्रचन्द्रकल्पं मन्यमानाः कर्तव्यविषये स्वीयां कृत-कृत्यतामभिमन्वते । कनिष्ठा अध्यापकाः किल तपस्विन एतादृशानां प्रमत्तानां छात्राणां नियन्त्रणे कथं प्रभविष्यन्ति ? यद्येवमुच्चपदाधिष्ठितैरध्यापकैः एवमेव स्वकीयः क्रमः स्थापितश्चेत् साम्यवाद-

विज्ञानसमुन्मुखेऽस्मिन् युगे तेषां पदान्यपि कियत्कालं स्थायितां भजिष्यन्तीत्यपि नूनं विचारणीयमेव । अतस्तैरेतेषाममुं सङ्केतं समाकलय्य समुचिताचाराय क्षिप्रं प्रवर्तितव्यमित्येव तेषां कृते गौरवावहं मन्यामहे ।

अध्यापकानां स्वस्वपक्षपातितायाः (गुटबन्दी) निन्दां समाचरद्भिः डा० श्रीमालि महाभागैरग्रे उक्तम्—“स्वार्थपूर्त्यै कतिपयेऽध्यापकाः स्वीयपक्षाभिनिवेशास्मितयाऽपि परिलिप्ता आसाद्यन्ते । प्रायः परिगणिता एवाध्यापकाः शैक्षणिकादर्शेषु मूल्येषु च निष्ठां विभ्रति, येषां कृते विश्वविद्यालयः स्थाप्यन्ते । अचिरादेव यादवपुर-विश्वविद्यालयीयैः कतिपयैरध्यापकैः सह साक्षात्कारस्यावसरो मया लब्धो यत्रस्थैः शत्रैः महात्मगान्धिनश्चित्रस्य नष्टभ्रष्टकरणात्मकं पाशवं कृत्यं समाचरितम् । आश्चर्यमेतद् यदध्यापकाः किल स्वीये शिक्षाङ्गणे घटिताया अस्या घटनाया विषये सर्वथा औदासीन्यमभजन् । अन्येषां विश्वविद्यालयानामपि विषयेऽस्मिन् एषैव स्थितिः । अध्यापकानां धारणेयं सुदृढा जायमाना विलोक्यते यत् कक्षातो बहिस्तेषां किमपि दायित्वं नास्ति । एवंस्थितौ राजनीतिज्ञानां स्वार्थः सिद्ध्यति येन विश्वविद्यालयाः ‘विद्या-मन्दिरा’पेक्षया राजनीतर्मल्ल-शालारूपतामेव समासादयन्ति । कुलाङ्गणतो राजनीतेः बहिष्करणं नहि संभाव्यम्, न च वाञ्छनीयमपि । किन्तु विभिन्नराजनैतिक-विचारधाराणाम् अध्ययन-मन्थनापेक्षया यदि एते विश्वविद्यालयाः केवलं अभियानघोषाणां (नारेबाजी) दूषितराजनीतेश्च स्थलानि भवन्ति चेत् निःसन्देहं ते आदर्शाभिमिलाः स्युर्येषां कृते एतेषां स्थापना समभवत् ।”

विदुषा वक्त्रा अग्रे उक्तम्—“सत्यमेतद् यद्विश्वविद्यालयाः सामाजिक-नातिविधितोऽस्पृष्टाः स्थातुं कथमपि न प्रभवन्ति । किन्तु यदि विश्वविद्यालयीय-

शैक्षणिकक्रियाकलापानां देशस्य सामाजिक-राजनैतिकप्रवृत्तीनाञ्च अन्तरं न स्वीक्रियेत, तदा विश्वविद्यालया अपि दलीयराजनीतेर्वशंवदा भवेयुः । सत्येवं ते समग्रस्य समाजस्य प्रातिनिध्ये कथमपि क्षमा न स्युः । कतिपये विश्वविद्यालयाश्च छात्राणां सुशिक्षित-सुसंस्कृतकरणात्मकेन स्वीयमुख्य कर्तव्येन विचलिता भूत्वा दलीयराजनीतौ लिप्ताः । वङ्गप्रदेशे, यत्र किल साम्यवादिनां नक्सलवादिनां चैव एकञ्छत्रं साम्राज्यं वर्तते, विश्वविद्यालयेषु तेषामेव दलानां प्रभावो वर्तते । अपरत्र उत्तरप्रदेशे, यत्र किल जनसङ्घः संयुक्तसमाजवादिदलञ्च सक्रियमस्ति, विश्वविद्यालयाः समाजवादीयुवजनसभायाः विद्यार्थी-परिषदश्च दलीयद्वन्द्वेन सङ्कटग्रस्ता विलोक्यते । एवमेव मद्रासप्रदेशे ‘द्रविड-मुन्नेत्र-कडगम’-संस्थायाः प्रभावो वर्तते येन मुख्याः अपि शैक्षणिका आदर्शाः गौणानां भजन्ते । अस्या अपि स्थितेः किमपि नियन्त्रणं भवितुमर्हति, यदि नाम अध्यापकाः स्वीयं दर्शक-मात्ररूपमुपसंहृत्य सार्वजनिकविषयेषु विवेकसम्मतं हस्तक्षेपं कृत्वा छात्राणां मार्गदर्शनं कुर्युः” इति ।

डाँ श्रीमालि महोदयैरस्या स्थितेर्विचारणाय अध्यापका प्रेरिता इति तु युक्तमेव । परमयं रोगस्तु केन्द्रीयशासनतः एव समागतः सांक्रामिकः । तस्य निवारणं मूले चिकित्सिते एव सम्भवीति को नाम मतिमान् नानुमन्येत ?

अराजकताया अव्यवस्थायाश्चेमां स्थितमितोऽपि दूषितां विधातुं विश्वविद्यालयीय-प्रशासनिकं तन्त्रमपि अनिवार्यत उत्तरदायीति साधयद्भिः डाँ श्रीमालि-महाभागैरग्रे उक्तम्—“नूतनानामाह्वानानां (चुनौतियाँ) प्रतिरोधः शासनतन्त्रे आवश्यकपरिष्कारमात्रेण कथमपि असम्भवी । प्रशासनस्याभिरुचिः नियमानां यान्त्रिकरूपेण परिपालने एव दृश्यते । तद्धि नानुभवत्येवेदं यत्साम्प्रतिकयुवकैः सह व्यवहारे

पर्याप्ता उदारता, विवेकः संयमश्च नितरामावश्यकः । स्वतन्त्रताया नव्ययाऽनुभूत्या ओतप्रोतो वर्तमान-युगीनो युवको यदा कदा स्वीयस्वतन्त्रताया दुरुपयोग-मनुचितव्यवहारञ्च समाचरति । तं सन्मार्गागमिनं विधातुं नैतिकी शक्तिर्व्यापिका गतिशीलता च समपेक्ष्यते । कुलाङ्गणेषु उपद्रवाणां मुख्यं कारणं किल चिरान् छात्रसमुदायं प्रति घनीभूतः उपेक्षा-भावो नाम । सार्वजनिक-धन-सम्पत्तेः सुरक्षायै कदाचन राजपुरुषाणां समाह्वानमप्यावश्यकं भवति । किन्तु स्पष्टत इदं सदैव स्मृतिपथे नेयं यद्विश्व-विद्यालया राजपुरुषबलेन कथमपि सञ्चालयितु-मक्षमाः । विश्वविद्यालयस्य शक्तिः किल तदीया नैतिकी शक्तिः, सद्भावः, विवेकश्च भवति, न तु पाशविकी शक्तिर्दण्डनीतिश्च । कुलाङ्गणतः शैक्षणिक-जीवनस्य मूलकृन्तिनीं हिंसायाः प्रवृत्तिं बहिष्कर्तुं समस्तस्य विश्वविद्यालयपरिवारस्य (छात्राणाम्, अध्यापकानाम् अन्यान्यकर्मचारिणाञ्च) आत्मनो जागरणं नितरामावश्यकम् ।”

उपकुलपति-महाभागैरग्रे उक्तम्—“यदि विश्व-विद्यालया उपद्रवमुक्ताः कर्तव्याश्चेत् एका समुचिता ‘आचार-संहिता’ कार्यरूपेण परिणमनीया, यत्र अध्या-पकानां कर्तव्यम्, अधिकारः उत्तरदायित्वञ्च स्पष्टतो निर्धारितं स्यात् । किन्तु तदेव सदैव संभवेत् यदा, विश्वविद्यालय-प्रशासनं तथाकथित-‘नौकरशाही’-त्यपेक्षया अधिका उदारा मानवीया च भवेत् । विश्व-विद्यालयानां सुचारुरूपेण कार्यसम्पादनस्य आधारभूतं तत्त्वं मानवीयः सम्पर्क एव । स च तदैव सम्भवति, यदिमां नौकरशाही-मनोवृत्तिं निरस्य विभागाध्य-क्षाणाम्, संकायप्रमुखानां कुलप्रमुखस्य (रेक्टर), कुलपतेः, छात्राणाञ्च, अध्यापकानाञ्च परस्पर-मधिकः सम्पर्कः स्यात् । किमेतादृशः कश्चन मार्गो वर्तते येन विश्वविद्यालयानां पुनरुत्थानं भवेत्,

पुनश्च ते वस्तुतो विद्या-ज्ञानयोः केन्द्राणि राष्ट्रीय-पुनर्निर्माणस्य च साधनानि भवेयुः । सर्वप्रथममिदं स्पष्टमवधानव्यं यदस्माकं परिष्कारयोजनायाः प्रभावो दूरगामी भवेत् । शिक्षाक्षेत्रे न कोऽपि तात्कालिक उपचारः समाधानं वा । सदैव विश्वविद्यालयः समाजतः पृथक् स्थातुं न प्रभवेत् । सामाजिक-गतिविधेस्तेषु प्रभावोऽनिवार्यः । अतो विश्वविद्यालय-रूपपरिवर्तनकार्यं न सरलम्; तथापि तस्यां दिशि शुभारम्भस्तु करणीय एव । यदि सङ्कटकाले विश्व-विद्यालया एव स्वकर्तव्यनिर्वहणे विफलास्युस्तदा समाजस्य सङ्कटसमाधानाय जागृतं नेतृत्वं कुतः समु-पलभ्येत ?” इति ।

विश्वविद्यालय-प्रशासन-विषयिणी उपकुलपतीनां-मियं योजना चिरानुभवाधृता । कठिनाऽपि सा यदि कार्यान्विता भवेत्, अचिरात् सर्वासां समस्यानां समाधानस्य नूनं शुभारम्भः स्यात् । अतः शिक्षाप्रण-यिभिरत्र दृढमवधातव्यम् ।

अध्यापकानां कर्तव्यमुपदिशद्भिः डॉ० श्रीमालि-महाभागैरग्रे उक्तम्—“अध्यापनानामात्मा विवेकश्च जागरयितव्यो येन तेऽनुभूयेरन् यदध्ययनाध्यापनं तेषां सर्वप्रथमं कर्तव्यम् । शोधः, प्रकाशनसहिता अन्यक्रिया-कलापाश्च गौणाः । वस्तुतः सर्वे सुयोग्या अध्यापकाः अध्ययनाध्यापनप्रियाः स्वयमेव शोधकार्ये रुचिं दर्शयन्ति । यद्यध्यापकः स्पष्टमनुभूयेत तत्ते अध्ययनेन छात्राणां मार्गदर्शनेन चैव विश्वविद्यालये स्वात्मनः स्थितिं न्यायोचितां साधयेयुस्तुस्तदा अध्यापकानां शोधकार्यात् पृथक्करणं नावश्यकम् । वरिष्ठप्राध्यापकानां कृते स्वीयबाह्यकार्यक्रमेषु सङ्कोचः कर्तव्य एव येन तेऽन्यूनमध्ययनाध्यापनसत्रकाले तु छात्राणां मार्ग-दर्शनाय समुपलभ्येरन् । छात्राणां कनिष्ठानुभवहीना-ध्यापकानां दयाधीनीकरणं सर्वथाऽनुचितमेव ।

(शेषांशः २८२ पृष्ठे)

द्वितीयं विराट् संस्कृत-सम्मेलनम्

(विशेषप्रतिनिधिना सङ्कलितम्)

वाराणसी । दिसम्बरमासस्य २९ दिनाङ्केऽत्र असीस्थिते मुमुक्षुभवने वेदवेदाङ्ग-संस्कृतविद्यालयस्य संरक्षकतायां प्रादेशिक-संस्कृतविद्यालयाध्यापक-समितेस्तत्त्वावधाने विराट् संस्कृत-सम्मेलनं महता समुत्साहेन सम्पन्नम् । सम्मेलनस्य स्वागताध्यक्षकार्यं मुमुक्षुभवनस्थैः श्री राधेश्याम मिश्र महाभागैः कृतम् । सम्मेलनस्यास्य शुभारम्भो वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य उपकुलपतिभिः डॉ० राय गोविन्दचन्द्र महाभागैः कृतः । आध्यक्ष्यं पुनः काशिकैः पण्डितराजोपपदधारिभिः ज्ञानवयोवृद्धैः श्री कालीप्रसाद मिश्रपादैः कृतम् । सम्मेलने मुख्यातिथिरूपेण उत्तरप्रदेशीय-संस्कृतपाठशाला-प्रधाननिरीक्षिकाः श्री प्रकाशचन्द्र गौड-महाभागाः समुपस्थिता आसन् (एतयोः भाषणेऽस्मिन्नेवाङ्के पृथक् प्रकाशिते) । सम्मेलने महत्त्वपूर्णाः नव प्रस्तावाः सर्वसम्मत्या महता समुत्साहेन पारिता अभवन् (एतेऽपि पृथगत्रैवाङ्के संमुद्रिताः) ।

सम्मेलनेऽस्मिन् काशिक-हिन्दूविश्वविद्यालयीयाः, वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयीयाः, काशिकप्रमुख-संस्कृतमहाविद्यालय-विद्यालयीयाः अध्यापकाः, प्राध्यापकाः, विभागाध्यक्षाः, प्रधानाचार्याः व्याख्यातारः, प्रवाचकाः, विभागप्रमुखाश्च भूयस्या संख्यया समुपस्थिताः । वाराणसीतरेभ्यः प्रदेशीय-नैक-जन-पदेभ्योऽपि बहवः प्रतिनिधयोऽस्मिन् सम्मेलने सक्रियं समुपस्थिता आसन् । नूनं चिराद् वाराणस्यामेतादृशं प्रजातान्त्रिकं संस्कृतसम्मेलनमक्षणोः सौभाग्यभाजनं नाभवत् । इतोऽप्यधिकं सम्मेलनस्य वैशिष्ट्यं नाम अकारणं पृथग्भावं भजतां संस्कृतविद्वद्गणानामनेन तादृशं सङ्घटनं सौमनस्यं संसाधितम्, येनैकस्थं तत् शक्तितत्त्वं सर्वसमस्यासमाधायकं पुरः प्रस्फुरितमिव सर्वैः समवलोकितम् ।

समित्याः नवतरं कल्याणतरं रूपम्

शाहजहाँपुर-जनपदीय-‘मुमुक्षुआश्रमे’ सङ्घटिता प्रादेशिक-संस्कृत-सङ्घर्ष-समितिः विगतैर्नैकैः वर्षैः संस्कृतसमुन्नयनाय, विशेषतः संस्कृताध्यापकवर्गस्य हितसाधनाय विविधैरुपायैः प्रयतमानाऽसीत् । तस्याः प्रथमं विराट् प्रादेशिक-संस्कृत-सम्मेलनं विगते

वर्षे लक्ष्मणपुरे (लखनऊनगरे) श्रीमतां को० अ० सुब्रह्मण्य अय्यर महाभागानामध्यक्ष्ये सम्पन्नम् । द्वितीयं सम्मेलनमिदं वाराणस्यां समायोजितमभवत् ।

अस्यैव सम्मेलनस्य अन्तरङ्गसमितेः विषय-निर्धारण-नवनिर्वाचनाधिवेशने समवेतैः प्रादेशिकैः नैकैः सुप्रतिष्ठित-विद्वद्भिः सर्वसम्मत्या निर्धारितं यत् संस्कृत-विदुषां स्वरूपस्वभावानुरूपं समितेर्नाम ‘प्रादेशिक-संस्कृत-विद्यालयाध्यापक-समितिः, उत्तरप्रदेशः’ इत्येव परिवर्तनीयम् । तदनुसारमेव नवसमितेर्निर्वाचनं नवसंविधान - पञ्जीकरणादि - लोकतान्त्रिकविधिविधानसम्पादनाय उपसमितेर्नियुक्तिश्च समभवत् । या किल शीघ्रातिशीघ्रमत्र प्रयतेत । उपसमितेः सदस्याः सर्वश्री १. रामाश्रय त्रिपाठी, २. गोविन्द नरहरि वैजापुरकरः, ३. चन्द्रदेवमणि त्रिपाठी, ४. यशवन्तसिंह चौहान (प्रधानाचार्यः संस्कृत-महाविद्यालयस्य, सकाहा, हरदोई) ५. विश्वम्भरदत्त सेमवालः (प्रधानाचार्यः संस्कृतविद्यापीठस्य, चमोली, गढवाल, उत्तरकाशी) च निर्वाचिता अभवन् ।

प्रादेशिक-समितेः पदाधिकारिणः सदस्याश्च निम्नलिखिताः सम्प्रति तत्राधिवेशने सर्वसम्मत्या

निर्वाचिताः । अध्यक्षः—श्री रामाश्रय त्रिपाठी, प्रधानाचार्यः संस्कृत-महाविद्यालयस्य, मुमुक्षु-आश्रमः, शाहजहाँपुर । उपाध्यक्षः—सर्वश्री रघुवीर पाण्डेय-शास्त्री (प्रधानाचार्यः विश्वनाथ गुरुकुल-संस्कृतमहाविद्यालयस्य, वाराणसी); हरिशङ्कर ओझा (प्रधानाचार्यः साङ्गवेद-संस्कृत-महाविद्यालयस्य, तामेश्वरनाथ, देवरिया, बस्ती); शिवरामदासः (प्रधानाचार्यः संस्कृतमहाविद्यालयस्य, कर्वी, बाँदा); ज्वालाप्रसाद गौडः (प्रधानाचार्यः संन्यासी-संस्कृत-महाविद्यालयस्य, वाराणसी) । महामन्त्री—गोविन्द नरहरि वैजापुरकरः (सं० प्राध्यापकः स्याद्वाद-महाविद्यालयस्य, वाराणसी) । रंयुक्तमन्त्री—चन्द्रदेवमणि त्रिपाठी (प्रधानाचार्यः संस्कृतमहाविद्यालयस्य, सुजानगंज, जौनपुर) । उपमन्त्रिणौ—धारादत्त-शास्त्री (प्रधानाचार्यः हरदेवदास श्रीलाल गोयनका संस्कृतविद्यालयस्य, वाराणसी); रामपाल त्रिपाठी (प्रधानाचार्यः धर्मज्ञानोपदेश-संस्कृतमहाविद्यालयस्य, अहियापुर, इलाहाबाद) । कोषाध्यक्षः—श्री वायुनन्दन-पाण्डेयः (साहित्यविभागाध्यक्षः विश्व० गुरु० सं० वि०) । प्रचारमन्त्रिणौ—दामोदर विष्णु कालविष्टः (आधुनिक-विषयाध्यापकः उदासीन-संस्कृत-महाविद्यालयस्य वाराणसी); त्रिवेणीप्रसाद दीक्षितः (हिन्दीभाषाध्यापकः उदा० सं० वि०, वाराणसी) । सदस्याः—सर्वश्री जगन्नाथदासः (हनुमत्संस्कृत वि०, अयोध्या), रणजीत मिश्रः (संन्यासी सं० महावि०, वाराणसी), जयलालशर्मा (गोयनका सं० महावि०, वाराणसी), रामकिशोरशर्मा (वेदविद्यालय सं० खुर्जा), यशवन्तसिंह चौहानः (हरदोई), गेंदनलाल शास्त्री (बिल्वेश्वर सं० वि० मेरठ), शिवदत्त चतुर्वेदः (गोयनका सं० वि० वाराणसी), दिवाकरशास्त्री जोशी (स्याद्वाद महा०, वाराणसी), चन्द्रबली उपाध्यायः (शास्त्रार्थ महा०, वाराणसी), रामानुज

ओझा (विरला सं० महा०, वाराणसी); रामसम्मुख द्विवेदी (दक्षिणामूर्ति सं० वि०, वाराणसी), बालचन्द्र दीक्षितः (बाजोरिया सं० वि०, वाराणसी), रामलखन पाठकः (सं० महावि०, अयोध्या), रामवदन शुक्लः (मुक्तेश्वरनाथ सं० वि० गोरखपुर), त्रिलोकधर द्विवेदी (जयभारत साधु-महावि०, हरिद्वार), ओङ्कारनाथ त्रिपाठी (मन्तूलाल सं० वि० अतर्रा, बाँदा), बाँकेलाल शास्त्री (साङ्गवेद सं० वि० नरवर, बुलन्दशहर), वैद्यनाथ झा (ऋषिकुल ब्रह्मचर्याश्रम, कटघर, मुरादाबाद), युधिष्ठिरजी (साधुवेला सं० वि०, वाराणसी) ।

इतोऽतिरिक्ता अपि आवश्यकाः सदस्याः कार्यकारिण्यनुमत्याऽत्र समाविष्टाः स्युः, येषु सर्वश्री लीलाधरशास्त्रिणां (बलदेवसहाय-संस्कृत-महाविद्यालयः, कानपुर) नाम प्रस्तावितमस्ति । श्री इन्दुशेखर पाण्डेयाः (शास्त्रार्थ-महाविद्यालयः, वाराणसी) महामन्त्रिणो वैयक्तिक-सचिवरूपेण नियुक्ता अभवन् ।

साहित्य-सङ्गीत-कला-गोष्ठी

दिसम्बरमासस्य ३० दिनाङ्के अपराह्णे अत्रैव हिन्दू-विश्वविद्यालयीय - संस्कृतमहाविद्यालयीय - प्रवाचकानां श्री रेवाप्रसाद द्विवेदानामाध्यक्ष्ये साहित्यगोष्ठ्याः श्री-कनकराज त्रिवेदमहाभागानामाध्यक्ष्ये सङ्गीत-कला-गोष्ठ्याश्च भव्यं समायोजनमभवत्, यत्र नैकैः कविवरैः कविताः श्राविताः, सङ्गीतकला-कुशलैश्च सुमधुर-शास्त्रीयगानेन सर्वे आप्यायिताः ।

साहित्यगोष्ठ्या अध्यक्षैः श्री द्विवेद महाभागैः संस्कृतशिक्षणविधौ परिष्काररूपेण महत्त्वपूर्णाः षट् प्रस्तावाः समुपस्थापिताः । ते च यथा—

१. संस्कृतशिक्षणे छान्दसं लौकिकं चेत्युभयविधस्यापि संस्कृतस्य समावेशः सर्वेभ्योऽपि समानतया क्रियेत ।

२. बालमन्दिराणि सर्वत्र स्थाप्येरन्, येषु बालकाः शब्दधातुरूपेषु शिक्षिताः स्युः । ते तत्र शब्दधातुरूपाणि

संस्कृत-सम्मेलनस्य प्रतिवेदनं पारिताः प्रस्तावाश्च

[द्वितीयेन प्रादेशिक - संस्कृतसम्मेलनेन राज्यशासनस्य सेवायां समुपस्थापयितुं यत् प्रतिवेदनं प्रस्तावाश्च जनसंसदि समुपस्थापिताः, ये च तत्र सर्वसम्मत्या पारिता भव्यप्रवचनं, संस्कृतविदुषां परिचयाय तदनुसारं प्रवर्तितुञ्च सर्वं तदत्र प्रकाश्यते ।—सम्पादकः]

प्रतिवेदनम्

परमादरणीया महानुभावाः !

सर्वप्रथमं वयं सर्वे संस्कृतज्ञाः संस्कृतसमाराधका-
स्तत्र भवतां शिक्षाधिकारिणां समक्षं स्वकीयां
हार्दिकीं कृतज्ञतां ज्ञापयामो यद्भवद्भिरतिव्यस्त-
कार्यक्रमेभ्यः स्वल्पतरोऽपि समयः संस्कृतसेवायै
बद्धपरिकराणामस्माकं संस्कृतसम्मेलनस्य प्रान्तीय-
महाधिवेशनस्य च सफलतायै सम्प्रदत्त इति । संस्कृत-
पाठशालाध्यापकानां विद्यार्थिनां संस्कृतानुरागिणाञ्च
समुत्साहभावः परिवर्धितः । देववाण्याः संस्कृतभाषायाः
संवर्धन-विकासादिकार्यं प्रति स्वीयश्रद्धायाः निष्ठा-
याश्च भव्यतमः परिचयः प्रत्युपस्थापित इति ।

वयमत्यन्तं विनम्रतया परम्परागत-सहस्राधिक-
संस्कृतपाठशालानां दयनीयां दशां प्रति तत्र भवतां
भवतां ध्यानं समाकर्षितुं वाञ्छामो यत्सम्प्रति
राज्याश्रय-भूमिपत्याद्याश्रयविहीनाः प्रदेशस्य प्रति-
नगरं प्रायः प्रतिग्रामं वा संस्थापिताः संस्कृतपाठशालाः

कण्ठस्थितानि कुर्युः, येन विषयप्रधानेऽध्ययनावसरे
भाषासंस्कारार्थं क्रियमाणः परिश्रमः परिहीयेत ।

३. संस्कृतशिक्षणस्य या भारतीया प्रणाली, तत्र
निविष्टधियां विदुषां वेतनानि पाश्चात्यशिक्षणप्रणाली-
शिक्षितसाम्यप्रतिमानेन न निर्धार्यन्त । एतेभ्यस्तेभ्यो-
ऽधिकं द्रव्यं दीयेत । परिश्रमानुसारं पारिश्रमिकं
स्वातन्त्र्यकाले देयमिति कस्य नानुमतम् ।

४. कार्यां प्रथमपरीक्षाया व्यवस्था समीचीना
भास्ति । तत्रावधानं क्रियेत ।

नितान्तं सङ्कटापन्नाः । तासु पाठ्यतामध्यापकानां
स्थितिः पुनरतितरां विषमा, राजकीय-संरक्षण-
पुरस्सरं क्रियात्मक-प्रोत्साहनाभावात्, शिक्षा-संहितासु
तत्समकक्षा - ऽऽधुनिकांगलभाषादि - विषयाध्यापयितृणां
महाविद्यालयानां कृते शासननिर्दिष्ट-वेतनक्रमादि-
सुविधाभिरपि एतेषां सर्वथा बहिष्काराच्च । एतासु
पाठशालासु पाठ्यतां सेवापरायणानां विदुषां शिक्षक-
जनानां वेतनमत्यन्तं न्यूनतमं लाभत्रयीयोजना-
विरहितञ्च । इत्थमिदानीं प्रायः पञ्चसहस्रसंख्य-
कानां संस्कृताध्यापकानां दशाऽतितरां दयनीया
शोचनीया च वर्तते ।

अस्यां विषमपरिस्थितौ विगत-कतिपयवर्षेभ्यः
संस्कृतसङ्घटनानां संस्कृतशिक्षण-संस्थानाञ्च सह-
योगेन संस्थापिता प्रादेशिक-संस्कृत-समितिस्तीव्रगत्या
राज्यशिक्षाधिकारिणामवधानं सर्वास्वेतासु समस्यासु
वैधैरुपायैः समाकृष्य तत्र समुचितोपाययोजनाय तान्
प्रेरयितुं बद्धपरिकरा वर्तते । आशास्महे यद् भवा-

५. अध्यापने विषयविशेषस्य यत् पौनरुक्त्यं तत्
परिहर्तुं विद्वद्भिः कृतसंविदैर्भाव्यम् । तेनावकाशालाभे
विषयान्तरमपि छात्रैरध्येतुं शक्येत ।

६. संस्कृतविश्वविद्यालये हिन्दूविश्वविद्यालये च
लोकोपयोगाय संस्कृतेन सह निर्धारितेषु संस्कृतेतरेषु
विषयेषु यदिदानीन्तनम् आधिक्यं तत् परित्यज्येत ।
तत्र चयनसमितिषु संस्कृतस्य प्रौढाः प्राचीन
प्रणालीपरिष्कृता एव विद्वांसः कृताधिकाराः
स्युरिति ।

दृशा उच्चाधिकारिणः संस्कृत-पाठशालाध्यापकानां सर्वथा औचित्यपूर्णान् प्रस्तावान् कार्यरूपेण परिणामयितुं सर्वप्रथममाधिकारिकरीत्या सफलप्रयत्नं विधास्यन्ति येन यावज्जीवं धृतसंस्कृत-प्रचारव्रतिनो वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयेन सम्बद्धाः परम्परागत-संस्कृतपाठशाला असमय एव कालकवलितान् न भवेयुः । तासाञ्च यथाशीघ्रं राज्यसंरक्षणेन सुव्यवस्था सम्पाद्येत ।

पारिताः प्रस्तावाः

१. सर्वसामान्यशिक्षासंस्थामु सञ्चालित-वेतन-क्रमवत् वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयतः सम्बद्धेषु महाविद्यालयेषु विद्यालयेषु च समानवेतन-क्रम-व्यवस्थया सह लाभत्रयी योजना (अ. भविष्यनिधिः, ब. विश्रामवेतनम्, स. जीवनबीमा) कार्यरूपेण परिणता क्रियेत ।

२. संस्कृतपाठशालाध्यापकानां कृते पूर्वमुद्घुष्टा महर्घताभूतिः नवो न संशोधितक्रमेण यथाशीघ्रं शासनेन द्वारा प्रदीयेत ।

३. 'ग'वर्गीय-सहस्राधिक-संस्कृतपाठशालानां कृते नववेतनक्रमः समयानुरूपः समुद्घुष्येत । चला-चलसम्पत्तेः सर्वेक्षणपूर्वकं तासां राजकीयसंरक्षण-व्यवस्था क्रियेत । प्रत्येकस्मिन् जनपदे राजकीय-संस्कृत-महाविद्यालयस्य स्थापना स्यात् ।

४. वर्तमानसमये आर्थिकसाधनेन शून्यानां ततोऽपि छात्रसम्पोषणे शिक्षणादिव्यवस्था-संविधाने कर्तव्यबुद्ध्या संलग्नानां संस्कृतपाठशालानां कृते शिक्षकवेतन - भवननिर्माण-पुस्तकालय-काष्ठोपकरण-व्यवस्थायै शतप्रतिशतं पूर्णमेवानुदानं शासकेन वितीर्येत । शासनप्रदत्ताऽनुदानाराशौः पञ्चाशत्-संख्यक-स्वीयधनराशियोजनबन्धनेन एते कर्तव्यव्रतिनः संस्कृतविद्यालयाः सर्वथा विमुक्ताः स्युः ।

५. भविष्यनिधि-विश्रामवेतनादि - व्यवस्थामन्तरा संस्कृतपाठशालाध्यापकाः सेवानिवृत्ता न भवेयुः । इतः पूर्वं नववेतनक्रम-सञ्चलनात् परञ्च सामान्य-नियमेन सेवानिवृत्तानां ज्ञानवयोवृद्धानां संस्कृताध्यापकानां जीवनयात्रायै समुचितवृत्ति-व्यवस्था (पेंशन) शासनेन सद्यः क्रियेत ।

६. उत्तरप्रदेशे परम्परागत-संस्कृतशिक्षायाः समुचितविकासार्थं समुन्नयनार्थञ्च पृथक् संस्कृत-निदेशको नियुज्जेत । तदर्थञ्च अविरात् पृथक् संस्कृतनिदेशालयः सञ्घटितः स्यात् ।

७. वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयेन सम्बद्धानां संस्कृतपरीक्षाणां राजकीयमान्यतायाम् अंग्लभाषा-ज्ञानप्रतिबन्धः सद्यो निराक्रियेत । संस्कृतोपाधि-धारिणां स्नातकानां विभिन्नेषु राजकीयसेवापदेषु नियुक्तिविधौ प्राथमिकता दीयेत । तेषां कृते सुरक्षित-सेवापदानाञ्चापि व्यवस्था भाव्या ।

८. वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयेन सम्बद्धेषु प्रथम-द्वितीयश्रेणीस्थ - (क-खवर्गीय) - संस्कृतमहा-विद्यालयेषु प्रचलितेष्वपि शासनेनाऽद्यावधि अननु-मतेषु पदेषु पाठ्यतामध्यापकानां तत्पदस्वीकृतिः शिक्षाविभागद्वारा सद्यः क्रियेत । पूर्वस्वीकृत-रिक्तपदेषु योग्याध्यापकानां यथास्थिति अस्थायिनी स्थायिनी वा नियुक्तिव्यवस्था शीघ्रमनिवार्यतया भाव्या । अत्र विधौ तत्तात्पाठशाला-सञ्चालकैरपि सर्वदा-ऽप्रमदितैर्भाव्यम् ।

९. सम्प्रति बहुत्र संस्कृत-महाविद्यालयेषु आचार्योपाधिधारिणाम्, एम० ए० इत्युपाधिधारि-णाञ्च आधुनिक-भाषादिविषयेषु शिक्षकपदे नियुक्तिः कृताऽस्ति । योग्यताक्रममभिलक्ष्य तेषां तत्पदं सहा-यक-प्राध्यापक-पदरूपेण शासनेनाऽचिरात् परिण-मनीयम् ।

संस्कृत-महाविद्यालयैः सह शासनस्य भेदभावोऽनुचितः

—प्रधाननिरीक्षकाणां श्री प्रकाशचन्द्र गौडानामभिभाषणम्—

वाराणस्यां समायोजिते द्वितीये प्रादेशिक संस्कृत-सम्मेलने मुख्यातिथिरूपेण भाषमाणैः उत्तरप्रदेशीय-संस्कृतपाठशाला-प्रधाननिरीक्षक-महोदयैः श्री प्रकाश-चन्द्र गौड महाभागैरुक्तम्—

“महान् सन्तोषस्यावसरो यदस्मिन् सम्मेलने वाराणस्याः प्रदेशस्यान्यान्य-पाठशालानाञ्च सर्वे प्राध्यापका अध्यापकाश्च परमेण सौहार्देण, पारस्परिक-सङ्घटनेन समवेताः, प्रधाननिरीक्षके च निष्ठां दधानास्तेषां निर्देशानुसारं समस्तं कार्यं समाचरितुं बद्धपरिकराश्च सन्ति । सम्मेलनस्यैतादृशं भव्यतमं रूपं नूनमैतिहासिकी घटना । इत्थं यदा सर्वेषां संस्कृतविदुषां हार्दिकः सहयोगः प्रधाननिरीक्षकस्य कार्ये दृश्यते, तदा संस्कृतस्य न कापि तादृशी समस्या या किल असमाहिता तिष्ठेत् ।

प्रधाननिरीक्षकेण सम्मेलने समुपस्थितानां वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयोपकुलपतीनां ध्यानं तस्यां राजाज्ञायां समाकृष्टं यत्र संस्कृत-विश्व-विद्यालयसम्बद्धान् महाविद्यालयान् वर्जयित्वा प्रदेशस्य अन्यान्य-महाविद्यालयेषु तत्सम्बद्ध-महाविद्यालयेषु च संशोधित-वेतनक्रमस्य कार्यान्वयनं निर्देशितमास्ते । प्रधाननिरीक्षकै-राशंसितं यत्ते शासनस्य ध्यानं विषयेऽत्र यथा-शीघ्रमाकृष्य भेदभावममुं सर्वथा दूरीकर्तुं पूर्णतः प्रयतिष्यन्ति ।

प्रधाननिरीक्षकेण स्वीये प्रभावपूर्णे भाषणे सम्मे-लने पारितैर्नैकैः प्रस्तावै याः किल अभ्यर्थनाः कृताः— यथा लाभत्रयी-योजना अर्थात् भविष्यनिधिः, समान-वेतनस्तरः, जीवनबीमा-व्यवस्था, महर्घताभूति-द्रव्यम्, ‘ग’वर्गीय-पाठशालानामपि वेतनक्रम-निर्धारणम्, पृथक् संस्कृत-निदेशालयस्य सङ्घटनम्

एवमाद्याः—ताः सर्वा उचिता इत्यनुमताः, शासनस्य समक्षं क्षिप्रमेव तासां सर्वासामुपस्थापनस्यपूर्ण-माश्वासनञ्च प्रदत्तम् ।

प्रधाननिरीक्षकैः सेवानिवृत्तेः षष्ठिवर्षतमाऽऽयु-र्मर्यादायाः वर्धनप्रस्तावस्य औचित्यं स्वीकुर्वद्भिस्तेषु विद्वत्सु सहानुभूतिः प्रकटीकृता ये किल भविष्यनिधि-विश्रामवेतनाद्युपलब्धिमन्तराऽपि सेवातो निवृत्ताः क्रियन्ते । तैरत्र विषयेऽपि आवश्यकोपाय-योजनस्य समाश्वासनं प्रदत्तम् ।

प्रधाननिरीक्षकैरत्र विषयेऽपि भूयान् भरः प्रदत्तो यत्संस्कृतस्य विद्यार्थिनः शासनप्रदत्त-राजकीयसेवा-सम्बद्धाः सर्वाः सुविधा अपि उपभुज्येरन् । केवलं प्राथमिक-माध्यमिक-शिक्षासंस्थास्वेव ते स्वां दृष्टिं न निश्चलीकुर्वन्तु । पी० सी० एस०, आई० ए० एस० प्रभृति-प्रतियोगितात्मकपरीक्षास्वपि ते प्रविष्टा भवेयुः, स्वीयया योग्यतया साफल्यं च भजेयुः, येन समाजः संस्कृतपरीक्षाणामुपयोगितया परिचितो भूत्वा संस्कृत-विषये समाकृष्टो भवेत् ।

प्रधाननिरीक्षकै-स्तुमुल-करतलध्वनेः समवाये घोषितमिदं यद् यदा वाराणसेय-संस्कृतविश्व-विद्यालयस्य उपकुलपतिमहाभागास्ते च (प्रधान-निरीक्षकाश्च) एकस्मिन् मञ्चे समुपस्थिताः वाराणसेय - संस्कृत - विश्वविद्यालयस्य संस्कृतमहा-विद्यालयानाञ्च प्राध्यापकाः समवेतास्तदा संस्कृतस्य एतादृशी का समस्या स्यात् या किल न समाधीयेत ।

अन्ते प्रधाननिरीक्षकैः वाराणसेयाः सर्वे विद्वांसो धन्यवादैः प्रशंसिताः यैः किल प्रदेशस्य सर्वेषां संस्कृत-विदुषामित्थमेकसूत्रे सङ्घटनस्य असम्भवमपि कृत्यं सम्भावयितुं महान् प्रयासः कृतः । तैरिदमाशंसितमपि यद् भविष्यत्यपि विद्वांस एवमेव सचेष्टाः स्युरिति । •

संस्कृत-संस्कृतज्ञ-रक्षणेनैव भारतीयसंस्कृते रक्षा

— पण्डितराजाः श्री कालीप्रसाद मिश्राः —

[प्रादेशिक-द्वितीय-संस्कृत-सम्मेलनेऽध्यक्षपदेन प्रदत्तं भाषणम्]

सुविदितमेव समेषां विद्वज्जनानां यच्चिरादेव विमतैः शासकजनैर्नितान्तमुपेक्षितोऽयं संस्कृतसमाजोऽतिगहनां गभीरामवस्थां गतो यत्र प्रायः सभ्यसाधारणजनानामपि दृष्टिर्नापतत् । यदि कश्चित् कुतश्चित्-निमित्तात् द्रष्टुमोहते स्म, तदा निरालोकतया न कमप्युपायमपश्यदिति विमनायमानोऽतिष्ठत्, इत्यासीदस्माकं सुरभारतीमाश्रयतां संस्कृतपण्डितानामवस्थाविशेषः । किन्तु “कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्तो वा” इति नियतिनियमाद् भगवतो विश्वनाथस्याऽनुकम्पया च विगतेषु प्राक्तनवर्षेषु भारतस्यास्य देशनायकैः प्रजाभि-इच्छात्रैरध्यापकैश्च सम्भूय पराधीनतापाशात् विमोचितोऽयं पावनो भारतदेशः । ततः परं समुदिता सहजा, आशालता यत् तीर्थानि मन्दिराणि च सुपरिष्कृतानि भवेयुः, गवां वधस्य निरोधो भविष्यति, संस्कृतविद्यायाः विविधा विकाशाः स्युरित्यादि च ।

यतो हि देशस्य समुन्नतिस्तद्देशसंस्कृतिमुपजीवतीति देशस्य समुत्थानाय संस्कृतेः समुत्थानमेव पूर्वं कर्तव्यम् । संस्कृतिर्हि स्वाभिमानस्य जननी, स्वाभिमानश्च स्वातन्त्र्यपूर्णजीवनस्य प्रेरको भवति । संस्कृतेरुत्थानाय च तज्जनन्याः भाषायाः प्रचारः प्रसारश्च कर्तव्यो भवति । भारतीयायाः संस्कृतेश्च जननी संस्कृत-भाषैव । अस्यामेव हि संस्कृतेर्मूलं स्रोत इव साहित्यं लिखितम् । सर्वविदितमिदं यद् भारतीयानां संस्कृतेर्मूलमपौरुषेया वेदाः, उपनिषदः, महाभारतम्, रामायणम्, दर्शनानि, पुराणानि, उपपुराणानि, अङ्गानि च पट् । सर्वाण्येतानि मूलानि संस्कृतभाषायामेव

निहितानीति । वस्तुतः संस्कृतभाषैव भारतीयानां निधिः । अस्यामेवास्माकं पूर्वजनानां सर्वे विचाराः उपदेशाश्च सञ्चिताः, ये काले काले, अस्मानु-पदिशन्ति । एतेषामेव वयं रक्षकाः । इत्थमस्याः संस्कृतेः उत्थानेन अस्माकमुत्थानमपि सुनिश्चितमिति वर्धिताऽस्माकमाशालता ।

एवमेव सर्वस्यापि स्वतन्त्रदेशस्य राष्ट्रभाषाऽपि सैव भाषा भवति, यस्यां तद्देशस्य सर्वस्वं निहितं भवति । मान्धातृप्रभृति-सूर्यवंशराजत आरभ्य पृथ्वी-राजं यावत् न जाने कियन्ति वर्षाणि व्यतीतानि । तेषु यावन्तो राजानः पाण्डवादयो विक्रमादित्य-भोजप्रभृ-तयस्तेषां शासनसमये यावन्तो व्यवहाराः, धार्मिकाः, सामाजिकाः, साहित्यिकाश्च आसन्, ते किल अस्यामेव संस्कृतभाषायामभूवन् । सन्धि-विग्रहादयः, क्रय-विक्रय-राजदूतादिकार्याणि न्यायालयनिर्णयश्चाऽपि अस्यामेव बभूवुः । नैषधे च दमयन्तीस्वयंवरे देवानामिन्द्रादीनां भारतीयानां राज्ञाञ्च समवाये भगवती सरस्वती, सभायामवतीर्य मध्येसभं साऽवततार बाळा गान्धर्वविद्याधरकण्ठनाला—इत्यस्यां संस्कृत-भाषायामेव सर्वेषां परिचयं ददौ । अतः सर्वविधगुणोपेता इयमेव राष्ट्राभाषा भवितुमर्हति । गौराङ्गसमयेऽपि मिताक्षरा एव जनानां दायभागनिर्णये सर्वसम्मता-ऽसीत् । मिताक्षराधीन-दायभागस्य निर्णयो नाऽस्माकं वर्णाश्रमवतामेव भारतवासिनाम्, जैनानाम्, बौद्धानाम्, शिष्यानाञ्चापि सम्मतोऽभवत् । इत्थं सर्वतोमुखी कार्यक्षमता, भाषायामस्यां दृष्टा, श्रुताऽनुभूता चेति

इयमेव राष्ट्रभाषा भविष्यतीत्यपि महती आशा निश्चयं गताऽभूत् ।

किन्तु “रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं, भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः । इत्थं विचिन्तयति कोपगते द्विरेफे हा हन्त ! हन्त ! नलिनीं गज उज्जहार ॥” इतिवदस्माकं सर्वाः आशाः विलीना अभूवन् । स्वराज्यप्राप्तेः पश्चाच्चापि विविधा प्रहारा अस्मासु निपतन्ति । तद्यथा—आधुनिकेन कल्पितेन यथा तथा वाऽवगतेन भूगोलविज्ञानेन पौराणिकभूगोल-विज्ञानमुपहसन्ति । वर्तमान-कालमार्क्स - राजनीतेः प्रसारणेन एतद्देशीयनृपतीनां राजशासनपरां राजनीतिं निन्दन्ति । नूतनचिकित्साप्रणालीप्रचारेण आयुर्वेदमूलं चरकादि-ऋषिप्रणीतग्रन्थजातं तिरस्कुर्वन्ति । प्रतीच्य-शिक्षा - सभ्यतासंस्कृतिविकासनेन भारतीयानां तासां मूलं विधूनयन्ति । किम्बहुना, विविधानां वैषयिकादि-निम्नताजनकानामुपन्यासानां पठन-पाठनप्रचारं विधाय अस्माकमपत्यानां मनो गर्हयन्ति । हिन्दी-साहित्यद्वारा वैदेशिकमतानि प्रवर्धयन्ति चेति । एतेषां निरोधाय एभिरेव विद्वद्गणैः, विद्यार्थिभिश्च रचिकरग्रन्थानां निर्माणद्वारा तेषां पराभवोऽपि कर्तव्यतया चिन्तनीयः । किन्तु चिन्तेयं सफलतायै अध्यापकसङ्घमेव पश्यति, न तु कमप्यधिकारिजनम् । अध्यापकसङ्घो यद्यात्मानं चिन्तयेत्, तदा स कल्पवृक्ष इव मानसोल्लासभावनां सर्वां पूरयेतैव—“संधे शक्तिः कलौ युगे” इति व्यासोक्तेः ।

प्रारम्भिकशिक्षाध्यापका अपि यथाकामं सर्वमपेक्षितं बलात् गृहीतवन्तः । एते संस्कृताध्यापकाश्च गुरुणां गुरवः । अद्यापि काशीस्थविदुषां गौरवं भारतीयजनेषु निहितं चकास्ति । किन्तु ब्राह्मणाः सन्तः प्रार्थनाविधिस्त्यज्यताम् । वयमपि भारतीयाः नागरिकाः इति तदधिकारेण आत्मनो योगक्षेमावहा वृत्तिः शासनादपेक्षते । तदर्थमेव एषा समितिः यैः

प्रतिभावद्भिः दूरदर्शिभिः विद्वद्भिः सम्भूय संस्थापिता, ते नूनं धन्यवादाहर्हाः ।

अतः परं ममास्ति किञ्चित् सानुनयं वक्तव्यं विशेषतोऽध्यापकसङ्घमुद्दिश्य । भवतां संहतिः संहृत्य किञ्चित् कर्तव्यं नवं मनसिकृत्य तत्साधनाय दृढं सङ्कल्पं करोतु । भगवतो विश्वनाथस्यानुकम्पया भवतां कृते महत्साधनं संस्कृतविश्वविद्यालयः केनचिन्महामतिमता समुदारचरितेन स्थापितो वर्तते । अस्यैव चेत् प्रान्तीयशासनाधिकारात् केन्द्रीयशासनाधिकारेण सम्बन्धो जायेत, मन्ये इतोऽधिका सफलता लभ्येत । अतस्तदर्थमपि यत्नः कर्तव्यः । इयं काशी बहोः कालात् न केवलं भारतवर्षस्य, अपि तु धार्मिकाध्यात्मिकविचारोन्मुखस्य-मानवमात्रस्य कृते धर्मज्ञानप्रदाऽभूत् अस्ति, च साम्प्रतमपि । अतोऽमुं विश्वविद्यालयमाश्रित्य भवन्तश्चेत् आधुनिक-पाश्चात्यशिक्षा-दीक्षितानामेषां सुकुमारमतीनां विकृतं मस्तिष्कं स्वोयेन उपासित-गुरुजनोपलब्धा-ऽवदात-विशालप्रज्ञया प्रमाष्टुं कामयन्ते, तदा महनीयेन यशसा सहैवाचिरेण प्राक्तनं गौरवञ्च जगति प्रसारयितुं क्षमेरन् ।

अत्र विषये कर्तव्यजातेषु किमपि श्रीमतां भवतां पुरस्तादुपस्थापयामि । तथा हि—अद्यत्वे यया सरण्या संस्कृतभाषायाः अध्ययनाध्यापने प्रवर्तते, सा छात्राणां समुचितयोग्यतायाः संस्कृतविदुषाञ्च साधारणजनतया सह सम्बन्धस्य सम्पादने च सर्वथैव असफला । सहस्रशो विद्यार्थिनः शास्त्रपरीक्षामाचार्यपरीक्षां च पारितवन्तोऽपि मुरगिरा कस्यचित् स्वल्पकायस्यापि प्रबन्धस्य लालित्येन लेखने सभासु उत्थाय स्वाभि-प्रायस्य प्रकाशने च न प्रभवन्ति । यद्यपि वर्तमानायां प्रणाल्यामपि केचन ललामभूताः विलोकयन्ते, येष्वेवं-विधो विप्रलम्भो नोपसर्पति । किन्तु तत्र शिक्षायाः प्रणाल्या अस्या न प्रभावः, अपितु तेषां प्राक्तनसञ्चित-

पुण्यपुञ्जस्यैव माहात्म्यं, येनैते इदानीमपि सर्वकर्म-
क्षमतां सम्पादयन्ति । किन्तु तथाविधसामर्थ्यवन्तो-
ऽप्येते सामयिक-व्यवहारविज्ञान-विधुरा एव । अतः
साधारणेष्वपि व्यवहारकर्मसु उपहास्यतां व्रजन्ति । न
जानन्ति तादृशं कमपि विषयं यं जनोऽधुनातनस्ततो
जिज्ञासेत । न दृश्यते च स्तोकतोऽपि तरुणे संस्कृतज्ञे
सामाजिकस्वान्तापकर्षणप्रवरं जीवनलक्षणम् । अत
एवंविधां दशां पश्यतः सुरभारतीप्रणयिनश्चेतो
नितरां चेखिद्यते । अतः संस्कृतपाठशालासु पठनपाठन-
पद्धतिस्तादृशी सम्पाद्येत, यया पुरोदीरितदूषणानि
सर्वाण्येव दूरीभवेयुः । या समालम्ब्यमाना छात्रानध्या-
पकांश्च नवेन ज्ञानेन, जीवनेन, सामर्थ्येन च तथा
प्रपूरयेत्, यथा ते पाश्चात्यभाषाशिक्षितान् शिष्यी-
कुर्वाणाः पुनरपि पुरातनं सम्मानं सद्गुणसंभारञ्च
समासादयेयुः ।

द्वितीयञ्च महत्प्रयोजनमिदं प्रतिभाति मे यत्
पाश्चात्यशिक्षापण्डितैः लिखितानां दार्शनिकमतानां
स्वकीयभारतीयदर्शननिबन्धेषु निवेशं कृत्वा तत्खण्डन-
पराः दार्शनिकाः ग्रन्थाः लिख्यन्ताम् । अन्यञ्च, साम्प्रतं
दिवानिशं देशेषु भूयस्यो महत्त्वपूर्णाः घटना घटन्ते,
या अधिकृत्य नूतनाः समयोपयोगिनः काव्यादिग्रन्थाः,
कथाख्यायिकादिग्रन्थाः लिख्यन्ताम् । विज्ञानेनैकोकृते
वर्तमाने जगति विभिन्नेषु भूभागेषु प्रसृतानां पदार्थानां
व्यवहारक्षमान् संस्कृतशब्दान् धातुप्रत्यययोगेन निष्पाद्य
संस्कृतभाषायाः नवान् कोशान्निर्माय संस्कृतविश्व-
विद्यालयस्य प्रमाणपुरुषैः प्रमाणीकृत्य पठनपाठन-
लिखनविषयतां नयन्तु । एवंविधमन्यदपि कर्तव्यम्,
तत्रापि प्रवृत्तिविधीयताम् । तथा हि—भारतीयैरधुना-

तनैर्लिखितानामितिहासानां यैश्चास्माकमितिहासस्य
परिभावनं भवति, तेषां खण्डनं प्रणीयताम् । वर्तमान-
राजनीतिप्रसारणेन एतद्देशीयराजनीतेः परिहासं
कुर्वताञ्चापि सम्यगुत्तरं विधाय स्वं यशो विस्तारयन्तु ।
ज्यौतिषादिषु च एभिः कृतानामाक्षेपशतानां परि-
मार्जनम्, आयुर्वेदविषयस्य च माहात्म्यं वर्धयित्वा
तत्रापि प्रयत्नपरो भवतु समादरणीयो सावहितं
ऽयमध्यापक-सङ्घः ।

अतः परमहं सत्यमेव, परं किञ्चिद् विभ्यदेव
विवक्षामि । भवन्तो बुद्धिमन्तोऽत एव परेऽङ्गितज्ञा
अनुक्तमपि जानन्त्येव । संस्कृतभाषायाः समुत्थानाय
शासकवर्गा इदानीं प्रयतमाना विलोक्यन्ते । अत एव
तैः स्थापितोऽयं विश्वविद्यालयः । एतदनुमत्यैव च
प्रादेशिक-पाठशालानां परिस्थितिपरिज्ञानाय, तासां
न्यूनतापरिहाराय, लोकानां मन आकर्षणाय च कतिपये
व्यवहारकुशला बुद्धिमन्तः कार्यकर्तारो निरौक्षकाः
सञ्चिताः । परमेतौ परस्परं समन्वयमास्थाय सम्भूय
च सरस्वतीसेवायां बद्धकक्षौ न दृश्यते, येन संस्कृत-
भाषायाः संस्कृतज्ञानां, संस्कृताभिलाषिच्छात्राणां
स्नातकानाञ्च समुत्थानं सद्यो भवेत् । सत्यमिदं
संस्कृतविश्वविद्यालयोऽङ्गी, अङ्गानि च विद्यालयाः ।
किन्तु अङ्गी अङ्गेष्वेव आत्मभावं लभते । तदुपल-
ब्धावेव तदुपलब्धिरिति यो हि भावो विश्वविद्यालयेषु
कृतप्रयत्नानां नियमोपनियमयोर्विधाने कृतो दृश्यते,
तेनैव विचारेण पाठशालीयविदुषामपि संरक्षणादीनि
भवेयुश्चेत्तदैव तयोः सौमनस्येन संस्कृतभाषायाः
वाञ्छितं समुत्थानं स्यादिति समित्याऽनयाऽत्रापि चेष्टि-
तव्यमित्यस्याकमाग्रहः ।

बालकाण्डम्

पूर्वतोऽनुवृत्तम्

मानस-भारती — देवागिरा गुम्फितं मानसम्

— श्रीजनार्दन गङ्गाधर रटाटे, एम० ए० साहित्याचार्यः —

सर्वे जानन्ति रामस्य प्रभुतां वागगोचराम् ।
 तथापि नावशिष्टोऽस्ति कोऽपि तद्वर्णनं विना ॥
 एतस्मिन् विषये श्रुत्या त्वयं हेतुनिरूपितः ।
 सज्जनैर्बहुधा गीतः प्रभावो भाजनस्य यत् ॥
 यः परेशोऽनीह एको नामरूपविवर्जितः ।
 व्यापकोऽजः परं धाम सच्चिदानन्दविग्रहः ॥
 विश्वरूपः स भगवान् धृत्वा नानाविधास्तनूः ।
 बहुप्रकारं चरितं विस्तारयति नित्यशः ॥
 तत् सर्वं केवलं भक्तहितं साधयितुं स्थितम् ।
 यतः कृपानिधिः सोऽस्ति शरणागतवत्सलः ॥
 भक्तेषु यस्य ममता कृपा च सततं मता ।
 कृपां कृत्वा पुनः कोपं कदापि कुरुते न यः ॥
 गतं प्रापयते दीनबन्धुः स सरलः प्रभुः ।
 सर्वशक्तियुतः सर्वस्वामी च स रघूत्तमः ॥
 शाल्वैतत् सुधियस्तस्य वर्णयन्ति हरेर्यशः ।
 पावयन्ति स्विकां वाणीं कुर्वन्ति सुफलां तथा ॥
 अस्मादेव बलात् रामपादयोः शिरसा नतः ।
 करोमि तद्गुणमयीं कथां नाथप्रसादिनीम् ॥
 मुनिभिः श्रीहरेः कीर्तिर्गीताऽस्ति सकलैः पुरा ।
 अतस्तन्मार्गसरणं सुकरं भाति मे जनाः ॥

अतीव या दुस्तरणाः पुनस्ता

निर्मापिते सेतुवरे नृपेण ।

भवन्ति तार्याः सरितां प्रधानाः

पिपीलिकाभिश्च विना श्रमेण ॥१३॥

इत्थं प्रदर्श्य चित्ताय कर्तव्ये पूर्वजं फलम् ।
 श्रीमतो रघुनाथस्य करोमि रुचिरां कथाम् ॥
 कविशौण्डान् व्यासमुख्यान् नमाम्यङ्घ्रिसरोरुहे ।
 यैः सादरं हरिगतं सुयशो वर्णितं बहु ॥
 सम्पूरयन्तु सकलांस्ते मदीयान् मनोरथान् ।
 वन्दे कलेः कवीन् सर्वान् रामसद्गुणगायकान् ॥
 भाषायां वर्णितानीह चरितानि हरेस्तु यैः ।
 तान् प्राकृतान् कविवरांस्तीव्रधीद्र प्रणमाम्यहम् ॥
 ये जाता ये वर्तमाना ये भविष्यन्ति चाग्रतः ।
 सकलानेव तान् वन्दे निश्छलं सादरं कवीन् ॥
 भूत्वा प्रसन्ना ददतु भक्तो वरमीदृशम् ।
 यत् साधूनां समाजे मे कविता मानिता भवेत् ॥
 विबुधा नैव मन्यन्ते प्रबन्धकवितां तु याम् ।
 तस्यां बाला एव यत्नं कवयः कुर्वन्ते मुधा ॥
 कविता कीर्तिरुक्तिश्च सैव सर्वैर्मतोत्तमा ।
 या गङ्गैव समानं स्यात् सर्वेषां हितकारिणी ।
 कीर्तिस्तु रम्या रामस्य निकृष्टा कविता मम ॥
 एतद्वैषम्यविषया चिन्ता मे जायते मुहुः ।
 कवयः कृपया वो स्यात् सुलभं तदिदं मम ॥

विहाय वैरं सहजं द्विषोऽपि

गायन्ति यां पूतचरित्रयुक्ताम् ।

तामेव लोके सरलां विदग्धा

मन्यन्त आरात् कवितामतीव ॥१४॥(क)

(क्रमशः)

दैव-दुश्चेष्टितम्

—श्री रामस्वरूपशास्त्री 'अमरः'—

कृते समुपकारे स्यादपकारो निरन्तरम् ।
 धर्मेऽधर्मस्तथा हानिर्ज्ञेयं दुर्दैव-चेष्टितम् ॥ १ ॥

कण्टकाकीर्णमार्गस्य चोपस्कारे कृते यदि ।
 कण्टकैर्भिद्यते पादस्तर्हि दुर्दैव-चेष्टितम् ॥ २ ॥

निःस्वार्थपरसेवायामापत्तिर्जायते यदा ।
 सत्येऽसत्यमिवोदकं तदा दुर्दैव-चेष्टितम् ॥ ३ ॥

राजानो विपरीताः स्युर्बान्धवा ज्ञातयो बुधाः ।
 मुधा नश्यति सम्बन्धो ज्ञेयं दुर्दैव-चेष्टितम् ॥ ४ ॥

संस्पृष्टे काञ्चने यस्य मृत्तिका जायते पुनः ।
 विद्वत्त्वं मूढताश्रेण्यां तद्धि दुर्दैव-चेष्टितम् ॥ ५ ॥

प्रत्यहं भजमानेऽपि प्रभौ विष्णौ शिवे हरौ ।
 समागच्छेद् दुःखदैवमेतद् दुर्दैव-चेष्टितम् ॥ ६ ॥

अकारणं बन्धु-वियोगयोगो
 रोगो भवेद् भोगविलास-नाशः ।
 कृते श्रमे निष्फलता-शेनिराशो,
 विज्ञेयमेतद् खलु दैव-चेष्टितम् ॥ ७ ॥

विशालता स्यात्तु द्विषलतेव,
 चोन्मार्गगामिन्यपि शुद्धबुद्धिः ।
 सिद्धिर्भवेन्नैव विपक्ष-वृद्धि-
 स्तदा नितान्तं खलु दैव-चेष्टितम् ॥ ८ ॥

प्रियतां न यदा विदधाति प्रिया,
 सुधियोऽपि भिया विपरीतयुजः ।
 तनुजा अनुजा निजस्वार्थपरा
 दुरदृष्ट-विचेष्टितमस्ति तदा ॥ ९ ॥

सम्पादकीयम्

(शेषांशः २७२ पृष्ठस्य)

किन्तु एभिः योजनाभिः साधनैश्चापि स्थिते-
 स्तावत् परिष्कारो न स्यात् यावत् विश्वविद्यालय-
 प्रवेशस्तेषु छात्रेष्वेव सीमितो न भवेत्, ये वस्तुतः
 शिक्षायां रुचिं विभ्रति, बौद्धिक-जीवनयापनाय
 क्षमाश्च । सत्रारम्भे प्रवेशार्थिनामाग्रहेण विश्व-
 विद्यालयस्य कृते स्वात्मरक्षणं कठिनतरं जायते ।
 उच्चतरमाध्यमिक-परीक्षोत्तीर्णयुवकानां कृते यावत्
 समुपयुक्तानां कार्यकलापानां व्यवस्था न भवति तावत्
 विश्वविद्यालयेषु प्रवेशस्य अविवेकपूर्णसम्मर्दः कथमपि
 निवारयितुमशक्यः । फलतः कुलाङ्गणे वर्तमानाया-
 मराजकतायां लेशतोऽपि ह्लासो न भवेत् । छात्राणां
 नैराश्यात् असन्तोषस्य दुर्भावात् चाभिभवकारिणीनां
 सामाजिकसमस्यानां मूलानि गभीरतराणि, सर्व-
 व्यापीनि च यासामुन्मूलनं शिक्षापद्धतेः सामाजिक-
 व्यवस्थाश्च मौलिकपरिवर्तनेनैव संभवेत् । यदि
 अध्यापकवर्गः संयुज्य शैक्षणिकमूलेषु आदर्शेषु च
 निष्ठावान् भवेत्, विश्वविद्यालयीयस्थितिं दूषयितुं
 सङ्कुचितदलीयतातः राजनैतिककुचक्रतश्च स्वात्मानं
 मोचयेत्, तदा समाजस्य नवदिग्प्रदर्शनाय नवचेतना-
 निर्माणाय सामाजिकमूलेषु संशोधन-संवर्धनाय चाद्य
 सर्वथाऽनुपयोगित्वेन सिद्धा एवैते विश्वविद्यालयात्
 रक्षितुं प्रभवेयुः" इति ।

डा० श्रीमालि महाभागानामेते उपायनिर्देशाः
 कस्यचन चिरानुभूत-चिकित्सातत्त्वस्य वैद्यवरस्य
 सोपपत्तिकनिदानपञ्चकमीमांसासदृशा एव प्रतिभान्ति ।
 अत्र विषये लेखगौरवादधिकमपरामृशन्तो वयं केन्द्रीय-
 शिक्षामन्त्रिणं विशेषतो विश्वविद्यालयानुदानायोग-
 सदस्याश्च सप्रथयं प्रार्थयामो यदेभिः सुचिरानुभूत-
 निदान-चिकित्साविधिभिः उपकुलपतिभिः संसूचितां सर्वा-
 मपि योजनां कार्यरूपेण क्षिप्रतरं परिणमय्य विश्वविद्या-
 लयीयाधित्याधिजातपरिहारे यत्नो विधीयन्तामिति ।

प्रादेशिक-संस्कृत-सम्मेलनस्य फलश्रुतिः

वाराणस्यामस्मिन्नेव मासि द्वितीयं प्रादेशिकं विराट्-संस्कृत-सम्मेलनं महता समारोहेण सम्पन्नम् । अस्य विस्तृतं विवरणमस्मिन्नेवाङ्केऽन्यत्र प्रकाशित-मास्ते । अस्य महत् आयोजनस्य फलश्रुतिविमर्शो सुस्पष्टमेतद् यदद्यावधि प्रादेशिक-संस्कृतविदुषां विशेषतो महाविद्यालय-विद्यालयाध्यापकानामेतादृशं सुव्यवस्थितं संस्कृतक्षेत्रीय-विविधपरिष्कारोपन्यास-संवलितं लक्ष्यविशेषेण पृथग्भावं स्पर्धाञ्च समाश्रितानां संस्कृताध्यापकवर्गाणां सर्वेषां सामञ्जस्य-समन्वय-सौमनस्य-संवादित्वसाधकं किमपि समायोजनं नाभवत् । इतोऽप्यधिका उपलब्धिः वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयाधिकारिणां प्रादेशिकसंस्कृतपाठशालाधिकारिणाञ्च एकत्र मञ्चे समुपस्थानपूर्वकं समानरूपेण संस्कृताध्यापकानाम् आर्थिकवैषम्यादिसमस्यानां निवारणाय उपाययोजनं तत्साफल्याय चारम्भस्य शुभारम्भो वक्तुं शक्यते ।

महद्विदं दौर्भाग्यं संस्कृताध्यापकानां यद् यैः पारतन्त्र्यकाले प्रभूतं कष्टजातं सोढ्वाऽपि संस्कृतं देशस्य अनन्यराष्ट्रसाधारणो निधी रक्षितस्त एव स्वातन्त्र्यकाले स्वदेशीयेन शासनेन आर्थिकसुविधाविधौ दुग्धपतितमक्षिकावत् हठात् पृथक् कृताः स्वीयया राज्याज्ञया । जानन्ति तत्र भवन्तो यत्प्रादेशिक-शासनेन प्रदेशीय-विश्वविद्यालयपञ्चकेन सम्बद्धानां महाविद्यालयानां (डिग्रीकालेज) प्राध्यापकानां नूतनः परिष्कृतो वेतनक्रमः समुद्घोषितपूर्वः, यत्र वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयोऽप्यासीत् । किन्तु तद्वितरण-कालेऽपरया राजाज्ञया वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयातिरिक्त-विश्वविद्यालयसम्बद्धेभ्य एव महाविद्यालयेभ्यो वेतनक्रमोऽयं दीयेत इति निर्धारितम् । सर्वप्रथमं स्वदेशीयं प्रादेशिकशासनमेव एतदर्थं सर्वथा उपालम्भभाजनम् । ततः परं संस्कृत-महाविद्यालयाध्यापकाः यैस्तत्क्षणमस्याः सर्वथा भेदभावभरिताया

राजाज्ञयास्तीव्रतरः प्रतिवादो न कृतः । किमित्थं ते “पादाहतं यदुत्थाय मूर्धानमधिरोहति । स्वस्थादेवा-पमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः” इति माघभणितिभाजना न उच्येरन् ?

ततः परं वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयोऽपि उपालम्भेनानेन स्वात्मानं मोचयितुं न प्रभवेत् । वस्तुतः एताभिः प्रदेशव्यापिनीभिः संस्कृतपाठशालाभिरेव विश्वविद्यालयस्य विश्वविद्यालयत्वमोचित्यं विभर्ति । एतासामभावे कुतोऽयं विश्वविद्यालयः स्यात् ? स्वर्गीय श्री सम्पूर्णानन्द महाभागैः भारतव्यापि-परीक्षासञ्चालनेनैव काशिक-राजकीय-संस्कृतमहाविद्यालयो विश्वविद्यालयरूपेण परिणमयितुं शासकाः सम्प्रार्थिताः, साफल्यञ्च तत्र तैः समासादितं स्वीयदृढतरनिष्ठया । एताः किल परीक्षाः एते एव संस्कृतमहाविद्यालयाः सफल्यन्ति सहस्रशः परीक्ष्यच्छात्राणां दानेन । सत्येवमद्यावधि वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य भूतपूर्वाः वर्तमानाश्च उपकुलपतयः कथमस्या राजाज्ञयाः कठोरं प्रतिवादं प्रादेशिकशासनाय न सूचित-वन्तः ? स्पष्टमेव एतत् तस्य विश्वविद्यालयस्य गौरवन्यूनताकरमित्यपि तैः कथमद्यावधि न निध्यातम् ? सौभाग्यमेतद् यदस्मिन् सम्मेलने समुपस्थितैः वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयोपकुलपतिभि-रत्र विषयेऽवधानं दत्तम्, तदर्थञ्च समुचितमुपायं कर्तुं समाश्वस्तमपि । विश्वविद्यालयेन स्वीयेषु कार्य-क्रमेषु अस्मै सर्वाधिकं प्राथम्यं देयम्, तदैव सः प्रादेशिक-संस्कृतमहाविद्यालयान् आत्मीयान् वक्तुं प्रभवेत् । अन्यथा तन्मौखिकाश्वासनमेव स्यात् । आशा-स्महे यद्विश्वविद्यालयस्य कार्यकारण उपकुलपतयोऽत्र क्षिप्रमवधास्यन्तीति । नूनमस्मिन्नवसरे श्रीमताम् आदित्यनाथ झा सदृशानामुपकुलपतीनामभावोऽस्मभ्य दुःखाकरोति, येषामुपस्थितौ एतादृशानां विश्वविद्यालयप्रतिष्ठा प्रतीपानां राजाज्ञानां प्रसर एव न दृश्येत ।

प्रादेशिक-संस्कृतपाठशाला-प्रधाननिरीक्षकाणां भाषा-
णेन पुनरिदं सुस्पष्टं वक्तुं शक्यते यत् सर्वेभ्यः
संस्कृतमहाविद्यालय-विद्यालयाध्यापकेभ्यो वैधानां
सर्वासां शिक्षणक्षेत्रीय-समानसुविधानां शासनद्वारा
प्रदानाय अतितरां समुत्सुकाः । न केवलं समुत्सुकाः,
अपितु तदर्थं संस्कृताध्यापकसङ्घस्य वैधानिके
प्रयत्नजाते साहाय्यमपि प्रदातुं बद्धपरिकराः । किन्तु
तेषामयमेव निर्बन्धो दृश्यते यत्सर्वं कार्यं शिष्टजनानु-
मोदितं संस्कृतविद्वत्स्वरूपानुरूपं सुनायकविशेष-
नियन्त्रितं वैधानिकं लोकतान्त्रिकविध्यनुगृहीतं सर्वथा
शान्ति-सौमनस्यमयञ्च भाव्यम् । मन्यामहे यत्संस्कृत-
विद्यालयाध्यापका विषयेऽत्र कथमपि मतवैभिन्न्यं न
प्रदर्शयिष्यन्ति । अत एव सम्मेलनेऽस्मिन् पूर्ववर्तिन्याः
प्रादेशिक-संस्कृत-सङ्घर्षसमितेः नामपरिवर्तनं 'प्रादेशिक-
संस्कृतविद्यालयाध्यापक-समितिः' इति कृतम्, तदीयं
नवविधानादिकञ्च निर्मातुं प्रयतितञ्च । किं कारणं
यत् संस्कृतमहाविद्यालयाध्यापकाः आंग्लमहाविद्यालया-
ध्यापकानामिव महर्षताभूतेः जीवनबीमा-योजनातः
भविष्यनिधेः सेवोत्तर-वेतनलाभतो लाभान्विता न
भवेयुः ? किमेताः न किल शिक्षासंस्थाः, येषां कृते
प्रादेशिकशासनेन सुनिर्णीता शिक्षा-संहिता परिचाल्यते ?
किमित्थं स्वहस्तेनैव स्वीयनिर्णयस्य तिरस्करणरूपो
वदतो व्याघातस्तेन नासाद्यते ? अथ यद्येते विद्यालया
न शिक्षासंस्थाश्चेन् मुधा एतासु शासनस्याद्य क्रिय-
माणो व्ययः ? सोऽपि सर्वथाऽविलम्बं तैः निरोद्धव्यो
येन प्रादेशिकशासनस्य संस्कृतरक्षक-समुन्नायकरूपं
सर्वेभ्योऽनावृतं स्यात् । प्रादेशिक-संस्कृत-विद्यालया-
ध्यापकसमितेरिदमनिवार्यम् अनुपेक्ष्यं क्षिप्रकरणीयं
कर्तव्यं यत्तया सवर्नितान् संस्कृतशिक्षाधिकारिणः
सङ्गमय्य शासनतः संस्कृताध्यापका अविलम्बं लाभ-
त्रयीयोजनाफलभागिनो विधेयाः ।

एतदर्थञ्च क्षिप्रतरं पृथक् संस्कृत-निदेशालयस्य
स्थापनं प्रदेशेऽस्मिन्, भाव्यम्, इति यः प्रस्तावः

सम्मेलने पारितोऽभवत्, तस्यौचित्यविषयेऽस्माभिर्बहु
विमर्शितमस्ति विगते एवाङ्केऽस्मिन्नेव स्तम्भे । ज्ञायते
यदत्र विषये प्रादेशिक-शासकीये क्षेत्रे एका योजनाऽपि
प्रस्तुताऽभवत्, यस्याः पत्राचार-परम्परा (फाईल)
अद्यापि सचिवालये विचार्यविषयकक्षे सुरक्षिता-
ऽस्तीत्यपि विश्वस्तसूत्रेण ज्ञायते । वर्तमान-प्रादेशिक-
शिक्षामन्त्रिणोऽस्माभिः सप्रश्रयं प्रार्थ्यन्ते यत् 'शुभस्य
शीघ्रम्' इति नियममनुसृत्य तामेव योजनामचिरात्
क्रियान्वितां कृत्वा संस्कृतविद्यालयाध्यापकाना-
माशावल्ली सुदृढं तैस्तत्र समारोपणीया ।

संस्कृतमहाविद्यालय-विद्यालयेषु एतादृशानि वेद-
मीमांसा-दर्शनादिविषयाणि अध्यापकपदानि प्रचलन्ति,
यान्यद्यापि शासनद्वारा स्वीकृतानि न सन्ति । कुत्रचन
शासनाननुमतेषु एतादृशेषु पदेषु कालक्रमेण कति-
पयानि पदानि पाठशालासञ्चालकैः समापितान्यपि
संभाव्यन्ते । १९६२ तमेशवीये वत्सरे (यदा प्रभृति
संस्कृताध्यापकेभ्यः शासनेन नवो वेतनक्रमः प्रदत्तः)
स्वात्मनः स्थितिं धारयतामेतादृशानां सर्वेषां पदानां
शासनद्वारा स्वीकृतिः अविलम्बं भाव्या, तत्र चाचि-
रात् सुयोग्याध्यापकानां नियुक्तयश्च भवेयुः । नैकाः
पाठशाला एतादृशा अपि सन्ति यत्र स्वीकृतपदेष्वपि
समुचिता अध्यापका न नियोज्यन्ते । सत्येवं संस्कृता-
ध्यापकाधिकृतं तद्धनं शासनकोषे शालाकोशे वा
मुद्रितं भवति । इदमपरं प्रवाहितस्रोतस्य मध्ये रोधनं
नाम । अतस्तादृशैर्विद्यालयैरपि अचिरात् तानि
पदानि योग्याध्यापकैरलङ्कुरणीयानि । प्रादेशिक-
संस्कृतपाठशालानिरीक्षकैरत्र विषये नेतृत्वं स्वीकर-
णीयम् । यत् एतादृशा उपेक्षिता विषयाः प्रायो दुर्लभ-
प्रचारा एव भवन्ति । सुप्रचलितविषयेषु पाठशाला-
सञ्चालकानां शासनस्य वा एतादृश्या उपेक्षाया अवसर
एव सुदुर्लभः, फले तत्कृतदुष्प्रभावस्य अवश्यं
संक्रमात् । एवञ्च दुर्लभप्रचारा विषया इत्थं स्वकीयेन
शासनेन शिक्षासंस्थानेन वा उपेक्षिता स्युस्तदाऽचिरात्
तेषां सर्वापहारी लोप एव स्यात् । अतः सम्मेलने
पारित एतादृशः प्रस्तावोऽप्यस्माभिः हृदयेन समर्थ्यते ।

श्री भारतधर्म-महामण्डलस्य मुखपत्रम्

सूर्योदयः

भारतीय-संस्कृतेः प्रातिनिधिकं संस्कृत-मासिक-पत्रम्

सम्पादकः

श्री गोविन्द नरहरि वैजापुरकरः

एम ए०, न्याय-वेदान्त-साहित्याचार्यः

वार्षिक-मूल्यम्

रुपयकपञ्च रुम्

प्रकाशकः

श्री भारतधर्म-महामण्डलम्

जगतगंज, वाराणसी

प्रत्यङ्क-मूल्यम्

पञ्चाशत् पणाः

षट्चत्वारिंशद्वर्षीया लेख-सूचो : १९७०

[अत्र प्रथमं ससङ्केत लेखकनाम, तदनु लेखनाम, पृष्ठसंख्या चेति क्रमोऽवसेयः ।]

सम्पादकीयम् (अप्रलेखः)—अस्माकं षट्चत्वारिंशत्तमं वर्षम् ३, प्राप्तकालं किमपि ! २७, भारतीयकरणं मुधा राष्ट्रविप्रतीपं वा ? ५१, पाणौ शस्त्रं चेत् कृतं शास्त्रेण ७५, संस्कृत-संस्थानानि, प्राध्यापकान् छात्रांश्च ९९, स्वदेशनिष्ठाः सं गच्छध्वम् ! १२३, विदेशस्थानां भारतीयदूतावासानां दयनीयता १४७, नवोपकुलपतीनां स्वागतं शुभाशंसनञ्च १७१, राज्यसंस्थालोपो विवेकहीनः संस्कृतिविनाशः १९७, कः पत्न्याः समाश्रयणीयः ? २१९, प्रदेशे स्वतन्त्रसंस्कृत-निदेशालयस्य आवश्यकता २४३, विश्वविद्यालयीयानाम् बाधिव्याधिनां सोपपत्तिकं निदानम् २६७ ।

सम्पादकीया टिप्पणी—श्री पोतदाराणां दीक्षान्त-भाषणम् ४, स्वर्गीयाः श्री फडके शास्त्रिणः २, संस्कृत-सङ्घर्ष-समितिः, शासनञ्च ३२, विदेशेषु भारतीयकन्यानां विव्रयः १७३, संस्कृत-दिवसः (अगस्तमासाङ्कस्य ३ आवरणपृष्ठे), प्रादेशिक-संस्कृत-सम्मेलनस्य फलश्रुतिः २८३ ।

श्री 'अङ्गारः' ३०।४० घासीयोका, वाराणसी—श्रद्धा-तर्कयोः प्रेम-कलहः (अनु०) १७, काव्य-शास्त्र-विनोदेन

६६, मुक्तिप्रदो मृत्युः (अनु०) ९२, लवण-लावण्ययो-र्महिमानौ १४३, भगवत्याः परब्रह्मरूपता १९९ ।

श्री (स्वर्गीयाः) अनन्तशास्त्रि फडके महामागाः, वाराणसी—किमर्थमवतरति भगवान् ? ३८ ।

श्री (स्वर्गीयाः) अनन्तरामशास्त्रि वेताळाः, वाराणसी—योगार्थं तत् तेऽवधूतेति नाम २४१ ।

श्री अमृतवाग्मवाचार्याः, द्वारा—श्री गोविन्द मिश्रः, चौबुर्जा, भरतपुर (राजस्थान)—श्रीसिद्ध-महारहस्यम् १५ ।

श्री अवधनारायण पाण्डेयः, (स्वामी अनन्तानन्द सरस्वती), ब्रह्मनिवास, छोटीगैबी, वाराणसी—दश-महाविद्या-स्तुतिः २१७ ।

श्रीमद् भान दवर्धनाचार्याः—श्रीनृसिंह-मङ्गलम् ७३ ।

श्री उमाशङ्कर शर्मा त्रिपाठः, आंगलभाषा-प्राध्यापकः काशी-विद्यापीठम्, वाराणसी—गीत-पञ्चकम् २०६, पत्नीहस्तात् भैक्ष्यादानम् (नवम्बरमासाङ्कस्य मुखपृष्ठम्) ।

श्री (पूज्य) करपात्रस्वामिनः, ब्रह्मकुटीर, नारदघाट, वाराणसी—रसस्वरूप-विमर्शः, भक्तिरसश्च ८, ३४, ५६ ।

श्री (महाकविः) कर्णपुरः—वसन्तोत्सवो होला-
महोत्सवश्च ६१ ।

श्री कान्तानाथशास्त्री तैलङ्गः, प्रवाचकचरः हिन्दूविश्व-
विद्यालयस्य, वाराणसी—आचार्यवर्यो मम्मटः २४७ ।

श्री कालीप्रसाद मिश्रः पण्डितराजः, सरस्वती फाटक,
वाराणसी—संस्कृत - संस्कृतज्ञ - रक्षणेनैव भारतीय-संस्कृते
रक्षा २७८ ।

श्री कुबेरनाथ सुकुलः, भूतपूर्वोपशिक्षादिदेशकाः
उत्तरप्रदेशस्य, चमरगली, भैरवनाथ, वाराणसी—आध्या-
त्मिकं काशी-वैभवम् १५१, १७७ ।

श्री (कुमारी) कुसुम कालेकर एम० ए०, साहित्या-
चार्या, विट्ठलमन्दिरम्, दुर्गाघाट, वाराणसी—काव्य-
कारण-विचारः २३३ ।

श्री केशवप्रसाद पाठकः, शोधच्छात्रः संस्कृत पाली-
विभागस्य, हिन्दूविश्वविद्यालयः, वाराणसी—अद्वैतवेदान्ते
मायायाः स्वरूप-निर्वचनम् २५२ ।

श्री (डॉ०) गजाननशास्त्री मुसलगांवकरः,
मीमांसा-प्राध्यापकः संस्कृतमहाविद्यालयस्य, हिन्दूविश्व-
विद्यालयः, वाराणसी—मीमांसकशिरोमणेः प्रभाकरस्य
सम्प्रदायः ११४ ।

श्री (डॉक्टर राय) गोविन्दचन्द्रः उपकुलपतिः
वाराणसेय - संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य, वाराणसी—किं
नासिका-भूषणानि भारतीयसंस्कृत्यनुगृहीतानि ? २०१ ।

श्री गोविन्द नरहरि वैजापुरकरः, एम० ए० न्याय-
वेदान्त-साहित्याचार्यः, के० ३०।४० घासीटोळा वारा-
णसी—श्रीमद्भागवतम् अध्यात्मदीपः ४४, भक्ति-रसायनम्
एकमध्ययनम् ६९ ।

श्री गोपीनाथ टण्डनः, साहित्याचार्यः, वाराणसी—
जयतात् सरस्वती ! १४४ ।

श्री (पण्डितराजो) जगन्नाथः—गङ्गाम्बाऽभ्यर्थना ९७ ।

श्री जगन्नाथ श्रीधरशास्त्री पदे, अध्यक्षः स्नातकोत्तर-
दर्शनविभागस्य बडौदाविश्वविद्यालये, लहरीपुरा, मङ्गल-
पेठ, बडौदा—वैदिकाऽवैदिक-दर्शन-मीमांसा २२, ४१,
११०, १२६, १५३ ।

श्री (वे०) जगद श्वर शास्त्री आत्मविद्याभूषणम्,
शास्त्ररत्नाकरः, द्वारा, अप्पय्यदीक्षितेन्द्र-ग्रन्थावलिप्रकाशन
समितिः २२३ सी० मार्गैडपल्ली, प० सिकन्दराबाद(आन्ध्र)—
श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्राः शिवार्कमणिदीपिका च २२५ ।

श्री (स्वर्गीयाः) जगन्नाथशास्त्रि होशिङ्गः,
वाराणसी—मङ्गल-चम्पूः २०९, २२९, २५४ ।

श्री जगन्नाथशास्त्री तैलङ्गः, एम० ए०, साहित्या-
चार्यः, गङ्गाधरशास्त्रि-मवनम्, के० ३०।४० घासीटोळा,
वाराणसी—वाङ्मयी गुरु-सपर्या १४, जयति वसन्तः काव्य-
वसन्तः, शारदे ! क्वणय भाव-वीणाम् (फरवरीमासाङ्क्य
२ आवरणपृष्ठे) ।

श्री जनार्दन गङ्गाधर रटाटे, एम० ए०, साहित्याचार्य,
दुर्गाघाट, वाराणसी—मानस-भारती ७, ३३, ६४, ८६,
११३, १२५; तिलक-चतुःश्लोकी (सितम्बराङ्कस्य मुख-
पृष्ठम्), मानस-भारती २५९, २८१ ।

श्री ज्योतिर्मयी मिश्रः, बाँझफाटक, वाराणसी—
रथस्य आध्यात्मिकाऽधिदैविकं महत्त्वम् १६१ ।

श्री तिरुचारापल्लि नरसिंह शास्त्री—श्री नृसिंह-
मङ्गलम् ७३ ।

श्री (महामहोपाध्यायाः) दत्तो वामन पोतदारा,
पूना—नूतनस्य ज्ञानस्य योगः, प्रतनस्य च क्षेमः ९ ।

श्री दामोदर विष्णु कालविण्टः, एम० ए०, सङ्गीता-
चार्यः, प्राध्यापकः उदासीन-संस्कृत-महाविद्यालयस्य,
गणेशदीक्षित लेन, वाराणसी—अनुकरणीय-चरिताः श्री
फडके शास्त्रिणः ३५ ।

श्री देवं मक्तः—अम्ब ! मां पाहि १९३ ।

श्री नरदेव ज्ञा, संस्कृत-महाविद्यालयः, बेतिया,
चंपारन, (बिहार)—संस्कृत-स्तवनम् २२७ ।

श्री (कविवरः) परमानन्दः—शृङ्गार-सप्तशती
(देवगिरा गुम्फता 'बिहारी-सतसई') ६८, ९६, १०९,
१३०, १५६, २०८, २२८, २५८, १ ।

श्री प्रकाशचन्द्र गौडः, प्रधाननिरीक्षकः उत्तरप्रदेशीय-
संस्कृतपाठशालानाम्, म्योर रोड, इलाहाबाद—संस्कृत-
विद्यालयैः सह शासनस्य भेदभावोऽनुचितः २७७ ।

श्री प्रभातमिश्र शास्त्री, दारागंज, इलाहाबाद—
वेणु-स्वनः (जूनमासीयाङ्कस्य मुखपृष्ठम्) ।

श्री प्रशस्यमित्रशास्त्री, आचार्यनगर, कानपुर—उपसर्ग-
विनोदः १२० ।

श्री (कविवरः) बटुकनाथशास्त्री खिस्ते, प्रवाचकः
वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य, विनयका, (कोल्लुभा)
वाराणसी—प्रभातलक्ष्मीः ४९, श्री नृसिंह-मङ्गलम् ७३,
अपि स्वभावोत्तरलङ्कारः ? १०७, वीरः समीरोपमः १०८ ।

मात्यो हि मान्यागमः ११६, शरन्तितान्तम् २०४,
जयति पद्मसंस्थं महः (अक्तूवराङ्कस्य मुखपृष्ठम्) ।

श्री बालविजयः, ब्रह्मविद्यामन्दिरम्, पवनार, वर्धा—
मुक्तिप्रदो मृत्युः ९२ ।

श्री (महाकविः) बिहारीलालः—विहार्ई-सतसई
६८, ९६, १०९, १३०, १५६, २०८, २२८, २५८ ।

श्री ब्रह्मानन्द त्रिपाठी, एम० ए० साहित्यायुर्वेदा-
चार्यः, संस्कृतविभागाध्यक्षः डी० ए० वी० कालेज,
वाराणसी—कविराजः श्रीमल्लोलम्बराजः ७१, आयुर्वेदे
त्रिदोषसिद्धान्तः १३२, वर्षा-कालिकी इतिकर्तव्यता १६८,
लोलम्बराजीयं हरिविलास-काव्यम् १८५ ।

श्री भगवानशरण भारद्वाजः, 'प्रदीपः', एम० ए०ः
हिन्दीविभागाध्यक्षः बरेली-कालेजस्य, बरेली—जयति मे
मरतावनि-संस्कृतिः २४९ ।

श्री (स्वामि) भागवतानन्दाः, साहित्यायुर्वेदा-
चार्यः, प्राचार्यः मुनिमण्डल-महाविद्यालयस्य, कनखल—
असारात् सारमाहरेत् १०५ ।

श्री (स्वर्गीयाः) मथुरानाथमट्टाः, 'मञ्जुनाथ-
शास्त्रिणः', जयपुर—शरद-राज्ञी (सितम्बरमासीयाङ्कस्य
मुखपृष्ठम्) ।

श्री मदगञ्जनप्रसाद शास्त्री, सेमरदहा, कर्वी, बाँदा—
आदिकवेः शुभाश्रमः (खण्डकाव्यम्) १८१ ।

श्री मधुकरशास्त्री, साहित्यमीमांसाचार्यः, कविरत्नम्,
दारा, श्री पट्टाभिरामशास्त्री साहित्यविभागाध्यक्षः वा०
सं० वि० वाराणसी—पुनः पाञ्चजन्यं प्रोद्घोषय (अगस्त-
मासीयाङ्कस्य मुखपृष्ठम्) ।

श्री मनुदेव मट्टाचार्यः, व्याकरणाचार्यः, शोधच्छायत्रः,
अनुसन्धानविभागे, वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य,
वाराणसी—राधा-माधव-यामलं तुमः २५ ।

श्री माभवप्रसादशर्माणः, नेपाल—मानवाऽनुनयः
(जनवरीमासाङ्कस्य मुखपृष्ठम्) ।

श्री (डॉ०) मुहम्मद खॉं दुर्गानी शास्त्री—अस्माकं
दुर्गाने नास्ति गोवधादेशः २१५ ।

श्री श्रीमोहनशरणमिश्रः—उर्दू-हिन्दीकाव्येषु साम्प्र-
त्ययिकैक्यप्रतिपादनम् १३९ ।

श्री राजारामशास्त्री गाडगिलः, एम० ए० साहित्या-
चार्यः, प्राचार्यः राजकीय-संस्कृत-महाविद्यालयस्य,
वाल्मिकिर—दिशतु शुभभरं सर्वदा शर्वसुतुः १ ।

श्री (वैद्य) रामस्वरूपशास्त्री, सम्पादकः 'बाल-
संस्कृतम्' पत्रस्य, घाटकोपर, बम्बई—संस्कृतस्य उज्ज्वलं
भविष्यम् ५४, मधुरं मधुरम् १३४, इदानीं वेदविज्ञान-
मावश्यकम् ११७ ।

श्री रामस्वरूपशास्त्री 'अमरः', बालसंस्कृत-
विद्यालयः, तालबहेटा, झाँसी—स्वच्छन्दतेयं किमुत
स्वतन्त्रता ? १३८, दैव-दुश्चेष्टितम् २८२ ।

श्री रामदत्त शर्मा, एम० ए०, प्रवक्ता संस्कृत-
विभागस्य राजस्थान-विश्वविद्यालयः, जयपुर—जय-
वंशस्य रघुवंशेन सह साम्यम् ११९ ।

श्री रामनाथ पाठकः 'प्रणयी' प्राध्यापकः जैन-
कालेजस्य, आरा, झाहाबाद, बिहार—भारत-देश (मार्च-
मासाङ्कस्य मुखपृष्ठम्) ।

श्री रामनारायणदत्त शास्त्री, प्राध्यापकः राजनीति-
विभागस्य, वारणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, वाराणसी—
गङ्गा-गौरव-दशकम् (जूनमासाङ्कस्य ४ आवरणपृष्ठम्) ।

श्री रामेश्वरप्रसाद पाण्डेयः, शास्त्री साहित्यरत्नम्,
संस्कृत-प्राध्यापकः लक्ष्मणपुरस्थ डी० ए० वी० कालेजस्य,
चारों धाम चौधरा, रानीकटरा लखनऊ—जागृहि सखि !
विगता विभावरी (दिसम्बरमासाङ्कस्य मुखपृष्ठम्) ।

श्री रूपगोस्वामिपादाः—देवं भवन्तं वन्दे ! १४५ ।

श्री लक्ष्मीनारायण द्विवेदः, प्रधानाचार्यः, श्रीधर-
संस्कृत-महाविद्यालयस्य तिर्वा, फर्रूखाबाद—पयस्वतीः
प्रदिशः सन्तु मह्यम् ५७, वार्धक-विनोदः (दिसम्बराङ्कस्य ३
आवरणपृष्ठम्) ।

श्री (आचार्य) विनोबा मावे, ब्रह्मविद्यामन्दिरम्,
परंधाम, पवनार, वर्धा—श्रीकृष्णजीवनस्य चत्वारि
चित्राणि १७४ ।

श्री (स्वर्गीया) विन्ध्येश्वरीप्रसाद शास्त्रिणः—
महर्षि-श्रीज्ञानानन्दचरितं महाकाव्यम् २, २६, ५०, ७४,
९८, १२२, १४६, १७०, १९४, २१८, २४२, २६६ ।

श्रीमती विमला मुसलगांवकर, प्राध्यापिका सङ्गीत-
महाविद्यालयस्य, हिन्दू-विश्वविद्यालयः, वाराणसी—
भक्तप्रवरः तुकारामः १३५ ।

श्री विश्वनाथ आचार्यः, ज्योतिर्विद्, भविष्यप्रकाश-
ज्योतिषकार्यालय, झाबुआ (मध्यप्रदेशः)—संस्कृत-गिरी
गरिमा २६१ ।

श्री वैद्यनाथ बरकले शास्त्रिणः, वाराणसी—चन्द्रलेखो-
त्प्रेक्षणम् ११६ ।

श्री (स्वर्गीयाः) व्रजनाथ झा महोदयाः, वारा-
णसी—उपमा तुलना च, एकं परिशीलनम् १५८ ।

श्री (डॉ०) शिवशरण शर्मा, प्राध्यापकः शासकीय
स्नातक-महाविद्यालयस्य, दतिवा (मध्यप्रदेश)—भ्रमर-
गीतम् (फरवरीमासाङ्कस्य मुखपृष्ठम्), जागरणम् (अप्रैल-
मासाङ्कस्य मुखपृष्ठम्) प्रभात-वेला (मईमासाङ्कस्य
मुखपृष्ठम्) ।

श्री शिवजी उपाध्यायः, साहित्याचार्यः, विन्ध्याचल,
मिर्जापुर—कन्दलयति ४०, अपोलो-यानाष्टकम् ६५, सर्वं
हि तत् संस्कृतम् १६९ ।

श्री (समर्थानुगृहीत-महात्मा) श्री धरस्वामी,
वरदपुरम्, पो० यडगेमणे, ता० सागर, जि० कारवार
(मैसूर)—तद्विष्णोः परमं पदम् १२१ ।

श्री श्रीधर वासुदेव सोहनी, आई० सी० एस०,
बिहारराज्य, शासनसचिवः, पटना—देववाण्याः गौरवप्रचार-
विषये किञ्चित् ८१ ।

श्री श्री णमणि त्रिपाठी, पुराणेतिहासप्राध्यापकः
वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य, वाराणसी—मक्ति-
लक्षण-मीमांसा १६५ ।

श्री सदाशिव कृष्ण फडके, पनवेल, जि० कुलाबा,
बम्बई—श्रद्धा-तर्कयोः प्रेम-कलहः १७ ।

श्री सीताराम झा ज्यौतिषी, सम्मानित-प्राध्यापकः
वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य, वाराणसी—लग्न-
विवेकः २२२ ।

श्री (जैन-महाकविः) हरिश्चन्द्रः—सूर्योदयोत्प्रेक्षितम्
(अक्तूबरमासाङ्कस्य ३ आवरणपृष्ठम्) ।

श्री (डॉ०) हारदत्त पालीवालः, उपमन्यु-भवनम्,
कायमगंज, फर्रुखाबाद—चरणनाथः २६४ ।

आवरणप्रथमपृष्ठानि—(समुल्लिखिता संख्या अङ्क-
स्याऽऽसेया) मानवानुनयः १, भ्रमरगीतम् २, भारत-
देश ! ३, जागरणम् ४, प्रभात-वेला ५, वेणु-स्वनः ६,
तिलक-चतुःश्लोकी ७, पुनः पञ्चजन्यं प्रोद्घोषय ८,
शरद्वाङ्मयी ९, जयति पद्मसंस्थं महः १०, पत्नीहस्ताद्
भैक्ष्यादानम् ११, जागृहि सखि ! विगता विभावरी १२ ।

अभिनन्दन-पत्राणि—स्वागतप्रसूनाञ्जलिः म० म०
दत्तो वामन पोतदारानाम् ६, सारस्वत-समर्चनम्
श्री खिस्ते वटुकनाथशास्त्रिणाम् २१, आन्ध्रराज्यकवि तुलजा-
पुरकराणाम् (फरवरीमासाङ्कस्य २ आवरणपृष्ठम्),
श्री लक्ष्मीशङ्कर व्यासानां स्वर्णजयन्त्यभिनन्दनम् (तत्रैव),
अभिनन्दन-वाक्सुमाञ्जलिः श्री गुल्लवणी महाराजानाम्
(अप्रैलमासाङ्कस्य ३ आवरणपृष्ठम्), अभिनन्दन-
माकन्दोपहारः श्री कवीश्वरशास्त्रिणाम् (तत्रैव), विद्वत्सत्कारः
माधवशास्त्रि दातारानाम् (सितम्बरमासाङ्कस्य ३ आवरण-
पृष्ठम्) ।

पुस्तक-परिचयः—श्रीस्तवरत्ननिधिः २२६ ।

परीक्षाविभागः—अ० मा० धार्मिकाध्यात्मिक-
संस्कृतविद्यापीठपरीक्षाफलम् १७० वर्षस्य १८९, सहायक-
परीक्षामन्त्रिणः सूचनाः २३८ ।

सङ्कलितानि—संस्कृतक्षेत्रीय-संक्षिप्तवृत्तानि (जनवरी-
मासाङ्कस्य ३ आवरणपृष्ठम्) वेदसमुद्धारस्य मठ्या योजना
४७, महामण्डलवृत्तम् (अप्रैलमासाङ्कस्य २ आवरण-
पृष्ठम्), स्वाध्यायगोष्ठ्याः काशीव्याख्यानमाला (जुलाई-
मासाङ्कस्य ४ आवरणपृष्ठम्), महामण्डलवृत्तम् (अगस्त-
मासाङ्कस्य २ आवरणपृष्ठम्), महामण्डलवृत्तम् (अक्तूबर-
मासाङ्कस्य २ आवरणपृष्ठम्) ।

वा र्थ क - वि नो दः

— कविवराः श्रीलक्ष्मीनारायण द्विवेद महाभागाः —

[प्रधानाचार्याः—श्रीधर-संस्कृत-महाविद्यालयस्य, तिर्या, फर्लेखाबाद]

वीक्ष्याङ्गानि जरत्वं, स्वस्वाकृतानि कथयन्ति ।

पद्यैस्तानि निबद्धं, ममापि करतो मनसि जातम् ॥

शेषाः प्राहुः—

श्रवणौ—

लुप्तं तमस्त्वं विहतं रजस्त्वं
स्मः साम्प्रतं धारित - सत्त्वरूपाः ।
विहाय कं सम्प्रति गन्तुकामाः
खं ब्रह्मभूता हि मुदा हसामः ॥

स्पृशन्ति बाह्याः खलु नौ न शब्दाः
शान्तौ स्व इत्यान्तरचारि नादम् ।
आनन्दमग्नौ नियतं श्रयाव
तथा हर्षिणौ वितनोतु वृत्तिम् ॥

शिखा—

दन्ताः—

अदृश्यमाना गगनादवोच—
च्छिन्नाऽवधेयं वचने मदीये ।
संन्यस्य कर्माणि मनः परस्मिन्
धेयं यतोऽहं शिरसो विलुप्ता ॥

वयं धरायां प्रथमं विलीना
नाना - रसांश्चर्वण - लम्बनीयान् ।
विस्मृत्य हे जीव रसार्णवे त्वं
कथं निमङ्क्तुं कुरुषे न चेतः ॥

भ्रुवौ—

कण्ठः—

हे अक्षिणी चञ्चलतां जहीतं
समीक्ष्यतां नावपि सा व्यपेता ।
आवां च वां सम्प्रति लम्बमाने
अन्तः पटत्वं धवले वहावः ॥

कफावरोधाऽनुदित - स्वरार्तः
स्वलध्वनि - र्जर्जरवेणुनादः ।
हास्याय जातोऽस्मि गृणञ्छिन्नां
हे वाक् स्वसेवोपरतिं प्रयच्छ ॥

नेत्रे—

रसना—

अये सुरूपाणि समानि भूत्वा
कृष्णत्वमेवाभिविशन्ति तस्मात् ।
पश्याव कृष्णं हरिरूपमेव
विहाय रूपान्तर - राग - सज्जाम् ॥

क्षणे क्षणे शोषमुपैमि वाचा-
मुन्चारणे तद्भज मौनमीशम् ।
आत्मन् न हीदृक् समयोऽस्ति लभ्यो
वाचालताया विरतिं विदेहि ॥

नासा—

वाक्—

माताः सुगन्धा बहुशः शरीरा—
दथाङ्ग ! दुर्गन्धमहं भजामि ।
तत्सौरभं सारस-मानमर्दि
गतं क देहादिति चिन्तयामि ॥

स्फुरामि नो गृणामि नो,
स्फुटं कफावरोधतः ।
न कण्ठशुद्धिरस्ति तद्
हरिं जपामि चेतसा ॥

सूर्योदयस्य नियमाः

पत्र-संहिता

१. 'सूर्योदय'-मासिकपत्रस्य वार्षिकं शुल्कं रूप्यकपञ्चकं वर्तते । धनादेश (मनीआर्डर) द्वारा तत्प्रेषणीयम् । वी० पी० द्वारा प्रेषणे ५० पणाः पृथक् प्रदेयाः स्युः ।
२. आवर्षं गम्भीरसाहित्यसमन्विताः १२ अङ्काः प्रकाश्यन्ते । नवीनग्राहकत्वं प्रथमाङ्कतः (जनवरी-अङ्कतः) एव स्वीक्रियते । माध्यमिकेन केनापि अङ्केन ग्राहकत्वं न स्वीक्रियेत ।
३. आंग्लमासस्य २६ दिनाङ्के 'सूर्योदयः' प्रकाशितो भवति । वारद्वयं संशोध्य ग्राहकेभ्यः सः प्रेष्यते । अतस्तदलाभे पूर्वं स्वकोय-पत्रालयतस्तदनागमनस्य निर्णयं कृत्वैव १० दिनाङ्कानन्तरं वयं सूचनीयाः ।
४. लेख-कवितादीनां भाषा संयता, सरला, शुद्धा च भाव्या । प्रकाशनीय-लेखादीनां स्पष्टाक्षरैः कर्गजस्यैकपृष्ठे एव लेखनमावश्यकम् । अस्वीकृता लेखादयः पोस्टविभागीय-चिटिका (टिकट) प्राप्त्यनन्तरं परावर्तयितुं शक्यन्ते ।
५. सम्पादकीय-विषयसम्बद्धे पत्र-व्यवहारे 'सम्पादकः' इति, व्यवस्थाविभागीय-पत्रव्यवहारे च 'व्यवस्थापकः' इति च स्पष्टं लेखनीयम् । तेन उत्तरलाभे मुधा विलम्बो न भवेत् ।

विज्ञापन-शुल्कम्

सूर्योदये सुरुचिपूर्णं विज्ञापनं प्रकाश्यते । एकवारं तस्य प्रकाशनस्य शुल्कक्रमश्च अधोलिखितोऽस्ति ।
सार्वकालिकस्य दीर्घकालिकस्य च विज्ञापनस्य कृते विशेष-सौविध्याय पत्र-व्यवहारः कार्यः ।

साधारणस्य प्रतिष्ठस्य	१००) रु०	साधारणस्य प्रत्यर्धपृष्ठस्य	६०) रु०
साधारणस्य चतुर्थांशपृष्ठस्य	३५) रु०	आवरण-चतुर्थांशपृष्ठस्य	२००) रु०
आवरण-द्वितीय-तृतीयपृष्ठयोः	१५०) रु०	प्रथमावरणपृष्ठे विज्ञापनं न स्वीक्रियेत ।	

—सङ्केतः—

'सूर्योदय'-कार्यालयः, भारतधर्म-महामण्डलम्, जगत्गंज, वाराणसी ।

सम्पादकः, प्रकाशकः, मुद्रकश्च—गोविन्द नरहरि वैजापुरकरः,
श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, जगत्गंज, वाराणसी कैण्ट ।
मुद्रण-स्थलम्—आनन्दकानन प्रेस, सी० के० ३६/२०, वाराणसी ।

19-1-72

सूर्योदयः

भारतधर्ममहामण्डलस्य

मासिकं मुखपत्रम्

वर्षम् ४०

❀

अङ्कः १२

❀

सम्पादकः

गो० न० बैजापुरकरः

❀

दिसम्बर

१९७१

❀

वार्षिक-मूल्यम्

५) रुप्यकाणि

❀

प्रत्यङ्क-मूल्यम्

अर्धरुप्यकम्

❀

वङ्गभू-स्वातन्त्र्य-सिद्धि-प्रसक्तम्

विजय-दण्डकम्

—कविरत्नम् श्री लक्ष्मीनारायण द्विवेदः

१. अद्य विश्वजनीय - हर्ष - सहस्रधारा-कलशजल-

जाताभिषेकं भारतम्,

प्रगुण - विश्वजनीन - नयपथ - शोध - निष्कण्ट-

कित-जगती-जाग्रदुदयं भारतम् ।

अद्य दुःशासन - द्विषदभिभूत - वङ्गमही - वधू-

रक्षा - यशस्वद् - भारतम्,

जटिल-शासन-तन्त्र-धृत-मन्त्रित्व-निर्वहदिन्दिरा-

आजिष्णु नूनं भारतम् ॥

२. इन्दिरे ! ननु मन्महे जगदिन्दिरामोजस्विनीं सुमनस्विनीं त्वां भारते,

जय-पताकां बुद्धि-बल-कोशल-चमत्कृत-राष्ट्र-तन्त्रोन्नमनशीलां भारते ।

एवमङ्गीकृतव्रत - निर्वहण - निरतां साधुचरितै - लोके - मानस - हारिणीं

त्वामपेक्ष्य निरापदा जनता सदाचरिता सदा नव-मङ्गलाख्या जायताम् ॥

३. दुरभिसंहित-सन्निकृष्ट-निकृष्ट-निष्कृति-निरत-मूढ-परापचार-निपीडिता

वङ्गजनता स्वास्थि-मांस-निकाय-चित्तिमारुह्य दीप्तां प्रज्वलद्-गोलानलैः ।

स्वास्त्र-सङ्कुलिताश्रुधारा-घोर-चार-विषममहासरितं विगाह्य च साहसैः,

सङ्गता स्वातन्त्र्यलक्ष्म्या भारताङ्गतया निरन्तरमेघमाना जायताम् ॥

४. श्यामला नवशालिसस्यैर्मैघमाला - मालिनी गुणशालिनी सुफला सदा

घाहिनीभिः शीलिता वनजावलीभिर्वल्लिता सरितामिनेन च मण्डिता ।

कीर्तिकलितामोदललिता बुद्धिवलिता हारिणी नय-चारिणी दुरिताहिता

सङ्गधरणी धर्मिणी विद्यानवद्या शौर्य-वीर्य - समृद्धि-सिद्धा जायताम् ॥

ग्राहको विनिवेद्यन्ते—

यत् अग्रिमाङ्कात् 'सूर्योदय'स्य अष्टचत्वारिंशत्तमं वर्षं प्रारप्स्यते । प्रत्तग्राहकाणामेषमं वार्षिकमूल्यमनेन अङ्केन समाप्येत । अत एतदङ्कप्राप्तेः समकालमेव तैः नववर्षीयं वार्षिकशुल्कं पञ्चरूप्यकात्मकं त्वरितं धनादेश- (मनिआर्डर) द्वारा संप्रेष्य अष्टचत्वारिंशद्वर्षीयाः सर्वे अङ्का सुरक्षिताः करणीयाः । सहैव एको नव्यो ग्राहकोऽपि विधेयः । चिरात् देववाणीसेवान्रताय समर्पितात्मनः पत्रस्यास्य एतादृशो भवतां सहयोगो कोटिजपकल्पो नूनं भवेत् ।—व्यवस्थापकेन

अ नु क मः

प्रधानकः

पत्रपुटम्

परिवेषकः

अयि भारत-युवक !

२६५

श्री कृष्णलालः

श्री महर्षि-ज्ञानानन्द चरितम्

२६६

श्री स्व० विन्ध्येश्वरीप्रसादशास्त्रिणः

धर्मयुद्धतोऽप्यतिशयितस्य सफलस्य युद्धस्य सन्देशः

२६७

सम्पादकीयम् (अग्रलेखः)

भारतोद्बोधनम्

२७२

सम्पादकीया टिप्पणी

स्वर्गीयाः श्री हरिरामशास्त्रि शुक्लाः

२७२

सम्पादकीया टिप्पणी

विदुलोपदेशः

२७३

श्री 'अङ्गारः'

मानस-भारती

२७४

श्री जनार्दन गङ्गाधर रटाटे

प्राचीनभारते मल्लविद्या-विज्ञानम्

२७५

श्री डा० नरेश झा शास्त्री

शृङ्गार-सप्तशती

२८१

श्री कविवरः परमानन्दः

वङ्गाभिधानविषयो जयतात् स नित्यम्

२८२

श्री रवीन्द्रकुमार सिद्धान्तशास्त्री

आयुर्वेदः, शरीर-स्वास्थ्यं च

२८३

श्री गो० न० वैजापुरकरः

स्त्री याह्या-व्याज-स्तुतिः

२८४

श्री कृष्णप्रसादशर्मा धिमिरे

सप्तचत्वारिंशद्वर्षीया लेखक-लेख-सूची

२८५

सङ्कलिता

'जयन्तीड्यास्ते वै' : आवरण-तृतीय-पृष्ठे

सूर्योदयः

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्,
तामिस्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानतिषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्,
सज्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र सूर्योदयः ॥

४७ वर्षे]

वाराणसी, मार्गशीर्ष-पौषौ २०२८ वै० : दिसम्बर, १९७१ ई०

[१२ अङ्कः]

अयि भारत-युवक !

अशेष-मातृ-भूमि-रक्षण-व्रते स्थिरो भव, श्रय प्रचण्ड-साहसं कुतोऽद्य विश्रम-क्षणः ?
यदा कृतघ्नलम्पटः प्रवृद्ध-शक्तिराक्रमं, रिपुस्तनोति सीमसु ज्वलच्छिखाल-वह्निवत् ॥ १ ॥
भवन्तु घृष्ट-पिष्ट-चूर्णिताङ्ग-सैनिकाः पराः, पराभवावलीन-हीननीति-धैर्य-साहसाः ।
त्यजन्तु ते धरामिमां विदेशि-तन्त्र-मोचितां, स्वरक्त-तर्पितां समाचरन्तु वा पिपासिताम् ॥ २ ॥
घनञ्जयं कपिध्वजं दशास्य-घातकं शिवं, शिवं च छत्रधारिणं प्रतापसिंह-विक्रमम् ।
न विस्मर, प्रभञ्जनो भवारि-वृन्द-भञ्जने, वरं व्रजेर्यम-क्षयं रण-क्षितिं न सन्त्यजे ॥ ३ ॥
पुमान्न यस्त्यजेदसूनपि स्वदेश-भूतये, स्वतन्त्रता न यत्प्रिया न तस्य जीवनं वरम् ।
अतो भव त्वमुद्यतो रिपुं भुवि प्रपातय, स्वलन्न येन वर्धते पुनः स भूमिसात्कृतः ॥ ४ ॥
यदि प्रकम्पते गिरिश्चलत्यहो वसुन्धरा, सचन्द्र-सूर्य-मण्डलं पतत्यधो नभः पुनः ।
तथापि न स्वलत्यहो स्वदेशरक्षको युवा, निजायनस्थितो दृढं दहन् द्विषद्-बलं बली ॥ ५ ॥
नगाधिराज-देवतात्मनः शिरः समुन्नतं, सहेत कः कृतं द्विषत्पदाभिघात-पांसुलम् ।
असृक् समुत्कवथद् विलक्षणं करोति चेष्टितं, शरीरमद्य चेष्टितुं विचित्रमेव जृम्भते ॥ ६ ॥
हिमाद्रि-नुङ्ग-शृङ्गतः शिवस्तपः परित्यजन्, तपो-निरोध-रोषण-स्फुरत्तृतीय-लोचनः ।
प्रनृत्त-कण्ठ-पन्नगः प्रवृत्त-चण्ड-ताण्डवः, प्रकम्पयन् दिशस्तिषा भुवि प्रपातयेद् द्विषः ॥ ७ ॥

—श्री कृष्णलालः—

गुरुदेव-स्मृतिः

पूर्वतोऽनुवृत्तम्

श्रीमहर्षि-ज्ञानानन्द-चरितं महाकाव्यम्

—स्वर्गीयाः श्री विन्ध्येश्वरीप्रसाद शास्त्रिणः—

(अथ अष्टादशः सर्गः)

१. श्रीमहामण्डले सौम्य - सायंतने योगिराजस्य पादाम्बुजं नित्यशः ।
सङ्गताऽऽस्ते स्म सत्सङ्ग-संसत्परा तत्र चायान्ति काशीस्थ - विद्वद्वराः ॥
२. एकदा तैः समागत्य जिज्ञासितं हे मुने ! ज्ञान - विज्ञानवित् सन्मते ।
धर्मतत्त्वं नितान्तं श्रुतौ च स्मृतौ वाऽऽगमे भिन्नभिन्नं कथं लक्ष्यते ॥
३. धर्म - सम्बन्धयुक्तं त्वनेकं मतं स्वीकृतं शास्त्रकारै - निषिद्धं परैः ।
तच्च सत्यम्भरप्रज्ञया स्वीययाऽऽलोच्य निष्कर्षभूतं न आदिश्यताम् ॥
४. वैदिकैश्चापि पौराणिकैर्मन्यते सप्त सप्ताऽध ऊर्ध्वं च लोकाः स्थिताः ।
तेऽधुना नैव वैज्ञानिकैः स्वीकृता-स्तत्स्थिति-बोधगम्या विनिर्दिश्यताम् ॥
५. वाचमाकर्ण्य विद्वज्जनानामिमां मन्दमन्दस्मितेनैष योगीश्वरः ।
दन्तमुक्ताद्युक्ताभिः समुत्सारयन् ध्वान्तराशि मुदा व्याजहारोत्तरम् ॥
६. आगमे वा पुराणे श्रुतौ वा स्मृतौ नैव धर्मस्य तत्त्वं विभिन्नं क्वचित् ।
उक्तिवैचित्र्यतो भिन्नताऽवाप्यते तत्त्वतो लक्ष्यमेकं वरीवृत्यते ॥
७. धार्यते येन चैतत्समस्तं जगज् ज्ञातृभिर्व्याकृतेरेष धर्मो मतः ।
यस्य सद्भावराहित्यतो वस्तुनो नैव सत्ता स एवाऽपरैर्मन्यते ॥
८. तच्च देशस्य कालस्य पात्रस्य वा भेदतो धर्मतत्त्वं ध्रुवं भिद्यते ।
यस्तु धर्मः समस्तस्य वै स्वीकृतः सोऽस्त्यधर्मो हि वैषम्यभाजां नृणाम् ॥
९. इत्थमन्यैरनेकै - र्मुनीन्द्रैश्च तद् धर्मसल्लक्षणं भिन्नमङ्गीकृतम् ।
वस्तुतो नैव सिद्धान्तभेदः क्वचिद् दृश्यतां तच्च सूक्ष्मेक्षिकाभिर्बुधैः ॥
लोकानां हितसाधकं च विधिना साध्यं तथाऽऽत्मोन्मुखं
लीलामोचक - मीश्वरार्पितमथ स्वोत्कर्षनिर्वाणदम् ।
अक्लिष्टप्रतिपोषकं च मुनयः सन्त्वस्य संवर्धकं
प्राचीनाः श्रुति - शास्त्रसिद्धमखिलं कर्मैव धर्मं जगुः ॥ १० ॥

(क्रमशः)

सम्पादकीयम्

धर्मयुद्धतोऽप्यतिशयितस्य सफलस्य युद्धस्य सन्देशः

श्रुतमस्माभिर्नैकवारं यत्पुरा द्वापरे महाभारतं नाम 'धर्मयुद्धं' समभूदिति । दुर्योधनेन दुरोदरच्छद्मना शान्तिप्रिया भ्रातरो राज्याधिकारात् प्रभ्रंशिताः । नैतावदेव, तेनैव राजसभायां भीष्म-द्रोणाद्याचार्याणां समुपस्थितौ पञ्चपतीनां पाण्डवानां च पुरतः ऋतुपती द्रुपदराजमुता केशकर्षणपुरस्सरं विवस्त्रीकृत्य तितरामवमानिता । पाण्डवाः द्वादशवार्षिक-वनवासाय एकवार्षिका-ऽज्ञातवासाय च राज्याभिषेकासिताः । ततः परं श्रीकृष्णस्य भगवतः शान्तिप्रयासात्मकं दौत्यं तिरस्कृत्य पाण्डवेभ्यो जीवननिर्वाहायापि पञ्चशो ग्रामान् दातुं निषिद्ध्य स्वीयो दौर्जन्यातिरेकश्च प्रकटीकृतः । तेन हि स्पष्टमेवोक्तम्—सूत्र्यग्रं नैव दास्यामि विना युद्धेन केशव इति । अत एव पाण्डवानां कृतेऽपि युद्धमनिवार्यमभूत् । युद्धेऽपि कौरवैर्यद्यदनुष्ठितं मानवतापरिपन्थि अनौचित्यजातम्, महाभारतं तत्सर्वं प्रतिपदं सडिण्डिमघोषं समुद्वोषयति । अस्माकं वक्तव्यमेतदेव यत्तद् युद्धं पाण्डवानां दृष्ट्या धर्मयुद्धमासीत् । अत एव मोहात् प्रमाद्यमानः पार्थो गीतोपदेशेन भगवता समाश्वास्य कर्तव्यपथि युद्धे सुनियोजितः । धर्मयुद्धस्यास्य फलश्रुतिं गीतायां सञ्जयः स्फुटमेवाऽऽह—

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।

तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्धुवा नोतिर्मतिर्मम ॥ इति ।

सत्यपि धर्मयुद्धेऽस्मिन् युद्धस्य फलं युयुत्सुपक्षान्यतमगाम्येवासीत् । युद्धफलस्य राज्यलाभस्य भोक्ताः पाण्डवा एव योद्धुः प्रवृत्ताः । दृशाऽनया कामं मुक्ति-वाहिनी-सदस्थानां वज्रबन्धूनां कृतेऽचिरान्निर्वृतिं युद्ध-

मिदं धर्मयुद्धमेवाभवत्, परं भारतराष्ट्रस्य कृते तत्, धर्मयुद्धादपि परतरं किञ्चिदौचित्यं यौद्धिकं चेत्तदेव वक्तुमुचितम् । यतस्तत्फलं (पूर्ववज्रलाभरूप) द्वापरीय-मर्यादापुरुषोत्तम-रामभद्रेण विभीषणायेव वज्रबन्धुभ्य एव तेन प्रत्यावर्तितम् । अत एव युद्धेऽस्मिन् भारत-राष्ट्रस्य विजयविषये स्वप्नेऽपि शङ्कनीयं नासीत् । शस्त्रबलेन परिचाल्यमानं प्रत्यक्षतो दृश्यमानमपीदं युद्धमन्तरे महत्तरं धर्मसत्त्वं बिभर्ति । तदेव धर्मसत्त्वं भारतविजयस्य परं निदानम्—न च भारतीयं समस्तसाधनजातं न वारूढदेशस्य मैत्री । उभयमप्येतदत्र काममनिवार्यं साहाय्यकतत्त्वं भवेत्, परं प्रधानतत्त्वं किल सर्वोच्चधर्माधिष्ठितत्वमेव । भारतस्य साम्प्रतिकविजयस्य इत्यत्र न संशीतिलेशः । भारतेन युद्धमेतत् तेषां वज्रबान्धवानां स्वतन्त्राधिपत्यसमुद्देशेन कृतं ये पूर्वमस्मदीया अपि धार्मिकाभिनिवेशबलाद् अस्मत्तः परकीयाः सम्पादिताः । कालेन स्वकीय-मुत्पथगामित्वमवगम्य दिनान्ते पुनर्गृहं प्रत्यावृत्तकल्पानां बान्धवानां गौरवाय युद्धमेतद् भारतेन समाचरितम् ।

अन्यच्च, समुचितविवेकोदयेन स्वाधिष्ठिततन्त्रायेव नैकविधविनयैः स्वतन्त्र - 'बांगलादेश' - स्थापनाय मुहुर्मुहुस्तैः प्रार्थितेऽपि परपक्षेण तेषां सा प्रार्थना समुपेक्षिता । नैतावदेव, स्वार्थघातिकामिमां सर्वथा समुचितामपि प्रार्थनां मूलतः कृन्तितुं कुशासनेन तेन अस्मद्वज्रबान्धवाः पिशाचादप्यमुलभेन अतिपैशाचिक-कृत्येन परं समुत्पीडिताः किल । अदृष्टाश्रुतपूर्वगानेन पैशाचिककृत्येन पीडितास्ते कोटिसङ्ख्यामप्यति-क्रम्य अस्माकं देशं शरणमागताः । एतादृशानां

समुत्पीडितानां शरणागतानां सन्मार्गनिष्ठानां बन्धूनां विपत्तिवारणाय यदि नाम कश्चिन्मानवबन्धुः पुरो नायाति चेत्स बन्धुत्वादेव हीयेत । यश्चैतादृशानां योगक्षेमाय पुरः प्रसरेत्, विश्वधर्मस्तस्यैव पक्षे वर्तेते-त्यत्रापि न काचिद् विप्रतिपत्तिः । तादृशस्य धर्म-पक्षपातिनो भारतराष्ट्रस्य जायमानो विजयोऽयं नूनं पाण्डवानामपि धर्मयुद्धविजयमतिशेते ।

शुभेऽवसरेऽस्मिन् वयं भारतराष्ट्रस्य विवेकं शौर्यं धैर्यञ्च शतशो विनम्रीभूय सादरं प्रणमामः । ये च वदन्ति—‘कलौ धर्म एकपादेव तिष्ठति, धर्म-चर्चाऽस्य युगस्य सर्वथा प्रतिकूला’ इति । तेऽतिशायित-धर्मयुद्धमिदं भारतस्य दृष्ट्वा समुद्वुद्धा भवन्तु, धर्ममार्गञ्च समनुसरन्तिवत्यस्ति अस्माकं हितोपदेशः । विवेक-शौर्य-धैर्यसमुपबृंहितेन भारतराष्ट्रेण दीनोद्धरण-व्रतमिदं येषां नेतृत्वे साफल्यं नीतम्—भारतराष्ट्र-वर्तमान-प्रधानमन्त्रि-पदभाजिन्यः श्री इन्दिरा गांधी महाभागाः, रक्षामन्त्रिणः श्री जगजीवनराम महोदयाः केन्द्रीय-वित्तमन्त्रिणः चव्हाण महोदयाः, क्षेत्रत्रयीसेना-सर्वोच्चाधिकारिणश्च, ते सर्वे सश्रद्धं सोल्लासं समभि-नन्दनीयाः । न केवलं समभिनन्दनीया एव, आगमिष्यद् - भारतराष्ट्रपरिचालकानां कृते सर्वथा समनुकरणीया अपि ।

जानन्त्येव तत्रभवन्तो यद् भारतराष्ट्रमिदमतीते स्वर्णपक्षिकल्पमासीत् । स्वभावतः पञ्चमहाभूतानि देशममुं धर्मप्राणमहरहः संवर्धयन्ति । अनुक्षणं ह्यस-मानस्य संसारस्य ह्रासं धर्मभूरियं स्वीयेन आप्या-यनेन परिपूरयन्ती दरीदृश्यते । तदिदं भुवोऽस्य सौभाग्यं दर्शदर्शमतीते नैकेषां परकीयाणां साम्राज्य-मिच्छतां लालाः प्रवाहिताः, तैस्तैश्च समये समये देशममुं समाक्रम्य इतः प्रभूतं धन-सामग्र्यादिकं स्वदेशे नीतम् ।

क्रमोऽयं मुहम्मद गोरी-शासनपर्यन्तं प्रचलितः ।

ततः परं यवनाक्रामकैरत्रैव स्थित्वा साम्राज्यं सञ्चाल-यद्भिः भुवोऽस्या ऐश्वर्यमशेषतो भुक्तम् । तदा तैः स्वीयसाम्प्रदायिकोन्मादेन स्वेतरधर्मानुयायिनां विशेषतो हिन्दूनां सुमहत्-क्रूरतापूर्णमुत्पीडनमाच-रितम् । तथापि तेषां तदाक्रमणं केवलं बाह्यमेवा-ऽऽसीत् । अन्तरतस्तु ते सर्वे शासकीयेतरधर्मावलम्बिनः स्व-स्वधर्म-संस्कृतिषु दृढनिष्ठा एव स्थिताः । तेषां बाह्यमाक्रमणमेतेषामन्तरं मनागपि परिवर्तयितुं न प्राभवत् ।

परमेतेषां यावनशासकानां साम्राज्यपातानन्तरं भारतभुवि ये श्वेतपदः आङ्गलाः समागतास्तेस्तु कूटनीत्या विविधामिषैः अयादिभिश्च भारतीयानां चित्तवृत्तय एव परावर्तिताः । फलतः स्वभावत एव वयं भारतीयास्तेषां संस्कृतेः सभ्यतायाश्चानुकरणे आत्मनो गौरवं मन्यमानाः संवृत्ताः । तथैव ‘विभज्य शासनस्य’ कूटतन्त्रं तैः परिचालितम् । अत एव दीर्घकालं याव-दितो प्रभूतमैश्वर्यं दोग्धुं ते प्राभवन् । नैतावदेव, अत्रत्येषु अक्षुण्णं प्रभुत्वमपि स्थापितवन्तः ।

किन्तु आङ्गलानामियं कूटनीतिरपि अक्षुण्णाऽत्र स्थातुं न प्राभवत् । ‘मूलतो दुष्टमधर्मानुगृहीतं किमपि वस्तु जातुचिदपि चिरस्थायितां न भजते’ इति सुनि-श्चितः प्रकृतेर्नियमः । शतवर्षाणि यावत् भारतेन स्वातन्त्र्ययुद्धं समाचरितम् । नैकासां ललनानां तिल-कानि प्रोञ्छितानि । नैकेषां गृहस्थानामङ्गणानि उत्सङ्गानि च पुत्ररत्नविरहितानि समभवन् । कोट्या-धिपतयश्च अकिञ्चनाः संवृत्ताः । सर्वतो भयमुप-द्रुतम् । तथापि भारतीयैः स्वातन्त्र्यलालसा न परित्यक्ता, न वा तदापादनाय मनागपि प्रमदितम् ।

अन्ततो यदा रक्षकवाहिन्या अपि स्वात्मनोऽननु-कूल्यमालक्षितमाङ्गलशासकैस्तदा तैर्विवशीभूय भार-तीयेभ्यो भारतशासनं हस्तान्तरितम् । किन्तु तत्रापि तेषां दुरभिसन्धिर्न विश्रान्ता । साम्प्रदायिक-

मुन्मादं प्रज्वालय सम्प्रदायाधारेण तैर्देशोऽयं विभज्य पाकिस्तान-हिन्दुस्तानरूपेण द्विधाकृत्यैव विमोचितः । तैः सुदृढमेतदाशासितं यदस्यां स्थितौ कथमपि समग्रं भारतं स्वस्थं स्वावलम्बि-शासनक्षमं न भवेत्, अन्त-तश्च विवशतोऽस्माकं शरणं यास्यत्येव । परं तेषामस्या-माशायां 'हिन्दुस्ताना' परनामधेयेन भारत-राष्ट्रेण प्रबुद्धधर्म-संस्कृति - जनमतबलेन तुषारः पातितः । क्रमशश्च स्वतन्त्रराष्ट्रे लिङ्ग-जाति-धर्मनिरपेक्षं सर्वेषां प्रजाजनानां हितं समाचरद् अस्माकं राष्ट्र-मुत्तरोत्तरं समुन्नतिपथमेव समारोहति ।

देशस्य एकस्मिन् खण्डे एतादृशं जागरणमभूत् स्वतन्त्रतावरदानेन, अपरश्च पाकिस्तानखण्डो भारत-राष्ट्रविषये घृणा-विद्वेषाग्निना स्वयमपि ज्वलन् प्रतिवेशिनं भारतराष्ट्रमपि ज्वालयितुं प्रावर्तत । पाकिस्तान - राष्ट्रजनकस्य मुहम्मद अली जिना महोदयस्य मरणानन्तरं पाकिस्तान-राष्ट्रे नैकानि नागरिकशासनानि सैनिकशासनानि च सङ्घटितानि, परं किमपि शासनं स्थायितां नापेदे । अद्यावधि तेन स्वराष्ट्रस्याधिकृतं संविधानमपि न कार्यरूपतां नीतम्, न वा पाकिस्तानीयजनेषु स्वतन्त्रदेशाभिजनमुल्लभो हर्षश्चानुभावितः । यदा यदा तैरस्याकाङ्क्षा प्रदर्शिता, सर्वदा भारतभयदोहनमुखेन सा बलाच्छमं प्रापिता ।

नैतावदेव, स्वतन्त्रता-प्राप्तिसमकालमेव भारते आक्रमणं कृत्वा तेन भारतीयस्य काश्मीरप्रदेशस्य कियान् भागः स्वायत्तीकृतः । मध्ये वारद्वयं युद्धं कृत्वा कूटनीत्या अन्येऽपि भारतीया भागास्तेन स्वोदरे निगीर्णाः । स्वकीयराष्ट्रस्य सस्यश्यामल - प्रदेशस्य पूर्ववङ्गस्य समग्रमैश्वर्यं संशोष्य पश्चिम-पाकिस्तान-प्रदेशस्य च योगक्षेमः परिचालितः ।

अत्रान्तरे विश्वराजनीतौ विशेषत एशियाखण्डो-नीतौ ब्रिटिशाभिजनानां प्रभावः क्रमशोऽस्तं गच्छन्ना-सीत् । तत्र च अमेरिकाशासनस्य प्रभावः क्रमशोऽवर्धत ।

एशियाखण्डे स्वीयप्रभुत्वस्थापनाय शासनेन तेन स्वराष्ट्रद्वेष्टारं पाकिस्तानमन्तरा किं नाम राष्ट्रमासा-द्येत ? अत एव तदीयः सर्वोऽपि पक्षपातः पाकिस्तान-विषये एव प्रावर्तत । अत एव च पाकाधिकृताः भारतीयाः प्रदेशा अद्यापि तस्यैव हस्ते सुस्थिताः । प्रति-दिनं नैकैकां समस्यामुत्थाप्य व्यर्थमेव भारते व्यग्रता-पादानं तस्य व्रतमिवाभवत् ।

अमेरिका-शासनेन पुनर्भूयांसैः शस्त्रास्त्रैः निर्बुद्धं स्वाधिष्ठितशाखाकृतकं पाकिस्तान राष्ट्रं यौद्धिक-सम्पन्नतां नीतम् । सुदूरपूर्वीयश्चीनदेशोऽपि एशिया-खण्डे स्वीयप्रभुत्वस्थापनाय स्वराष्ट्रद्वेषिनमिदमेव राष्ट्रं निर्वाचितवान्, अमेरिकाशासनवत् शस्त्रास्त्रैश्च तत् सम्भावितवान् । समयेऽस्मिन् समग्रं पाकिस्तान-राष्ट्रं सेनापति याहियाखानस्य सैनिकशासनेन सञ्चाल्यमानमासीत् । पाकिस्तानीय - जनताया-स्तीव्रतर - नागरिकशासनाग्रहेण विवशीभूय अन्ततो याहियाखानेन पाकिस्तानीय-सैनिकराष्ट्रपतिना स्वदेशे समग्रे पाकिस्ताने महानिर्वाचनं कारितम् । निर्वाचने-ऽस्मिन् पश्चिम - पाकिस्तानभागे जुल्फियार भुट्टो महोदयस्य दलं बहुमतेन निर्वाचितमभवत् ।

पूर्ववङ्गप्रदेशस्य स्थितिः पुनरितोऽन्यदृश्येव समभवत् । यद्यपि अतोते अत्रैव स्थापितं 'मुसलिम-लीग'-सदृशं देशविदारकं सङ्घटनं पुरस्कृत्य, कूट-नीतिज्ञानामाङ्गलानां भूतपूर्व-भारतप्रभूणां दुरभि-सन्धिना ग्रस्तेन स्वार्थ-स्वीयदुरभिमान - प्रतिष्ठामात्रो-द्देश्यकेन मुहम्मद अली जिना नामकेन तत्त्वतो मुसलिम-जातिप्रच्छन्नशत्रुणा सङ्गमथ्य प्रदेशेनानेन देशविभाजनं कारितम्, तथापि विगतचतुर्विंशतिवर्षाणि यावत् तेन आशाविपरीतान्येव कटुफलानि भुक्तानि ।

किन्तु सौभाग्याद् दीर्घतरशोषणेन जागरितोऽसौ मुसलिमबहुलः पूर्ववङ्गः प्रदेशः प्रकृति गतः । वङ्ग-बन्धुनामैतेषां सुनिर्मला प्रतिभा प्रबुद्धाऽभवत् यद्

‘इत्थं साम्प्रदायिकतत्त्वं पुरस्कृत्य राजनीतिसञ्चालनं कथमप्यस्माकं श्रेयसे न भवेत् । छद्मनाशनेन पाश्चात्य-भक्ताः स्वार्थिनः केवलमस्मान् सर्वतः संशोष्य स्वाधि-पत्यं प्रवर्तयितुं प्रवर्तन्ते । यत्र वयं समुत्पन्नाः, यस्याः मृदा जलेन च परिवर्धिताः, तस्या एव ‘सोनार बांगला’-भुवो रूपं विरूपयितुमपि ते न त्रपन्ते । बांगला-संस्कृतेर्बलमपि दातुं न सङ्कुचन्ति । इतो विपरीतं प्रतिवेशिनो भारतराष्ट्रस्य असाम्प्रदायिकशासनेन दिने दिने भारताभिजनेषु समुत्कर्षमानीयमानेन लिङ्ग-जाति-सम्प्रदायनिरपेक्षं तेषु शान्ति-सौमनस्यमाधातुमेव तीव्रं प्रयत्यते । नूनमनुकरणीयोऽयमादर्शोऽस्माकं कृते’ इति । अत एव तेषु विचारशीलाः दुश्चक्रमिदं परि-भ्रंशयितुम् ‘अवामी लीग’-सङ्घटनमाध्यमेन कतिपय-समेभ्यः प्रावर्तन्त ।

सङ्घटनस्यास्य नायको महामनीषो स्वतन्त्रचेता वङ्गसंस्कृतेरभिमान्ता वङ्गबन्धुः मुजीबुर्रहमान नामा महाप्राणोऽभवत् । पाकराष्ट्रपतिना याहियाखानेन समारब्धेऽस्मिन् महानिर्वाचने सक्रियं प्रविश्य महा-प्राणेनानेन स्वकीयदलस्य पूर्ववङ्गीय - समग्रजनता-प्रतिनिधित्वं स्फुटं प्रमाणीकृतम् । पाकराष्ट्रपतिना च पूर्वं प्रबलतम-जनमतप्रतिनिधेरस्य गौरवाभिनयो वार्तादिमाध्यमेन प्रदर्शितः । अन्ततश्च तदीयं प्रबुद्धं मतं स्वीयदुर्नीति-परिपन्थि विलोक्य स तिरस्कृतः । ततो यदा महाशय मुजीबेन स्वकीयः समग्रः पूर्ववङ्ग-प्रदेशः असाम्प्रदायिक - स्वतन्त्र - ‘बांगलादेश’-रूपेण घोषितस्तदा पाकराष्ट्रपतिना स महात्मा बन्दीकृत्य कारागृहे स्थापितः, समग्रे पूर्ववङ्गे प्रदेशे मानवतायाः कृते लज्जास्पदं नग्नताण्डवञ्च समारब्धम् ।

विगत-मार्चमासतोऽद्यावधि अष्टौ मासान् यावत् याहियाशासनेन पूर्ववङ्गप्रवेशः श्मशानकल्पतां नीतः । मुक्तिवाहिनी-सैनिकाश्च यथाशक्ति तत्प्रतिरोधं कुर्वन्तो नव-नव-वङ्गप्रदेशं स्वायत्तीकर्तुं प्रावर्तन्त । याहिया-

शासनेन घोरतरोत्पीडनेन अस्माकं देशे पूर्ववङ्गप्रदेशतः एककोटिमिताः जनाः शरणार्थिनो विधाय प्रेषिताः । भारतराष्ट्रेण च शरणागतानां रक्षणरूपं स्वीयं राष्ट्रियं व्रतमप्रमदितेन निर्व्यूढम्, निर्वाह्यते च साम्प्रतमपि । एतावान् शरणार्थिनां पुरो नूनं भारतराष्ट्रे पाकराष्ट्रस्य आर्थिकमाक्रमणमेव येन राष्ट्रस्यास्य सर्वोऽप्याधिक आधारोऽस्तव्यस्ततां गच्छन् पर्यन्ते राष्ट्रं विनश्यतिव्रति साधनीयमासीत् ।

किन्तु भारतराष्ट्रेण सौभाग्यादेतादृशी प्रधान-मन्त्रिणी श्रीमती इन्दिरा गान्धी महोदया लब्धा, यया स्वीयेनासाधारणेन बुद्धिवैभवेन स्वतन्त्रराष्ट्रेणानेन कृतपूर्वाः प्रमादा विचारिताः, राष्ट्रोन्नयनकरा दूरगामि-हितान्विताश्च उपायाः निध्याताः । अत्रान्तरे वैश्विकसर्वोच्चशक्ति - विकल्पान्यतमभूता रूसमहा-राष्ट्रशक्तिस्तया प्रबुद्धराजनीतिसञ्चालिकया सन्धि-मुखेन स्वाभिमुखी समाचरिता । सर्वतो भयाक्रान्तमपि राष्ट्रं स्वसहायकानामधीनीकृत्य अस्माकं प्रधान-मन्त्रिणीयं सप्ताहत्रयं यावत् सर्वेषां वैश्विकदेशानां यात्रां कृत्वा तत्तद्वराष्ट्रनायकेभ्यः पूर्ववङ्गे पाकीयसैनिक-शासनेन समाचर्यमाणं पैशाचिकं कृत्यमनुभावितवतो । तथा च परिपीडितानां बलिभूतानां वङ्गबन्धूनां दैन्यं स्फुटं संसूचितम् । शरणार्थिनां तेषामसीमभरनिर्वहणेन भारतराष्ट्रे पाकीयार्थिकाक्रमणेन च ते सर्वे प्रति-बोधिताः । सुस्पष्टं च घोषितं यदितः परं स्वतन्त्र-बांगलादेश-महाभियानम्, पूर्ववङ्गसमस्या वा पाकि-स्तानराष्ट्रस्य न जातु आन्तरिकी समस्या वक्तुं शक्या । प्रत्यक्षं सा भारतस्य समस्या संवृत्ता । अतो भवद्भि-र्हस्तक्षेपं विधाय बांगलादेशस्य समुचितं राजनैतिकं समाधानं त्वरितं विधेयम्, सत्वरञ्च यथा शरणार्थिन एते निर्भयाः स्वाधिष्ठानं गच्छेयुस्तथा प्रयत-नीयम् । फ्रान्सादिभिर्विवेकशालैः नैकैः राष्ट्रैः अस्मत्-प्रधासमन्त्रिणामस्मिन्निर्णायके वक्तव्येऽवधानं दत्त्वा

स्वीयं कर्तव्यं निर्व्यूढम् । परं प्रभूतधनमदेन प्रमत्तेन दुर्भाव-दुरभिवेश - दुष्टसाम्राज्यलिप्सा-ग्रहिलेन अमेरिकाराष्ट्रेण तत्सर्वथा समुपेक्षितम् ।

विश्वयात्रां विधाय विश्वं च समस्याज्ञया परिचाय्य अस्माकं प्रधानमन्त्रिणी भारते यदा प्रत्यावृत्ता, ततः परमेव विगतदिसम्बरमासीय - तृतीयदिनाङ्के पाक-सैनिकशासनाध्यक्षेण याहियाखानेन भारतीये काश्मीरप्रदेशेऽकस्मात् आक्रमणं प्रारब्धम् । सर्वथा शान्तिमूर्तिरूपाऽस्माकं प्रधानमन्त्रिणी शत्रोरमुं क्रमं दृष्ट्वा सपदि महिषासुरमर्दिनी संवृत्ता । तासां नेतृत्वे रक्षामन्त्रिणां श्रीजगजीवनराम महाभागानां सञ्चालने नम - स्थल - जलेतिशाखात्रयसमन्वितं भारतीयं समग्रं सैन्यं स्व-स्वसेनापतीनामाध्यक्ष्ये शत्रोर्दण्डं खण्डशो विधातुं प्रावर्तत । भारतराष्ट्रेण च अत्रान्तरे स्वतन्त्र-बांगलादेशाय मान्यता प्रदत्ता, तद्रक्षणाय च स्वीयं सर्वं बलं तत्रापि संयोजितम् । द्वयोस्तुमुलः संग्रामः प्रारभत ।

एकत्र पाकसमर्थकैः यावनराष्ट्रैः अमेरिकाराष्ट्रेण च विपुलशस्त्रास्त्रादिसाहाय्येन पाकराष्ट्रं परिपोषितम्, अमेरिकातनयकल्पेन राष्ट्रसङ्घेन उभेऽपि राष्ट्रे समान-कोटी संस्थाप्य युद्धविरामाय प्रयतितम्, स्वीयकूटचक्रे भारतराष्ट्रं समासादयितुं नैकविधं प्रयत्नजातं कृतं पाकसमर्थकै राष्ट्रैः, अपरत्र च रूसमहाराष्ट्रेण राष्ट्रसङ्घे चारत्रयं विशेषाधिकारप्रयोगेण तेषां तत्कूटचक्रं सर्वतो भञ्जितम् । सर्वेषु भारतीयेषु आबालवृद्धेषु अभूतपूर्व-मेक्यं मूर्तिमदभवत् । स्वतन्त्रभारतराष्ट्रस्य इतिहासे एतादृशमेक्यं सर्वथाऽश्रुतपूर्वमेव वक्तव्यं भवेत् ।

एतादृशनिर्विशेषैक्यभावपरिप्लुतेन भारतराष्ट्रेण सर्वयुद्धमिदं चतुर्दशदिनानि यावत् महता धौशलेन सञ्चालितम् । फलतो दिसम्बरमासस्य १६ दिनाङ्के समग्रः पूर्ववङ्गदेशो मुक्तिवाहिण्याः सहयोगेन भारतीय-सेनया जितः, कार्यरूपेण च 'स्वतन्त्र बांगलादेश' इति

समुदितः । पश्चिमपाकिस्ताने च भूयान् सामरिक-राजनैतिकमहत्त्वपूर्णः पाकिस्तानभागो जितो भारत-राष्ट्रेण । युद्धेऽस्मिन् प्रभूता युद्धसामग्री भारतस्य हस्ते समागता । पूर्ववङ्गदेशेऽन्ततः पाकिस्तानसेना-पत्तिना आत्मसमर्पणं कृतम् । तस्य एकलक्षमिताः सैनिकाः सेनाधिकारिणश्च साम्प्रतं भारतराष्ट्रस्य बन्दिनो भूत्वा जेनेवानिर्णयानुसारं मानवसुलभं निरा-पदं जीवनं जीवन्ति । नूनं भारतस्यायं विजयोऽधर्म-धर्मस्य विजय एव । विजितः पूर्ववङ्गदेशो भारतेन बांगलादेशीयेभ्यो नागरिकशासनाय समर्पितः ।

स्वभावतो विजेता विजयेनोन्मादितो भूत्वा परान् पीडयति, स्वीयं दुरभिवेशञ्च दर्शयति । परं भारत-राष्ट्रस्य प्रधानमन्त्रिणी साम्प्रतं राष्ट्रस्यास्य मूर्तिमतो संस्कृतिरिव संवृत्ता । तथा तत्कालं सर्वे राष्ट्रप्रति-निधिभिः विचार्य ऐकमत्येन एकपक्षीयो युद्धविरामः सङ्घुष्टः । पाकिस्तानराष्ट्रेणाऽपि स्वराष्ट्रियप्रजा-जनानां शोभनादृष्टप्रेरितेन युद्धाद्विरतिः स्वीकृता । इत्थं चतुर्दशदिनव्यापि युद्धमिदं सपदि शान्तिं गतम् ।

युद्धस्यास्य भावात्मिका शोभनां समुपलब्धिः बांगलादेशस्य समुदय एव । वयमस्य नव्यस्य देशस्य स्वागतं व्याहरामः । युद्धविरामस्यास्य स्थायित्वाय पाकराष्ट्रेण कारागरे बद्धो बांगलादेश - राष्ट्रपिता-मुजीब महाशयोऽचिरात् मोचनीयः । इतः परं तस्य बन्धने स्थापनं कथमपि न्याय्यमुचितं न वक्तुं शक्यम् ।

अधुना लेखस्यास्य लेखनसमयपर्यन्तं पाकिस्तान-शासनं याहियाखानेन त्यक्तम् । तद्विषये राष्ट्रे तस्मिन् सर्वत्र तीव्रो घृणाभावः प्रसृतः । पाकिस्तानराष्ट्रस्य नूत्ने सैनिक-राष्ट्रपतिपदे जुल्फियार भुट्टो महाशयो-ऽधिरूढो वर्तते । स्वभावतोऽयं उद्धतो युद्धोन्मादो चेति पूर्वतनीयेन एतदीयव्यवसायेन ज्ञायते । तथापि वर्त-मानां नव्यां परिस्थितिं विचार्य पाकिस्तानराष्ट्रस्य भीषणामस्तव्यस्ततां च समाकलय्य यद्ययं राष्ट्रनायकः

स्वीयप्रजाजनानां हितायैव शान्तिपूर्ण-लिङ्ग-जाति-धर्मनिरपेक्षभावेन प्रयतेत चेद् भारतस्य पूर्वतनीया बान्धवा एते पाकाभिजनाः सुखेन स्वतन्त्रराष्ट्रलाभ-मुपभोक्ष्यन्ति । वयं प्रधानमन्त्रिणां शब्देषु 'कस्यापि देशस्य कमपि क्षुद्रतरमपि भागं स्वात्मसात् कर्तुं स्वप्नेऽपि न वाञ्छामः ।' तथैव कश्चित् अनौचित्यादस्मदीयो भागः स्वहस्ते स्थापयेदित्यपि न जातु सहिष्यामः । आंग्लैर्यत् भारतविभाजनं कृतम्, कामं तत् तथैव तिष्ठतु । बांगलादेशो यथा स्वतन्त्रीभूय लिङ्ग-जाति-धर्मनिरपेक्षः स्वीयप्रजाजनस्य सर्वविधहिताधानाय प्रवृत्तस्तथैव पश्चिमपाकिस्तानराष्ट्रमपि बलाद्गृहीतं भारतभागम् 'आजाद - काश्मीर'भिधं प्रदेशं तस्मै समर्प्य स्वराष्ट्राभिजनानां लिङ्ग-जाति-धर्मसम्प्रदायनिरपेक्षं हितमाघातुं प्रयतेत । इत्थं पाकिस्तान-भारत-बांगलादेशात्मकानि त्रौण्यपि राष्ट्राणि एकसुरक्षाबन्धेन बद्धानि भूत्वा विश्वस्मिन् शान्तिसमृद्ध्याधानाय प्रयतन्त्वित्येव प्रसङ्गेऽस्मिन् वयं भगवन्तं प्रार्थयामः । अयमेव वर्तते धर्मयुद्धतोऽप्यतिशयितस्य सफलस्य अचिराद् विरामं गतस्य युद्धस्य सन्देशः ।

भारतोद्बोधनम्

अचिरात् सम्पन्नेन भारत-पाकयुद्धेन भारतीयानां नव्यमुद्बोधनं कृतम् । युद्धेनैव भारतीय-प्रधानमन्त्रिमहोदयानां श्री इन्दिरा गांधी महाभागानां हृदयं सर्वाशतः प्रकटीभूतम् । तेषां वचनमिदमविस्मर्य यद् 'भारतं नाम न किमपि लौकिकं वस्तु, अपि तु सा अलौकिकी भावना, या किल निखिलादर्शानां केन्द्रभूता वर्तते ।' सत्यमेतत्, नात्र कश्चन विक्षिप्तिलेशोऽपि । किन्त्वेते आदर्शाः के ? इदमपि विवेचनीयम् । भारतस्य चरम आदर्शो वेदो नारायण एव । अयं वेदः सर्वथा लिङ्ग-जाति-धर्म-सम्प्रदाय-प्रदेश-देशादिभेदविरहितं सर्वेषु प्राणिभृत्सु एकात्म्य-

दर्शनमुपदिशति । तद्धि सच्चिदानन्दमयं तत्त्वम् । सर्वेषां प्राणिभृतां तत्रैव चरमो लयोऽभीप्सितः । 'एतस्यैवानन्दस्य मात्रामुपजीवन्ति सर्वाणि भूतानी'ति, 'यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं ममे'ति च श्रुति-स्मृतौ । तमेव पन्थानमनुसरन् लक्ष्य-प्राप्तये केचन मार्गनियमा निर्दिष्टाः । तान्येवास्माकं धर्मशास्त्राणि । अत एव भावनात्मक-भारतस्य पोषणं वाञ्छद्भिः सर्वे-भरतीयैः भावनाया अस्या सुदृढाधिष्ठानानि वेद-शास्त्राणि कथमपि नातिक्रमणीयानीत्यस्माकमाग्रहः । एवमेव समयेऽस्मिन् सर्वे भारतीया एकसूत्रे यथा गुम्फिताः एकमेव स्वरं गायन्ति स्म, तथैव युद्धोत्तरकालेऽपि भाव्यम् । मुधाऽभिनिवेशो न जातु समवलम्बनीयः । तथैव समयेऽस्मिन् यथा सर्वं कर्मरताः स्वस्वकार्याणि प्रामाणिकतया निर्व्योढुं प्रवृत्ताः, तथैव युद्धोत्तरकालेऽपि भाव्यम् । अर्थदृष्टिभिरपि समयेऽस्मिन् व्यापारादिषु यावती तात्त्विकता, शुद्धता च प्रदर्शिता, तादृशी एव सा युद्धोत्तरकालेऽपि दर्शनीया । इत्थं युद्धकालेऽस्माभिर्युद्धोन्मादेन ये ये सद्गुणा राष्ट्रियरूपेण अनुगृहीताः, ते सर्वेऽपि सफलताधाने प्रयोजका समभूवन्, इति स्पष्टमेवानुभूतमस्माभिः । स्वातन्त्र्योत्तरमपि भारतस्य नैकाः समस्या अस्मान् परिपीडयन्ति । यदि वयं सर्वे एतानेव गुणान् स्वात्मनि विराजितानुद्बुद्धांश्च विधास्याम तदा एकमात्रभारतमेव विश्वस्मिन् शान्ति-सुव्यवस्था-स्थापनस्य नेतृपदं भूषयेदिति ।

स्वर्गीयाः श्री हरिरामशास्त्रि शुक्लाः

परमखेदावहं यत् तत्रभवद्भिः सर्व-तन्त्र-स्वतन्त्र-प्रतिभान्वितैः पण्डितरत्नैः श्री हरिरामशास्त्रिशुक्लपादैः दिसम्बरमासस्य विंशतिदिनाङ्के काश्यां प्रायः चतुष्पष्ठितमे वयसि मुखगत-कैन्सररोगग्रस्तैर्महासमाधिगृहीता । शुक्लाः किल प्रतिभया धर्मशास्त्रानुसारिणाऽऽचरणेन सौजन्येन च सर्वतः शुक्ला आसन् ।

पण्डितसभायां शास्त्रार्थसमरे यदा एते पक्ष-
विशेषसमर्थकत्वेन अवतरन्ति स्म, तस्य पक्षस्य
तूनं विजय एव संभाव्यते स्म । न केवलमेतत्
संभावना-विषयम्, अस्माभिर्बहुशो दृष्टमपि । भारत-
प्रसिद्धैः पद्मभूषण पण्डितराज राजेश्वरशास्त्रि
द्रविड-पादैः महता परिश्रमेण समर्जितस्य ज्ञानराशेः
स्वोऽपि निधिरेभ्यः समर्प्य कार्ताथ्यमासादितमासीत् ।
तूनं तेषां तत् ज्ञान-ज्योतिरखण्डं प्रज्वालयितुं शुक्ल-
पादा सर्वथा क्षमा आसन्, तत् प्रज्वालयन्तश्चासन् ।
द्रविडपादैः एतादृशा एव अपरा विज्ञतमा शिष्याः
ख० रामचन्द्रशास्त्रि खण्डू महाभागा विहिताः ।
परं तेऽपि गुरोरुपस्थितौ प्रायो वर्षचतुष्टयात् पूर्वमेव
स्वर्गताः । इदानीं द्राविडपादानामयमेक एव शिष्यः
खजानकेन्द्रकल्प आसीत् । सोऽपि क्रूरेण कृतान्तेन
तेषां पश्यतामेव पुरतो नीत इति तूनं कल्पनातीतं
सच्छिष्यविरहरूपं गुरोः संवेदनम् । चिराद् भूतका-
व्यापनस्य धर्मशास्त्रीयमादेशं परिपालयद्भिस्तैः
काशिके साङ्गवेद - विद्यालये गृहे च शतशश्छात्रा
विद्वांसश्च पाठिताः । तदनन्तरं गुरोरेवादेशेन
'दक्षिणां' गृहीत्वा वाराणसेय - संस्कृत - विश्व-
विद्यालये ते न्याय-साङ्ख्यादिशास्त्राण्यध्यापयामासुः ।
न्यायविभागाध्यक्षपदे स्थितैस्तैः निर्धारितसेवाकालं
यापयित्वा सेवा-निवृत्तिस्ततः समासादिता । अधुनाऽपि
ते विश्वविद्यालयस्य सम्मानितप्राध्यापका आसन् ।
दर्शनेषु सर्वेषु तु तेषां निर्बाधा गतिरासीत् ।
धर्मशास्त्रे, भारतीयराजनीतौ ज्योतिषे चापि तैः
प्रागल्भ्यमासादितम् । द्राविडपादास्त्वद्य दक्षिणहस्त-
विहीना एव संवृत्ताः । संस्कृतविद्वत्समाजस्यापीय-
मपुरणी क्षतिरभवत् । शुक्लपादानां द्वौ पुत्रावपि—
पण्डित बलिराम शुक्ल - चन्द्रशेखर शुक्ल नामानौ—
न्यायशास्त्रस्य समुल्लेख्यौ विद्वांसौ पितुर्व्रतं विद्यादान-
मखण्डितं सञ्चालयतः । वयमत्र दिवङ्गतानां तेषां
वरणयोः श्रद्धाञ्जलिं समर्प्य पारिवारिकैः सह
शदिकीं समवेदनां प्रकाशयामः ।

विदुलोपदेशः

—श्री 'अङ्गारः'—

दुष्टानां दमनाय सज्जनानां रक्षायै धर्मस्य स्थाप-
नाय च भारतीयशास्त्रैः अहिंसा-सर्वभूतैकात्मतां निरूप-
यद्भिरपि स्पष्टमेव तत्र तत्र समाज्ञप्तमेव । भगवान्
श्रीकृष्णः स्वोक्त्यैव पार्थमुपदिशति—'तस्माद्
युद्धयस्व भारत' इति ।

विषयेऽस्मिन् महाभारतस्य विदुलोपाख्यानमतीव
समुद्बोधकम् । अस्मिन्नाख्याने विदुला नाम माता
सञ्जय इति विख्यातं स्वकीयं निजितं पुत्रं शयानं
दीनचेतसं दृष्ट्वा जगर्हे । प्रसङ्गेऽस्मिन् सा विदुला
पुत्रं प्रोत्साहयन्ती प्रावोचत्—

कृत्वा मानुष्यकं कर्म सृत्वार्जि यावदुत्तमम् ।
धर्मस्यानृण्यमाप्नोति न चात्मानं विगर्हति ॥
शत्रुनिमज्जता ग्राह्यो जङ्घायां प्रपतिष्यता ।
विपरिच्छिन्नमूलोऽपि न विषोदेत् कथञ्चन ॥
निरमर्षं निरुत्साहं निर्वीर्यमरिनन्दनम् ।
मा स्म सीमन्तिनो काचिज्जनयेत् पुत्रमीदृशम् ॥
मा धूमाय ज्वलात्यन्तमाक्रम्य जहि शत्रवान् ।
ज्वल मूर्धन्यभिन्नाणां मुहूर्तमपि वा क्षणम् ॥
परं विषोदते यस्मात् तस्मात् पुरुष उच्यते ।
तमाहुर्व्यर्थनामानं स्त्रोवद् य इह जीवति ॥
स्वर्गद्वारोपमं राज्यमथवाऽप्यमृतोपमम् ।
युद्धमेकायनं भत्वा पतोऽल्मुक इवारिषु ।
जहि शत्रून् रणे राजन् स्वधर्ममनुपालय ॥
मातुर्वचनानि श्रुत्वा सञ्जयो युद्धाय पुनः कृत-
निश्चयः प्रोक्तवान्—

अतृप्यन्नमृतस्येव कृच्छ्राल्लब्धस्य बान्धवात् ।
उद्यच्छाम्येष शत्रूणां निथमाय जयाय च ॥

बालकाण्डम्

अगस्तमासाङ्कादनुवृत्तम्

मानस-भारती — देवागिरा गुम्फितं मानसम्

—श्री जनार्दन गङ्गाधर रटाटे, एम० ए० साहित्याचार्यः—

नाम्न एव प्रसादेन विनाशरहितः शिवः ।
 अमङ्गलोऽपि वेशेन सर्वमङ्गलसूत्करः ॥
 सनकाद्याः शुकाद्याश्च नानासिद्धिर्षि-योगिनः ।
 नाम्न एव प्रसादेन ब्रह्मानन्दानुभूतिनः ॥
 प्रतापं ज्ञातवान् नाम्नः सकलं नारदो मुनिः ।
 प्रियो हरिस्तु जगतस्तस्य शम्भुस्तयोश्च सः ॥
 नाम्नो जपान् वरकृपां प्रह्लादे कृतवान् हरिः ।
 एतस्मात् कारणाज्जातः स च भक्तशिरोमणिः ॥
 ग्लानियुक्तो हरेर्नाम्नः कृतवान् सुजपं ध्रुवः ।
 तेनाचलाद्वितीयं स हरिधामोपलब्धवान् ॥
 अतीव पावनं नाम जप्त्वा पवननन्दनः ।
 स्ववशं कृतवानस्ति श्रीरामं नामसेवनात् ॥
 गणिकाजामिलो हस्ती सर्वेऽप्येतेऽधमाः पुरा ।
 हरिनाम्नः प्रभावेण सञ्जाता मुक्तिभागिनः ॥
 कियत्प्रमाणं नाम्नोऽहं माहात्म्यं वर्णये जनाः ।
 गुणानां वर्णने नाम्नः शक्तो रामोऽपि न स्वयम् ॥
 तिष्ठे विशेषात् खलु रामनाम

श्रेयोनिवासः सुरपादपञ्च ।
 दासस्तुलस्या विजयेव यस्य

स्मृतेः प्रभावात् तुलसीव जातः ॥२६॥

युगेषु किञ्च सर्वेषु काललोकत्रिके तथा ।
 ईशनाम्नो जपाज्जीवा जाताः सन्ति विशोकिनः ॥
 एतदेव श्रुतीनाञ्च पुराणानां सतां मतम् ।
 सर्वेषां पुण्यकार्याणां रामे स्नेहो महत् फलम् ॥

सत्याख्ये प्रथमे ध्यानात् त्रेतायां यजनात् तथा ।
 परितुष्टो भवेदीशः पूजनाद् द्वापरे युगे ॥
 किन्तु मूलं किल्बिषस्य मलिनञ्च युगं कलिः ।
 अस्मिन् जनमनो मीनरूपं पापपयोनिधौ ॥
 कलिकाले करालेऽस्मिन् नामोक्तं कल्पपादपः ।
 स्मृतमात्रं जगज्जालं सर्वं शमयति क्षणात् ॥
 रामेति तदिदं नाम कलौ वाञ्छितसिद्धिदम् ।
 परलोके हितं लोके मातृपितृस्वरूपधृक् ॥
 कलौ न भक्तिर्नो कर्म विवेकोऽपि च नाश्रयः ।
 केवलं रामनामैव संस्मृतं परमाश्रयम् ॥
 निशाचरः कालनेमिः कलिः कपटशेवधिः ।
 सुशक्तं तस्य हनने रामनाम च मारुतिः ॥

नामास्ति रामस्य नृसिंहदेवो

हिरण्ययुक्तः कशिपु- कलिश्च ।

प्रह्लादतुल्या जपिनश्च तस्य

हत्वा सुरारिं परिपाति तत् तान् ॥२७॥

भावेन वा कुभावेन क्रुधाऽऽलस्येन वा पुनः ।
 कथञ्चिदपि सन्नाम्नो दशदिक्षु शुभं जपात् ॥
 स्मृत्वा तद् रामनामाहं प्रणम्य च रघूत्तमम् ।
 रघूत्तमस्य सकलान् वर्णयाम्युत्तमान् गुणान् ॥
 कुदशां मे स सुदशां सर्वतः साधयिष्यति ।
 कदापि तृप्तिं नायाति कुर्वती यत्कृपा कृपाम् ॥

[क्रमशः]

प्राचीनभारते मल्लविद्या-विज्ञानम्

—श्री डॉ० नरेश झा शास्त्री—

(८)

समाजे मल्लयुद्धम्

महाभारतेऽपि विस्तरेण 'समाज'-नामकस्य क्रीडोत्सवस्य समुल्लेखो दृश्यते । धृतराष्ट्रः पाण्डवान् प्रतार्य एतदर्थमेव वारणावतं प्रेषितवान् यत्तत्र समाजोत्सवो भावीति । पाणिनिना त्वेतदर्थमेव 'समवाय'शब्दस्य प्रयोगः कृतः । समवायान् समवैति (पा० ४.४.४३) सूत्रस्य टीकायां समाजस्याप्युल्लेखः । कामसूत्रेऽपि (१.१.३१) शब्दस्यास्य प्रयोगः । यथा— आगन्तूनां कृतसमवायानाम् । एतादृशे 'समाज'-नाम्ना सुप्रसिद्धे उत्सवे मल्लविद्याविज्ञान-कलासु निपुणानां मल्लानां तत्प्रदर्शनानि राजाज्ञानुसारेण जायन्ते स्म ।

समाजस्यास्य स्थानार्थं प्रथमं तावद् भूमेरन्वेषणं संस्करणञ्च क्रियते स्म । कुरुराजस्य धृतराष्ट्रस्याज्ञया प्रवृत्तेन विदुरसाहाय्येन आचार्येण द्रोणेन समाजार्थं नगराद् बहिः समा, अवृक्षा, निर्गुल्मा उदकप्रस्रवणान्विता च भूमिर्मापिता । तदनु सुमुहूर्ते कृतमङ्गले तत्र प्रेक्षागारस्य रङ्गभूमेश्च निर्माणाय समाजसम् । हरिवंशे वर्णितं यत् कंसनिर्मितं प्रेक्षागारं पूर्वाभिमुखं स्वायत्तं सुप्रतिष्ठितम् उत्तमागारयुक्ताभिर्वलभीभिर्विभूषितं सञ्चारपथसङ्कुलं सार्गलद्वारवेदिकायुक्तं सुतल्लोत्तमशोभितं नयनानन्ददायकञ्चासीत् ।

तत्र रत्नज्वालाकुलकाञ्चनवित्राणि, जवनिकाः, विचित्रकुथावृता भूमिः, अन्यानि पटास्तरणानि च महारङ्गस्यास्य शोभामवर्धयन् । स्त्रीणां गणिकानां च कृते जवनिकावृताः प्रेक्षागाराः विनिर्मिता आसन् ।

श्रेणीनां गणानाञ्च अचलोपमा मञ्चाः स्वकर्मद्रव्ययुक्ताभिः पताकाभिः समलङ्कृता आसन् । अत्र 'काष्ठसञ्चयबन्धनाः' इति पदेन तादृशानामासनानां बोधो जायते, यथा साम्प्रतिके (युगे) 'सरकस' - नाम्ना प्रसिद्धे उत्सवे 'गेलरी'-पदवाच्यानि काष्ठनिर्मितानि आसनानि दृश्यन्ते । सपरिवारस्य नृपस्य कृते मेरुशृङ्गसमप्रभं पूर्वाभिमुखं रुक्मपत्रनिभस्तम्भयुक्तं माल्यदाम्ना सुशोभितं सुविहितमासीद् उत्तङ्गतं स्थानम् ।

तथा च आक्खाडकाभ्यन्तरवस्तु - विनियोजनव्यवस्था हरिवंशपुराणे यथा—

रङ्गवाटे करीषस्य कल्प्यन्तां राशयोऽव्ययाः ।

पटास्तरणशोभाश्च वलयंश्चानुरूपतः ॥

स्थाप्यन्तां सुनिखाताश्च पानकुम्भा यथाक्रमम् ।

उदभारसहाः सर्वे सकाञ्चनघटोत्तमाः ॥^१

करीषस्य राशयो गोमयचूर्णानि पानकुम्भाश्च एतदर्थं स्थापिताः आसन्, यैः श्रमिता मल्लाः जलेन गोमयचूर्णेन वा स्वभ्रमपनोदयितुं शक्नुवन्ति स्म । अयं कार्यकलापः 'तोयधर्मा' 'करीषधर्मा'दिसंज्ञया लोकविश्रुत आसीत् ।

आक्खाड (अक्खाड़ा) -मण्डप-रचनाविधिः

इतोऽतिरिक्तं राजानः स्वतन्त्ररूपेण आक्खाड-मण्डपरचनां निम्नलिखितरूपेण कारयन्ति स्म । तथा चोक्तं मानसोल्लासे—

१. हरि० विष्णु० २८.१२-१३ ।

स्तम्भैर्षोडशभिर्युक्तं गृहं कृत्वा समायतम् ॥
पश्चिमे तु दिशाभागे चतुरस्रां सुविस्तृताम् ।
सार्धहस्तसमुत्सेधां वेदिकां तत्र कारयेत् ॥
वेदिकान्नेयकोणे तु कुर्याच्छ्रीकृष्णमण्डपम् ।
वेदिकायाः पुरोदेशे दशहस्तसुविस्तृतम् ॥
त्रिंशद्वस्तपरीणाहं वितस्तिद्वयघातवत् (खातकम्) ।
पूरयेच्च ततः खातं ग्रामसञ्जातया मृदा ॥

‘आक्खाड’सोमाविधौ महर्षेः वशिष्ठस्य पुरातनो-
ऽयं निर्देशो यत्—

दैर्घ्यं रुद्रमिता दण्डा विस्तारे नवदण्डिका ।
संगरेकतला मृद्धी श्रमभूमिः प्रशस्यते ॥^१
मराठी भाषायामस्याशयोऽयम्— ‘कुस्ती इत्यादिकां वा
अभ्यास करणयासाठी अकरा दंड लांब नऊ दंड रुंद
असा आक्खाडा तयार करावा (एक दंड म्हणजे
चार हात) त्यांत मऊ तांबडी माती घालावी ।’

मल्लपुराणे (६.१४-२०) च त्रिविधमाक्खाडक-
प्रमाणं परिकीर्तितम्—देवमानं एकोत्तरं हस्तशतम्,
दैत्यमानं पञ्चाशद्वस्तमितम् मर्त्यमानञ्चैकविंशति-
हस्तमितमिति । एवञ्च—

चतुरस्रं त्रिकोणं च वर्तुलं च तथैव च ।
ब्राह्मणी शुक्लवर्णा च पीता क्षत्रिभूमिका ॥
श्यामवर्णा तथा शूद्री बहुवर्णा तथाऽधर्मा ।
इति लक्षणलक्षिता उत्तमा भूमिरन्वेष्ट्या, कर्करादि-
लोह-काष्ठ-पाषाणादियुता भूमिस्त्याज्या ।

मृत्तिकां सेचयेत्तोयैः कुदालैश्च निखातयेत् ।
चालयेच्चालिनीभिश्च दृषदादीन् विशोधयेत् ॥
सुश्लक्षणां मृत्तिकामीषदाद्रां शुद्धां च कारयेत् ।
एवमाक्खाडकं कृत्वा प्रातरागत्य भूपतिम् ।
विज्ञापयेद् गृहामात्यः सर्वं सम्पादितं मया ॥

इत्यमात्येन विज्ञाप्यमानो नृपतिः सकौतुकः
मल्लाध्यक्षमखिलान् मल्लान् नियुद्धाय आवाहयेत्याज्ञा-

१. व्यायामिज्ञानकोश, खण्ड २, पृ० १ ।

पयत् । विनयान्वितोऽध्यक्षो यथादिष्टं महीभुक् पृथक्-
पृथक् मल्लेभ्यः सर्वाः हस्तिनीः आनेतुं प्रेषयामास ।
ज्यैष्ठिकानां मल्लानां कृते तुवहूनि तूर्याणि वाद्याविशे-
षाणि सौवर्णशृङ्खलाः पृथग्विधाः नेत्रपट्टयुता हस्तिन्यः
यान्ति स्म । अनन्तरञ्च मल्लाः चन्दनचर्चितसर्वाङ्गाः,
स्वर्णशृङ्खलभूषिताः दध्योदनानि भुक्त्वा प्रसाध्य
गृहीतमङ्गलोपकरणाक्षतदूर्वाः करेणुकाः आरोहन्ति
स्म । आरुह्य च उच्चस्वनतूर्यनादेन सर्वान् संसूचयन्निव
नृपाङ्गणस्थिते मल्लमण्डपे समायान्ति स्म । कृत-
भोजनशृङ्गारो नृपतिः सायाहो पुत्र-भित्र-कलत्रैश्च
आक्खाडकमण्डपं प्राविशत । अनन्तरं योगक्षेमसिद्धये
आक्खाडमण्डपोर्मितः सुदर्शनेन मन्त्रेण परिषिच्यते स्म ।^१

मल्लयुद्ध-कालः

अत्र ‘सायाहो’ इतिपदेन सूच्यते यदेतद् मल्लयुद्धं
सायङ्कालेऽभूदिति । परञ्च पूर्ववर्तिपुराणेषु तत्कालः
प्रभात एव वर्णितः । दिङ्निर्देशहेतोर्यथा पञ्चपुराणे—

प्रभाते मल्लयुद्धेन हन्येतामविशङ्कया ।^२

अपि च श्रोमद्भागवते (१०.४२.३२.) —

व्युष्टायां निशि कौरव्य सूर्ये चाद्भ्यः समुत्थिते ।
कारयामास वै कंसो मल्लकीडामहोत्सवम् ॥

किञ्च मल्लपुराणेऽपि (६.२३-२४) —

प्रथमं प्रातरुत्थाय मल्लैः कर्तव्यमादरात् ।
मलभूत्रविशुद्धिं च दन्तधावनमेव च ॥
गण्डूपैर्मुखशुद्धिश्च मुखप्रक्षालनं तथा ।
सन्ध्यादिकं च निर्वृत्य रङ्गं गच्छेत् समाहितः ॥

उपर्युक्तोदाहरणाभ्यामेतदपि संभाव्यते यद्विंश-
प्रवृत्तमल्लयुद्धे प्रातः काल एवोचितः । केवलत्र उप्रद-
र्शकमल्लयुद्धं सायङ्कालेऽपि भवितुमर्हति अनन्तरञ्च-
भुजास्फालननादेन पूरयन्तो दिगन्तरम् ।
विज्ञपेयुस्ततो भूपं सर्वे मल्लाः समागताः ॥

१. मल्लपुराणम् ७.१-७ । २. पञ्चपु० २४५.३४४ ।

पुष्पाञ्जलिं गृहीत्वा च कृष्णे कृतनमस्कृतिः ।

सिंहासनं समासृज्य सर्वान् स्थाने निवेशयेत् ॥

एतदाधारभूमिः ब्रह्म-विष्णुपुराणयो (१९३.
२४-२७ ; ५.२०.२५-२८) यथा—

ततः समस्तमञ्चेषु नागरः स तदा जनः ।

राजमञ्चेषु चारुढाः सह श्रुत्यैर्नराधिपाः ॥

मल्ल-प्राशिनकवर्गश्च रङ्गमध्यसमीपगः ।

कृतः कंसेत कंसोऽपि तुङ्गमञ्चे व्यवस्थितः ॥

अन्तःपुराणां मञ्चाश्च तथान्ये परिकल्पिताः ।

अन्ये च वारमुख्यानामन्ये नागरयोषिताम् ॥

नन्दगोपादयो गोपा मञ्चेष्वन्येष्ववस्थिताः ।

अकूर-वसुदेवौ च मञ्चप्रान्ते व्यवस्थितौ ॥

भागवतेऽपि (१०-४२-३४)—

तेषु पौरा जानपदा ब्रह्मक्षत्रपुरोगमाः ।

यथोयजोषं विविशू राजानश्च कृतासनाः ॥

इत्येवं यथास्थानोपवेशनानन्तरम्—

यस्य येन कृतं पूर्वं युद्धाय करताडनम् ।

आहूय तानसौ मुक्त्वा योधयेत् पृथिवीपतिः ॥

अर्थात् यस्य मल्लस्य कृते येन मल्लेन पूर्वं
समाजोत्सवे आक्खाडमण्डपप्रवेशात्पूर्वं मल्लयुद्धाय
करताडन-करास्फालनं कृतं तान् मल्लान् पृथिवीपतिः
मल्लयुद्धसञ्चलको राजा (सोमेश्वरः) आहूय आक्खाडे
विसर्ज्य च युद्धाय प्रोत्साहयेत् ।

पश्चाच्च मल्ली चल्लणं परिधाय दृढां कच्छा-
पावेष्टय जूटकं बध्वा भुजावास्फाल्य सम्मुख-
स्थितौ उभावपि नियुध्येताम् ।

करग्रहणपूर्वं तु कृत्वा पादाभिवन्दनम् ।

कक्षैः कक्षां विधुन्वानावास्फोटं तत्र चक्रतुः ॥

स्कन्धे दोभ्यां समाहत्य निहत्य च मुहुर्मुहुः ।

रङ्गमङ्गैः समाश्लिष्य पुनरास्फालनं विभो ॥^१

नियुद्धप्रारम्भकाले मल्लाः पूर्वमन्योन्यहस्त-

ग्रहणेन अभिवन्दनं कुर्वन्ति स्म । संप्रति तदभिवन्दन-

मेव 'सलामी'ति क्रियया बोध्यते । महर्षिपाणिनेः

स्पृष्ट्यामाङः इति सूत्रस्य काशिकावृत्तौ 'स्पृष्ट्यां

विषये आङ्पूर्वाद् ह्ययतेरात्मनेपदं भवति ।' अत्र

स्पृष्ट्या संघर्षः पराभिभवेच्छा, स विषयो धात्वर्थस्येति ।

एतदुदाहरणत्वेन 'मल्लो मल्लमाह्वयते' इत्युक्तम् ।

काशीस्थ-हिन्दूविश्वविद्यालयप्रयासेन वाराणसेय-

राजघट्टनामके स्थाने पुरातत्त्वोत्खनने प्राप्तेनैकेन

मृत्क्रीडनकेन^१ मल्लयोर्हस्तग्रहणं सिद्ध्यति । पुरा-

तत्त्वीय-सर्वेक्षणेन क्रीडनकमिदं द्विसहस्रसंवत्सरपूर्व-

कालिकमेव संभाव्यते ।

ततश्च रोधन-प्रतिरोधनैः प्रकाष्ठधारणैः मणिबन्ध-

विमोचनैः कच्छधारण-मोक्षाभ्यां पातनैरवपातनैः

बाहुसंघट्टनैः पादपरिसर्पणैः आश्लेषैः पौडनैः अपसर्पणैः

उत्प्लुत्य कण्ठे लगनैः पृष्ठतः जठरे तथा लगनैः भ्रमणै-

भ्रमणैः चलनैः वर्तनैः—एवंभूतैर्नानाविधैः विज्ञानै-

विविधैश्च बन्धमोचनैः चिरकालं युद्धमानौ मल्लौ

परिश्रान्तौ भवतः ।

उक्तं हि शुक्रनीतौ (४.७.३३८) बाहुयुद्धलक्षणम्—

कर्षणैः सन्धिमर्माणां प्रतिलोमानुलोमतः ।

बन्धनैर्घातनं शत्रोर्युक्त्या तद् बाहुयुद्धकम् ॥

तथा च भीम-जरासन्धयामल्लयुद्धे—

करसम्पीडनं कृत्वा गर्जन्तौ वारणाविव ।

नर्दन्तौ मेघसंकाशौ बाहुप्रहारणावुभौ ॥

तलेनाहन्यमानौ तु चान्योऽन्यं कृतवीक्षणौ ।

सिंहाविव सुसंकुद्धावाकृष्याकृष्य युध्यताम् ॥

अङ्गेनाङ्गं समापीड्य बाहुभ्यामुभयोरपि ।

आवृत्य बाहुभिश्चापि उदरं च प्रचक्रतुः ॥^२

तयोरथ भुजाघातान्निग्रह-प्रग्रहात् तथा ।

आसीत् सुभीमसम्पातो वज्र-पर्वतयोरिव ॥^३

१. भारत-कलामवन (का. हि० वि०) मृत्क्रीडनक

सं० ४८२७ । २. महा० समा० जरासंध० २३. १५-१७ ।

३. तत्रैव २३.२३ ।

१. महा० समा० जरासंध० २३.११-१२ ।

एवं बहुकालं परस्परं युद्धयमानौ स्वेदाद्रीकृतविग्रहौ
कर्ममालिप्तसर्वाङ्गौ मुकुलवत् पिहितनेत्रौ स्वासफूत्कारं
मुञ्चन्तौ तौ समाकुली दृश्येते । एवंविधौ द्वावपि
दृष्ट्वा नृपेश्वरः समीकुर्यात्, यथायोग्यं व्यवहरेच्च ।
यश्च प्रतियोधिनं कमप्यङ्गं विभज्याऽश्रमः तिष्ठेत् स
विजयी । एषा प्रथा दाक्षिणात्यानाम् । उत्तरभारते तु
प्रतिमल्लमुत्तानीकृत्य त्यागेनैव जयो भवति ।

मल्लाध्यक्षैरुद्घुष्टं विजयिनं मल्लं राजा वस्त्राभरण-
स्वर्णयानभूमिभिः परितोषयति स्म । मल्लानामाभोजन-
मिदं समाजेषु स्वतन्त्ररूपेण च राजाज्ञया निर्मिते मल्ल-
मण्डपेष्वेव भवति स्मेति न । धनुर्यागेष्वप्येतदायोजनं
भवति स्म । अयं धनुर्महः पिनाकिनः शङ्करस्य तुष्ट्यै
भवति स्म । तथा च श्रीमद्भागवते (१०.३५.२५)—

आरभ्यतां धनुर्यागश्चतुर्दश्यां यथाविधिः ।

विशसन्तु पशून् मेध्यान् भूतराजाय मीढुषे ॥

चतुर्दशी तिथिः शिवस्य प्रिया तिथिर्भवति ।

अत एव आशुतोषशङ्करस्थोपासना विशेषरूपेण
चतुर्दश्यामेव भवति । सोद्देश्यमतो धनुर्यागायोजनं
चतुर्दश्यां तिथौ । तदायोजने मल्लानामपि संग्रह
उचित एव ।

कस्यचित्त्वथ कालस्य मथुरायां महोत्सवम् ।

पिनाकिनं समुद्दिश्य चक्रे कंसो नराधिपः ॥

तत्र मल्लः समाजमुर्नानादेश्याः विशास्पते ।

नर्तना गायनाश्चैव कुशला नृत्यकर्मसु ॥^१

अधुनापि क्वापि शिवरात्रिप्रयुक्ते महोत्सवे
क्वापि च दुर्गापूजावसरे मल्लयुद्धस्यायोजनं भवति ।

धनुर्मखोऽयं सर्वसाधारणेषु प्रचलित आसीत् ।
प्रायः सुखावसरे आयोजनमिदं संभवति स्म ।

धनुर्महः चतुर्दश्यां तिथावेव भवति स्म । तदैव
मल्लाः मल्लयुद्धाय आहूताः भवन्ति स्म । यथा
ब्रह्मपुराणे (१९०.१२)—

१. हरिवंश २. १०१.५४-५५ ।

धनुर्महमहायागश्चतुर्दश्यां भविष्यति ।

आनेयौ भवता तौ तु मल्लयुद्धाय तत्र वै ॥

किञ्चिद् परिवर्ततेन विष्णुपुराणेऽपि—

(५. १५.-१५)

धनुर्महो ममाप्यत्र चतुर्दश्यां भविष्यति ।

आनेयौ भवता गत्वा मल्लयुद्धाय तत्र तौ ॥

अत्र निष्कर्षोऽयं यत् प्राचीने मल्लविद्येतिहासे
शिवस्यापि प्रामुख्यमासीत् । यथा भगवतः श्रीकृष्णस्य
हनुमतश्च मल्लशालास्वाराधनं भवति, तथैव भगवतः
शिवस्य पूजा प्रथितासीदित्यनुमोष्यते । धनुर्मखा-
वसरे एतदायोजनमपि एतदेव पुष्पाति । यथाऽधुना
मल्लाः श्रीकृष्ण-हनुमतोः स्मरणं कुर्वन्ति, तथैव अर्जुनः
शिवं स्मृत्वा मल्लयुद्धाय प्रवृत्तः, यथोक्तं शिव-
महापुराणे—

तदाऽर्जुनः शिवं स्मृत्वा मल्लयुद्धं चकार सः^१

यथा शिवसमारोधनोद्देश्यके धनुर्यागे मल्लयुद्धस्य
आयोजनं तथैव महाभारतकाले ब्रह्मणः सुमहोत्सवेऽपि
मल्लयुद्धायोजनमभूत् । महाभारतस्य विराट्पूर्वणि
वर्णितं यत् विराट्पत्न्या नवधान्यादिपरिपूर्ति
शरत्काले ब्रह्मोत्सवे मल्लयुद्धायोजनमभूत् । तत्र
दिग्दिगन्तरेभ्यः सहस्रशो मल्लाः समागताः ।
वर्णनान्यवश्लोक्य प्रतीयते यत्सा विश्वमल्लयुद्ध-प्रति-
योगितैवासीत् । ऐतिहासिकं जीमूत-भीमयोर्मल्लयुद्धं
तत्रैवाभूत् । भविष्यपुराणे तु मल्लद्वादशीव्रतमायोज्य
तस्य लोकप्रियता प्रतिपादिता । सा मल्लद्वादशी च—

भाण्डीरपादपतले मिलितैर्महद्भि-

र्मल्लैरनाकुलितबाहुबलैर्बलिष्टैः ।

संपूजितः सपदि यत्र तिथौ ततश्च

सा द्वादशी सुविहिता व्रतमल्लसंज्ञा ॥^२

१. शिव० शतरुद्रसंहिता ४१.८ । २. भविष्य०

उत्तरपर्व (श्रीकृष्ण-युधिष्ठिरसंवादे) ७३.२१ ।

स्मर्तव्यमत्र द्वादशी तिथिः भगवतो विष्णोः प्रीति-
द्वन्ती तिथिः । इयं श्रीकृष्णस्य (विष्णोः) प्रीत्यर्थं
मल्लैः प्रवर्तिता यस्मादतः मल्लद्वादशी सुवि-
द्याता । सानवः एतद्व्रतकरणाद् आरोग्यं बलमैश्वर्यञ्च
प्राप्नोति । सौर्यकाले च आश्वीद-प्रमोदावसरेष्वपि
मल्लयुद्धानि भवन्ति स्म, येषु सम्मिलनाय दूरदूरात्
मल्लाः आगच्छन्ति स्म । एलियन (Aelian) नामकेन
यूनानीलेखकेन एषां मल्लयुद्धानां विषये लिखितं
यत् मनुष्याणां हस्तीनामन्यपशूनाञ्च द्वन्द्वयुद्धानि
भवन्ति स्म । विशेषतो मनुष्य-पशुमल्लयुद्धेषु भीषणो
रूपपातः सञ्जायते स्म । अतः अशोकेन समाजेषु
नियन्त्रणैरेतादृशमायोजनं प्रतिबाधितम् ।^१

सिन्धुसभ्यताकालिकयोर्द्वयोर्मुद्रयोरुपरि वन्यपशुभि-
रुध्यतो निरस्त्रयोर्मल्लयोरङ्गनमपि मल्लानां निर-
व्रतत्वं सूचयति ।^२

प्रथमं तु मल्लयुद्धे शरीरावयवैरेव आयुधानामपि
कार्यं साधयन्ति स्म । आशयोऽयं यत् पादाभ्यां हस्ताभ्यां
पृष्ठिभ्यां ते अयुध्यन्त । पश्चाच्च गदायाश्चापि प्रयोगो-
भवत् । दुर्योधन-भीमयोः भीम-जरासन्धयोश्च मल्ल-
युद्धेषु गदायाः प्रयोगो दरीदृश्यते । यथा श्रीद्वागवते
(१०. ३२. ३३-३४)—

त्युक्त्वा भीमसेनाय प्रादाय महतीं गदाम् ।
द्वितीयां स्वयमादाय निर्जगाम पुराद् बहिः ॥
ततः समे खले वीरौ संयुक्तावितरेतरौ ।
जघनतुर्वज्रकल्पाभ्यां गदाभ्यां रणदुर्मदौ ॥
तत्रैव (१०. ३२-४५) गदायुद्धेन कार्यसिद्धिमनवलोक्य—
एकं पादं पदाऽऽक्रम्य दोर्भ्यामन्यं प्रगृह्य सा ।

युस्तः पाटयामास शाखामिव महागजः ॥
इत्थं महाभारतकालपर्यन्तं मल्लयुद्धे हिंसक-
मृत्तिर्दृश्यते सास्त्रेषु निरस्त्रेषुचापि मल्लेषु । तथापि

सर्वत्र नेयं स्थितिः । उत्सव-महोत्सवेषु राज्ञां विशेषा-
योजनादिषु नैषा प्रवृत्तिरूपलक्ष्यते, न चायं मल्ल-
युद्धोचितो धर्मश्च । मल्लयुद्धे कर्तव्यं यथा—

बलतश्च क्रियातश्च बाहुयुद्धविधिर्युधि ।
निपातानन्तरं किञ्चिन्न कर्तव्यं विजानता ॥^३
अपि च—

संयमः स्थिरता शौर्यं व्यायामः सत्क्रिया बलम् ।
रङ्गे च नियता सिद्धिरेतद् युद्धविदां मतम् ॥^२
अर्थात् संयमोऽन्योन्यमपसारणम्, स्थैर्यं स्वस्थानाद-
च्युतिः, शौर्यम्, व्यायामः स्थिरीभूय हस्त-पादसञ्चाल-
नम्, सत्क्रियाः सद्व्यवहारः (मर्मस्थानेषु न घातः),
बलम् असद्व्यवहारं परित्यजन् अधिकादधिकं बल-
प्रदर्शनम् । एभिः षड्भिः साद्धिनेः रङ्गभूमी विजयसिद्धेः
निश्चितेति मल्लयुद्धाविदां मतम् । अपि च—

रङ्गसिद्धिस्तु मल्लानां प्रतिमल्लनिपातजा ।^३
एवमेव—

अयं तु मार्गो बलतः क्रियातश्च विनिःसृतः ।
मृतस्य रङ्गे क स्वर्गो जायतो वा कुतो रतिः ॥
अतः—

ये तु केचित् स्वदोषेण राज्ञः पण्डितमानिनः ।
प्रतापार्थं हता मल्ला मल्लहन्तुर्वधो हि सः ॥^४
इत्यादिभिर्ज्ञायते यदा हिंसकनीतिरेवासीत् मल्लयुद्धे ।
मध्ये मध्ये तद्भिन्नाचारस्त्वपवादः ।

मल्लयुद्धस्य व्यापकत्वम्

इत्थं प्राचीनकालवदधुनाऽपि मल्लाः प्रशिक्षिताः
सन्तः प्रतिपक्षमल्लान् पराजयन्तः स्वविजयं स्थाप-
यन्तश्च मल्लयुद्धविद्यां संरक्षन्ति । अस्याः पुरातन्याः
विद्यायाः समभ्यासः प्राचीनकालादेव भारतीयाः
कुर्वन्त आसन् । ख्रिस्ताब्दात् सहस्रत्रयवर्षपूर्वं मिश्रदेशे
नीलनद्यास्तटे 'बेनीहसन' नामकस्य मृत्स्थण्डिलोपचितेः

१. प्राचीन भारत (नाहर), पृ० ३१४ । २. प्रा०
सा० की भूमिका, पृ० १५८ ।

१. हरि० विष्णु० ३०.१६ । २. तत्रैव ३०.२२ ।

३. तत्रैव ३०.२६ । ४. तत्रैव ३०.२९-३० ।

(कत्र) शित्तिषु मल्लयुद्धं चित्रितमास्ते । यूनानदेशे ख्रिस्ताद्वस्य एकादशशतवर्षपूर्वं होमरकाले 'इलियट' कविना एजेक्स-यूलिसिजयोः मल्लयुद्धवर्णनं कृतम् ।^१ एभिः इतिहासप्रमणैरस्या विद्यायाः सार्वदेशिकत्वं सर्वसामाजिकत्वञ्च सिद्ध्यति ।

तत्र—

ब्राह्मोत्तराः प्रविजया भार्गवा ज्ञेयमल्लकाः ।

मल्लाः मगध-गोमन्ताः (गोमेदाः)^२

मगधाधिपः सुप्रसिद्धो मल्लः जरासन्धः सुविख्यात एव । तथैव हरिवंशपुराणप्रतिपादितः आन्ध्रदेशीयः चाणूरो मल्लः नितरां सुप्रसिद्धः । तत्रत्य एव तोशलक-मुष्टिकौ सुप्रसिद्धौ । एवमेव हनुमन्-कुम्भकर्ण-भीम-दुर्योधन-बलराम-शल्यादयो मल्लाः स्वस्वयुगेषु विश्वविश्रुताः आसन् । अत एव व्यायामज्ञानकोशे (१) भीमसेनी, (२) हनुमन्ती, (३) जांबुवन्ती, (४) जरासन्धी इत्येताः 'कुश्ती'पदवाच्या चतुर्विधा उक्ताः ।^३ तत्रैव 'वज्रमुष्टी-कुश्ती' 'भल्लूक-कुश्ती' च वर्णिता ।^४

एवमेव जैनसाहित्यानुसारमवन्तिका मल्लाः दिग्विजयं कुर्वन्तः कौशाम्बीं यान्ति स्म । तेषु कतिपये मल्लाः सहस्रप्रतिद्वन्द्विभिरेकदैव योद्धुं क्षमा आसन् । ते 'सहस्रमल्ला'भिधाः उक्ताः । आवन्तेयः अट्टणो नामा मल्लः उत्तराध्ययनटीकायां चर्चित एवास्ति । प्राचीने भारते मल्ला राजाश्रिताः आसन् । चालुक्यवंशीयस्य महाराजस्य सोमेश्वरस्य मल्लयुद्ध विद्यानुरागः प्रत्यक्ष एव तद्वर्चिते 'मानसोल्लास'ग्रन्थे मल्लविनोदे दृश्यते । गिरिव्रजे (राजगिरी-मगधे) जरासन्धमल्ल-शाला अपि सहस्राद्वैतिहाससाक्षीव तिष्ठति ।

मत्स्यराज-विराटस्य पार्श्वेऽप्यनेके मल्लाः निवसन्ति स्म, येषु कीचकः सर्वश्रेष्ठः आसीत् । तत्रैव

१. हिन्दी विश्वकोश, भा० ३, पृ० ८५ । २. मार्कण्डेय ५७.४३-४४ । ३. व्यायाम-ज्ञानकोश, खण्ड २, पृ० १२२ ।

४. तत्रैव पृ० २६९, २९४ ।

अज्ञातवासरूपेण तिष्ठता पाचकवेषधारिणा भीमेन राजाज्ञया नियुद्धे जीमूतो हत इति प्रसिद्ध एव । एतदतिरिक्तञ्च मथुरा-भरुकच्छ-शाहाबादनवासिनो मल्ला सुप्रसिद्धा अभवन् ।

भारतीय-भाषातत्त्वज्ञेन पाश्चात्यदेशोद्भवेन डॉ० ग्रियर्सन महोदयेन भोजपुरी वाणी शूर-वीरवाणीत्वेन प्रतिपादिता । 'सारन'-मण्डलनिवासिनो न केवलं भोजपुरी वाणीं वदन्ति, प्रत्युत ते सबलशरीरा अपि भवन्ति । प्राचीनमल्लदेशसम्पर्कादेव नियुद्धकुशलिनो 'मल्लाः' इति कथ्यन्ते । बिहारस्य अन्यमण्डलापेक्षया अत्रत्या जनाः स्थूलाः बलयुक्ता मल्लयुद्धप्रियाश्च भवन्ति । कथनस्यायमभिप्रायो यत् मल्लयुद्धविद्या सर्वेषु देशेषु धर्मेषु च समानरूपेण उपयोगिनी ।

आधुनिका मल्लाः

वर्तमानयुगे मोहम्मदधर्मावलम्बिनं विश्वविजयिनं 'गामा' महामल्लं को न विजानाति ? प्रो० राममूर्ति, नायडू, ताराबाई, गोबर, भीममवानी, झोशाहो दुःख-हाणः, गुलामः, केशरसिंहः, हजारसिंहः, विशम्भर-सिंहः-प्रभृतयो मल्लाः सुप्रसिद्धाः ।

अपि च, व्यायामज्ञानकोशे द्वितीयखण्डे (पृ. २९६) निम्नाङ्किताः मल्लाः परिगणिताः—रमजू सरफूदीन, बूटा, गुलाम अलिया, कल्लू अलिया, गामाकल्लू, अहमदबक्ष, गुलाम महूदीन वटीला, रूस्तम ए हिंद गामा, इमामबक्ष, गुंगा, छोटसिंग राजाराम सिंग गोबर गुह प्रभृतयः ।

मल्लयुद्ध-मीमांसा-फलश्रुतिः

किं वर्ण्यते मयाद्भुता पुस्तकस्य फलश्रुतिः ।

मल्लवंशोद्भवेनदं श्रोतव्यं च पुनः पुनः ॥

मातेव रक्षति ह्याशु पितैव हितकारकम् ।

तस्मान्मल्लैर्नहि त्याज्यं पुराणं मल्लसंज्ञितम् ॥^{२०}

पूर्वतोऽनुवृत्ता

शृङ्गार-सप्तशती : देवगिरा गुम्फिता 'बिहारी-सतसई'

—श्री कविवरः परमानन्दः—

१६८. नागलता - रसरञ्जिते

जागरिताऽलसिते च ।

कपटवचन मा नय पुरो

मा नय मम नयने च ॥

१६९. सालस - नखरेखा - लसित

वदसि शपथशतमेव ।

नहि भवतो नयने इमे

भवतः सम्मुखमेव ॥

१७०. लसति नागवेषा कृता

लेखा नागरसेन ।

एषा याति भयप्रदा

लोपय कपट - पटेन ॥

१७१. भालं जतुरस - मुद्रया

यया विभूषितमेव ।

तया निजाधर - रागतो

नयने रञ्जित एव ॥

१७२. प्रवहसि मुक्ताहार - कृत-

मङ्गं हृदय-तलेन ।

गुटिकाभि-गंज इव समा-

नीतस्त्वं मदनेन ॥

१७३. प्रियोरसि प्रियकृत - नख-

क्षतं चकास यदेव ।

सा नखेन सखि सादरं

नवीकरोति तदेव ॥

१७४. रमण - नखक्षत - वक्षसा

लक्ष्यं कर्म तदैव ।

तदलिजन - प्रत्यक्षमिह

लुप्यसि चतुरतयैव ॥

१६८. पल सोहै पग पीक रंग

छल सोहै सब बैन ।

वलि सोहै कत कोजिये

ये अलसौं है नैन ॥

१६९. नखरेखा सोहै नयी

अलसौ है सब गात ।

सौहे होत न नैन ये

तुम सोहै कत बात ॥

१७०. पटसों पौछि परी करी

खरी भयानक वेष ।

नागिन-सी लागति द्रगनि

नागवेल - रस - रेष ॥

१७१. जिह भामिनी भूषण रचे

पगन महावर भाल ।

तिही मनौ अखिया रंगी

ओठन के रंग लाल ॥

१७२. वेई गडि गाडै परी

उपस्यो हार हियै न ।

आन्यो मोरि मतंग मनु

मारि गुलेलन मैन ॥

१७३. तिज निजु हिय जु लगी

चलत पियन नखरेख खरौट ।

सूखन देतन सरसई

खौटि खौटि खत खौटि ॥

१७४. ह्यां न चलै बलि रावरी

चतुराई की चाल ।

सनख हियै खिन खिन नटत

अनख बढ़ावत लाल ॥ (क्रमशः)

वङ्गाभिधान-विषयो जयताव स नित्यम्

—श्री रवीन्द्रकुमार सिद्धान्तशास्त्री—

१. कौबेर्या यः शिखरिशिखरै - स्तुङ्गशीर्षं - वरेण्यो
व्यालव्यासै - स्तुहिननिवहावासकै - देवतात्मा ।
शत्रोस्त्रासान्नियतसवितो विप्रवर्षाधिवासः
पुण्यो देशो जयतु स सदा भारताख्यो धरण्याम् ॥
२. यत् पूर्वस्यां दिशि गिरिवराः सागरप्रान्तसंस्था
वन्धैर्मत्यैर्विहितनिलयाः शोभितास्तुङ्गशीर्षैः ।
सज्जैः शालैर्हरिणनिवहैः पूरिताः कृष्णसारै-
स्तिष्ठन्त्यद्वा विपुलवपुभिर्वैरिणो वारयन्तः ॥
३. याम्यां यस्या जलनिधिवरो नीलवारिप्रपूर्णं
नक्रैर्व्याप्तो विशदमणिभिर्नीलकान्तादिभिश्च ।
यानै रम्यैरुडुगणनिभै - शिचित्रित - शिचित्रकर्म
शोभां धत्ते रिपुगणवरान्त्रासयन्नुर्मिसङ्घैः ॥
४. द्वीपैः कीर्णो लवणसलिलः पश्चिमे दिग्विभागे
मागश्चाद्रेर्नयनमधुराः श्वापदैश्चैव पूर्णाः ।
स्थित्वा रक्षां विदधति सदा देशवर्यस्य यस्य
क्षोण्यः सारो जयतु सततं धन्यदेहः स पुण्यः ॥
५. सौर्ये वंशे जनिमिह गता राजवर्षाश्च चान्द्रे
पुण्यैर्यज्ञैः श्रुतिषु विहितै - धर्मयुद्धैस्तथान्यैः ।
भूमिं यस्य क्षपितकलुषां दानपुण्यैश्च चक्रुः
सोऽयं देशः सुजननिलयो राजतां सार्वभौमः ॥
६. यस्मिन् विप्रा विहिततपसो ज्ञानिनः क्षीणकाया-
स्तत्त्वानि द्राग् निखिलजगतां विस्मयोत्पादकानि ।
ज्ञात्वा सम्यक् त्रिभुवनहितं वक्तुंकामा महान्तः
कृत्वा ग्रन्थान् सुरगणगिरा लेभिरे देवभावम् ॥
७. विस्तीर्णोऽस्मिन् जनपदवरे भिन्नभाषा-मनुष्याः
सत्यं धर्मं सुचिरसमयात् सेवमानाः सयत्नाः ।
नित्यैकत्वं निखिलमनुजान् नेतुमाद्याद्वि कालाद्
दिव्यां वाणीं सरलमुभगां धारयन्तो विभान्ति ॥
८. सारोऽत्र पुण्यविषये विदुषां निवासः
क्रोडे पितुर्हिमवतो बहुमान्ययुक्तः ।

- क्षत्रौघमण्डितयशा धृतवैश्यसिद्धिः
संराजते सुविमलः शुभवङ्गदेशः ॥
९. यस्मिन्नराः परहितव्रतमात्रसारा
नित्यं त्यजन्ति मनसापि विलासचिन्ताम् ।
अध्यात्मचिन्तनपराः परिपूतदेहा
वासः प्रशान्तमनसां जयताव स देशः ॥
१०. वङ्गाभिधान - नृपपुत्र - कृतात्मसंज्ञः
पुण्ये पयोनिधितटे विहितासनोऽसी ।
गङ्गादितीर्थसलिलैश्च धृतात्मशुद्धिः
सम्पूजयन्निव शिवं कुरुते तपस्याम् ॥
११. यद्देशजातमनुजा बलवीर्यदृष्टा
खड्गादिशस्त्रनिकरैर्गदया शरौघैः ।
निर्जित्य शत्रुनिवहं प्रथिति प्रजग्मु-
र्वैशिष्ट्यमाप्तविभवा मनुजेषु लब्ध्वा ॥
१२. लङ्केश्वरस्य शमनो जितकुम्भकर्णो
हन्ता हरस्य धनुषो विजितारिवर्गः ।
ख्यातो बभूव भुवने रघूवंशकेतू
रामः सुरासुरमतो महता वरिष्ठः ॥
१३. तस्यैव वीर्यनिलयस्य महाप्रसूतेः
पूज्यः पितामहपिता स्वबलेः समृद्धः ।
पृथ्वीं विजित्य बलवान् समवाप्य वङ्गान्
दुर्द्धर्षवीरमनुजैः कृतवान् रणं प्राक् ॥
१४. यस्मिन् जनिं समुपलभ्य महाप्रकल्पः
नाम्ना शशाङ्कनृपति - द्विजवंशदीपः ।
शौर्येण राज्यमकरोद् विशराजिहन्ता
हर्षस्य हर्षशमनो जितभास्करोऽब्दा ॥
१५. स्थाण्वीश्वराख्यविषयस्य सुरेन्द्रकल्पः
श्रीराज्यवर्धननृपो जितहूणसङ्घः ।
सम्प्राप्य दारुणरणं भुवि येन सार्धं
प्राप्तुं कृतवन्तवसति सुविदीर्णशीर्षः ॥

जीवेम शरदः शतम्

आयुर्वेदः शरीर-स्वास्थ्यं च

—श्री गो० न० वैजापुरकरः—

आयुर्वेद शास्त्रदृष्ट्या अस्माकं शरीरमिदं पञ्च-
महाभूतविनिर्मितम् । वात-पित्त-कफाख्यास्त्रयो धातवः
शरीरमिदं सञ्चालयन्ति । ज्ञापरधाद् यदा आहार-
विहार-नियमा उल्लङ्घ्यन्ते, तदैव एतेषां धातूनां
(वात-पित्त-कफानाम्) समभीष्टे परिमाणे वैषम्यं
जायते । तच्च रसादिसप्तधातून् दूषयति, रोगांश्च
जनयति । आयुर्वेदचिकित्सापद्धतेः उपनिषदियं
यत्सा रोगाणां मूलकारणान्येव कृन्तति । अर्थात्
त्रयाणामपि धातूनां विषमतामिमां दूरीकृत्य पुनस्तान्
सन्तुलितावस्थाकानियं विदधति । वात-पित्त-कफाः
किल शरीरस्य पोषकाणि रसक्रियायाश्च नियन्त्रकाणि
तत्त्वानि । शरीरस्य नीरोगतायै पुष्ट्यै च एतेषां
समभीष्टपरिमाणेषु स्थितिः सर्वथाऽनिवार्या ।

आङ्ग्लोपचारपद्धत्या आयुर्वेदोपचारपद्धतेस्तुल-
नायां वातो न केवलं साधारणो वायुः (wind)
मन्तव्यः । स हि मस्तिष्कस्य व्यवहारसञ्चालन-
क्षमा शक्तिः किल । आङ्ग्लभाषायां नरवस-सिस्टम'
इति या निगद्यते, वातस्तस्याः सञ्चालनं करोति ।
पित्तमपि न केवलं 'बाईल' (bile) मात्रम् । प्रत्युत

'सिम्पेथिक-सिस्टम'-संज्ञिकायाः क्रियायास्तत् सञ्चाल-
कम् । अग्निः सर्वत्र शरीरे प्रसृतः । नहि पाचनक्रिया
केवलं जठरे अन्त्रेषु चैव जायते । सत्यमिदं यत्
जठरम्, अन्त्राणि च रसान् दशाविशेषरूपतां प्राप-
यन्ति । ततः स रसोऽग्रेसरति । तदा तस्य रुधिररूपे
परिणमनाय पित्तरूपोऽग्निर्नितरामावश्यकः । एवमेव
रुधिरतोऽग्निमत्तत्त्वेषु परिणमनद्वारा ओजस्तत्त्वे
तत्परिणमनाय पित्ताग्निरेव समुपयुज्यते । एवं कफोऽपि
न मुखादितो निस्सरन् श्रोत्रमात्रम् । प्रत्युत
सकलशरीरपोषकस्य रसव्यापारविशेषस्य 'पेरा-
सिम्पेथेटिक - सिस्टम' - नामकक्रियायाः सञ्चालकः
सः भवति ।

आयुर्वेदे विषयेऽत्र सर्वाधिको भरः प्रदीयते यत्
त्रयाणामपि दोषाणां सन्तुलनं स्थापयितुं नूनमाहारः
ऋतुनुकूल एव भाव्यः । आयुर्वेद एव एतादृशी
उपचारपद्धतिर्यत्र शरीरमिदम् ईश्वरसिद्धेः साधनं
मन्यते । अत एव तत्स्वस्थतायै रक्षायै च महर्षिनिर्ये
नियमाः सङ्कलितास्त एव आयुर्वेदशास्त्रमिति
शास्त्रस्यास्य जीवातुभूतत्वमेवेति संक्षेपः ।

१६. विज्ञानपावितमति - बुधशोलभद्रो
बौद्धादिशास्त्रकुशलो मतिमानतीशः ।
सिंहोपनामविजयो गुणिनस्तथान्ये
वज्रेश्ववापुरमिता जननं नरौघाः ॥
१७. यस्मिन् जले यमसभा निवसन्ति नक्रा
व्याघ्रा वने हरिणवंशविनाशतृप्ताः ।
सर्पाश्च वृक्षविटपेषु नृमांसलुब्धाः
सोऽयं नृणां बहुमतः शुभ-वज्रदेशः ॥
१८. वर्षामृतं समुपलभ्य वयःप्रभावा-
न्नद्योऽत्र यौवनयुता धृतपङ्क्तयोः ।
संप्लावनैर्नवतरामवसिच्य शक्तिं
कुर्वन्ति सस्यबहुलानिह भूमिभागान् ॥
१९. यद्देशपूर्वविषये गिरयः प्रकीर्णा
हिमैर्नरैः पशुरैः परिपूर्तिमाप्ताः ।
संक्षुब्धसागरजलैश्च विधौतपादा-
स्तिष्ठन्ति रक्षकसमा विनिवार्य शत्रून् ॥

२०. दुर्दान्तशैत्यनिलयो धृतपङ्क्तदेहो
दुर्लङ्घ्यवप्रतुलितो गिरिरुत्तरस्याम् ।
स्थित्वा रिपून् प्रतिहतान् प्रकरोति नित्यं
यस्येह पुण्यनिलयो जयतात् स देशः ॥
२१. पूर्णोऽप्यगाधसलिलैः प्रबलोमिसङ्घः
संराजते जलनिधिर्दिशि दक्षिणस्याम् ।
वाणिज्यबन्धुरसितो मणिरत्नदाता
देशस्य यस्य जगतात् स हि वज्रसंज्ञः ॥
२२. धान्यैर्धनैर्गिरिवरेनितरां समृद्धो
विज्ञैश्च मानवकुलैः - बलवीर्ययुक्तैः ।
तीर्थैः - गंधादिरचितैर्दिशि पश्चिमायां
यस्येह सोऽत्र जयताच्छुभ - वज्रदेशः ॥
२३. यस्मिन् जलेषु विमलाः शुभमत्स्यसङ्घा
वृक्षेषु पक्षिनिचयाः कुसुमेषु भृङ्गाः ।
क्रीडन्ति चैव पशवो वनमध्यभागे
वज्राभिधानविषयो जयतात् स नित्यम् ॥

खाँ-याहया-व्याज-स्तुतिः

(१)

दुष्टा जाता अनेका भरतमुनिकृते भारते भारतेऽस्मिन्
 येषां नामाऽपि तादृक् प्रचलति न तथा यादृशं ख्यातमस्य ।
 धन्योऽसौ याहया-खाँ स्वपरिजनयुतो मातरः स्वा भगिन्यो
 भुक्ता येनाऽत्र दीष्ट्यादधिधरमहहा ! तत्प्रशंसार्ह एषः ॥

(२)

व्याला हिंसाः सुदुष्टा अपि च कुचरिता दुष्टतां द्वेषितां स्वां
 त्यक्त्वा शान्त्या चरन्ति ह्यवनितल इहाऽकारणेष्यात्तधमः ।
 सोऽयं किन्त्वत्र गोघ्नः कृतसुजनवधो भ्रातृवर्गस्य हन्ता
 स्वस्था मातुश्च रक्तं स्वहितमिति पिबँल्लज्जते नैव कृत्यात् ॥

(३)

शान्त्या तुष्टो महात्मा सुकृतजनहितो भारतो देश एष
 बिभ्राजँल्लोकमध्यं निखिलकृतनुतिः शोभतेऽभ्रान्तचित्तः ।
 कृत्वाऽसह्यं कुकृत्यं तदुपरि च भृशं पातयन् वङ्गभारं
 मातुः सौन्दर्यसारं ह्यधिभवजनमा कोटिशो नृन् निहन्ति ॥

(४)

एतत् सर्वं चरित्वाऽपि च स खलतरो याहया नैव तुष्टः
 स्वं शिष्टं मन्यमानो बहुभिरनुचितैर्दोषजातैः स्पृशंस्तम् ।
 शक्त्या क्षीणोऽपि तुच्छोऽहह ! शठतास्पर्धमानोऽमुनाऽद्य
 सम्यक् दत्तप्रहारो विहतगतिरिहाऽपेक्ष्यतेऽन्यान् सहायान् ॥

(५)

को वा दद्यात् सहायं सुजनवधकृते तादृशो दुष्टदेशः
 कः स्याद् वा यैः प्रदत्तं वचनमिह सहायार्थमस्यां स्थितौ तु ।
 व्यर्थास्तुच्छा हि सर्वेऽनृतवचनधना दुष्टदेशोऽपि चीनः
 प्राचीनानां समक्षं नहि किमपि वयं भारतीयार्यवीर्याः ॥

(६)

एतत् सर्वं विचार्य ह्यवहितमनसा याहयाऽमेरिकादी-
 स्वीनांश्चान्यानपश्यन् विगतभयमिमानार्यवीरान् प्रसाद्य ।
 कृत्वाऽस्मद्भारतस्याऽङ्घ्रिकमलपतनं देशपातं पुरैव
 कुर्याच्छीघ्रं दयार्द्रान् स्वहितमिह चरन् न्यस्तशस्त्रं भटैः स्वैः ॥

—कविवराः श्री कृष्णप्रसाद शर्मा धिमिरे—

श्री भारतधर्म-महामण्डलस्य मुखपत्रम्

सूर्योदयः

भारतीय-संस्कृतेः प्रातिनिधिकं संस्कृत-मासिक-पत्रम्

सम्पादकः

श्री गोविन्द नरहरि वैजापुरकरः

एम० ए०, न्याय-वेदान्त-साहित्याचार्यः

वार्षिक-मूल्यम्

प्रकाशकः ।

प्रत्यङ्क-मूल्यम्

रूप्यक-पञ्चकम्

श्री भारतधर्म-महामण्डलम्

पञ्चाशत् पणाः

जगतगंज, वाराणसी

सप्तचत्वारिंशद्वर्षीया लेख-सूची : १९७१

[अत्र प्रथमं ससङ्केतं लेखकनाम, तदनु लेख-नाम, पृष्ठसंख्या चेति क्रमोऽवसेयः ।]

सम्पादकीयम् (अग्रलेखः)—अस्माकं सप्तचत्वारिंशत्तमं वर्षम् ३, मध्यावधिक-निर्वाचनं वरदं कथं स्यात् ? २७, कः पन्थाः समाश्रयणीयो नूतन-भारत-शासनेन ? ५३, साभिनन्दनं श्री त्रिपाठि महोदयेभ्यः किमपेक्षामहे ? ७५, 'बांग्लादेश'-समस्या भारत-राष्ट्रञ्च ९९, भारतेन ब्राह्मं क्षात्रं च तेजः प्रकाशनीयम् १२३, यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागतः १४७, 'संस्कृत-शिक्षक-दिवसायोजनम्, संस्कृत-शिक्षकाणां जीवितापहा उपेक्षा च १७१, सामयः संस्कृत-विश्वविद्यालयो निरामयः कथं स्यात् ? १९५, उत्तिष्ठत, प्राग्रत, प्राप्य वरान् निबोधत ! २१९, सावधानाः समोघसङ्कल्पाश्च भवत ! २४३, धर्मयुद्धतोऽप्यति-यितस्य सफलस्य युद्धस्य सन्देशः २६७ ।

सम्पादकीया टिप्पणी—संस्कृत-समुन्नयनविधौ गान्धशासनम् उत्तरप्रदेशशासनञ्च ४, भारतीय-महाकेन्द्राणामवमानना ३१, यशःशरीराः श्री मुंशी-महाभागाः ३२, जयतु बांग्लादेशः ! ७९, वैकुण्ठ-वासिनः श्री पोद्दार महाभागाः ७९, मुख्यमन्त्रिणः

प्रार्थ्यन्ते १०४, श्री महेशप्रसादानामभिनन्दनम् १०४, साम्प्रतिकमध्ययनं परीक्षाव्यवस्था च १२३, वङ्ग-बन्धूनां विजयास्वागतम् १९९, प्रदेशशासनस्य द्वे नैतिके समस्ये २२२, भारतोद्गोधनम् २७२, स्वर्गीयाः श्री हरिरामशास्त्रि शुक्लाः २७२ ।

(प्राचीनं) सम्पादकीयम् (२ वर्षस्य ७ अङ्के)—आर्याणां निवासभूः आर्यावर्तः ७१ ।

श्री (पूज्य) अखण्डानन्दसरस्वती स्वामी, 'विपुल' २८१६, वी० जी० खेर-मार्ग बम्बई—६ आन्तरं मनः कथं बाह्यैः पूजादिभिः पवित्रीक्रियेत ? १३० ।

श्री 'अङ्गारः', ३०१४० घासीटोला वाराणसी—विदुलोपदेशः २७३ ।

श्री (स्वर्गीयाः) अनन्तरामशास्त्रि वेतालाः वाराणसी—आधुनिकः कविता-विडासः ३९ ।

श्री अमृतवाग्भवाचार्याः, द्वारा—श्री गोविन्द मिश्र, चौबुर्जा, भरतपुर (राजस्थान) सन्धिदयता-

निर्वचनम् ३३, राष्ट्रिय-शिक्षा कथं भाव्या ? ६६, ८१, वैद्यान् प्रति ११७।

श्री आसूर्यनन्तकविः, वैंगलोर—कलयन्तु नः परिचिन्ति वाण्या विपञ्चक्रमः (प्रथमाङ्के आवरण-प्रथमपृष्ठे)।

श्री इन्द्रदेव त्रिपाठी, आयुर्वेदाचार्यः, बी० आई० एम० एस०, संस्थासहायकः, एपिडेमिक अधिकारी, वाराणसी—हेमन्तचर्या २३, अंशुघातः, निदानं चिकित्सा च ११६।

श्री (स्वर्गीयाः) कन्हैयालाल माणिकलाल मुंशी महोदयः, भारतीय-विद्याभवनम्, चौपाटी, बम्बई—भारतीय-संस्कृतेः आदिमः स्रोतः शिवः ४१।

श्री उमाशङ्कर शर्मा त्रिपाठी, आंग्लभाषा-प्राध्यापकः काशी-विद्यापीठम्, वाराणसी—गीत-वितानम् १३, कृषकः ६९, कोकिल-गीतम् १५७, महाकविः कालिदासः २१४।

श्री कमलाप्रसाद अवस्थी 'अशोक', टेढीतीम, दशाश्वमेध, वाराणसी—व्रले जय जय, कमले जय जय ! २१७।

श्री (कु०) कमला पाण्डेय, एम० ए०, शोध-च्छात्रा हिन्दूविश्वविद्यालयस्य, वाराणसी—प्राचीन-न्यायशास्त्र-विषये किञ्चित् १३५।

श्री कमलेशदत्तत्रिपाठी, संस्कृत-महाविद्यालयः, हि० वि० वि०, वाराणसी—जयतु बांगलादेशः (चतुर्थाङ्के आवरणप्रथमपृष्ठे)।

श्री कमरकरशास्त्री षड्दर्शनतीर्थः, महु, इन्दौर—अम्लान-पङ्कजबन्धः २३५।

श्री (महाकविः) कर्णपूरः—दोलोत्सवस्तादृशः (सप्तमाङ्के प्रथमे आवरणपृष्ठे)।

श्री केदारनाथमिश्रः, अनुसन्धाता, प्राच्यविद्या-संकायः, काशी हिन्दू-विश्वविद्यालयः, वाराणसी—कालिदासस्य साहित्ये जीवनादर्शः १४, महाकविः सुबन्धुः १५५।

श्री केशवप्रसाद पाठकः, एम० ए०, शोध-च्छात्रः संस्कृतविभागस्य, हिन्दूविश्वविद्यालयः, वाराणसी—अद्वैतवेदान्ते मोक्षस्वरूपविमर्शः ४७।

श्री कृष्णप्रसाद घिमिरे, नेपाल—वज्रबन्धु-

मुंजीबः (अष्टमाङ्के प्रथमे आवरणपृष्ठे) याहया-व्याज-स्तुतिः (द्वादशाङ्के आवरणतृतीयपृष्ठे)।

श्री कृष्णलालः—अधि भारत-युवक ! २६५।

श्री (श्रेष्ठिवर) गजाधर सोमानी, बम्बई—हिन्दुत्वमूल्यं सनातन-सत्यपद-प्रापणम् २००।

श्री (डॉ०) गजाननशास्त्री मुसलगांवकरः, मीमांसाप्राध्यापकः संस्कृतमहाविद्यालयस्य, हि० वि० वि० वाराणसी—कालिदासस्य काव्य-कौशलम् २२५।

श्री गणेशराम शर्मा—'गीत-गिरीशम्' गीति-काव्यम् २४८।

श्री गिरिधरलाल मिश्रः प्रज्ञाचक्षुः, छात्रः वारा० सं० विश्वविद्यालयस्य, वाराणसी—२८४।

श्री गोपालविंशतिकारः—मुरारेर्मन्दस्मितं मम मनीषितमातनोतु १४५।

श्री गोविन्द नरहरि वैजापुरकरः, एम० ए०, न्याय - वेदान्त - साहित्याचार्यः, साहित्यविभागाध्यक्षः—स्याद्वाद-महाविद्यालयस्य, ३०।४० घासी-टोला, वाराणसी—श्रीकृष्णचरितामृतं महामहा-काव्यम् ९०, आयुर्वेदः शरीर-स्वास्थ्यं च २८३।

श्री चन्द्रदत्त त्रिपाठी, आयुर्वेदशास्त्राचार्यः, भारतधर्म - महामण्डलम्, वाराणसी—आयुर्वेद-माहात्म्यम् १३७, स्वास्थ्यप्रसंरक्षणमेव जीवनम् १७५।

श्री जगन्नाथ श्रीधरशास्त्री पदे, अध्यक्षः, बड़ौदा - विश्वविद्यालयीय - स्नातकोत्तरदर्शन-विभागस्य, लहरीपुरा, मङ्गलपेट, बड़ौदा—वैदिकाऽवैदिक-दर्शन-मीमांसा १४०, १५३, १८१, २०९, २३३, २४९।

श्री जनार्दन गङ्गाधर रटाटे, एम० ए०, साहित्याचार्यः, दुर्गाघाट, वाराणसी—मानस-भारती (देवगिरा गुम्फितं मानसम्) १८, ८०, १२८, १६१, १८७, २४७।

श्री (महाकविः) जयदेवः—माधवे मा कुलमानये ! (पञ्चमाङ्के प्रथमे आवरणपृष्ठे)।

श्री श्रीजीवन्यायतीर्थः, एम० ए० डी० लिट्०, द्वारा संस्कृत-साहित्य-परिषत्-पत्रिका, कलकत्ता—किं संस्कृते विज्ञानवार्ता नास्ति ? १४९।

श्री ति० गो० अनन्त सुब्रह्मण्यशास्त्री

याज-

।

ई-

कर;

हि०

गलम्

गीति-

आत्र:

८४।

मम

ए०,

गा-

सी-

महा-

र्यः,

वैद-

५,।

क्षः,

न-

—

८४,

ए०,

रती

६१,

कु

००,

गा-

ली

याकरणशिरोमणिः सङ्गीतभूषणम्, डी० इन०
रीच० संस्कृतविद्यापीठस्य तिरुपति (आन्ध्र)—
श्री जयदेव - नवावताराः नारायणतीर्थपादाः १३२,
कालिदासस्य प्रथमो ग्रन्थः ऋतुसंहारः २१५।

श्री (डॉ०) नरेश झा शास्त्री, विश्वनाथ-पुस्त-
कालयः, ललिताघाट, वाराणसी—प्राचीनभारते
ललितयुद्ध-विज्ञानम् २०१, २२८, २५१, २७५।

श्री (डॉ०) नेमिचन्द्र शास्त्री, जैन-कालेज,
गहाबाद (बिहार)—संस्कृत - गीतिकाव्यानु-
वन्तनम् ११८।

श्री (कविचरः) परमानन्दः—शृङ्गार-सप्तशती
देवगिरा गुम्फिता बिहारो-सप्तसई) १६, ४३, ११२,
सप्तमाङ्के आवरण-तृतीय पृष्ठे), १७६, २१६,
६०, २८१।

श्री परकजे सुब्रह्मण्यभट्टः, ग्राम - पोस्टः
न्यान, तालुका बुण्टुओला, दक्षिण कर्नाटक—
द्वैतसिद्धीयम् बहुमर्थानात्मत्वोपादनम् ११४, १२९,
१८, १८५, २०८, २३६, २६३।

श्री प्रभात मिश्र शास्त्री, दारागंज, इलाहाबाद-
येयम् २२।

श्री (आचार्य) बटुकनाथशास्त्री खिस्ते,
साहित्य-विभागाध्यक्षः वाराणसेय संस्कृत-विश्व-
विद्यालयस्य, पत्रकार नगर, विनयका (कोल्हूआ),
वाराणसी—श्रीगणेश - विमर्शनम् ४५, काकली-
कलः (तृतीयाङ्कस्य आवरणप्रथमपृष्ठे), जयतु
गलादेशः (४अङ्के, आव० १ पृष्ठे), अपौरुषेयम् १११,
बोधनम् १८४, दुर्गा निसर्गोज्ज्वला (९ अङ्के
आवरणपृष्ठे)।

श्री ब्रह्मानन्द त्रिपाठी, एम० ए०, साहित्यायु-
आचार्यः, प्राध्यापकः दयानन्द कालेज,
वाराणसी—होलिका-विनोद - बिन्दवः ६५, चरक-
तोक्त-चाक्षुष्यद्रव्याणां चक्षुरोगेषु प्रत्यक्षानुभवः
७।

श्री (स्वर्गीय) भूपनारायण झा—'सूर्योदयः' २१।
श्री मणिशङ्कर ब० उपाध्यायः, बड़ौदा—का
णां विजयेऽस्ति कुशङ्का शूराणाम् ? (१० अङ्के
आवरणपृष्ठे)।

श्री महेशप्रसाद आई० सी० एस०, जनपदः

धीशः (जिलाधीश) वाराणसी—संस्कृत-भागीरथी
जनता-जनार्दनस्यान्तर्गले प्रवृत्तु ६।

श्री (महर्षिः) याज्ञवल्क्यः—स जयति धाम्नां
निधिः सूर्यः १।

श्री (ब्रह्मचारी) याज्ञवल्क्यः, उत्तरकाशी
(गढवाल)—स्वास्थ्यसंरक्षणे प्राणायामस्य
उपयोगिता २६१।

श्री यादवेन्द्रनाथ रायः—भारते वस भारतो १२१।

श्री (पण्डितप्रवर) रघुनाथशर्मा, बलिया
(उ० प्र०)—अपराजिता स्तुतिः १९३।

श्री रतिनाथ झा, व्याख्याता (लेखचरार)
संस्कृत-महाविद्यालयस्य, का० हि० वि० वि०,
वाराणसी—मौक्तिकम्, ८, वारिवाहः १५७।

श्री रवीन्द्रकुमार आर्यः—कालिदासस्य बहुविध-
शास्त्रीयज्ञानम् १६०।

श्री रवीन्द्रकुमारः सिद्धान्तशास्त्री, संस्कृत-
साहित्यपरिषत्-पत्रिका, कलकत्ता—वङ्गाभिधान-
विषयो जयतात् स नित्यम् २८१।

श्री राघवचैतन्य स्वामिपादाः—महागणपति
विश्वेशमाशास्महे २५।

श्री (डॉक्टर) वे० राघवन् : मद्रास-विश्व-
विद्यालयः, मद्रास—वाग्वादिनी सहस्रतन्त्री ३२।

श्री राधाकान्त ओझा, प्राच्यविद्याविज्ञान-
संकायः, हि० वि० वि० वाराणसी—प्राचीना अध्य-
यनप्रणाली, तल्लाभाश्च २५७।

श्री (वैद्य) रामस्वरूपशास्त्री, सम्पादकः
'बालसंस्कृतम्' - पत्रस्य, घाटकोपर, बम्बई—
मुह्यन्ति कायेषु नवा युवानः १३४, शिक्षा च का यत्र
न संस्कृतं स्यात् ? १८३, करोति भद्राय विधिर्जनानाम्
(११ अङ्कस्य ३ आवरणपृष्ठे), पठेयुः सदा संस्कृतं
देवभाषाम् (६ अङ्कस्य १ आवरणपृष्ठे)।

श्री रामचन्द्र देवः, एम० ए०, साहित्याचार्यः,
शोधच्छात्रः संस्कृतमहाविद्यालयस्य, का० हि०
वि० वि०, वाराणसी—मीमांसकानां स्वतःप्रामाण्य-
वादः ९ विधि-तत्त्व-निर्णयः १०७।

श्री (डॉ०) रामशरणशास्त्री, वाराणसी—
पाणिनीये व्याकरणे शब्दतत्त्व-मीमांसा १५१।

श्री (स्वामी) रामानन्दसरस्वती, धर्मसङ्घ-

शिक्षामण्डलम्, दुर्गाकुण्डम्, वाराणसी—तुलसी-
स्मृति-सन्दर्भः ८५, १०५, १४२, १६५, १८९।

श्री रामाभिलाष त्रिपाठी, विद्यावारिधिः,
वाराणसी—भारतीयदर्शनेषु योगवासिष्ठसामायणम्
१२४, १६२।

श्री रूपगोस्वामी—भाति कुञ्जेविहारी ४९।

श्री(डॉ०) रेवाप्रसाद द्विवेदः, प्रवाचकः
साहित्य-विभागस्य, संस्कृत-महाविद्यालय, हि०वि०
वि०, वाराणसी—जयतु बांगलादेशः ! (४ अङ्के
१ आवरणपृष्ठे)।

श्री लक्ष्मीनारायण द्विवेदः, श्रीधर-संस्कृत-
विद्यालयः, तिर्वा, फर्रुखाबाद (उ० प्र०)—श्री-
गणपतिं वन्दे १६९, विजयदण्डकम् (दिसम्बराङ्के
१ आवरणपृष्ठे)।

श्री वसन्त त्र्यम्बकं शेवडे, लक्ष्मीबाई मार्ग,
नागपुर (म० प्र०)—भजामहे पराम्बिकाम् ७३,
अगजानक्षत्रमाला-स्तवः १७७, परिहास-स्तवः २०६।

श्री (स्वर्गीय) विन्ध्येश्वरीप्रसाद शास्त्री—
महर्षि श्री ज्ञानानन्द-चरितं महाकाव्यम् २, २६, ५०,
७४, ९८, १२२, १४६, १६०, १९४, २१८, २४२, २६६।

श्री (आद्य) शङ्कराचार्यपादाः—विजयते गङ्गा
मनोहारिणीं ९७।

श्री शिवनन्दनलाल दर, प्रधानमन्त्री भारत-
धर्म-महामण्डलस्य, वाराणसी—राष्ट्रिय-सामाजिक-
स्तरेण धार्मिक-मूल्यानां प्रतिष्ठापनम् ५६।

श्री (डॉ०) शिवशरणशर्मा, प्राध्यापकः
शासकीय-स्नातकमहाविद्यालयस्य, दतिया (मध्य-
प्रदेशः)—भ्रमरं प्रति (२ अङ्के आवरणप्रथमपृष्ठे),
द्रुतमुत्तिष्ठ विजयलाभार्थं भैरवनादं कृत्वा हे !
(११ अङ्के १ आवरणपृष्ठे)।

श्री शिवप्रसाद भारद्वाजः—अजेय-भारतम्
(एकाङ्की-नाटकम्) २४५।

श्री (समर्थानुगृहीतमहात्मा) श्रीधरस्वामी,
वरदपुरम् (चण्देहल्ली), पो० यडगेमणे, तालुका
सागर, जिला शिमोगा (मैसूर, कर्नाटक)—
दत्ताय ते सक्तुते २४१।

श्री (राष्ट्रपण्डितः) सुब्रह्मण्यशास्त्री, यू० जी०
सी० प्राध्यापकः वाराणसेय-सं० विश्वविद्यालयस्य,

काञ्चीकामकोटिमठः, हनुमानघाट, वाराणसी—
नित्यनिरतिशय-श्रेयोजननी संस्कृतम् १८०।

श्री (घण्टिकोट) सुब्रह्मण्यशास्त्री आन्ध्रः—किं
नासिकाभूषणानि भारतीयसंस्कृत्यनुगृहीतानि ? २२।

श्री महाकविः हरिश्चन्द्रः—हेमन्त-शिशिर-
वर्णनम् २२४।

श्री (डॉ०) हरिहर त्रिवेदी, इन्दौर (म० प्र०)
मदनदूत-गीतम् १३८, व्याघ्रीबाऽऽक्रामति जरा १५९।

आवरण-प्रथमपृष्ठानि—(शीर्षकाणां पुरा
समुल्लिखिता सङ्ख्या अङ्कसङ्ख्याऽवसेया) कलयन्तु
परिचरितं वाण्या विपञ्चीक्रमः १, भ्रमरं प्रति २, काक-
कलकलः ३, जयतु बांगलादेशः ! ४, माधवे मा कु
मानमये ! ५, पठेयुः सदा संस्कृतं देवभाषाम् ६, दोले
त्सवस्तादृशः ७, वङ्गबन्धुर्मुजीबः ८, दुर्गा निसर्ग
ज्ज्वला ९, का वीराणां विजयेऽस्ति कुशङ्का शू
णाम् ? १०, द्रुतमुत्तिष्ठ विजयलाभार्थं भैरवनादं कृत्
हे ! ११, विजय-दण्डकम् १२।

अभिनन्दनानि—श्री पट्टाभिरामशास्त्रिणाम् १३
श्री अनन्त भिकाजी पटवर्धनानाम् १८८, (कलाका
सत्कारः) श्री विष्णु गोविन्द जोग महोदयानां
(अष्टमाङ्कस्य आवरणतृतीयपृष्ठे), श्री गजाध
सोमानी महोदयानाम् २११, श्री डॉ० दिनेशच
सरकार महाशयानाम् (एकादशाङ्कस्य आव
चतुर्थपृष्ठे)।

परीक्षाफलम्—अ० भा० धार्मिकाध्यात्मि
संस्कृतविद्यापीठस्य (१९७१) २३७।

सङ्कलितानि—आर्यमहिला-हितकारिणी-परिष
स्वर्णजयन्तीवृत्तम् (फरवरीमासाङ्के २-३ आव
पृष्ठः), महामण्डलवृत्तम् (मार्चमासाङ्के २ आव
पृष्ठम्), महामण्डलीये अधिवेशने स्वीकृताः प्रस्ताव
(मार्चमासाङ्के ३ आवरणपृष्ठम्), राष्ट्रदेवानां घो
पमानो राष्ट्रियस्तरेण तीव्रं विरोद्धव्यः (मार्चमासा
४ आवरणपृष्ठम्), महामण्डलवृत्तम् (अप्रैलमासा
२ आवरणपृष्ठम्), महामण्डलवृत्तम् (जुलाईमासा
२ आवरणपृष्ठम्), श्री गजाधर सोमानी श्रेष्ठिवरा
समभिनन्दनम् (सितम्बरमासाङ्के ४ आवरणपृष्ठम्)
तीर्थराजे सारस्वतसमर्चायाः समायोजनम् २
(सितम्बर-मासाङ्के)।

जयन्त्वोड्यास्ते वै रिपुवधरताः सैन्यसुभटाः

गृहं भार्या मित्रं तृणमिव कुटुम्बीय - ममतां
 सुखं त्यक्त्वा प्राणैर्विकचदरविन्दैरिव नवैः ।
 कृतार्चा यैरेवं पदकमलयोभारतभुवो
 जयन्त्वोड्यास्ते वै रिपुवधरताः सैन्यसुभटाः ॥ १ ॥
 विधिर्धन्यस्तेषां विहितरचनद्वारुवपुषां
 कृतार्था वै तेषां जनितसुसुतत्वेन पितरः ।
 जनन्यो धन्यास्तान् निजजठरकेयाः समवहन्
 कुटुम्बानीड्यानि धृतसुतनुका यत्र नृवराः ॥ २ ॥
 विलोक्यैतान् क्रुद्धानरुण - मुखपद्मा - रणमदः
 प्रमत्तान् मतेभ - प्रतिभट - वध व्याघ्रसदृशान् ।
 प्रहर्षाब्धौ मग्नाः समरभुवि ये नारिपुरुषा
 दृशो धन्यास्तेषां सफलजननास्ते न तु वयम् ॥ ३ ॥
 दिने वा रात्रौ वा दिनपरिणतौ वाप्युषसि वा
 निशीथे वा मध्ये नभसि हरिदश्वे व्रजति वा ।
 स एवोद्बोधे वा सततमरिनाश - व्यसन्निनो
 भवन्तो वै धन्या रिपुगण-गजव्रात - हरयः ॥ ४ ॥
 समुद्धर्तुं बंगला - विकल - मनुजांष्टिभिर्भान्
 भुसुण्डी संस्तोभ - प्रबलतर - टैकाचमनकैः ।
 पिबन्तोऽसंख्याता रिपुबलसमुद्रं प्रतरसा
 अगस्त्या वो वन्दे कलितभटवेषा दृढव्रताः ॥ ५ ॥
 निशम्यादबध्वानं समरवर-वाद्यं पुलकिताः
 प्रधावन्तो म्लेच्छान्निव लघुखगांसेनपुरुषाः ।
 अरिन् धनन्तोऽवन्तो विहसदसुभिर्भारतमहर्षी
 प्रकामं वर्धन्तामयि कुशलदेशप्रहरिणः ॥ ६ ॥
 प्रियान् प्राणान् पुण्ये समरसुमले शत्रुसमिधे
 प्रहोतारो ये वै सुभटगतिमाप्ता नरवराः ।
 स्वराष्ट्राख्यं वृक्षं रुधिरसलिलैर्ये समसिचन्
 मुदा तैः स्वीकार्यो गिरिधर-सबाष्पाञ्जलिरयम् ॥ ७ ॥
 स्वतन्त्रोऽभूद् बंगला-जनजनपद-स्तद्भुजबलात्
 चमूः शत्रोः शस्त्राण्यपि भयवशात् पातितवती ।
 लभध्वं संतुष्टिं दिवि विबुधसंसेवितपदाः
 परं नो विस्मर्याः करुणहृदया हिन्दण-जनताः ॥ ८ ॥

—प्रज्ञाचक्षुः श्री गिरिधरलाल मिश्रः—

[वाराणसेय संस्कृत-विश्वविद्यालयच्छात्रः]

सूर्योदयस्य नियमाः

पत्र-संहिता

१. 'सूर्योदय'-मासिकपत्रस्य वार्षिकं शुल्कं रूप्यकपञ्चकं वर्तते । धनादेश (मनीआर्डर) द्वारा तत्प्रेषणीयम् । वी० पी० द्वारा प्रेषणे ५० पणाः पृथक् प्रदेयाः स्युः ।
२. आवर्षं गम्भीरसाहित्यसमन्विताः १२ अङ्काः प्रकाश्यन्ते । नवीनग्राहकत्वं प्रथमाङ्कतः (जनवरी-अङ्कतः) एव स्वीक्रियते । माध्यमिकेन केनापि अङ्केन ग्राहकत्वं न स्वीक्रियेत ।
३. आंग्लमासस्य २६ दिनाङ्के 'सूर्योदयः' प्रकाशितो भवति । वारद्वयं संशोध्य ग्राहकेभ्यः सः प्रेष्यते । अतस्तदलाभे पूर्वं स्वकीय-पत्रालयतस्तदनागमनस्य निर्णयं कृत्वैव १० दिनाङ्कानन्तरं वयं सूचनीयाः ।
४. लेख-कवितादीनां भाषा संयता, सरला, शुद्धा च भाव्या । प्रकाशनीय-लेखादीनां स्पष्टाक्षरे कर्गजस्यैकपृष्ठे एव लेखनमावश्यकम् । अस्वीकृता लेखादयः पोस्टविभागीय-चिटिका (टिकट) प्राप्त्यनन्तरं परावर्तयितुं शक्यन्ते ।
५. सम्पादकीय-विषयसम्बद्धे पत्र-व्यवहारे 'सम्पादकः' इति, व्यवस्थाविभागीय-पत्रव्यवहारे च 'व्यवस्थापकः' इति च स्पष्टं लेखनीयम् । तेन उत्तरलाभे मुधा विलम्बो न भवेत् ।

विज्ञापन-शुल्कम्

सूर्योदये सुरुचिपूर्णं विज्ञापनं प्रकाश्यते । एकवारं तस्य प्रकाशनस्य शुल्कक्रमश्च अधोलिखितोऽस्ति । सार्वकालिकस्य दीर्घकालिकस्य च विज्ञापनस्य कृते विशेष-सौविध्याय पत्र-व्यवहारः कार्यः ।

साधारणस्य प्रतिपृष्ठस्य	१००) रु०	साधारणस्य प्रत्यर्धपृष्ठस्य	६०) रु०
साधारणस्य चतुर्थांशपृष्ठस्य	३५) रु०	आवरण-चतुर्थपृष्ठस्य	२००) रु०
आवरण-द्वितीय-तृतीयपृष्ठयोः	१५०) रु०	प्रथमावरणपृष्ठे विज्ञापनं न स्वीक्रियेत ।	

—सङ्केतः—

'सूर्योदय'-कार्यालयः, भारतधर्म-महामण्डलम्, जगतगंज, वाराणसी ।

सम्पादकः, प्रकाशकः, मुद्रकश्च—गोविन्द नरहरि वैजापुरकरः,
श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, जगतगंज, वाराणसी केण्ट ।
मुद्रण-स्थलम्—आनन्दकानन प्रेस, सी० के० ३६/२०, वाराणसी ।

१८९

) द्वारा

नवरी-

प्रेष्यते ।

नरं वयं

प्राक्षरे

टेकट

गारे च

सस्ति

) रु

) रु

151481

ARCHIVES DATA BASE
2011-12

